

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

123. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2010. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán PhD, főlevéltáros, Csongrád Megyei Levéltár, egyetemi oktató, Szegedi Tudományegyetem; *Balla Tibor* PhD, alezredes, a bécsi Kriegsarchiv Mellett Működő Allandó Magyar Levéltári Kirendeltség vezetője; *Domokos György* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet; *Fodor Pál*, az MTA doktora, igazgató-helyettes, MTA Történettudományi Intézet; *Hausner Gábor* PhD, alezredes, felelős szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények; *Hermann Róbert* PhD, igazgató, Hadtörténelmi Közlemények; *Kincses Katalin Mária* kandidátus, szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények; *Krámlí Mihály* PhD, osztályvezető, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum; *Mészáros Kálmán* PhD, tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet; *Négyesi Lajos* PhD, osztályvezető, Hadtörténeti Múzeum; *Pálffy Géza* az MTA doktora, osztályvezető, MTA Történettudományi Intézet; *Pollmann Ferenc* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet; *Ságvári György* kandidátus; *Seres István* PhD, segédmunkatárs, MTA–ELTE Közép-ázsiai Kutatócsoport; *Sudár Balázs* PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet; *Süli Attila* százados, osztályvezető Hadtörténeti Múzeum; *Szakály Sándor* az MTA doktora, egyetemi tanár, Károli Gáspár Református Egyetem; *Tóth Ferenc* PhD, főiskolai tanár, Nyugat-magyarországi Egyetem; *Urbán Aladár*, az MTA doktora, professzor emeritus, ELTE BTK

A tartalomjegyzékeket *Bognár Katalin* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczi Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Igazgató: Hermann Róbert
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
Szerkesztő: Kincses Katalin Mária

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Markó György, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Erwin A. Schmidl, Vladimir Segeš, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, 325-16-45, Fax: 325-16-46, E-mail: hkszerk@gmail.com
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel Holló József PhD, ny. altábornagy, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója.
Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2400,— Ft, negyedévre 600,— Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

CSÁKVÁRY FERENC KÖSZÖNTÉSE

Csákváry Ferenc, a *Hadtörténelmi Közlemények* főszerkesztője 60. életévét betöltve, idén szeptemberben nyugdíjba vonult. 36 esztendeig szerkesztette folyóiratunkat – e számunk öt köszönti.

Csákváry Ferenc még ötödéves angol–történelem szakos egyetemistaként, 1974 januárjában lépte át a Hadtörténeti Intézet és Múzeum kapuját, és lett azonnal az intézmény folyóirata, a *Hadtörténelmi Közlemények* munkatársa. Neve gyorsan fogalommá vált szakmai körökben s köztünk, kollégái között is: a műveltség, a magyar és angol nyelvi stilisztikai tökély, a segítőkészség és emberség fogalmává.

Csákváry Ferenc az idén 123. évfolyamát zárt *Hadtörténelmi Közlemények* számainak közel egyharmadát gondozta, felügyelte, meghatározva ezzel a hazai hadtörténetírás egyetlen orgánumának irányát és fejlődését. 36 esztendei munkálkodása alatt történész-hadtörténész generációk sorának pályfutását egyengette. Szükséges elmondani, hogy teljesítménye szinte páratlan a magyar sajtótörténetben: mindössze Herczeg Ferenc, az egykor ünnepezt író töltött több időt kedves hetilapja, az *Új Idők* élén, s Gyulai Pál, a szigorú kritikus és irodalomtörténész állt éppen ennyi ideig (1873-tól 1909-ig) egy nagy-igényű tudományos folyóirat, a *Budapesti Szemle* szolgálatában, akit a legendás *Nyugat* című irodalmi lapot huszonegy évig szerkesztő Babits Mihály követ a sorban. Ezzel a mércével mérve nyilvánvaló, hogy Csákváry Ferenc életműve és mostani nyugdíjba vonulása nemcsak azoknak a közügye, akik a *Hadtörténelmi Közlemények* utóbbi évtizedeinek számaiban valamilyen módon közreműködtek, hanem az egész magyar történetírásé, tágabb értelemben a magyar kultúráé is.

Közel négy évtizedes igényes főszerkesztői tevékenységét, a folyóirat tartalmának megújítása érdekében végzett munkáját a Magyar Köztársaság elnöke 2010. október 14-én a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetéssel adományozásával ismerte el.

Mi, régi kollégái, történészek, hadtörténészek az alábbi írásokkal tisztelgünk munkássága előtt, s köszönjük mindazt, amit Tőle kaptunk. Együttal jó egészséget, értelmes, alkotó feladatokat kívánunk Neki, abban a reményben, hogy szerkesztői tapasztalataira továbbra is számíthatunk.

HÜRREM ÉS MÁHIDEVRÁN, AVAGY KÉT ÁGYAS HARCA A SZULTÁN SZÍVÉÉRT ÉS TRÓNJÁÉRT

A XV. század közepe és a XVII. század közepe közötti két évszázad az „ágyasok kora” az oszmán történelemben. Ebben a hosszú időszakban a mindenható szultánok felhagytak a korábban gyakori dinasztikus házasságokkal, sőt jószerével magát a házasság intézményét is kiiktatták életükből. Szexuális igényeik kielégítésére és utódok nemzésére szinte kizárólag a háremükben tartott ágyasokat használták.

E változás hátterében az oszmán államberendezkedés sajátos fejlődése áll. A szultánok a XV. századtól az állam kormányzásában egyre nagyobb mértékben támaszkodtak a *kulokra*, a rabszolgákból kinevelt államférfiakra. Ezek az emberek igen gyakran a háremből kaptak feleséget: vagy a szultán egyik rabnőjét, vagy az Oszmán-ház valamelyik hölgytagját. Ily módon lassanként olyan udvartartás jött létre, amelyben a legfőbb funkcionáriusok egyben az uralkodóház rokonai, a dinasztikus elit tagjai lettek. E rabszolgákra épülő rendszer természetes következménye volt, hogy nőkapcsolataikban maguk az uralkodók is áttértek a rabszolga eredetű ágyasok alkalmazására. A szabad nőekkel és különösen más uralkodócsaládok hölgytagjaival kötött házasságok elhagyásában persze szerepet játszott az a meggyőződés is (különösen Konstantinápoly 1453. évi elfoglalása után), hogy a világon nincs olyan uralkodóház, amelynek hölgytagjai méltók lehetnének a fényes Oszmán-házhoz. Másfelől az ágyasok használata számos gyakorlati előnnyel járt. Velük sok mindent meg lehetett tenni, amit szabad nőekkel nem (az utóbbiak például visszautasíthatták a születésszabályozás kellemetlen formáit, önálló akaratuk és vagyonuk lehetett stb.). Ráadásul az iszlám vallásjog szentesítette az ágyasság intézményét. Minden adva volt tehát ahhoz, hogy a kormányzásban rabszolgákra támaszkodó szultánok családi és reprodukciós politikájukban is rabszolgánőket használjanak. Ez a rendszer teremtette meg a lehetőségét annak, hogy az uralkodók kedvenc ágyasai, amennyiben kellő ambícióval rendelkeztek, hihetetlen befolyásra tegyenek szert. Az egyik leghírhedtebb ágyas az Európában Roxolane, Roxelane, Rusztán stb. néven ismert Hürrem, Szülejmán szultán (1520–1566) kegyence volt, aki bizonyos értelemben az oszmán történelem menetét is megváltoztatta.

Már a kortársak nagyban találgatták, honnan érkezett, és mi lehet az oka annak, hogy szemlátomást napról napra növekvő befolyást gyakorol Szülejmán szultánra. Ez az uralkodó 1494-ben született, és 1520-ban lépett a birodalom trónjára. Óriási szerencséjére apja, I. Szelim, egy kivételével minden más számba jöhető utódot és trónkövetelőt – az apai ág összes uralkodóképes férfi tagját: unokatestvéreket, nagybácsikat stb. – eltakarított az útból. Fivéreivel sem kellett megküzdenie, mert csak leánytestvérei születtek. A kíméletlen családi törvény értelmében, amely úgy rendelkezett, hogy a hatalomra jutott uralkodó (saját fiait kivéve) a dinasztia összes férfi tagját köteles megölni, senki sem menekülhetett. I. Szelim vérengzése idején például az egyik rokon Rodoszon húzta meg magát, de utólag őt is felkutatták és megölték. Szülejmán a saját gyermekeivel már nem volt ennyire szerencsés, hiszen azok még az ő életében véres örökösödési harcba kezdtek.

Hercegeként Szülejmán a nyugat-anatóliai Maniszában töltött be tartományi kormányzóí tisztséget. Ebből az időszakból maradt fenn egy lista, amelyen 17 nőt sorolnak fel trónörökösí háremének tagjaiként. Nem tudni, kiket részesített előnyben közülük, mindezenetre már itt előbukkan a neve annak a hölgynek, aki később fontos szerepet játszott az életében: őt Máhidevránnak hívták. A források jobbára cserkesz származásúnak mondják, bár némelyek szerint magyar volt.

Máhidevrán 1515-ben fiúgyermeket szült a huszonegy éves Szülejmánnak, akit Musztafának neveztek el. Midőn 1520 szeptemberében Szülejmán elfoglalta a trónt, Máhidevránt az uralkodói hárembe is magával vitte. Minden jel arra mutat, hogy ekkoriban ő lehetett a kedvenc ágyasa. Ez a szerep nagyjából annyit jelentett, hogy a szultán legtöbbször az ő szolgálatait vette igénybe (bár törekedtek arra, hogy lehetőleg ne szüljön több gyermeket), a többi háremhölgy pedig sóvárogva vágyott a helyére, és minden eszközzel próbálta kitúrni onnan.

A dinasztikus politika és a hárem akkori rendje szerint Máhidevrán elvben csak egy gyermeket hozhatott volna világra. Egyes források azonban arra utalnak, hogy Szülejmán összesen négy gyermeket nemzett vele. 1512-ben született volna Mahmud, 1515-ben a már említett Musztafa, 1519-ben Murád, és volt még egy lányuk is, akinek születési évét nem ismerjük pontosan. Ezek az adatok azonban bizonytalanok, ezért többen csak Musztafát tekintik Máhidevrán „hivatalos” gyermekének, és ő később valóban fontos szerepet töltött be Szülejmán életében.

Hürrem 1521-ben tűnt fel a színen, amikor is egy Mehmed nevű fiúval ajándékozta meg az uralkodót. Ezt követően egymás után születtek újabb gyermekei: 1522-ben Abdullah, rögtön utána egy Mihrimáh nevű lány, 1524-ben Szelim, 1525-ben Bajezid, 1531-ben pedig Dzsihángir. A kortársak mind az Oszmán Birodalomban, mind a jól értesült keresztény követségeken és udvarokban azt találgatták, hogy miképpen adhatott életet ennyi gyereknek. Mivel képtelenek voltak racionális magyarázatot találni, arra jutottak: nyilvánvalóan megbűvölte, varázslatokkal bájolta el a szultánt, amihez egy zsidó nő segítségét vette volna igénybe. Sőt, sokan azt állították, hogy maga Hürrem is zsidó származású volt.

Hürrem azonban valójában ruténnek (ruszinnak) született, Roxolane/Roxelane neve sem mást, mint rutént jelent. Ez a népcsoport a Kárpátok előterében élt, azon a területen, amelyet a régi magyarok Halicsként, később Galíciaként ismertek. A lengyelek körében élő hagyomány szerint egy uniált ortodox pap leányaként 1504 körül született Rohatynban, a Halics és Lemberg között, a Dnyeszter mentén található városban. (Az ortodox egyház az 1439-es firenzei zsinat után unióra lépett a római katolikus egyházzal, elismerte a pápa főségét, de valójában továbbra is a görög rítust követte; az ortodox papok házasodhattak – így láthatta meg Hürrem a napvilágot egy pap gyermekeként). Eredetileg Alekszandra Liszovszkának hívták, és valószínűleg a tatárok rabolták el egyik rajtaütésük során. Semmit sem tudunk arról, hogyan került Szülejmán háremébe. Egyes állítások szerint még hercegeként kapta Maniszában, mások szerint trónra lépése után ajánlották figyelmébe. Egyes feltételezések szerint Hafsza asszony (Szülejmán édesanyja), mások szerint Ibrahim (a későbbi nagyhatalmú nagyvezír) ajándékozta Szülejmánnak. Ez azért különös, mert a későbbiekben éppen ez a két ember – Hafsza és Ibrahim pasa – lesz Hürrem legnagyobb ellensége. (Ibrahim eredetileg szintén rabszolga volt, ifjú

korában nyerte el a trónörökös bizalmát, aki, amint alkalma nyílt rá, rögtön a nagyvezíri tisztségbe emelte, jöllehet akkoriban még igen keveset értett az államügyekhez.) Állítólag Hürrem és Ibrahim egyaránt zenével hódította meg a szultán szívét: Hürrem gitározott és énekelt, Ibrahim pedig szépen hegedült.

Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Hürrem 1520 körül került Szülejmán környezetébe. Legalábbis erre engednek következtetni azok a levelek, amelyeket ez idő tájt küldött a szultánnak. Ezekből kitűnik, hogy ekkor még alig tudott törökül, és íródeákok segítségével vette igénybe gondolatai közléséhez. Csak évek múltán tanulta meg annyira a nyelvet, hogy saját kezűleg írjon urának. Ezek a levelek egészen más stílusúak és tartalmúak, mint a korai, „hivatalos” hangvételű írások. Vagyis, ha még Maniszában került volna a trónörökös háremébe, akkor 1520-ra valószínűleg sokkal jobban beszélt és írt volna törökül. Valószínű tehát, hogy a szultán ajándékba kapta valakitől, hiszen az oszmán világban bevett szokás volt, hogy a vezető méltóságok az elfogott rabok közül formás fiúkat és szemrevaló leányokat ajándékoztak az uralkodónak. De azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a rabszolgapiacon vásárolták a hárem ezzel foglalkozó alkalmazottai.

Hürrem több, hosszú távon végzetesnek bizonyuló változást hozott a dinasztikus reprodukció és a hárem rendszerébe. Amint említettem, első nagy „újítása” az volt, hogy miután az 1520-as évek elejére a szultán kedvenc ágyasa (ún. *hászeki*) lett, egymás után szülte a gyermekeket, ami teljes mértékben ellenkezett a több évtizede kialakult hagyománnyal.

Zenei tehetségén kívül ezt az eredményt elsősorban annak köszönhetette, hogy rendkívüli elszántsággal, könyörtelenséggel és ügyességgel ütötte ki vetélytársait a nyeregből. Jól látható mindez abból, ahogyan elbánt Máhidevránnal, akit – okkal – a legfőbb akadállyal tartott a szultán szívéhez vezető úton. Külső és kissé későbbi (európai) információk szerint a következő történt. Máhidevrán éppen soros volt – azaz a szultán üzent neki, hogy igényt tartana ágyasi szolgálataira, amikor Hürrem, mintegy tréfából, megállította a folyosón, és felajánlotta neki, hogy „megvenné” tőle ezt az éjszakát. Máhidevrán belement a játékba, és megkérdezte – természetesen szintén tréfából –, hogy mennyit adna érte. Hürrem mondott egy összeget, Máhidevrán pedig elfogadta az ajánlatot. (A hárem hölgytagjainak, főleg az ágyasoknak, bőven volt pénzük, mivel rendszeres fizetést húztak, és ugyancsak rendszeresen kaptak – olykor pénzbeli – ajándékokat is.) Amikor Hürrem megjelent Szülejmán előtt, az meglepetten kérdezte, hogy miért nem Máhidevrán jött. Erre Hürrem nevetve elmesélte a történetet, és kijelentette: megvette tőle ezt az éjszakát. Szülejmán azonban nem értékelte a tréfát, hívatta Máhidevránt, és azt tudakolta tőle, milyen árat szabott a szultán átengedéseért. Az összeg hallatán rettentően megsértődött (úgy érezte, méltatlanul kevésre taksálták), és ettől kezdve távol tartotta magát Máhidevrántól.

Nem kevés ravaszságról árulkodik a másik verzió sem. Eszerint miután Hürrem megszülte első két gyermekét, Máhidevránon annyira úrrá lett a féltékenység, hogy egy nap nem tudta tovább fékezni dühét, és szabályosan nekirontott vetélytársnőjének a háremben. Miközben cibálta, ütötte-verte, állítólag ezt kiabálta: „Mit képzelsz, te vett hús!”, és csúnyán helybenhagyta Hürremet. Pár nap múlva Szülejmán Hürremért küldött, aki az eunuch révén visszaüzent a szultánnak: most nincs olyan állapotban, hogy megjelenjen ura és parancsolója előtt, mert ezzel megsértené őt. Ezt hallván felébredt a szultán kíváncsisága, és már csak azért is látni kívánta ágyasát. Be is hozták Hürremet, akin erősen látszottak a ve-

rekedés nyomai: véraláfutásos volt az arca, és egész hajcsomói hiányoztak. Ekkor a szultán annyira megdühödött Máhidevránra, hogy soha többé nem akarta látni.

A húszas évek közepére egyértelműen Hürrem lett az első számú háremhölgy, sőt azt is elérte, hogy a szultán szinte monogámiában éljen vele. Ez eddig elképzelhetetlen volt, mi több, „kötelező” volt a szultánok számára a hárem használata. Szülejmán mégis egészen haláláig hű maradt Hürremhez. A hosszú hadjáratok során persze valószínűleg ráfanyaldott más rabnőkre is, de mindvégig őszinte szerelemmel ragaszkodott hozzá. Versgyűjteményében (dívánjában) gyönyörű költeményt találunk, amelyben szerelmet vall neki. A Hürremtől fennmaradt levelekből az derül ki, hogy a szerelem kölcsönös volt. A másfél-két évig is eltartó iráni hadjáratok idején íródott levelek szinte kivétel nélkül arról szólnak, hogy mennyire hiányzik neki a szultán, nem bírja nélküle, és belehal a távollétbe.

Hürrem a húszas évek közepére belpolitikai ügyekben is a szultán egyik legfontosabb támasza lett. Szülejmán gyakran hónapokat vagy éveket töltött távoli harctereken, és ilyenkor Hürremre hárult a feladat, hogy folyamatosan nyomon kövesse az isztambuli eseményeket és a közvélemény változásait, és hírekkel lássa el az uralkodót. A kapcsolat visszafelé is működött: ő is kért információkat arról, hogy mi történik a keleti vagy a nyugati fronton, s a híreket igyekezett a leghatásosabban „eladni” a főváros népének. A harmincas évek második felére szinte a szultán politikai tanácsadója lett, olyannyira, hogy egyes diplomáciai (különösen lengyel) ügyekben önállóan dönthetett és cselekedhetett. Ez megint csak szokatlannak és rendkívülinek számított egy „ágyastól”. Hiszen a szultánok részben éppen azért szakítottak a dinasztikus házasság intézményével, hogy asszonyaikat távol tarthassák a politikai közszerepléstől.

Jóllehet részben már szóba kerültek, ezen a ponton nem árt pontosan rögzíteni azokat az alapelveket, amelyekre a hárem rendszere Hürrem felemelkedése előtt épült, hiszen ezek ismerete nélkülözhetetlen a továbbiak megértéséhez.

1. A szultánok csak ágyassal nemzenek utódot, és sem gyermekeik anyját, sem más nőt nem vesznek többé feleségül.

2. Egy ágyas csak egy gyermeket szülhet.

3. Amikor a hercegek elérik a megfelelő életkort (nagyjából a 14–18. évüket), elhagyják a háremet, és szülőanyjuk kíséretében elutaznak a számukra kijelölt tartományba, hogy kinevezett kormányzóként elsajátítsák az államigazgatás fortélyait. Apjuk halálakor (olykor már közvetlenül előtte) mindnyájan harcba szállnak a trónért. A győztes a veszteseket fiúgyermeikkel együtt leöleti.

A trónküzdelmekben elbukott hercegek szülőanyjainak (és olykor ágyasainak) rendszert Burszába, az oszmánok legelső fővárosába kellett költözniük (ez a város mindig egyfajta száműzetési hely maradt.) Itt némi juttatásban részesültek, amivel, nem ritkán igen szerényen, fönn tudták tartani magukat. Innen többé már nem vitték el őket, nem lettek más hárem tagjai, azaz fõlszabadultak a rabszolgaságból, és tevékenységük főleg halott fiaik emlékének ápolásában merült ki. Időnként egy-egy nagylelkű uralkodó sírkápolnát (törökül türbét) is építtetett legyőzött és megsemmisített vetélytársai emlékére.

A trónharcban győztes herceg édesanyja abban a privilégiumban részesült, hogy fiával együtt bevonulhatott a fővárosba, és ott élhetett. Konstantinápoly, azaz Isztambul 1453. évi elfoglalása után ez az elv egyre jobban érvényesült a gyakorlatban. A győztes édesanyja, akit később *valide szultánnak*, anyaszultánnőnek neveztek, a RéGINEK nevezett sze-

rájban kapott helyet. Ehhez tudni kell, hogy a XV. század utolsó harmadában már két szultáni palota is állt Isztambulban. Az első a Régi Szeráj, amely nagyjából a város közepén helyezkedett el. Az 1460–70-es években aztán építettek egy másikat, az Új Szerájt, amelyet idővel Topkapi Szerájként kezdtek emlegetni (ma is így hívják). Az új palota lett az államigazgatás központja, illetve az éppen regnáló – a dinasztiát irányító – szultán rezidenciája. Itt a szultánok eleinte férfi kíséretükkel laktak, és ugyanitt kaptak helyet a rab eredetű államférfiakat képző szerájiskolák. Bár „napi használatra” nőket is tartottak benne (az 1470-es évekből származó leírások szerint több tízet), a voltaképpeni hárem, mint igen-igen népes, uralkodói presztízs-intézmény, a Régi Szerájban maradt. Ebben élt a szultán édesanyja is, és az ő felügyelete mellett itt nevelték a kiskorú hercegeket és hercegnőket, és képezték ki azokat a háremhölgyeket, akik később vagy a szultánt szolgálták, vagy az Új Szerájban iskolázott, rabszolga származású államférfiakhoz mentek feleségül.

Hürrem ezt a jól működő rendszert több ponton megváltoztatta. Az eddig említetteken (egyedüli ágyassá válva öt gyermek szülése, bekapcsolódás a nagypolitikába) túl azt is elérte uránál, hogy 2000 akcse napidíjat állapítson meg számára. Ez kiugróan magas jövedelemnek számított, hiszen például Hafszának, Szülejmán édesanyjának fizetése mindössze napi 150 akcsét tett ki, pedig az uralkodó nagyon tisztelte és teljes szívéből szerette őt. Egyetlen ágyasról tudunk még (a XVII. századból), akinek illetménye megközelítette Hürremét, de ő is csak feleannyit, azaz 1000 akcsét kapott naponta.

A harmincas évek elejére Hürrem helyzete annyira megszilárdult, hogy szinte bármire rá tudta venni Szülejmánt. A korabeli közvélemény döbbenetben állt a furcsábbnál furcsább fejlemények előtt. Például az előtt, hogy valamikor az évtized elején felszabadította magát. Jogi státusukat tekintve az ágyasok ugyanis rabszolgának számítottak. A gyermeket szülő ágyas ugyan kedvezőbb helyzetbe került (egyfajta jogi védettséget kapott eladás stb. ellen), de szolgaságából rendszerint csak gazdája halálával szabadult fel. A korabeli muszlim jogtudósok (köztük állítólag vezetőjük, a főmufti is) helytelenítették Szülejmán engedékenységet, sőt, az utóbbi sajátos büntetést mért rá a jogilag helytelennek tartott lépésért. Nem feltétlen hitelű, de nem is feltétlenül elvetendő nyugati tudósítás szerint elvileg 300 botütés járt volna neki, de ezt a szultánnal szemben természetesen nem lehetett érvényesíteni; ezért a főmufti állítólag úgy hajtotta végre a büntetést, hogy nagy óvatosan 300 kis vesszőnyalábot helyezett Szülejmán hátára.

A felszabadításnak azért kellett megtörténnie, mert szükség volt rá Hürrem következő tervéhez: ahhoz, hogy hivatalosan, törvényes formában feleségül vetesse magát Szülejmánnal. Bár az oszmán források hallgatnak a házasságkötés pontos időpontjáról (úgy tűnik, még az esemény említését is kényelmetlennek érezték), nyugati híradások szerint 1534-ben történt meg. A nagy alkalomból hatalmas ünnepségeket (haditornákat, felvonulásokat, előadásokat stb.) rendeztek a fővárosban, hogy a tömegek rokonszenvét is elnyerjék a szokatlan lépéshez.

Miért volt ez fontos Hürremnek? Mert a felszabadítással és a házassággal szabad muszlimmá vált, és ezáltal új lehetőségek nyíltak meg előtte. Így például ettől fogva törvényesen rendelkezhetett magánvagyonnal, amitől rabszolgaként meg volt fosztva. Neki viszont forgatható, törvényes pénzre volt szüksége további merész terveinek megvalósításához. Többek között „hivatalosan” is be akart kapcsolódni a politikai életbe, és ennek részeként középítkezésekkel akarta megörökíteni a nevét. Magánvagyonából ezért muszlim

közjóléti épületeket emeltetett és alapítványokat hozott létre (így például a Hászeki néven ismert, dzsámiból, iskolából, medreszből, szegénykonyhából és kórházból álló komplexumot, a Csifte Hamamnak nevezett fürdőt az Aja Szófia közelében stb.). Jóllehet törvényes feleségként jogai – természetesen a muszlim vallás jogi korlátai között – növekedtek, a valóságban szó sem lehetett egyenlőségről közte és a szultán között (legfeljebb annyiban, hogy egyformán szerethették egymást). A korabeli levelekből az derül ki, hogy mind ő, a feleség, mind közös gyerekeik a szultán rabjainak nevezték magukat. Ha nem ismer-nénk a levelek íróit, azt gondolnánk, hogy nem családtagoktól, hanem egyszerű állami beosztottaktól származnak. Annak ellenére, hogy egyértelműen látszik: a szultán nemcsak országának, hanem szűkebb családjának is korlátlan hatalommal rendelkező feje volt, Hürrem mégis fontosnak tartotta, hogy jogi státusa a lehető legközelebb kerüljön Szülejmánéhoz, mert ezzel tághatja a mozgásterét. Egy szultánanya például építkézhetett, de egy ágyas nő nem. Hürrem azzal, hogy ágyasból szabad nővé, majd szabad nőtől feleségé emelkedett, ez irányú terveit is könnyebben véghezvihette.

Ezeket a hallatlan dolgokat azért tehette meg, mert 1533–1534-ben több nagy vetély-társától is szerencsésen megszabadult. Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy a fentebb vázolt dinasztikus és utódlási rend legtöbb eleme ekkoriban még érvényben volt. Az 1515-ben született Musztafa herceg (Szülejmán és Mähidevrán fia) 1533-ban elérte azt a kort, amikor anyjával együtt el kellett hagynia a háremet, és (mint annak idején apja) Maniszába költözött, hogy az ottani tartomány irányításában tegyen szert kormányzati tapasztalatokra. Mähidevrán távozásával eltűnt az isztambuli háremből Hürrem legfőbb ellenlábasa. Másik nagy vetélytársa Hafsza, Szülejmán édesanyja volt, aki mindig igye-kezett visszatartani Hürremet a túlzásoktól. Ezt azért tudta megtenni, mert a fia hallgatott rá, és mert kiváló kapcsolatokkal rendelkezett a férfi vezető garnitúrában. Bizalmasnak mondható viszonyt ápolt például Ibrahim pasa nagyvezírral, aki mellesleg Szülejmán egyik leánytestvérét, Hatidzsét vette feleségül. Erről a jó kapcsolatról azok a levelek is tanúskodnak, amelyeket Ibrahim írt a feleségének. Minden levél végén ott található az a sor, amellyel szeretettel köszönti Hafsza asszonyt. Hafsza azonban 1534-ben – nem tud-ni miért és hogyan – meghalt. Nem véletlen, hogy Hürrem közvetlenül ez után tudta megrendezni említett házasságkötését. Kezére játszott, hogy éppen ekkor Ibrahim pasa is távol volt, a keleti határvidéken irányította a perzsák elleni hadjáratot. A házasságkötés és az esküvői ünnepségek után egyébként Szülejmán is keletre indult.

Így hát egyetlen befolyásos ember sem maradt, aki Hürrem és Szülejmán kapcsolatá-ba betekinthezett és beavatkozhatott volna. Hürrem nekiláthatott következő tervének megvalósításához, nevezetesen Ibrahim pasa kiiktatásához. Ellentéteikről és azok jelle-géről forrásaink szintén ellentmondásos hírekkel szolgálnak, de tény, hogy egyik levelé-ben Hürrem nyíltan megírta Szülejmánnak: nagyon haragszik Ibrahim pasára. A nagyúr értetlenül fogadta a kifakadást, mivel Ibrahimot nemcsak tanácsadójának, hanem bizal-mas barátjának is tekintette (a történészek a nagyvezírt újabban a szultán alteregójaként emlegetik, mivel gyakran helyettesítette urát a köznép előtt, lévén, hogy Szülejmán nem lelkesedett a közszereplésekért). 1536 elejére az intrikusok mégis meggyőzték arról, hogy Ibrahim pasa a hatalmára tör, ezért aztán kíméletlenül megfojtatta. A pletyka elter-jesztésében valószínűleg Hürrem is tevékeny szerepet játszott.

1536-ra tehát mindenkit, aki csak egy kicsit is korlátozhatta volna, eltakarított az út-ból, így elérkezett az idő ahhoz, hogy elkezdje egyengetni fiai útját a trónhoz. Ennek

azonban volt egy fontos feltétele: az, hogy mindig az események középpontjában, a fővárosban, a szultán közvetlen közelében maradjon. Ennek érdekében megváltoztatta állandó tartózkodási helyét is. Hürrem korábban, ahogy az ágyasok esetében lenni szokott, a Régi Szerájban lakott. 1534-ben rábeszélte urát, hogy gyermekeivel (és persze a kiszolgáló személyzettel) együtt átköltözhessek a Topkapi Szerájba, ahol az államigazgatás csúcsszerve, a szultáni tanács (díván) működött, és ahol a politikai élet zajlott. E tettének hosszú távú eredménye az lett, hogy a Régi Szeráj-beli hárem intézménye teljesen átalakult. A szultáni főhárem ettől kezdve a Topkapi Szerájban működött, s a Régi Szeráj a megunt ágyasok és az előző uralkodó hölgyeinek „száműzetési helyévé” változott, amit ezért a későbbiekben a „könnyek palotájának” neveztek. A Topkapi háremhölgyei elől viszont, akik eddig el voltak zárva a politikától, elhárultak a fizikai akadályok: mivel a háremet csupán egyetlen fal választotta el a szultáni tanácstól, a folyosóról vagy a díván falába vájt ablakból kihallgathatták a tanács megbeszéléseit, információkat gyűjthettek, bekapcsolódhattak az intrikákba, és lassanként az oszmán politikai élet önálló tényezőjévé válhattak. Így nyílt meg az út elsőként Hürrem előtt, hogy rendszeresen, akár napi szinten beleszóljon aktuális politikai kérdésekbe és döntésekbe. Hogy erre miképpen tudta rávenni az uralkodót, nem lehet tudni, de annyi bizonyosnak látszik: politikai ambíciók vezették, és céljai elérése érdekében jól átgondolt stratégiát követett.

A Topkapi Szerájba történt átköltözést egészítette ki egy másik fontos újítása. A szabályok szerint a negyvenes évek elején Hürremnek – ugyanúgy, mint annak idején Máhidevránnak – Mehmed nevű fiával együtt el kellett volna utaznia valamelyik anatóliai tartományba. Mivel a legközelebbi hercegi központot már korábban elfoglalta Szülejmán elsőszülött fia, Musztafa és annak anyja, Máhidevrán, Hürrem és Mehmed csak valamelyik távolabbi tartományba, például Amásziába tehetné volna át a székhelyét. Külön gondot okozott Hürremnek, hogy öt fia volt, ami eleve kizárta, hogy mindegyiket elkísérje vidéki állomáshelyére. Azzal, hogy több fiút szült, Hürrem még egy ponton aláásta a régi rendszert: lehetetlenné vált a kiköltözési szabály betartása. Minden okunk megvan azt feltételezni, hogy Szülejmánt éppen azzal az indokkal vette rá az előírások megszegésére, hogy nem tudná eldönteni: melyik fiát válassza. Ezért csak a fiúk hagyták el szép sorban Isztambul, ő viszont a Topkapi Szeráj háremében, ura mellett maradhatott. És még egy dolog a kezére játszott: legkisebb fiuk, Dzsihangir, valószínűleg nyomorék volt (a vállán és a karján jelentkeztek rendellenességek, ráadásul púpos is volt). Egészségi állapota miatt nem lehetett egyedül hagyni, állandó anyai segítségre szorult. Ezt a fiút, talán éppen a bajai miatt, Szülejmán és Hürrem különösen szerette. Valószínűleg ez is nagyban befolyásolta Szülejmánt abban a döntésében, hogy Hürrem a Topkapi Szerájban maradjon.

Hürrem tehát sorra szegte meg, vagy vette rá urát, hogy szegje meg a korábbi normákat. Mindez nagy felháborodást és pusmogást váltott ki Isztambulban és az oszmán elit köreiből. Egy olyan társadalomban, ahol mindenekelőtt a „régiképek” szabták meg az élet folyását, sokak számára elfogadhatatlannak tűnt, hogy egy rabnő, egy ágyas így felborítson mindent, így átalakítsa a megrögzött viszonyokat. Mindebben az oszmán világ egyik érdekes, ellentmondásos vonása figyelhető meg; nevezetesen az, hogy miközben a szultánok és a társadalmi elit férfi tagjai félig-meddig rabszolga származásúak voltak – hiszen sokukat ágyasok születték –, ők maguk mégis némi előítélettel viseltettek e csoport tagjaival szemben, lenézték, saját eszközeiknek tekintették őket.

Így tehát 1542-ben Mehmed, Hürrem elsőszülött fia, az anyja nélkül utazott el kijelölt tartományába, és ettől kezdve Hürrem szívósan dolgozott azon, hogy Musztafát, Máhi-devrán fiát, kiiktassa a lehetséges utódok sorából, és valamelyik fia számára biztosítsa a szultáni trónt. Ennek érdekében kisebb, de igen hatékony frakciót szervezett. Egy tehetséges horvát származású fiatalembert – a szultán egyik fegyverhordozóját –, Rüsztemet kezdte pártfogolni. Hozzásegítette, hogy gyorsan emelkedjék a ranglétrán, és elérte, hogy Szülejmán harmadik vezírré léptesse elő. 1539-ben Szülejmánnal egyetértésben Rüsztmehz adták egyetlen leányukat, Mihrimáhot, ami nagyot lendített Rüsztmeh karrierjén: 1544-ben megkapta a nagyvezíri posztot, vagyis ő lett a birodalom kormányzatának feje. Figyelemre méltó tény, hogy Hürrem ezzel a házassággal szintén újítást vezetett be: innentől kezdve szokássá vált, hogy a befolyásos ágyasok leánygyermeküket a csúcstelthez tartozó, tehetséges férfiakhoz adják feleségül, s az így kialakuló rokonsági hálózattal vagy frakcióval erősítik az illetők politikai hadállásait. A Hürrem által létrehozott „párt” eleinte három főből állt: önmagán kívül leányából és vejéből. Ez azért volt fontos, mert nemcsak Hürrem tudott nagy erővel hatni Szülejmánra, hanem Mihrimah is, hiszen az uralkodó imádta őt. Aztán nemsokára (vagy már korábban?) sikerült még egy fontos személyiséget megnyernie: Mose Hamont, a szultán zsidó udvari orvosát, akinek már a felmenői is ezt a posztot töltötték be. (A XV. század második harmadában honosodott meg az a szokás, hogy a szultán zsidó orvost vesz maga mellé, aki a gyógyítás mellett fontos tanácsadói és informátori szerepet tölt be, különösen a keresztény európai államokkal kapcsolatos ügyekben.) Hürremék Hamon csatlakozásával már elegendő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy megkísérelhessék Musztafa eltávolítását. Ez nem tűnt könnyű feladatnak, mert Musztafát kiváló képességekkel áldotta meg a sors. Minden korabeli híradás arról számol be, hogy már kiállását, megjelenését tekintve is uralkodásra, trónra termett. Széles műveltségre tett szert, amit egy általa írott krónika is bizonyít. A grúzok elleni háborúknak kiderült, hogy kiemelkedő hadvezéri erényekkel rendelkezik. Az 1530-as években mindenki úgy gondolta, hogy ő lesz Szülejmán utóda. Bár elméletben mindegyik fiú egyenlő eséllyel indult harcra a trónért, azért a régi szokás szerint az elsőszülött fiút „egyenlőbbnek” tekintették a többinél.

Első lépésként Hürrem és társai eltávolították Musztafát Maniszárból. (A város Nyugat-Anatóliában fekszik, viszonylag közel Isztambulhoz. Ennek jelentősége abban állt, hogy az apa halálát követően az itt rezideáló herceg általában előbb ért a fővárosba, mint távolabbi helyeken szolgáló fivérei.) Hürremék elérték a szultánnál, hogy sokkal messzebbre, a Közép-Anatóliában található, egyébként szintén régóta hercegi központként funkcionáló Amásziába helyezze át Musztafát. Helyére Hürrem elsőszülött fiát, Mehmedet neveztették ki, aki abban az időben anyja első számú jelöltje volt a trónra. Balszerencsájukra azonban Mehmed valamilyen ismeretlen betegségben néhány hónap múlva (1543-ban) elhunyt. Miután a beteges és alkalmatlan Dzsihangír szóba sem jöhetett, Abdullah pedig már régen (még 1526-ban) meghalt, Hürremnek két fia maradt: Szelim és Bajezid. Hürrem ekkor őket helyeztette át Isztambulhoz közelebb fekvő tartományokba.

A másik – alattomos – lépés az volt, hogy Rüsztmeh nagyvezír Musztafa nevében leveleket írt az iráni sahnak (aki akkoriban az Oszmán Birodalom legnagyobb ellenségének számított), amelyekben följánlotta szolgálatait és javaslatot tett az együttműködésre. A frakció arról is gondoskodott, hogy a perzsa uralkodó nevében hamisított válaszok a szultán kezébe kerüljenek. Szülejmán eleinte nem akart hitelt adni ezeknek a híreknek, de

később hagyta meggyőzni magát. Egyes vélemények szerint gyermekkori élményeire élénken emlékezve Szülejmán maga is tartott a fiától, és talán nem állt tőle távol a gondolat, hogy megfegyelmesse Musztafát. (Akkoriban nagyapja, Bajezid uralkodott a birodalomban; Szülejmán apja, Szelim, azonban harcot indított a trónért, s miután győzelmet aratott, rövid úton megmérgeztette apját.) Amikor tehát Szülejmánhoz olyan hírek jutottak el, hogy Musztafa népszerűsége meredeken emelkedik, és mindenki tehetségesnek, uralkodásra alkalmasnak tartja, féltékennyé vált, és elzárkózott tőle. Fennmaradt egy levél az 1530-es évekből, melyben Musztafa arról panaszkodik apjának, hogy nem érti, miért nem hajlandó fogadni őt (jóllehet 1533-ban még szokatlanul fényes ceremóniával bocsátotta el Maniszába). A szultán gyanakvása is belejátszhatott tehát Musztafa sorsának megpecsételődésébe, de a Hürrem-féle frakció intrikái valószínűleg sokkal többet nyomtak a latban.

1553-ban megkezdődött az Irán elleni újabb hadjárat. Az oszmán sereget eleinte Rüsztém pasa irányította, aki a kellő pillanatban levélben számolt be Szülejmánnak arról, hogy a táborban mindenki Musztafát élteti, a janicsárok őt ajnározzák, őt tartják a legjobb hadvezérnek, sőt úgy gondolják, hogy Szülejmán nem alkalmas már a birodalom irányítására; ha nem siet személyesen a táborba, és nem bizonyítja be, hogy még mindig ő az úr, nagy baj lesz. Szülejmán ezért hamarosan keletre indult, és parancsot küldött Musztafának, hogy jelentkezzék nála. Kónja városának közelében vert táborn, ide rendelte kihallgatásra a fiát. Amint a jó kiállítású, erős testalkatú Musztafa belépett a szultáni sátorba, hét-nyolc fős, kivágott nyelvű kivégzőosztag rontott rá. A hóhérok azonban nem bírtak vele, ezért végül egy díjbirkózót küldtek rá, aki aztán nagy nehezen nyakára teker-te a zsinórt, és megfojtotta. A dulakodás közben a szerencsétlen fiú folyton apját szölongatta, és ártatlanságát hangoztatta. A szultán azonban állítólag semmit sem kérdezett, semmit sem válaszolt, hanem némán, a sátorfal mögül nézte elsőszülöttjének haláltusáját. Más elbeszélések szerint Musztafa még kiverekedte magát a sátorból, és kint próbált segítséget szerezni, de mindhiába. Akárhogy történt is, annyi bizonyos, hogy Szülejmán ugyanúgy szemrebbenés nélkül végeztette ki egykor szeretett fiát, mint annak idején kebelbarátját, Ibrahim pasát.

Miután sikerült véglegesen kiiktatnia a legveszélyesebb trónvárományost, Hürrem a két életben maradt fia közül (1553-ban ugyanis Dzsihangir is meghalt) eleinte Bajezidet részesítette előnyben a hatalomért folyó küzdelemben. 1555-ben azonban történt valami, ami szertefoszlatta Bajezid reményeit. Ruméliában – a birodalom balkáni felében – felkelés tört ki Szülejmán ellen. Feltűnt egy férfi, aki azt állította magáról, hogy ő az igazi Musztafa, és az a herceg, akit a háború kezdetén kivégeztek, csak a „hasonmása” volt. Mivel Szülejmán még mindig az Irán elleni háború lezárásával bajlódott, régi szokás szerint a Ruméliára felügyelő herceg, vagyis ezúttal Bajezid feladata lett volna, hogy az ál-Musztafa lázadását elfojtsa, és apja érdekeit megvédje. Bajezid azonban egyáltalán nem jeleskedett kötelessége teljesítésében. Csak az utolsó pillanatban adott parancsot a seregek toborzására, a szükséges intézkedések megtételére, így csak nagy nehézségek árán tudta a felkelést leverni. Szülejmán gyanút fogott, és megneheztelt a fiára. A zendülést egyes vélemények szerint Hürrem szervezte, és arra akarta felhasználni, hogy uralomra juttassa Bajezidot. Az asszonynak a balsiker után minden ügyességére szüksége volt ahhoz, hogy a válságos helyzetet megnyugtatóan elrendezze.

Végül Hürrem úgy halt meg 1558 tavaszán, hogy két fiát egyforma távolság választotta el a tróntól. Halála után Szelim és Bajezid azonnal egymás ellen fordult, mivel pon-

tosan tudták, hogy amelyikük alulmarad, azt férfi leszármazottaival együtt vagy kivégzik, vagy legjobb esetben száműzetésbe kényszerítik. Kettejük közül Bajezid volt a forróbb fejű, nem győzte türelemmel, és hamarosan polgárháborút robbantott ki – látszólag Szelim ellen, valójában a trón meghódítása érdekében. Ezzel azonban csak azt érte el, hogy apja végleg Szelim mellé álljon, mivel egy herceg lázadását már csak a törvényesség, a rend és a dinasztia méltóságának megőrzése érdekében sem tűrhette el. Ez el is döntötte a harc kimenetelét. Szülejmán támogatásával Szelim 1559-ben legyőzte Bajezid seregeit, akinek nem maradt más választása, mint hogy családjával és híveivel együtt a perzsa sah országába meneküljön, és az ő kegyelmébe ajánlja magát. A sah először védelmet ígért neki, ám miután feloszlatta a kíséretében lévő sereget, már fogolyként bánt Bajeziddel. Szülejmán attól félve, hogy kijátszhatják ellene a fiát, kénytelen volt alkudozásokba bocsátkozni a sahkal. (Aggodalma már csak azért sem tűnt alaptalannak, mert az 1540-es évek második felében maga is ugyanezt tette: miután az egyik perzsa herceg menedéket kért tőle, segítségnyújtás ürügyén háborút indított Irán ellen.) Végül 400 000 aranyért, amelyet még megtoldott a Szelim által adott 100 000 arannyal, sikerült megvásárolnia a sahtól Bajezid életét. A hatalmas összeg (a korabeli Magyarország éves bevételének kb. 80%-át tette ki!) fejében engedélyt kapott arra, hogy hóhérokat küldjön az ősellenség országába, akik felkutatták és megölték a herceget és gyermekeit. Így esett kútba Hürrem nagy terve, hogy jelentősebb belviszályok nélkül, „egyenes úton” szerezze meg a trónt valamelyik fiának. És így történt, hogy Szülejmán ivadékai közül végül az uralkodásra valószínűleg legalkalmatlanabb Szelim ülhetett a birodalom trónjára. Őt már a korabeli törökök is a Részezes melléknévvel „tisztelték meg”, mivel ifjúkorától kezdve közismert alkoholista volt, és minden jel szerint ebbe is halt bele rövid uralkodás (1566–1574) után.

Összefoglalva elmondható, hogy Hürrem lényegében az egész – az előző 150 év alatt kialakult – dinasztikus és reprodukciós (hárem) politikát felforgatta. Újításai révén olyan rendszert hozott létre, amelyben a XVI. század második felére a hárem meghatározó politikai erővé nőtte ki magát. Hürrem utódai, az anyaszultán nők szinte társuralkodói rangra emelkedtek. A hárem egyéb hölgytagjai is komoly befolyásra tettek szert a politikai életben és az államügyekben. A régebbi török kutatás ezért „az asszonyok szultánságának” nevezte el ezt az időszakot.

Hürrem nemcsak egyénileg futott be kivételes pályát, hanem döntő módon járult hozzá egy újfajta, a klikkek és frakciók vetélkedésére épülő uralmi rendszer kialakulásához, amely rengeteg bajt zúdított a birodalomra. A hárembeli körökkel szövetséges és a velük szemben szervezkedő frakciók rövid időn belül ismétlődő belharcokba és trónviszályokba taszították az országot. A következő száz évben, egészen az 1650-es évek második feléig, amikor is egy bölcs ágyas és egy tetterős nagyvezír összefogása véget vetett ennek a kaotikus korszaknak, soha nem látott mennyiségű erőszak, vérontás, lázadás, palotaforradalom, trónfosztás és uralkodógyilkosság történt az oszmánok birodalmában. Az „asszonyok szultánságának” keserű tapasztalatait levonva a későbbi időszakokban aztán alaposan visszaszorították a nők politikai közszereplését.

Hürrem sok apró csatát nyert meg, csak legfőbb célját nem érte el: nem lett anyacsászárnő, és nem uralkodhatott a fia helyett. Ha túléli urát, valószínűleg teljhatalomra tett volna szert. Halála viszont nagyon megrendítette Szülejmánt. Uralkodásának utolsó tíz évében már csak árnyéka volt régi önmagának. Nemcsak azért, mert megöregedett, hanem nyilvánvalóan megviselték személyes tragédiái: fiai, barátai és végül élete nagy sze-

relmének halála. Erős pszichikai változáson ment keresztül, teljesen magába fordult. Hangulatának elborulása egyébként már az 1550-es évek elején megkezdődött, amikor Hürrem még élt. 1548-ban parancsot adott egy nagy szultándzsámi felépítésére. Ez lett a ma is látható, impozáns Szülejmánije dzsámi, amely 1557-re készült el, tehát egy évvel Hürrem halála előtt. Nemcsak azért emeltette, mert a szultánok számára kötelező feladatot jelentett a pompázatos művészeti alkotások, reprezentációs intézmények létrehozása, hanem azért is, mert a dzsámi mellett felhúzott sírkápolnát szánta maga és Hürrem végső nyughelyéül (oda is kerültek – igaz, végül külön türbébe – mind a ketten). A szultán már az építkezés hosszú éve alatt folyton úgy érezte, hogy közeleg a vég. Folyamatosan rajta tartotta szemét a munkálatokon, és valahányszor a helyszínre látogatott, azt követelte, hogy mutassák meg neki, hol fog örök nyugalomra térni. 1551-ben egy napon úgy döntött, gyökeresen szakít korábbi életformájával, szokásaival. Korábban kedvelte a pompát, ezért is nyerte el Európában a „Pompás” (Magnificent, Magnifique, Prächtigt stb.) melléknevet. Szerette a drága ékszereket, ruhákat, az értékes holmikat. Ebben nagy szerepe volt Ibrahim pasának, aki kifejezetten ösztönözte a luxusra. Úgy tartotta, hogy egy ilyen hatalmas birodalom uralkodójához a reprezentatív, pompázatos megjelenés illik. Az említett napon azonban Szülejmán elrendelte, hogy távolítsák el a palotából az összes felesleges cícomát, a haszontalan drága holmikat, törjék össze valamennyi hangszert, mert ezekre a továbbiakban nem tart igényt. Megváltoztatta öltözködési és étkezési szokásait is: ettől kezdve zöld teveszőr csuhát hordott, mint egykor a próféta, és többé nem akart drága evőeszközökkel drága tányérokban enni, hanem csak egyszerű porcelán csészékből. Valószínű, hogy Mehmed nevű fia váratlan halála (1543-ban) is belejátszott magatartásának megváltozásába. Fájdalmának nagyságát az mutatja igazán, hogy egy nagyon szép, eredetileg a maga számára emeltetett szultándzsámit utóbb róla nevezett el Sehzáde dzsáminak. Korábban nem volt szokás hercegnek ilyen monumentális épületet szentelni, a halott sehzádekat általában Burszába, az ősi temetkezési helyre szállították (a XVI. század második felétől viszont már jobbra Isztambulban temették el őket). Szülejmán gesztusa biztos jele annak, hogy különleges érzelmek fűtték ehhez a fiához.

Elkomorodásához az is alaposan hozzájárult, hogy sorra balul sülték el politikai döntései, többek között magyarországi politikáját is végzetesen elrontotta. Túl sokat akart, nemcsak Magyarországot, hanem Bécsset is szeretne volna elfoglalni. Hódításaival eljutott ugyan Budáig, de ott aztán tartósan elakadt. A perzsa sahot sem tudta megtörni, hiába indított ellene háborút három ízben is. A szakadatlan hadakozás az 1550-es évek pénzügyi válságba sodorta a birodalmat. 1553-ban Musztafa meggyilkolása miatt fellázadtak a janicsárok. A súlyos helyzetből csak úgy talált kiutat, hogy gyorsan leváltotta és Isztambulba küldte Rüsztém pasa nagyvezírt, különben darabokra szabdalták volna a janicsárok.

Miután Szülejmán (Muhibbi néven) kiváló és termékeny költő volt, a lelkében fölgyülemlett fájdalmat verseiben is kifejezésre juttatta. Öregedvén egyre tisztábban érezte a világi dolgok – a hatalom és a pénz – hiábavalóságát, a feltartóztathatatlanul közeledő elmúlást. Élete végső szakaszát már nem világhódító, minden porcikájával új területek megszerzésére törekvő padisahként, hanem mindinkább befelé forduló emberként élte le. E személyiségváltozás a politikai vonalvezetésben is tükröződött. Utolsó évtizedében minden erejével arra törekedett, hogy birodalmát ortodox szunnita alapokra helyezze, és az iszlám világ legfőbb védelmezőjévé tegye a keresztény világgal és az eretneknek tekintett síita Iránnal szemben. Ekkortájt olyan uralkodó benyomását keltette, aki lelkiileg

már életében megbűnhődött a sok „szabadjára engedett” kegyencért (Ibrahimért, Hürremért és Rüsztémért).

Végül szóljunk néhány szót arról, hogyan alakult az első kedvenc ágyas, Máhidevrán sorsa. Ő tisztességgel végigjátszotta azt a szerepet, amit a hagyomány osztott ki rá annak érdekében, hogy trónra juttassa a fiát. Céljai semmiben sem különböztek Hürreméitől, csak hogy míg vetélytársa a rendszer felforgatásával, addig ő a szokásoknak megfelelően kívánta elérni azokat. Az ágyasok fő feladata abban állt, hogy fiuk jó nevelést és kiképzést kapjon, hogy alkalmassá tegyék a kormányzásra és végül az uralkodásra, hogy minden veszélytől megóvják, és mellette álljanak, amikor üt a döntő óra, s aztán, ha minden jól alakul, segítsék az uralkodásban. Máhidevrán mindent megtett a fiáért, ami csak tőle tellett. Számtalanszor figyelmeztette, hogy életére törnek, és hogy sose egyék ételt előköstölés nélkül, mert bármikor megmérgezhetik. Régi kapcsolatait felhasználva informátor-hálózatot épített ki és tartott fenn, hogy mindenben segíthesse, védelmezhesse gyermekét. Állítólag 1553-ban is óva intette attól, hogy apja kívánságának eleget téve a Kónja melletti táborba utazzon, mert hírért vette, hogy meg akarják ölni. Musztafa azonban nem hitt neki. Egy másik híradás szerint az akkori harmadik vezír is rokonszenvezett a fiával, és a táborba érkezésekor cetlit csúsztatott a zsebébe, amelyen az állt, hogy vigyázzon, mert veszélyben az élete. Musztafa ezúttal sem hallgatott a figyelmeztetésre.

Miután Musztafát kivégezték és holttestét Burszába szállították, Máhidevránt – a hagyományoknak megfelelően – szintén az ősi városba küldték. A hercegnek életet adó anyák közül neki jutott ki utoljára ez a sors, mert a későbbiekben minden olyan ágyas, akinek fiát a trónharcok során megölték, Isztambulban maradhatott. Eleinte akkora nyomorban élt, hogy szinte szegyenkezett miatta: nem tudta kifizetni a házbért, a szolgáit pedig folyton gúnyolták a piacon gazdasszonyuk szegénysége miatt. Eközben, ahogy láttuk, Hürrem 2000 akcse napidíjjal büszkélkedhetett. Így tengette életét Máhidevrán egészen a nagy vetélytársnő haláláig. Ekkor Szülejmánban felébredt a lelkiismeret, és pénzt adott neki adósságai rendezésére. Később a sokak által megvetett Szelim szultán meglepő módon még nagyvonalúbban segítette: házat vett neki Burszában és türbét építtetett Musztafa sírja fölé. Az anyagilag rendbejött Mahidevrán így hamarosan alapítványt hozhatott létre a sírkápolna gondozására. Tisztes kort megérve 1581-ben távozott az élők sorából, és szeretett fia, Musztafa mellé temették el.

Válogatott irodalom

Akgündüz, Ahmed: İslam hukukunda kölelik-câriyelik müessesesi ve Osmanlı'da harem. Gözden geçirilmiş ilâveli ikinci baskı. İstanbul, 1995.

Akman, Mehmet: Osmanlı devletinde kardeş katli. İstanbul, 1997.

Altınay, Ahmet Refik: Kadınlar saltanatı. 1. İstanbul, 2000. (Tarih Vakfı Yurt yayınları 108.)

Baltacı, Cahid: Hürrem Sultan. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18. İstanbul, 1998. 498–500. o.

Clot, André: Soliman le Magnifique. Paris, 1983.

Eroğlu, Haldun: Osmanlı devletinde şehzadelik kurumu. Ankara, 2004.

- Fodor Pál*: I. Szulejmán, a Pompás és a Törvényhozó. In: Történelmi melléknevek. Egyetemes és magyar történelmi életrajzok. Szerk. *Horváth Ilona*. Budapest, 2006. 219–235. o.
- Gökbilgin, M. Tayyib*: İbrâhim Paşa. In: İslâm Ansiklopedisi. 5/2. İstanbul, 1993. 908–915. o.
- Hóvári János*: Forgách Ferenc és a szultánfiak. In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szerk. *Zombori István*. Szeged, 1988. 77–85. o.
- Jenkins, Hester D.*: Ibrahim Pasha, Grand Vizir of Suleiman the Magnificent. New York, 1911. (Studies in History, Economics and Public Law XLVI/2.)
- Káldy-Nagy Gyula*: Szulejmán. Budapest, 1970.
- Murphey, Rhoads*: Exploring Ottoman Sovereignty. Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400–1800. London–New York, 2008.
- Müller, Hans*: Sklaven. In: Wirtschaftsgeschichte des Vorderen Orients in islamischer Zeit. Teil 1. Leiden–Köln, 1977. 53–83. o.
- Necipoğlu, Gülru*: Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman–Hapsburg–Papal Rivalry. *The Art Bulletin*, 71. (1989.) 3. sz. 401–427. o.
- Necipoğlu, Gülru*: Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. New York, 1991.
- Necipoğlu, Gülru*: The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire. London, 2005.
- Peirce, Leslie P.*: The Imperial Harem. Woman and Sovereignty in the Ottoman Empire. New York–Oxford, 1993.
- Sokolnicki, Michel*: La sultane ruthene. *Belleten*, 23. (1959.) 89–92. sz. 229–239. o.
- Soliman le Magnifique et son temps. Acte du Colloque de Paris. Galeries Nationales de Grand Palais. 7–10 mars 1990. Publiés par *Gilles Veinstein*. Paris, 1992.
- Süleyman the Second and his Time. Ed. by *Halil İnalcık* and *Cemal Kafadar*. İstanbul, 1993.
- Turan, Şerafettin*: Kanunî'nin oğlu Şehzâde Bayezid vak'ası. Ankara, 1961.
- Uluçay, M. Çağatay*: Osmanlı sultanlarına aşk mektupları. İstanbul, 1950.
- Uő*: Harem'den mektuplar. I. İstanbul, 1956.
- Uő*: Kanuni Sultan Süleyman ve âilesi ile ilgili bazı notlar ve vesikalar. In: Kanunî Armağanı. Ankara, 1970. 233–237. o.
- Uő*: Harem. II. Ankara, 1985².
- Uő*: Padişahların kadınları ve kızları. Ankara, 1985².

**AZ EDDIG ISMERT LEGKORÁBBI MAGYAR NYELVŰ HADBÍRÓSÁGI
ÍTÉLETLEVÉL**

**Wékey Ferenc ítéletlevele Lazarus von Schwendi főkapitány
ungvári táborában, 1566. március 26-án**

A kora újkori magyarországi hadi bíraskodás kutatásáról

Az 1990-es évek legelején a Magyar Országos Levéltár egyik vegyes kamarai irat-együttesében (*Miscellanea*) – a törökellenes határvédelmi rendszer történetét kutatva – különleges iratra bukkantunk: a felső-magyarországi hadiszék helyreállításáról 1609. március közepén rendelkező dokumentumra.¹ Ez a korábban ismeretlen forrás adta azután az ötletet a XVI–XVII. században a Magyar Királyság védelmében meghatározó szerepet játszó végvári katonaság (egykorú kifejezéssel a „vitézlő rend/nép”) és általában a korszak hadi bíraskodásának szisztematikus feltárására. A rövid utánajárást követően ugyanis kiderült, hogy noha a törökellenes végházakban szolgáló katonaság kutatása addig már közel másfél évszázada folyt, hadi bíraskodásukkal a XX. század végéig behatóbban csupán hárman foglalkoztak, mégpedig egy-egy rövidebb tanulmány keretében.²

Egyrészt 1926-ban a kora újkori magyar történelem egyik leglelkesebb, bár napjainkra már elavult szemléletű bűvára, Takáts Sándor (1860–1932), aki e témakört is érdekes adatokat egymás mellé „csemegéző”, esszé jellegű tanulmányban mutatta be.³ Másrészt az 1970-es évek közepén a Batthyányak irányította, XVII. századi nyugat-dunántúli határvédelem és magánföldesúri katonaság kiváló ismerője, Varga J. János, aki főként a körmenti prezidiális mezőváros különleges „seregszékére” koncentrálni foglalta össze kutatási eredményeit.⁴ Végül ismereteinket egy évtizeddel később a Győrben szolgáló magyar és német őrség, illetve a polgári lakosság, azaz különböző társadalmi csoportok

¹ Magyar Országos Levéltár, Budapest (A továbbiakban: MOL) E 211, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara Archivuma, Tétel 43. №. 12. Kiadása: *Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században*. Győr, 1995. (A továbbiakban: *Pálffy* 1995.) 189. o. №. 5.

² A nagyobb végvártörténeti összefoglalók közül egyedül Szegő Pál monográfiája szentelt néhány oldalt a kérdéskörnek. *Szegő Pál: Végváraink szervezete a török betelepедéstől a tizenöt éves háború kezdetéig. (1541–1593)* Budapest, 1911. 175., 191., 201., 349–355. o.

³ *Takáts Sándor: A régi magyar hadbíróság*. In: *Uő: A magyar mult tarlójáról*. Budapest, 1926. (A továbbiakban: *Takáts* 1926.) 137–163. o.

⁴ *Varga J. János: Katonai bíraskodás a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon és végvárakban*. (Seregszék, hadiszék, úrszék). *Századok*, 111. (1977.) 439–462. o. Szinte szó szerint ugyanez monográfiája egyik fejezeteként: *Uő: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. (Értekezések a történeti tudományok köréből, Új sorozat, 94.)* Budapest, 1981. 146–174. o., illetve rövidebb változata újabban: *Uő: Katonai bíraskodás a 16–17. századi Dunántúlon. Zalai Múzeum*, 4. (1992.) 35–43. o.

és etnikumok egy közös, erősített helyen történő együttélése kapcsán a Rába-parti erőd-város életét szisztematikus feltérképező Gecsényi Lajos gazdagította.⁵

A témára figyelmünket felkeltő, 1609. évi különleges irat megtalálását követően közel fél évtizeddel, 1995-ben különböző külföldi (főként bécsi, pozsonyi és kassai) és hazai (elsősorban budapesti, győri és veszprémi) hadi, kamarai, családi, városi és hiteleshelyi levéltárakban folytatott kutatásainkat sikerült önálló monográfiában összegeznünk.⁶ Ezt egy rövidebb okmánytár mellett – Benda Kálmán (1913–1994) és Nagy László nyomdokain haladva⁷ egy leendő végvári archontológiai lexikon egyik vaskosabb fejezeteként – a XVI–XVII. századi Magyar Királyság területén egykor szolgált hadi bíráskodási személyzet adattárával egészítettük ki.⁸ Ezek sorában, mégpedig az archontológia első tagjaként szerepelt az északkelet-magyarországi birtokos és a Magyar Királyság alországbírája (1564–1578), nagytárnányi Wékey (Vékey) Ferenc, aki 1566-tól a magyar történelem első, már nem csupán ideiglenes jelleggel, hanem közel tizenkét esztendeig működő előbb tábori, majd rendes végvári állományban szolgált felső-magyarországi hadbírája volt.⁹

Kötetünkben számba vettük az addig előkerült magyar hadi-, sereg- és tábori széki bírósági ítéleteket és jegyzőkönyveket is, amelyek terjedelme az egy oldalnyi rövid határozattól az ötven foliónyi vaskos jegyzőkönyvig terjedt. Ezek sorát 1566 nyaráról ugyan-csak Wékey Ferenc két – ráadásul magyar nyelvű – ítéletlevele nyitotta, amelyeket a XIX. század óta ismert a kutatás.¹⁰ Bár a XVI. századból ezeken kívül sajnos tábori és végvári (magyar vagy latin nyelvű) hadbírói ítéletlevelekkel nem rendelkezünk, sőt ilyenek azóta sem kerültek elő, a következő évszázad néhány tucat bírósági jegyzőkönyvére alapozva szélesebb körű levéltári kutatással mind a végvári katonaság hadi bíráskodásának szervezetét, mind a „vitélő törvényszékek” működését és ítélkezési gyakorlatát sikerült alaposabban körüljárunk. A XVI. század második felére – a törökellenes végvárrendszer kialakulásával – ugyanis az uralkodó fizette „vitélő rend” a magyarországi társadalom új, önálló, ún. köztes rétegévé vált: a kiváltságoltak (elsősorban a nemesek) és a kiváltságokkal nem rendelkezők (a jobbágyok) között foglalt helyet, mégpedig fokozatosan megszerzett előjogainak köszönhetően az előbbiekhöz állva közelebb.¹¹ E pri-

⁵ Gecsényi Lajos: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. (1984.) 664–686., főként 677–680. o.

⁶ Pálffy 1995. A téma legfőbb tanulságait azóta a nemzetközi szakmai közönségnek is összefoglaltuk: Géza Pálffy: *Militärische Rechtspflege im Königreich Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Historisches Jahrbuch*, 127. (2007.) (A továbbiakban: Pálffy 2007.) 33–73. o.

⁷ Benda Kálmán: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. *Levéltári Közlemények*, 43. (1972.) 2. sz. 265–325. o. és Nagy László: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. (A továbbiakban: Nagy 1978.) 233–252. o.

⁸ Pálffy 1995. 181–198. és 199–259. o.

⁹ Uo. 201. o.

¹⁰ Régi magyar nyelvemlékek. Szerk. Döbrentei Gábor. II. köt. Buda, 1840. 196–197. o. №. CLXXI. és A Bárány Orlay s Gróf Serényi család zábláthi levéltárából. 1566–1718. Közli Thaly Kálmán. Budapest, 1898. 37–38. o. №. I.

¹¹ További irodalommal: Nagy 1978.; Benczédi László: Végváriak életviszonyai a XVII. században. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. (Studia Agriensia, 3.) Eger, 1983. 101–111. o.; Géza Pálffy: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch*, 123. (2003.) 111–148. o.; Czigány István: Re-

vilégiumok (a földesúri joghatóság alá nem tartozás, az adómentesség, a kocsmá- és malomtartás, a XVII. században a szabad vallásgyakorlat stb.) közé tartozott a XVI. század utolsó harmadától az önálló katonai igazságszolgáltatás is, amelyet a mintegy 20 000 főt számláló – nagyobb részben magyar – végvári katonaság a királysági rendek és nemesek ellenállásának dacára is megszerzett.¹² E folyamatban Wékey Ferenc 1566. évi hadbírói tevékenysége kétségkívül fontos, mondhatnánk alapozó mérőkövnek tekinthető.

A XVI. század végére kialakult végvári hadi bíraskodás legfőbb fórumát a végházak kapitányainak ún. seregszékei (*sedes bellica*) jelentették, amelyek esküdtszékként hoztak a vétkes katonák ügyeiben ítéleteket. A német zsoldosoktól eltérően a lovasok és gyalogosok felett egyaránt ítélkező kapitányi „vitélő törvényszékek” hivatali teendőit egyes kiemelt végvárakban és erődítményekben (a XVI. században Győrben, Komáromban, Érsekújvárott és Kassán, a XVII. században pedig már Léván, Füleken és a század közepétől Szécsényben is) külön tisztségviselők, a seregbírák (*judex bellicus*, *judex exercitus*), más kisebb-nagyobb véghelyeken pedig hites seregjegyzők/seregnótáriusok (*juratus notarius sedis bellicae/judiciariae militaris*) látták el. Az európai katonai igazságszolgáltatás kora újkori rendszerében ugyanakkor különlegességnek számított, hogy a végvári katonaság bíraskodása igazodott a határvédelmi rendszer szervezetéhez, azaz a kisebb várakból kialakuló végvidéki főkapitányságok rendszeréhez. A végvidékek (a Drávától északra a XVI. század második felében a kanizsai, a győri, a bányavidéki és a felső-magyarországi generalátus)¹³ várainak seregszékeiről ugyanis az ítélettel elégedetlen félnek lehetősége nyílt arra, hogy ügyében másodfokon a végvidéki főkapitány (generális) ún. hadiszékéhez fellebbezzon. Mindezek mellett a kisebb-nagyobb törökellenes, valamint egyéb magyarországi és külföldi hadjáratok idején természetesen megmaradt a magyar mezei katonaság feletti tábori hadiszéki bíraskodás intézménye is.¹⁴

Új források felbukkanása az elmúlt másfél évtizedben

A XVI–XVII. századi magyarországi tábori és végvári hadi bíraskodás kutatását jelentősen megnehezítette, hogy rá vonatkozóan önálló levéltári fond – ellentétben az országos, vármegyei vagy városi bíróságokkal – a Magyar Királyság egyetlen végháza, illetve egyetlen hadjárata esetében sem maradt fenn, még kisebb-nagyobb részben sem. Így már 1995-ben megjelent kötetünk közzétételékor is tisztában voltunk azzal, hogy elsősorban a hadi bírósági ítéletlevelek és a korszakban oly gyakori, különféle hadiszabályzatok terén bőséggel várhatók még új „lelemények”, főként kevésbé ismert vagy a hadibíraskodás szempontjából elsőre relevánsnak nem tűnő levéltári irategyüttesekből.

form vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára, 4.) Budapest, 2004.

¹² Minderre Pálffy 1995. és Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás Magyarországon a XVI–XVII. században. PhD-disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Középkori és Koraújkori Magyar Történeti Tanulmányok. Budapest, 1998. (A továbbiakban: Pálffy 1998.)

¹³ Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy későbbi nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle*, 38. (1996.) 2–3. sz. 163–217. o.

¹⁴ Vö. Pálffy 1995. 263. o.

Kárrffy Ödön joggal nevezte ugyanis az előbbieket e folyóirat hasábjain már a XX. század elején is „a hadtörténelem ritkaságainak”.¹⁵ Hasonlóan vélekedett két évtizeddel később Bittó Béla is, amikor azt hangsúlyozta, hogy „ily ítéletlevél ritkaság számba megy.”¹⁶

Kutatói optimizmusunkra több dolog is okot adott. Egyrészt szomorúan kellett megállapítanunk, hogy a magyarországi német tábori és végvári haditörvényszékek (az ún. soltész-székek) és magyar hadibíróságok (az említett tábori, valamint főkapitányi hadi és végvári seregszékek) írásbeli feladatainak túlnyomó részét ellátó bírósági vagy seregjegyzők, illetve tábori/végvári had- vagy seregbírák egykori jegyzőkönyvei közül monográfiánk 1995. évi megjelenéséig sajnos egyetlen egy sem került elő. Másrészt a XVI–XVII. századi (tábori és várbeli) hadiszabályzatok számát munkánkban ugyan magunk is többel gyarapítottuk¹⁷ – közöttük az ugyancsak Wékey Ferenchez és kapitánytársaihoz köthető, legkorábbi általános magyar lovas és gyalogos hadiszabályzat felfedezésével és történetének részletes feltárásával¹⁸ –, de biztosak voltunk abban, hogy ilyenek felbukkanása különböző levél- és kéziratgyűjteményekből még várható, akár jelentősebb számban is. Azaz örömről szolgált volna, ha a XX–XXI. század fordulóján valakik legalább egy-egy lépéssel vagy szisztematikusan folytatják a *Hadtörténelmi Közlemények* 1891-től 1897-ig tartó úttörő gyűjtését (*Magyar hadiszabályzatok gyűjteménye*, mintegy félszáz szabályzat közzététele), azaz egy kora újkori hadiszabályzat-gyűjtemény elkészítését.

Várakozásunk azóta több tekintetben beigazolódott. Az elmúlt bő egy évtizedben mind a Magyar Királyságból, mind az Erdélyi Fejedelemségből számos újabb, eddig ismeretlen hadirendtartás került elő – elegendő Bethlen Gábor 1620-as évekbeli, e folyóirat lapjain megjelent magyar nyelvű tábori hadiszabályzatára vagy az egerszegi végvár 1682. évi, ugyancsak magyarul papírra vetett rendtartására gondolnunk.¹⁹ Ám tetemesen gyarapodott a hadi bírósági ítéletlevelek száma is. Miként erről 1995-ben megjelent könyvünk néhány évvel későbbi (1998. évi) doktori disszertáció-változatában már beszámolhattunk,²⁰ a bécsi Hadilevéltárban (*Kriegsarchiv*) folytatott rendszeres feltárómunka során több német gyalogos és lovassági tábori és végvári hadbírósági tárgyalás jegyzőkönyvét fedeztük fel. S noha ezek adatait már több helyen hasznosítottuk, közzétételük akár még nemzetközi szempontból is figyelmet érdemelne, hiszen ilyen dokumentumokat nagyobb számban német nyelvterületen sem jelentettek meg. Ám végvidéki hadiszéki és végvári sereg-

¹⁵ Kárrffy Ödön: Hadbírói ítélet 1708-ból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1915.) 534–536. o., itt 534. o.

¹⁶ Bittó Béla: XVII. századi magyar nyelvű hadbírói ítélet. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934.) 273–280. o., itt 273. o.

¹⁷ Pálffy 1995. főként 79–81. o.

¹⁸ Erről utóbb külön tanulmányban is szoltunk: Pálffy Géza: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*. Szerk. Lengvári István – Vonyó József. (Pécsi Tudománytár sorozat.) Pécs, 2003. 295–304. o.; szövege a német kutatás számára is megjelent: Pálffy 2007. 68–72. o. №. I–II.

¹⁹ Hausner Gábor: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001.) 469–485. o.; Végh Ferenc: Egerszegi végvár és város a 17. században. (Zalaegerszegi füzetek, 10.) Zalaegerszeg, 2010. (A továbbiakban: Végh 2010.) 100–102. o. №. 17.

²⁰ Pálffy 1998. 17. o.: 27. jegyzet stb.

széki ítéletekből is találtunk azóta néhányat, elsősorban napjainkban már külföldön őrzött, egykori magyar arisztokrata-levéltárakban.²¹

Mindezekén túl doktori értekezésünkben már arról is hírt adhattunk, hogy a budapesti Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában – egy 1967. évi szerencsés vásárlás eredményeként – fennmaradt a lévai végvár seregszékének 1676 szeptemberétől 1701 júniusáig vezetett, 254 főlíoni terjedelmű, azaz több mint 500 oldalas jegyzőkönyve.²² Bár ennek adatait dolgozatunkban ugyancsak több helyen hasznosítottuk, teljes terjedelmében történő kiadása azóta is vár egy vállalkozó szellemű kutatóra. (E különleges forrást ráadásul 1678 elejéről egy ez ideig ugyancsak ismeretlen, magyar nyelvű, kilenc artikulusból álló várbéli rendtartás nyitja.²³) Mivel pedig más forrásutalásokból tudjuk, hogy hasonló protokollumokat Győrben – és majdnem biztosan Füleken – is rendszeresen vezettek,²⁴ egyszer talán valamelyik győri vagy füleki seregbíró, esetleg győri fő- vagy vicegenerális hagyatékából felbukkanhat még egy-egy hasonló sereg- vagy hadiszéki jegyzőkönyv.

2003 októberében a téma alapforrásainak száma egy a lévaihoz hasonló, túlzás nélkül szenzációsnak nevezhető dokumentummal gazdagodott. A szécsényi végvár seregszékének 1656. április 8-tól 1661. február 6-ig fennmaradt, nagyjából magyar, kisebb részben latin nyelvű jegyzőkönyvét egykori budapesti tanítványunk, Szabó András Péter – mint a fentiek ismeretében ez már szinte „várható” volt – ismét egy különleges, a téma kutatása szempontjából alig szóba jöhető helyen, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárában fedezte fel. Az Erdélyben talált, de a Magyar Királyság története szempontjából oly fontos jegyzőkönyvet – a kora újkori magyar had- és jog-, a társadalom- és Nógrád megyei helytörténetírás szerencséjére – ugyanő nemrég széles körű levéltári háttérkutatással és páratlanul gazdag, annotált mutatókkal tette közzé.²⁵ Így a XVII. század közepi szécsényi végvárváros és egyúttal a gyakran ott működő Nógrád vármegye kapcsán olyan – az említett végvári archontológiai lexikon kereteit több helyütt jelentősen túllépő – részletes adatbázist állított össze, amelyhez hasonló ez ideig a XVI–XVII. századi teljes magyar–horvát határvédelmi rendszer egyetlen egy végváráról sem áll rendelkezésre.²⁶ Ráadásul forráskiadása az eddig ismert hadbíróági ítéletlevele-

²¹ Az erdődi Pálffy család napjainkban részben Pozsonyban őrzött archívumában például az 1630-as évekből két érsekújvári hadiszéki ítéletlevélre bukkantunk. Slovenský národný archív, Bratislava; Ústredný Pálffyovský archív, Arm. VIII. Lad. 4. Fasc. 6. №. 138. (1632. december 2.) és uo. Arm. VII. Lad. 9. Fasc. 1. №. 2. (1635. szeptember 23.)

²² Országos Széchényi Könyvtár, Budapest; Kézirattár, Fol. Hung. 3199.

²³ Uo. fol. 2. A várendtartás közlését készülő végvári oklevéltárunkban („Az jó hírért, névért s az szép tisztességért” *Oklevéltár a végvári katonaság történetéhez [16–17. század]*) tervezzük.

²⁴ Lásd például 1622-ből Győrből: „oda az procotulomban [sic!] iratá azt velem...; az procotulomban olvasván...; Fölvéve Kauassi [ti. Kávássy Pál győri lovaskatona] az sereg procotulomját, olvasni kezdé...; az seregszéki nótáriusnál az protocolum...” Egyházmegyei Levéltár, Győr; Győri Káptalan Hiteleshelyi Levéltára Okmánytár, II. rész, №. 24734.

²⁵ A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). Sajtó alá rendezte, az adattárat összeállította: Szabó András Péter. A bevezető tanulmányt írta: Pálffy Géza. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból, 59.) Salgótarján, 2010.

²⁶ Vö. veszprémi kísérletünkkel: Pálffy Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Szerk. Tóth G. Péter. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.) Veszprém, 1998. 91–188. o.

ket – még ha csupán kivonatos formában is – a XVII. század közepéről 98 seregszéki ülésről mintegy 150 ítélet, határozat és rendelkezés megismerésével gyarapította.

Végül az elmúlt esztendőkből részben saját kutatásainknak, részben történész és levéltáros kollégáink szívességének köszönhetően sok tucattal szaporodott a végvárak hadi bíráskodási személyzetének száma, elsősorban természetesen a már jobban dokumentált XVII. század vonatkozásában. E téren külön figyelmet érdemel, hogy egykori pécsi tanítványunk, Végh Ferenc a keszthelyi végvárvárosról írott doktori értekezésében mintaszerűen feltárta a Balaton-parti prezidiális mező- avagy végvárváros igazságszolgáltatását, illetve az ottani magisztrátus működését, amelyet a katonaság nagyszámú jelenléte miatt – Kőrmendhez és más dunántúli prezidiális mezővárosokhoz hasonlóan – ugyancsak *seregszékeknek* tituláltak.²⁷ Ugyanő frissen megjelent kismonográfiájában pedig feltérképezte a XVII. századi egerszegi végvárvárosbeli – hadi és polgári – igazságszolgáltatást is.²⁸ Végh mikrotörténeti jellegű dunántúli alapkutatásai még a korabeli Magyarország had-, társadalom- és várostörténetét is fontos megállapításokkal gyarapították.

*Egy had- és jogtörténeti unikum: Wékey Ferenc újonnan előkerült ítéletlevele
1566. március 26-ról*

E fontos dokumentumok sora néhány esztendővel ezelőtt még egy különleges darabbal gazdagodott. 2006 elején egy magyarországi magángyűjteményből ugyanis Budapesten előkerült az eddig ismert legkorábbi magyar nyelvű hadbírószági ítéletlevél. Nevezetesen a már többször említett magyar hadbíró (1566–1578), a Felső-Magyarországon tevékenykedő Wékey Ferenc 1566. március 26-án, az ungvári királyi táborban kelt ítéletlevele. Bár a dokumentum azóta egy másik hazai magángyűjtemény értékes darabját képezi, a magyar történeti kutatások számára kiemelten értékes volta miatt érdemes e folyóirat hasábjain – 2006 februárjában készült fotó- és xeroxmásolata alapján – közzétennünk. Így jelen sorok kíséretében most ezzel az unikum-forrással (lásd a Függelékben) szeretnénk köszönteni nyugalomba vonulása alkalmából a *Hadtörténelmi Közlemények* tanulmányainkat mindig lekötelező érdeklődéssel követő főszerkesztőjét, Csákváry Ferencet.

Miként arról a következő táblázat részletesen tanúskodik, Wékey Ferencnek ez ideig már két magyar nyelvű ítéletlevele volt ismert, mégpedig mindkettő 1566 nyaráról. Az előbbi június 24-én, az ungvári királyi táborban kelt, és joggal került be immár 170 esztendeje Döbrentei Gábor 1840. évi közlésében magyar nyelvemlékeink sorába. A másikat Wékey augusztus 25-én Tárkányban állította ki, mely helység alatt – a dokumentumot 1898-ban közreadó kiváló forrásgyűjtő, Thaly Kálmán vélekedésével ellentétben – nem a Győrtől keletre fekvő Tárkány (Mezőtárkány), hanem a Zemplén, Ung, Bereg és Szabolcs megyei birtokos Wékey családi rezidenciája, a Zemplén megyében fekvő Nagytárkány értendő, ahol ő ez idő tájt már egy megerősített földesúri kúriával, azaz

²⁷ *Végh Ferenc*: Birodalmak határán – a Balaton partján. Keszthely végvárváros a XVI–XVII. században. (Disszertációk a társadalomtudományok köréből, 1.) Budapest, 2007. 137–141. o.

²⁸ *Végh* 2010. 57–65. és 79–95. o. №. 1–15.

várkastéllyal is rendelkezett.²⁹ A most közzétett dokumentum ezeknél néhány hónappal korábban, 1566. március 26-án keletkezett a neves Lazarus Freiherr von Schwendi³⁰ felső-magyarországi főkapitány (1565–1568) ungvári táborában, éppen azon Gyümölcsöltő Boldogasszony ünnepének (március 25.) másnapján, amelyre a június végi ítéletlevél is utalt. Forrásunk tehát az eddig előkerült legkorábbi magyarországi és magyar nyelvű hadbírószági ítéletlevél, amely így egyszerre tartható mind a magyar had- és jogtörténet-írás, mind a XVI. századi magyar nyelvemlék-kutatás egyik különleges kincsének.

*Wékey Ferenc királyi hadbíró tábori hadiszéki ítéletlevelei 1566-ból
(keletkezésük időrendjében)*

A tábori széki ülés ideje [L.] ³¹	A tábori széki ülés helyszíne	A tábori széki vezetőjének titulusa	A tábori széki tagjainak megnevezése
1566. március 26.	ungvári királyi tábor („ű Felsége táborában”)	Wékey Ferenc „császárnak ű Felségének hadi bírója és kapitánya”	„ez törvényben űlő nemes uraimval és eskűdt ispánokval”
Felperes neve és státusa	Alperes neve és státusa	A per tárgya, jellege	Ítélet
Bilkey Máté Bereg megyei nemes	Móré Gáspár királyi kapitány („az ű Felsége kapitánya”)	hatalmaskodás a januári beregszászi táborozás idején: egy bilkei nemesi udvarház kirablása (lovak elvitele, pince feltörése, jobbágyok elfogása)	100 forint büntetés

²⁹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Protokolle des Wiener Hofkriegsrates. (A továbbiakban: ÖStA KA HKR Prot.) Bd. 142. Exp. fol. 43. Wékey életére és tárkányi várkastélyára újabban *Gyulay Éva*: Nagytárkány birtokosai és adózói a 16–17. században. In: Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához. Szerk. *Viga Gyula*. (Lokális és regionális monográfiák, 5.) Somorja–Komárom, 2006. (A továbbiakban *Gyulay* 2006.) 55–128., itt 62–68. o.

³⁰ További irodalommal és összegző jelleggel *Pálffy Géza*: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. *Mayer László – Tilcsik György*. Szombathely, 2003. 101–120. o., ill. magyarországi katonai tevékenységére még mind a mai napig alapvető *Wilhelm Janko*: Lazarus Freiherr von Schwendi, oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian’s II. Wien, 1871.

³¹ Lelőhelye: Magángyűjtemény, Budapest. Kiadása: jelen közleményben (lásd a Függelékben).

A tábori széki ülés ideje [II.] ³²	A tábori széki ülés helyszíne	A tábori szék vezetőjének titulusa	A tábori szék tagjainak megnevezése
1566. június 24.	ungvári királyi tábor („ű Felsége táborába”)	Wékey Ferenc „császárnak ű Felségének hadi bírása és kapitánya”	„az én szokásom szerint esküdt ispánokkal és egyéb törvénytudó nemes személyekkel”
Felperes neve és státusa	Alperes neve és státusa	A per tárgya, jellege	Ítélet
Nagymihályi Pongrácz János Zemplén megyei nemes	id. Eödföffy Ferenc nemes és feltehetően királyi katona	hatalmaskodás: egy nagymihályi várbeli konyhahely elfoglalása (a március 28-án, az ungvári táborban kelt szerződés-, ill. egy ugyanitt május 25-én kelt ítélettel ellenére)	1000 forint megfizetése

A tábori széki ülés ideje [III.] ³³	A tábori széki ülés helyszíne	A tábori szék vezetőjének titulusa	A tábori szék tagjainak megnevezése
1566. augusztus 25.	Tárkány [Wékey Ferenc kastélya]	Wékey Ferenc „császárnak ő Felségének hadi bírása”	„több nemes személyekkel”
Felperes neve és státusa	Alperes neve és státusa	A per tárgya, jellege	Ítélet
Malomy Lőrinc királyi katona („ő Felsége fizetésén vadnak”)	Wiczmándy Mátyás királyi katona („ő Felsége szolgája”)	hatalmaskodás: kiskamonyai pusztai földek megszántása, vásáros és malomvámjövendelmek elvétele, szolgák elkergetése	a földek és az elvett jövendelmek visszaadása, 25 forint büntetés

Forrásunk mindezek mellett egyúttal Wékey Ferenc hadbírói tevékenységének is eddig ismert legkorábbi említése. Sőt, mivel az ítélettel szövege a Felső-Magyarországon szolgáló királyi hadsereg beregszászi táborozására is utal („ez elmúlt napokban, mikor az ű Felsége táborába Beregszászban volt volna”) – ahol Lazarus von Schwendi és Zay Ferenc főkapitányok idegen és magyar csapatai 1566 januárjában tartózkodtak, hiszen február közepétől Schwendi generális és Andreas Kielman mustramester levele szerint már Ungvárott voltak³⁴ –, joggal merül fel annak lehetősége, hogy Habsburg Miksa király

³² Lelőhelye: egykor a gróf Sztáray család levéltárában, feltehetően Nagymihályon. Kiadása: Régi magyar nyelvemlékek. Szerk. *Döbrentei Gábor*. II. köt. Buda, 1840. 196–197. o. №. CLXXI.

³³ Lelőhelye: egykor a báró Orlay és gróf Serényi család levéltárában, Zábláton. Kiadása: A Báró Orlay s Gróf Serényi család zábláthi levéltárából. 1566–1718. Közli *Thaly Kálmán*. Budapest, 1898. 37–38. o. №. I.

³⁴ Lásd Lazarus von Schwendi és Zay Ferenc közös levelét Kassa városához, 1566. január 26., Beregszász, illetve Schwendi és Andreas Kielman ugyancsak közös levelét Kassához, 1566. február 14., Ungvár: Archiv

vagy maga Schwendi generális Wékeyt már az 1565. évi Szatmár környéki hadmozdulatok idején kinevezte hadbíróvá és kapitánnyá, mint forrásunk nevezte: „*császárnak ű Felségének hadi bírja és kapitánya*”. Ez esetben az első – késő középkori elődeivel ellentétben utóbb már nemcsak időlegesen alkalmazott – magyarországi hadbíró kinevezését az 1565. évhez köthetnénk.

Miként a már hosszú ideje ismert két Wékey-féle dokumentum, úgy a most közzétett forrás is egy családi levéltárban maradt fenn, és került utóbb más magángyűjteménybe. Mindegyik ítéletlevél esetében ugyanis a Wékey Ferenc hadbíró által a felvagy esetleg az alperes számára kiállított példányról van szó, amint erről mindhárom irat megerősítő záradéka beszél: „*Mely dolognak emlékeztire adtam én ez én levelemet kezem írásával és pecséttemvel megerősítvén.*” (I.), „*Mel dolognak emlékeztire és erősségére adtok ez mi levelünket, megerősítve címeres pöcsétünkkel és kezem írásával.*” (II.), illetve „*Mel dolognak emlékeztire és erősségére adtam én ez én levelemet kezem írásával és pecséttemvel megerősítvén.*” (III.) S valóban mindhárom Wékey Ferenc szokásos saját kezű aláírása (*Fran[ciscus] Wekey manu p[ro]p[ri]a* alakban), valamint *F W* monogramos reneszánsz címerpajzsú pecsétje áll.

Joggal merül fel a kérdés, hogy – miként ez a fenti táblázatból ugyancsak kiolvasható – Bereg és Zemplén megyei nemések különféle hatalmaskodási ügyeiben miért Wékey Ferenc királyi hadbíró, miért nem Bereg, Zemplén vagy esetleg Ung vármegye törvényszéke (*sedriája*) ítélkezett. A peres felek között szereplő személyek közül ugyanis többen (például Eödfőny Ferenc, Móré Gáspár, Nagymihályi Pongrácz János vagy Wiczmány Máttyás) számos alkalommal bukkannak fel hasonló jellegű hatalmaskodási perekben az 1550–1560-as években Zemplén vármegye közgyűlési-ítélkezési jegyzőkönyveiben, mint Zemplén vármegye jól ismert nemes családjainak egymással gyakran civakodó és pereskedő tagjai.³⁵ Erre a választ 1565–1566-ban ideiglenesen megváltozott státusuk és szolgálatuk adja meg. Jóllehet ők társadalmi szempontból természetesen továbbra is Zemplén megyei nemések voltak és maradtak, Lazarus von Schwendi felső-magyarországi hadjárata idején az uralkodó zsoldjába szegődve királyi zsoldoskatonákká is váltak. Így amennyiben a hatalmaskodást a hadjárat és a táborozás során, azaz fizetett királyi katona-minőségükben követték el, joggal fordultak ellenük a károsult felperesek a királyi hadbíróhoz, Wékey Ferenchez. S ilyen esetek nyilván nem kis számban voltak (nem véletlenül szerepeltette mindhárom oklevél egyenként háromszor-négyszer a „*hatalmasul*” szót), amit mind Wékey hadbírói kinevezése, mind ugyanazon fél esztendőből fennmaradt három hadbíróági ítéletle vele bizonyít.

Mindezt az ítéletek szövege két esetben direkt módon is megerősíti számunkra. Egyrészt a most előkerült forrás külön kiemeli, hogy a hatalmaskodó Móré Gáspár „*az ű Felsége kapitánya*” volt, amiről még a történetíró politikus, Istvánffy Miklós nevezetes

Mesta Košic, Košice; Collectio Schwartzbachiana №. 2751–2752. Kielman pályájára lásd *Pálffy Géza*: Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója. (Kilimán falu és Andreas Kielman von Kielmansegg). *Magyar Nyelv*, 92. (1996.) 2. sz. 163–174. o.

³⁵ *Tóth Péter*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (tartalmi kivonatok). I. 1558–1560. Miskolc, 1990. (A továbbiakban: *Tóth* 1990.) és *Uő*: Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. II. 1561–1563. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei levéltári füzetek, 2.) Miskolc, 2001. (A továbbiakban: *Tóth* 2001.) *ad indicem*.

krónikája is tud (többször említvén őt királyi lovaskapitánynak)³⁶ – akit egyébként Wékey amúgy is jól ismert, hiszen a nagytárkányi rezidenciájával szomszédos Kistárkány birtokosa és nem egy ízben perbeli ellenfele is volt.³⁷ Másrészt az augusztus végén, Nagytárkányban kelt forrás külön is választ ad kérdésünkre. Ekkor ugyanis a perbe idézett zempléni nemes, Wiczmány Mátvás valóban megkérdőjelezte a tábori szék joghatóságát, mondván „*ez a dolog nem illetné e hadakozó törvint, hanem ahol efféle törvényeknek kell lennie, ott volna kész törvint állnia*”. Ám erre a vármegyei jogszolgáltatásban is komoly tapasztalatokkal rendelkező³⁸ alországbíró, Wékey Ferenc határozott választ adott: „*mi ezt, több nemes szemlékkel törvin szerint meglátván, itt találók, hogy szabadon e hadakozó törvint illetik e dolgok, mert mind Wyczmándy Mátvás, mind Malomy Lőrincz ő Felsége fizetésén vadnak: efféle hadbúl lött hatalmakiért [értsd: hatalmaskodásaikért] kapitán uram közettek törvint títetett.*” [Kiemelés tőlem – P. G.] S mivel magáról Schwendi főkapitányról már hosszabb ideje közismert, hogy mind a Német-római Birodalomban, mind Magyarországon a *militaris disciplina* elméleti és gyakorlati alkalmazója és pártfogója volt – elegendő az első magyar-horvát és német (gyalogos és lovas) hadiszabályzatok általa történt kidolgoztatására gondolnunk³⁹ –, így érthető, hogy a magyar nemesek királyi katonákként (mint Wiczmányról az ítélettelvél egy másik helyen szintén állította: „*ő Felsége szolgája lévén*”) elkövetett hatalmaskodásai felett a magyarországi jogszolgáltatásban gyakorlott Wékey Ferenc hadbíró segítségével igyekezett határozottan eljárni. Sőt, feltehetően nem túlzunk akkor sem, ha az 1567-ben már „*oberster Kriegsrichter*”-ként emlegetett⁴⁰ Wékey Ferenc állandó felső-magyarországi végvidéki hadbíróvá történt, 1568. július végi kinevezését⁴¹ a fenti sorokkal jelzett karakán kiállításával és eredményes hadbírói működésével hozzuk kapcsolatba; bár – mint vármegyei és egyéb forrásokból tudjuk – olykor őt és familiárisait is megvádolták hatalmaskodással.⁴²

Az ungvári táborban 1566 tavaszán és nyarán forrásainkból ismert hadi bíraskodás működésében és jogszolgáltatásában persze alapjaiban nem különbözött a korabeli vármegyei ítélőszékektől. A Wékey vezette „*hadakozó törvény*” (augusztus 25.) vagy „*tábori törvény*” (június 24.) mindhárom esetben esküdtszék formájában – mint többször maga a hadbíró fogalmazott: „*ez törvényben ülő esküdt ispánokval*” – ítélkezett, amelynek tagjait többnyire vagy katonaként szolgáló, vagy éppen a tábori székre meghívott, a vármegyei igazságszolgáltatásban tapasztalatokkal rendelkező nemesek („*nemes uraim/nemes személyek*”) alkották. S természetesen maguk az ügyek sem tértek el a vármegyei nemesek azon

³⁶ Móréről az 1550-es évekből több adatot hoz: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 2. köt. S. a. r. *Benits Péter*. (Történelmi források, II.) Budapest, 2003. 205., 265., 289. o.

³⁷ Gyulay 2006. 65. o.

³⁸ Wékey 1559-ben Zemplén vármegye egyik esküdtje volt: Gyulay 2006. 63. o., vö. még Tóth 2001. passim.

³⁹ Pálffy 1995. 71–81. o.

⁴⁰ Takáts 1926. 145. o.

⁴¹ „*Bekheij Ferencz zu ainem khriegsrichter in Obern Hungern bestellt.*” ÖStA KA HKR Prot. Bd. 148. Fol. 162. Az Udvari Haditanács Hans Rueber felső-magyarországi főkapitányhoz, Schwendi utódjához. 1568. július 30.

⁴² Gyulay 2006. 64–65. o. és Tóth 1990., 2001. passim.

visszaéléseitől és hatalmaskodásaitól, amelyeket a békeidőszakok mindennapjai közepette is nem ritkán hajtottak erőszakkal végre.⁴³ Ez esetben a legfőbb különbséget tehát katonai mivoltuk és státusuk, az uralkodói (fizetett) hadi szolgálat jelentette.

Bár 1568-ban Felső-Magyarországon a nagy hadjárások negyedszázadra véget értek, Lazarus Freiherr von Schwendi főkapitány és nagytárhányi Wékey Ferenc hadbíró 1566. évi tevékenysége mégis maradandónak bizonyult. A magyar és idegen kapitányokkal közösen kidolgozott magyar lovas és gyalogos hadiszabályzataikat ugyanis joggal tarthatjuk számon a legkorábbi általános jellegű magyar(országi) katonai szolgálati szabályzatokként, magát Wékey Ferencet pedig az első igazi – feladatait utóbb 1578. évi haláláig ellátó⁴⁴ – magyar hadbíróként; akit azután kassai székhellyel számos magyar nemes követett, még I. Rákóczi György erdélyi fejedelem XVII. század közepi felső-magyarországi uralma idején is.⁴⁵ Közel 450 évvel ezelőtt tehát egy neves európai hadvezér és katonai teoretikus, Lazarus von Schwendi beregszászi–ungvári táborában egy Zemplén megyei jogtudó magyar neves segítségével kezdetét vette az immár állandósuló magyarországi hadi bíraskodás több évszázados története.

FÜGGELÉK

Wékey Ferenc hadbíró magyar nyelvű ítéletlevele Bilkey Máté Bereg megyei nemes Móré Gáspár királyi kapitány ellen indított perében. Ungvár, 1566. március 26.⁴⁶

Én Wékey Ferenc [Wekej Ferencz], császárnak ű Felségének hadi bírása és kapitánya.

Adom mindenkinek emlékezetre ez én levelemben, hogy mikor mi itt Ungvárt [ungvarat] ez ű Felsége táborában, az mi szokásink szerint, ez törvénynek meglátására leültünk volna, mi előnkben állván személye szerint Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] Móré Gáspár [More Caspar] az ű Felsége kapitánya ellen tün [sic!] ilyen feleletet, hogy ez elmúlt napokban, mikor az ű Felsége tábora Beregszászban [beregazban] volt volna, Móré Gáspár [More Gaspar] akaratjából az Móré Gáspár [More Gaspar] szolgálai hatalmasul rejá mentek volna az ű nemes udvarára és házára, ki volna Bilkén [Bijlken] ~~Máramaros~~ [Maramaros] Bereg [Beregh]⁴⁷ vármegyében, és onnét ű neki az ű házából két lovat elhoztak volna, az pincérül lakatját letörték volna, borában az mennyit akartak volna, annyit megittak volna. Evvel nem elégedvén, jobbágyit megfogdosta volna, és fogva jobbágyit Móré Gáspárnak [More Gasparnak] házához vitték volna, és hatalmasul jobbágyit ott fogva tartották volna, mely kárt és jobbágyinak fogságát száz forintért az Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] fel nem vött volna.

⁴³ A hatalmaskodás fogalmára újabban: *Tringli István*: Hatalmaskodás. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. IV. Halételek–Jordán. Főszerk. *Kőszeghy Péter*. Szerk. *Tamás Zsuzsanna*. Budapest, 2005. 49. o. és *Uő*: Fehde und Gewalttätigkeit. Vergleich eines germanischen und ungarischen Rechtsinstituts. In: Legal Transitions. Development of Law in Formerly Socialist States and the Challenges of the European Union. Szerk. *Balogh Elemér et al.* (A Pólay Elemér alapítvány könyvtára, 17.) Szeged, 2007. 281–286. o.

⁴⁴ Wékey 1575. évi végrendelete és annak 1578. évi codicillusa: MOL E 148, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Neo-regestrata acta Fasc. 1748. №. 1., vö. még *Gyulay* 1996. 63., 67. o. Haláláról Hans Rieber felső-magyarországi generális számolt be Ernő főhercegnek. ÖStA KA Alte Feldakten 1578/11/1., ad 1a. és ad 1b.

⁴⁵ *Pálffy* 1995. 204–205. o.

⁴⁶ Lelöhelye: Magángyűjtemény, Budapest. (Fénykép- és xeroxmásolata a szerző tulajdonában.) – Köszönmő H. Németh István barátomnak a forrás összeolvasásához nyújtott segítségét.

⁴⁷ Utólagos, tartalmilag indokolt betoldás más tintával az áthúzott Máramaros szó felett.

Ez ellen Móré Gáspár [More Gaspar] viszontag tün [sic!] ilyen feleletet, hogy az mely házat Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] övének mond Bilkén [Bijlken], és az mely jobbágyokat övének mond, ezek nem Bilkey Mátéjé [Bijlkeij Mattheije] volnának, hanem ünnön magájé volnának Móré Gáspáré [More Gaspare]. Azért ű az ű szolgálait nem az Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] házára küldötte volna, hanem az ű maga tulajdon házára és jószágára, és nem az Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] jobbágyit fogdostatta volna meg is, hanem az ünnön maga jobbágyit, ez okáért, hogy ű neki engedetlenek voltak volna.

Azért ez dologban mi mind az két félnek bizonyságit megértvén, és jámbor nemes személyeket megesketvén, kiknek vallásokból nyilván kitetszék, hogy Móré Gáspárnak [More Gasparnak], az alperesnek soha semminemű birodalma és békességes urasága nem⁴⁸ volt volna az jószágba, és az mit ennek előtte is az jószágon ragadozott volna és vött volna, nem úgy vötte volna, mint tulajdon jószágán, hanem mindeneket hatalmasul cselekedett volna, és ennek ez jószágnak mind eleitől fogván Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] volt volna békességes uraságában.

Ennek okáért mi ez törvényben ülő nemes uraimval és esküdt ispánokval, ez két fél között ilyen törvényt töttünk az mi ismeretünk szerint, hogy Móré Gáspár [More Gaspar] nem az ű feleletti szerint küldött az Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] házára, hanem az miképpen mi előnkbe Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] proponálta, hogy az Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe] házára és nemes udvarára Móré Gáspár [More Gaspar] hatalmasul küldötte az ű szolgálait. Ennek okáért az mit Móré Gáspár [More Gaspar] cselekedett, mindeneket hatalmasul cselekedett, az mi kárt penég Móré Gáspár [More Gaspar] tetetett az ű szolgálival Bilkey Máténak [Bijlkeij Matthenak] ez jövő Szent György [Zent geörg] napján száz forintig ez ország törvénye szerint eskedhessék Bilkey Máté [Bijlkeij Matthe].

Mely dolognak emlékezetire adtam én ez én leveletem kezem írásával és pecsétémvel megerősejtven. Költ Ungváratt [Wngvarat] ez ű Felsége táborában, Gyimölcsoltó Bódogasszony nap után való kedden, anno 1566.

Fran[ciscus] Wekey manu p[ro]p[ri]a

A pecséten a reneszánsz címerpajzs felett F[ranciscus] W[ékey] monogram látható.

⁴⁸ A tagadószo utólag felülről betoldva.

**1596. ÉVI TERVEZET EGY, A DNYEPEREN
FELÁLLÍTANDÓ FLOTTÁRÓL***

A XVI. és XVII. század folyamán pápák, uralkodók, diplomáták, politikusok, tudósok és szerzetesek készítettek tervek arra, hogyan lehetne az Oszmán Birodalom fővárosát elfoglalni, és ezzel együtt kiűzni a hitetleneket Európából.¹ Egy Konstantinápoly elleni támadás tervét, és ennek feltételezett költségeit foglalta össze az a szakvélemény is, amelyet 1596 júliusának utolsó napján a prágai Udvari Haditanácshoz Laurenzius Reutenberger nyújtott be. A továbbiakban ennek az iratnak a tartalmát ismertetem és röviden elemzem.²

Ki volt Laurenzius Reutenberger?

Az irat készítőjének kilétére sajnos csak a javaslat alapján következtethetünk. Saját állítása szerint sok évet tartózkodott Kelet-Európában, és az ottani országokat, Litvániát, Poroszországot, Lengyelországot és Moszkóviát jól megismerte. Emellett utazásai révén az ezek déli határáról a Fekete-tengerig elnyúló Vadmezőket (Gyikoje polje) is jól ismerte. Az általa leírtak alapján látni fogjuk, hogy ez megfelelt a valóságnak, hiszen nagyon pontos értesülésekkel rendelkezett a vidék politikai, geográfiai és hidrológiai viszonyairól.

Szintén saját állítása alapján tudjuk, hogy katonaként szolgált, ami magyarázatot adhat arra, hogyan járhatott be ilyen messzi vidékeket. A korszakban egyáltalán nem számított egyedi jelenségnek, hogy zsoldosok a biztos fizetés és a préda reményében szülőföldjüktől távol, valamely uralkodó hadseregébe álltak.

Reutenberger prágai tartózkodása, illetve a javaslat beadása idején már nem számíthatott fiatalembernek. Erre enged következtetni, hogy igen bőséges, sok év alatt felhalmozódott tapasztalattal rendelkezett Kelet-Európáról. Másrészt állítása szerint nagyatyja, III. Frigyes császár (II. Rudolf üknagyszülője) szolgálatában állott, aki több mint egy évszázaddal korábban, 1493-ban halt meg.

A prágai udvarba a császár iránti hű szeretete és német származása vezette, ám szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy nem a helyi német dialektusban írta meg beadványát, amelyet először szóban adhatott elő, s uralkodói parancsra vetett papírra. A szövegben használt egyik szó, valamint az alapján, hogy éveket élt, illetve állt katonai szolgálatban e vidéken, feltételezhető, hogy lengyelül is beszélt.

* A munkámban felhasznált iratot a Collegium Hungaricum 2008. évi ösztöndíjasaként tártam fel.

¹ Bóka 1983. 83–101. o.; Sz. Jónás 1983. 109–110. o.; Varga 1998. 216–222. o.; Báthory István oszmánellenes terveivel kapcsolatban: R. Várkonyi 1978. 181. o.; Bóka 1983. 90. o.; Niederkorn 1993. 87. o.; Horn 2002. 82–97. o.; Oborni 2002. 42. o.; A Nicolaus Gablmann által 1595. április 14-i dátummal papírra vetett tervezet: Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Allgemeine Akten Hungarica. Fasc.:127. Fol.: 47r-48v.; Bagi 2006. 71–90. o.

² Az irat jelzete: Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Prager Hofkriegsratsakten. №. 4.

A terv

Az irat szerzőjének elképzelése szerint egy 100 gályából álló hajóhadat kellene építeni a Dnyeszteren, amely mintegy 50 000 embert szállítva rátörhetne Konstantinápolyra, amelyet felégetnének és kifoszthatnának, ahogy az alkalom adná, és ezzel minden kétséget kizáróan nagy rémületet okoznának az Oszmán Birodalomban. Majd dolga végeztével az armada útját tovább folytathatná a Dunán.

A javaslatban részletesen kifejti szerzője, hogyan képzei el a hajóhad felállítását. Reuttenberger azt kérte mindenekelőtt, hogy az uralkodó egy bölcs és megbízható embert, aki esetleg ismerője a világnak és jártas a mérnöki tudományokban is, kegyesen adjon mellé. Ezt a személyt aztán ő minden olyan titkába bevezetné, ami a hajóhad titkos felállításához szükséges.

Tervei szerint a gályákat jól és elég nagyra lehet megépíteni, hogy mindegyik 500 embert vihessen. Számításai szerint egy-egy hajónak ezért 260 láb hosszúnak, 30 láb szélesnek, 20 láb magasnak kellett lenni, hogy két oldalán 30–30 evezőpad elférjen.

A hajóhad felállításának tervezett költségei

A gályákhoz szükséges épületfa biztosítására a Dnyeper mentén elterülő erdőségek szolgálnának. Ezért a császárnak tárgyalnia kellene a lengyel királlyal, hogy az építőanyagot ingyen és szabadon adja. Minden egyéb pedig, ami fontos lehet az armada felállításához Danzigból, Rigából, vagy Moszkvából beszerezhető.

Reuttenberger egy igen pontos és tételes listát is összeírt a hajóépítéshez szükséges javakról, és azok áráról. Eszerint minden gályához 200 tölgyből való aljfa kell. A két oldalhoz 40 és a padlóhoz 60. Utóbbihoz és a hátul megépítendő kajüthöz, valamint a hajók előmunkálataihoz további 60 aljfa lesz szükség. A pallók 65 láb hosszúak és 2 láb szélesek legyenek. Áruk darabonként 27 krajcárba rúgott, ami 100 gálya esetén 9000 forintot jelentett.

A hajók mindegyikéhez 90 görbepala is kellett, ami darabonként 15 krajcárba került, összesen tehát ez az összeg 2250 forintot tett ki. Még további 30 gerendára a fedélzet alatt volt szükség, amelyek mindegyike darabonként 30 krajcárba rúgott. Így 100 gálya esetén ez 1500 forintot tett ki.

Minden hajóra egy árboc is kellett, aminek 2 forint volt az ára, ez tehát összesen 200 forint költséggel járt. A gályák mozgatásához evezőkre is szükség volt, hajónként 60-ra, összesen 6000-re. Reuttenberger azt is tanácsolta, hogy kétezret tartalékba helyezzenek. Az evezők darabja 25 krajcárba került, így összesen 3333 forint 20 krajcárba rúgott. A teljes hajóhad felállításához szükséges faanyag és az evezők összesen 16 083 forint és 20 krajcárba kerültek volna az udvarnak.

Hasonló alaposan járt el a szerző a szükséges vaseszközökkel kapcsolatban is. Számításai szerint egy-egy hajó összeállításához összesen 445 vaskapocsra volt szükség, amelyek összköltsége 17 800 forintot tett ki. Az árbocokhoz és az előütésekhez szolgáló szegekre 3000 forintot szánt. A hajók biztonságos kikötéséhez számításai szerint 200 horgony kellett, amelyek ára elérte a 6000 forintot.

Mindezen költségekhez hozzájárult a kötélzet, a vitorla, és a tömőanyagoknak használt kender ára, amely 100 gálya esetén 18 000 forintra rúgott. Reuttenberger felhívta a figyelmet, hogy utóbbi két alapanyagot az élelemmel együtt Moszkóviából megkaphatja a császár, és ily módon talán 18 000 forintot meg is spórolhatna. A hajó réseinek betömésére minden gályára 20 forint értékű szurkot és kátrányt is kellene venni, melyek elérte 2000 forintot. A szerző kalkulációja szerint a 100 gálya megépítése tehát 62 883 forintba és 20 krajcárba került volna. Reuttenberger a hajóhad megépítésére 600 ács és mintegy 1000 napszámos 25 heti munkáját elegendőnek tartotta. Előbbieket Danzigban, Königsbergben, Hamburgban, Lübeckben és Rigában kellett felfogadni, hiszen a környéken itt voltak található hajóépítésben jártas mesteremberek. Elképzelése szerint az ácsoknak hetente 2, míg a napszámosoknak 1 forint járt volna. Így a munka összköltsége 55 000 forintra rúgott kalkulációja szerint.

Összesen tehát 117 863 forintba és 20 krajcárba került volna az egész hajóhad felállítása, amelyhez ha hozzávesszük az 50 000 katonát, még akkor is olcsóbb – érvelt a szerző –, mint a magyarországi hadjárat egy-egy évi költsége.

A császárnak az volna a legjobb – folytatta a költségekkel kapcsolatos eszmefuttatásait Reuttenberger –, ha az építésre szánt pénzt egy istenfélő emberre bízna, aki mind a beszerzett javakat, mind pedig a munkásokat időben kifizetné. Ebben az esetben a száz gálya két éven belül elkészülhetne: az első évben megtennék a szükséges előkészületeket és beszereznék az építőanyagokat. A másodikban megépítenék az armadát.

A hajóhad felszerelése és katonasága

A szerző konkrét elképzelésekkel rendelkezett a gályák felszereléséről is. Véleménye szerint egy-egy hajóra 7 ágyút, előre 3-at, a két oldalra pedig kettőt-kettőt kellene elhelyezni. Ezek beszerzésére igen kalandos ötlettel állt elő. Feltételezte, hogy a kozákoknak mindenkor van 200 öntött ágyújuk, amit ők készséggel át is fognak adni. A moszkvaiak is a császár nagy barátai, és sok löveggel rendelkeznek többek között Livóniában is, amelyek között sok a vasból készült és ráadásul ezeket soha nem is használták, így kétségtelenül bármikor tudnak 100-at adni.³

III. Zsigmond lengyel királynak szintén sok vas ágyúja van Svédországban. Ezeket a gályákon használni lehetne, hiszen nekik ez felesleges – vélte Reuttenberger, így minden bizonnyal kölcsön is adnak ezek közül százat. Hasonlóképpen a poroszok is sok ágyúval rendelkeznek, amelyeket még a keresztény Báthory István lengyel király ellen használták. Mindezek mellett a kereskedőktől is lehetne kölcsönkérni hajóra való vas ágyúkat, arra az egy évre, amíg a háború tartani fog, s talán a győzelem öröme erre elég fizetség lesz számukra.

³ 1590 telén az orosz csapatok Livóniába törtek, hogy a IV. (Rettegett) Iván uralkodása alatt elveszített területeket visszafoglalják. A kezdeti sikerek után azonban Narva erődítményével nem bírt a Borisz Godunov vezette sereg. A svéd–orosz fegyverszünet értelmében Koporje és Ivangorod újra a cár fennhatósága alá került. A következő évben svéd sereg támadt Novgorodra és Pszkovra, valamint ezzel egy időben egy jelentősebb krími tatár had jelent meg Moszkva alatt. A háborút végül 1595 májusában a Tjavinóban (Teusinaban, ma Észtország) megkötött béke zárta le. Heller 2000. 172. o.

A szerző arra az eshetőségre is gondolt, ha mégsem sikerülne megfelelő számú fém-ből készült löveget beszerezni. Ebben az esetben vas abronccsal összefogott fa ágyúkat kell használni szükségből – vélekedett –, ami 8 vagy 10 alkalommal is képes löni. A lö-port és a golyókat pedig a kozákok zsákmányából, valamint Lengyelországból vásárolva lehetne biztosítani.

Reuttenberger meglátása szerint a hajóhadra a legalkalmasabb katonák a kozákok volnának, amelyekhez hasonló vitéz népet nem találhat az ember sehol. A moszkvai uralkodónál több mint 20 000 szolgál közülük, s ezek szoros kapcsolatban vannak a zaporozsjeiekkel és valószínűleg szívesen állnának a császár szolgálatába. A szerző úgy vélte, hogy emellett a cár maga is adna még 7 vagy 8000 fegyverest. Hasonlóan a litvánok és lengyelek, adhatnak 20 000 embert, akik hasonló harcértéket képviselnek, mint az előbb említettek és kevés zsolddal is beérik. A tapasztalt, kipróbált kozákoknak azonban muszáj lesz valamivel több havi fizetést adni – vélekedett a szerző. Egy-egy gályára 500 főt fogadnának fel, akiket két egyenlő létszámú csapatba osztottak volna be. Ez 240 közt-vitézt és 10 parancsnokot jelentett. A tervszerint minden evezőhöz 4 embernek kellett leülnie, a két csapat tehát felváltva evezett volna. Reuttenberger szerint azonban nem csupán katonákra és kozákokra lesz szükség, hanem Danzigból, Königsbergből, és Rigából toborzott, hajózásban járatos emberekre is.

A hajóhad előtt álló nehézségek megoldására tett javaslatok

Reuttenberger vélhetően saját tapasztalatai alapján is tisztában volt a Dnyeperen való hajózás nehézségeivel. Ezek közül elsőként a folyóban található zuhogókat (érdekes, hogy a lengyel Progi szót használja erre a szövegben állandóan) és köveket említette meg. Attól tartott, hogy javaslatát ezekre hivatkozva, mondván, a gályák nem tudnak biztonságban hajózni ezek miatt, el fogják utasítani. Ezzel szemben úgy vélte, hogy alacsony vízállásnál a meder kikotrásával ez a probléma talán megoldható lenne. Amikor pedig a vízszint újra magas (olykor két és fél öl is) a kiürített hajók ezeken a helyeken is tovább tudnak haladni. A mederkotrás feladatát a kozákokra vagy a cserkeszekre gondolta osztani. Számítása szerint ez a császárnak 7 vagy 8000 forintjába került volna, ugyanis csak 12 zuhogót ismert, amelyeket 2 hónap leforgása alatt, amikor a víz alacsony, meg is lehet csinálni.

Előfordulhat, hogy a lengyel király nem járulna hozzá ehhez, mert ezeket természetes védműnek tekintik, amelyek megakadályozzák az oszmán portyázókat abban, hogy a Dnyeperen hajózzanak. A szerző szerint erre azt lehet válaszolni, hogy egyáltalán nem kívánják teljesen kikotorni a medret, hanem csak annyira, hogy a gályák egyszer üresen átmehessenek itt, s nem is térnek vissza, hanem a Dunára fognak áthajózni.

A következő hajózást nehezítő tényezőnek Reuttenberger azt tartotta, ha az oszmán katonaság elsáncolja magát a folyó mentén, vagy egy hajóhadat küldenek ellenük. Erre megoldásként javasolta, hogy amennyire csak lehet, a gályákat titokban építsék, s még hűsvét előtt induljanak a hadjáratra, így az ellenfél nem tud felkészülni és ellenállni.

Harmadik nehezítő tényezőként a tatárok közbelépését említette meg, akik eddig is kihasználva a keresztény uralkodók egymás elleni viszályait, nagy nyomorúságot és szenvedést hoztak Volhíniára, Podóliára és a moszkvai államra. Tudomása szerint a magyarországi, lengyelországi és Moszkva elleni rabló hadjáratokban két horda, a nogajok és krími

tatárok vesznek részt, akik összesen 160 000 fegyverest tudnak csatasorba állítani.⁴ Az ő semlegesítésüket úgy képzelte el, hogy előbbieket a cár katonái, utóbbiakat III. Zsigmond hadserege támadná meg, s még azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy legyőzésük után az Oszmán Birodalom elleni háborúban is alkalmazni lehetne őket.

Mennyiben tekinthetjük Reuttenberger javaslatainak pontjait realitásnak és értesüléseit megbízhatónak?

Első kérdésként az iratot elolvasva az merül fel az emberben, mennyire tarthatjuk realitásnak azt, hogy egy Dnyeperen lehajózó flotta megtámadhatja Konstantinápolyt? A folyó déli szakasza mentén élő zaporozsjei vagy szabad kozákok a korszakban az oszmán és a tatár portyák megbosszulására általában ősszel indultak tengeri portyáikra. A min-tegy 60 láb hosszú, 12 láb széles, 8 láb mély, 2 kormánylapáttal és 20–30 evezővel felszerelt bárkáik állítólag 36–40 óra alatt átszelték a Fekete-tengert, nagy riadalmat okozva Szinope vagy Konstantinápoly térségében. Hárs- vagy fűzfából ácsolt lélekvesztőiket a nyílt vízben alig lehetett észlelni, hiszen csak 2 és fél lábnyira emelkedtek a vízszint fölé. Egy-egy portyában 80–100 hajó vett részt, mindegyike 50–70 kozákot szállított, akik lőport, lőszerszármokot és kevéske élelmet vittek magukkal.⁵ Reuttenberger tehát ezekből a (sikeres) kozák portyákból meríthette ötletét, hogy egy Dnyeperen felállított hajóhad a siker reményében támadhatna az Oszmán Birodalom fővárosa ellen. Az sem elképzelhetetlen, hogy ezekről nem csak hallott, hanem egyikében-másikban részt is vett. Legalábbis erre enged következtetni, hogy ismerte a folyó alsó szakaszát, az ottani erdőségeket és zuhogókat. Utóbbiak számát is jól tudta. Ezek a természeti akadályok fontos szerepet játszottak a kozákok életében, hiszen a Zaporozsje szó magyarul azt jelenti, hogy a zuhogók mögötti ország.⁶

A dnyeperi armada felállításához a császárnak mind a kozákok, mind a Rzeczpospolita, mind pedig a cár támogatását el kellett volna nyernie. Adódik a kérdés, hogy ez mennyire lett volna kivitelezhető? Kezdjük elsőként a kozákokkal. II. Rudolf udvara és a Vad mezőkön élő szabad katonaközösség között a kapcsolat 1594 elején jött létre. Ekkor érkezett Prágába egy bizonyos Stanislaus Khlopicki, aki a kozákok vezetőjének adta ki magát, s 8–10 000 fős segítséget ajánlott fel a császárnak. II. Rudolf ezt el is fogadta, s Erich Lassota személyében követséget küldött a Szecsbe, hogy tájékozódjon a lehetőségekről, s a magával vitt 8000 arannyal fogadja fel a kozákokat. A küldött tárgyalta is a zaporozsjei kozák atamánál, Mikoszinskivel annak a lehetőségéről, hogy vezessenek hadjáratot Moldvába azért, hogy támogassák az ottani vajda szembefordulását az Oszmán Birodalommal. Ez azonban nem valósult meg, bár jelezték a császári követnek, hogy a kozákság nagyobb zsoldért fejében kész II. Rudolf szolgálatába szegődni. Erich Lassota tárgyalásai négy igen fontos eredménnyel jártak a prágai udvar számára. Egyrészt kiderült, hogy Khlopicki nem hetman, s prágai útjára saját elhatározásból és nem

⁴ A krími tatárok és a Kis Nogaj Horda együttműködéséről lásd: *Ivanics* 1994. passim.; *Ivanics* 2004. 151–163. o.

⁵ *Gebei* 1999. 69–82. o.; *Heller* 2000. 166. o.; *Ploky* 2001. 19–20. o.; *Gebei* 2006. 153–168. o.; *Gebei* 2007. 96–97. o.; *Witzenrath* 2007. 36–37. o.

⁶ *Niederhorn* 1993. 476. o.; *Heller* 2000. 166. o.; *Ploky* 2001. 16–20. o.; *Gebei* 2007. 96. o.

megbízásból vállalkozott. Másrészt az is világos lett a számára, hogy a beígért 8–10 000 fegyverforgatóval szemben csak körülbelül a fele áll rendelkezésre. Lassota jelentésében négy indok alapján is úgy érezte, hogy felfogadásuk igen célszerű, hiszen egyrészt a háború az Oszmán Birodalommal biztosan el fog húzódni, s ilyen harcedzett katonaságra mindig szükség lehet. Másrészt a kozákok jó része értett a tűzfegyverek, ágyúk használatához. Harmadrészt általuk Moszkva is könnyebben nyújthat a császárnak konkrét katonai segítséget. Végül zsoldba fogadásukkal meg lehet akadályozni, hogy a Habsburg-ellenes politikát folytató Jan Zamoyski lengyel kancellár oldalára álljanak.⁷

VIII. Kelemen pápa oszmánellenes ligaterveiben is igen jelentős szerepet játszottak a kozákok. A Szentszék ugyanis, hasonlóan a prágai udvarhoz, önálló katonai egységként kezelte őket. A pápa által kiküldött dalmát származású legátus, Aleksander Komulović – Khlopicki prágai útjával közel egy időben – megegyezett Mikolaj Jazlowiecki sniatyni starostával, a regisztrált kozákok vezetőjével, hogy 10 000 arany fejében katonái tatár területeket pusztítanak, s Moldva és Havasalföld vajdáit állandó nyomás alatt tartják, hogy meg ne szegjék a császárnak tett esküjüket. A Kúria terve azonban kudarcba fulladt, mivel a felfogadott csapatok jelentős része már útközben elszökött. Ezzel szemben 1594 októberének végén egy 12 000 fős szabad kozákokból álló had Semen Nalevajko, valamint zaporozsjeiekből Loboda atamán vezetésével Moldvába tört, s a II. Rudolf-fal kötött szövetsége ellenére a tatárokkal és az Oszmán Birodalommal együttműködő Áron vajdát rákényszerítette, hogy immáron nyíltan addigi hűbérura ellen forduljon. 1594 és 1595 telén a moldvai vajda a kozákság támogatásával egy sor Duna menti erősséget hódított meg.⁸

A császári hadvezetés kettős szerepet szánt a kozákoknak a tizenöt éves háború folyamán. Egyrészt a krími tatár csapatok mozgásának akadályozását, valamint a Dnyeszter környéki török kikötők állandó zaklatását várta el tőlük. Másrészt a magyarországi hadszíntéren is be kívánta vetni kisebb egységeiket, mivel – ahogyan azt Prepostváry Bálint egri kapitány 1595 januárjában Mátyás főhercegnek írott javaslatából kiderül – a tatár lovasok elleni harcra a kozákok a legalkalmasabbak hasonló harcmódoruk miatt.⁹ Az első egységek már Esztergom 1595. évi ostromában is részt vettek a harcokban, s a XVII. század elején mind a felső-magyarországi, mind a Kanizsa környéki hadszíntéren feltűntek egységeik az uralkodó szolgálatában.¹⁰ Megállapítható tehát, hogy Reuttenberger terve a kozákok felfogadására, segítség nyújtására nem pusztán képzelete szüleményének tekinthető, hiszen egy már létező és a háború folyamán fennmaradt kapcsolat hatékonyabb kihasználására tett javaslatot.

Annak ellenére, hogy VIII. Kelemen pápa oszmánellenes ligaterveiben az egész keresztény Európára kiterjedő szövetség keleti szárnyán mind a Rzeczpospolita, mind a cár támogatásával számolt, ez a valóságban az első esetben egyáltalán nem, a másodiknál pedig csak alkalmoszerűen, és akkor is csak jelképesen, gesztusszerűen valósult meg. A Lengyel–Litván Királyság bel- és külpolitikáját meghatározó Jan Zamoyski kancellár és az általa vezetett köznemesség egy esetleges oszmánellenes Habsburg szövetség legfőbb

⁷ Lassota utazásáról: HZC 1975.; Ivanics 2005. 291–293. o.; Niederkorn 1996. 84. o.

⁸ Niederkorn 1993. 70–102., 478–479. o.; Niederkorn 1996. 84.o.; Ivanics 2005. 291. o.

⁹ Ivanics 2005. 293. o.

¹⁰ Esztergom ostromára vonatkozóan lásd: Bagi 1998. 23. o.; Ivanics 2005. 293–295. o.

kerékkötőjének számított. Mindennek ellenére az 1595. évi krakkói és az 1596. évi varsói szejm tárgyalásainak alkalmával úgy tűnt, hogy ő és a király is kész támogatni egy oszmánellenes katonai szövetség tervét. A lengyel udvarba küldött pápai nunciusoknak és Habsburg követeknek azonban csatlakozniuk kellett, hiszen Zamoyskinak esze ágában sem volt egyrészt felrúgni a Portával – angol közvetítés segítségével – az 1591-ben újra meg erősített békét. Másrészt III. Zsigmond Habsburg-barát politikájának (Habsburg Annával 1592-ben házasságra lépett) térnyerését sem kívánta, hiszen 1589-ben a Miksa főherceggel megkötött bytom-bëndzini béke az Oszmán Birodalomban azonnali és heves reakciót váltott ki. A kancellár saját elképzeléseinek megfelelően használta ki a rendek által 1595-ben a krími tatárok (és így az Oszmán Birodalom) elleni hadsereg felállítására megszavazott adót, s a stratégiai fontosságú Moldvába ültette be saját jelöltjét, Jeremias Movilát, megbüntetve ezzel az addigi status quót felborító Áron vajdát. Éppen ezért Miksa főherceg megmaradt hívei a szövetségekötés ellen foglaltak állást, s mivel nem kívánták Zamoyskit egy nagy és ütőképes hadsereg élén látni, így mindent megtettek a tervezett tatárok elleni hadjárat megakadályozásáért. „Pártjukhoz” más, a Rzeczpospolita politikai életét meghatározó személyiségek csatlakoztak, akik szintén szemben álltak a kancellár politikájával. Karnkowski primás pedig egy névtelen iratban tiltakozott a Habsburg szövetség terve ellen.

A következő esztendőben a szejm a kancellár sugallatára olyan irreális feltételeket szabott a ligához való csatlakozás feltételeként, amit sem a pápa, sem a prágai udvar nem tudott biztosítani. De a tárgyalások végkifejlete számára már érdektelen volt, hiszen 1595 novemberében a csecsorai békében kiegyezett a moldvai érdekszféra felosztásában a Krími Kánság képviselőivel, megbontva ezzel az erdélyi–havasalföld–moldvai oszmán ellenes szövetséget. Ekkorra már a Habsburg Monarchia és a Rzeczpospolita közötti viszony is újra elmérgesedett a kozákok tevékenysége miatt, ami szintén Zamoyski malmára hajtotta a vizet. Egyrészt ugyanis a lengyelek saját felségjoguk megsértését látták abban, hogy beleegyezésük nélkül a császár a kozákságot fel kívánja fogadni. Másrészt 1595–1596-ban a Nalevajko és Loboda vezetésével fellázadt kozákokat csak egy több hónapig elhúzódó véres harc után sikerült legyőzni a lengyel seregeknek. Előbbi ez idő tájt kapcsolatban állt Miksa főherceggel, ami olyan spekulációkhoz vezetett, mely szerint a „választott király” támogatja a lázadókat.¹¹

Moszkva számára – hasonlóan a Rzeczpospolitához – a krími tatár kánok betörései, valamint a kaukázusi erőviszonyok átalakulása¹² tették volna vonzóvá egy esetleges Habsburg szövetséghez való csatlakozást. A gyengeelméjű Fjodor Ivanovics cár helyett kormányzó Borisz Godunov, hasonlóan Zamoyskihoz, szintén saját politikai elképzeléseit igyekezett megvalósítani ezen belül. Belpolitikai célokra, azaz saját hatalmi pozíciójának megszilárdítására igyekezett felhasználni a kínálókozó lehetőséget. Ezen kívül a kormányzó a Habsburg-házban biztos partnert látott a másik fő ellenséggel, a Lengyel Királysággal szemben. A diplomáciai tárgyalások már 1592–1593 fordulóján megkezdődtek. Nikolaus Warkotsch moszkvai követjárásai azonban csak egyszer, 1595 augusztusában jártak konkrét eredménnyel. Ekkor érkezett meg Prágába a cári követség, ami 24 kocsiból és 52 sze-

¹¹ Niederkorn 1993. 470–487. o.; Niederkorn 1996. 81–95. o.; Tóth 2000. 53–54. o.; Várkonyi 2000. 106–123. o.; Horn 2002. 156–157. o.; Várkonyi 2003. 51–52. o.

¹² Niederkorn 1993. 451. o.; Heller 2000. 173. o.

kérből állt. Az utóbbiak által szállított prém összértéke a kortársak szerint elérte a 800 000 forintot, ám ezek eladása igen nagy gondot okozott.¹³

Emondhatjuk tehát, hogy Reuttenberger javaslatának benyújtása pillanatában komoly esélye volt annak, hogy mind a Rzeczpospolita, mind pedig Moszkva tevőlegesen is részt vesz egy oszmánellenes háborúban. De mint láttuk, mindkét fél számára ez csupán saját bel- és külpolitikai érdekeik eléréséig számított fontosnak.

Összegzőként megállapítható, hogy a Reuttenberger által benyújtott iratban szereplő javaslatokat, bár merésznek és végül is kivitelezhetetlennek, mégsem csokorba szedett, légből kapott ötletek tárházának tekinthetjük. A volt hadfi bizonyította jártasságát, s nem csupán a műszaki és katonai ügyekben, hanem számot adott kiváló helyismeretéről, megfigyelőképességéről és politikai információiról is.

IRODALOM

- Bagi 1998. *Bagi Zoltán Péter: Esztergom 1595-ös visszavétele a töröktől. (Kézirat. Szakdolgozat.)* 1998.
- Bagi 2006. *Bagi Zoltán: Plán t'aženi cisarsko-král'ovského vojska z roku 1595 a plány povojnového usporidania krajiny. Vojenská História, 10. (2006.) 3. sz. 71–90. o.*
- Bóka 1983 *Bóka Éva: Európa és törökök. Világtörténet, 1983. 2. sz. 83–104. o.*
- Gebei 1999. *Gebei Sándor: A lengyel végek katonaparasztsága a 16–17. században. In: Em-lékkönyv Rácz István 70. születésnapjára. Szerk.: Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 69–82. o.*
- Gebei 2006. *Gebei Sándor: Hajdú kiváltságolás – kozák kiváltságolás. In: „Frigy és békeség legyen...” A bécsi és zsitvatoroki béke. A Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója. VIII. Szerk.: Papp Klára és Jeney-Tóth Erzsébet. Debrecen, 2006. 153–168. o.*
- Gebei 2007. *Gebei Sándor: Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások. Szeged, 2007.*
- HZC 1975. *Habsburgs and Zaporozhian Cossacks. The Diary of Erich Lassota von Steblau 1594. Ed. and with an Introd. by Lubomyr R. Wynar. Trans. by Orest Subtelny. Littleton, 1975.*
- Heller 2000 *Heller, Mihail: Orosz történelem. I. Az Orosz Birodalom története. Budapest, 2000.*
- Horn 2002. *Horn Ildikó: Báthory András. Budapest, 2002.*
- Ivanics 1994. *Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994.*
- Ivanics 2004. *Ivanics Mária: A Nogaj Horda – a nomád birodalomszervezés egyik lehetséges útja. In: Fegyveres nomádok, nomád fegyveresek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10. Szerk.: Balogh László és Keller László. Szeged, 2004. 151–163. o.*

¹³ *Niederkorn* 1993. 449–457. o.; *Ortelius* 1602. 91v–92r.

- Ivanics* 2005. *Ivanics Mária*: Kozák segédc csapatok Habsburg-szolgalatban (1593–1606). In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Szerk.: *Hausner Gábor*. Budapest, 2005. 291–296. o.
- Sz. Jónás* 1983. *Sz. Jónás Ilona*: François de La Noue „Politikai és katonai értekezései”-ről. *Világtörténet*, 1983. 2. sz. 105–112. o.
- Niederkorn* 1993. *Niederkorn, Jan Paul*: Die europäischen Mächte und der „Lange Turkenkrieg” Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien, 1993.
- Niederkorn* 1996. *Niederkorn, Jan Paul*: Die Verhandlungen über den Beitritt Polens zu einer antiosmanischen Liga in den Jahren 1595 bis 1597. In: *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego MCXCV. Prace Historyczne, Zeszyt 121. Studia Austro-Polonica 5*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakow, 1996. 81–95. o.
- Ortelius* 1602. *Hieronimus Augustinus Ortelius*: Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenbürgen von 1395. Nürnberg, 1602. (Reprint: Pytheas Kiadó, 2002.)
- Plokhy* 2001. *Plokhy, Serhii*: The Cossacks and Religion In Early Modern Ukraine. Oxford, 2001.
- Tóth* 2000. *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000.
- Varga* 1998 *Varga J. János*: kereskedés és hadviselés a tengeren? (Hága–bécsi terv Konstantinápoly lerombolására 1675–1683). In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk.: *Tusor Péter, Rihmer Zoltán és Thoroczkay Gábor*. Budapest, 1998. 216–222. o.
- R. Várkonyi* 1978. *R. Várkonyi Ágnes*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978.
- Várkonyi* 2000. *Várkonyi Gábor*: A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában (Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból, 1593–1597). *Aetas*, 15. (2000.) 4. sz. 106–123. o.
- Várkonyi* 2003. *Várkonyi Gábor*: Angol békeközvetítés és a lengyel–török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598). *Aetas*, 18. (2003.) 2. sz. 44–61. o.
- Witzenrath* 2007. *Witzenrath, Cristoph*: Cossacks and the Russian Empire, 1598–1725. Manipulation, Rebellion and Expansion into Siberia. (Routledge studies into the history of Russia and Eastern Europe.) London and New York, 2007.

TIRJÁKÍ HASZAN PASA UTOLSÓ ÉVEI (1601–1613)*

A *Hadtörténelmi Közlemények* 2006. évi 4. számában adtam közre egy török krónika fordítását, melynek ismeretlen szerzője szemtanúként meséli el Kanizsa várának 1601. évi ostromát.¹ A szövegkiadáshoz fűzött előszóban jeleztem, hogy az igen népszerű, számos kéziratban fennmaradt, a legnevesebb – úgy kortárs, mint jelenkori – történetírók által is forgatott krónikának létezik egy kevésbé ismert, alig néhány példányban fennmaradt folytatása is, mely a főszereplő, Tirjáki Haszan pasa életének eseményét meséli el annak 1613-ban bekövetkezett haláláig.²

E második rész a kanizsai ostrom történetéhez illeszkedik, lezárása minden szempontból megfelel az irodalmi hagyományoknak, szokás szerint datálással és imával rekeszti be az egész írásművet. A részek tehát egységet alkotnak, összedolgozásuk ugyanakkor számos kívánnivalót hagy maga után: az első rész megfelelő lezárása után a második történet váratlanul, előkészítetlenül indul el, nincsen önálló címe s valódi bevezetése sem. Mindezek alapján az ostromleírásnál később keletkezett folytatást, kiegészítést láthatunk benne.

Felmerül a kérdés, hogy vajon a két történet szerzője azonos-e. Véleményem szerint a válasz egyértelműen igen. A mű stílusa, színvonala – irodalomtörténeti helye – mindvégig azonos, a szerző és a főszereplő viszonya sem változik: előbbi mindig a legnagyobb tisztelettel – és elfogultsággal – nyilatkozik utóbbiról. Ráadásul az ostrom és a kései életrajz szövegében is találunk olyan személyes elemeket, amelyek kétségtelenné teszik, hogy a szerző valóban részese volt az eseményeknek. Azonos a két rész célja is: a romló világban az igazi hős felmutatása, aki emberségével és vitézségével példát mutat a muszlim közösségnek. Figyelemre méltó, hogy az összehasonlítás alapját nem – vagy legalábbis nem elsősorban – az ellenség képezi, hanem a kortárs oszmán politikusok: a bölcs tanáccsal nem törődő, övéit cserbenhagyó Jemiscsi Haszan nagyvezír, az iszlám ügyét lényegében elárulva békét kötő, ráadásul rágalmozó és vádaskodó Kádizáde Ali budai pasa vagy éppen a Haszan tapasztalatához fel nem érő, de legalább véleményét megfogadó Lala Mehmed nagyvezír. Tirjáki Haszan ráadásul – muszlim szemmel nézve – csodás tetteket is véghezvisz, melyek egyértelműen a rajta keresztül megnyilvánuló isteni működés jelei: pasánk e tekintetben Allahhoz is közelebb áll a többiekénél – bizonyos szempontból kiválasztott. Az egyezések sokasága, a két rész formai és tartalmi egysége alapján állíthatjuk, hogy a folytatást is Haszan pasa – személynevét tekintve egyelőre ismeretlen – belső titkára, *díván efendisziye* vetette papírra.

* A munka az OTKA F 048361. sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ Sudár Balázs: Kanizsa 1601. évi ostroma török szemmel. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006). 4. 1025–1058. o.

² A műnek négy kéziratát ismerem: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, H.O. 116, 171 (Flügel 1036); Paris, Bibliothèque National, Regius. 94; Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Keleti Gyűjtemény, Török, o. 216.; Manisa, İl Halk Kütüphanesi, 45 Hk 5070/2.

A mű, mint említettem, Tirjáki Haszan pasa utolsó éveinek történetét meséli el. Nem olvashatunk azonban egységes és folyamatos életrajzot: a szerző bizonyos eseményeket kiemel, s csak azokat mutatja be:

1. Jemiscsi Haszan pasa nagyvezír hadmozdulata Székely Mózes megsegítésére 1602-ben, Pest visszafoglalása a keresztények által, a nagyvezír visszatérése, Tirjáki Haszan pasa akciója Buda felmentésére (71b–78b).
2. Élelemszállítás Pécsről Budára 1602 telén (79a–81a).
3. Gázi Giráj tatár kán, Haszan kanizsai és Mehmed boszniai pasa közös portyája Szlavóniában 1603 tavaszán (81a–85a).
4. Buda felmentése 1603-ban, a Csepel-szigeti csata (85a–92a).
5. Csata a szekszárdi hídnál (92a–93b).
6. Kádizáde Ali budai pasa és Tirjáki Hasza ellentéte (93b–95b).
7. Dzsánpuládóglu felkelésének leverése Anatóliában 1607-ben (95b–97b).
8. Tirjáki Haszan budai pasasága, alapítványai és halála (97b–98b).

A történet szerzője tehát viszonylag részletesen beszéli el az 1602–1604. és az 1607. év történetét, megpendíti az 1605–1606 közötti hatalmi harcokat, végül pedig a pasa haláláról, 1613-ról emlékezik meg, a többi időszakról azonban jobbra hallgat. Érdekes, hogy a jeles végvidéki főember másik életrajzírója, Dzsafer Ijání éppen ezekről az évekről nem ír semmit.³ A történetek kiválogatásának hátterét maga a szerző adja tudtunkra: „[Haszan pasának] jó néhány csodálatos tette is ismeretes. Ha egy dologról ezer ember beszélget és [végül] egyetértésre jut, akkor feltétlenül szóba kerül ő is.” Azaz olyan csodálatra méltó dolgokat kíván az utókorra hagyni, amelyek az ő korában általános beszéd-témának számítottak. E hozzáállás azután megmagyarázza a történetek furcsaságait is: ezért lesz hatalmas tett a budai élelemszállítás 1602 telén, amelyről a krónikák hallgatnak – a budai harcosoknak azonban valóban életbevágóan fontos volt. Ezért lesz az 1603. évi összecsapások legfontosabbika a keresztények hídfőerődjének elpusztítása – jöllehet már a kortársak is világosan érzékelték, hogy a háború legjelentősebb eseménye a Csepel-szigeti csata volt. Szerzőnk tehát minden esetben Haszan pasa példaadó – esetleg csodásnak tekintett – tetteire fordítja figyelmét, s nem a hódoltsági történelem pontos elbeszélése a célja. Bár a mű erősen koncepciózus, részletessége, hódoltsági, „földhözragadt” szemléletmódja mégis remek forrássá avatja: olyan eseményekbe pillanthatunk bele általa, melyeket a birodalmi krónikák ritkán tárgyalnak, s amelyekre muszlim magánlevelezés híján alig-alig vetül némi fény.

Minthogy krónikánk többnyire kevésbé jelentős eseményekről tudósít, meglehetősen nehéz ellenőrizni. Ugyanakkor a történelmi körülményeket viszonylag jól ismerjük. Török részről Ibrahim Pecsevi és Abdülkádír efendi munkái forgathatók haszonnal: mindketten jelen voltak a harcokban. Pecsevi Lala Mehmed mellett tevékenykedett, részt vett Jemiscsi Haszan elakadt erdélyi vállalkozásában, és Pécsen lakott, abban a városban, amely lényegében a kanizsai pasák székhelye – de legalábbis kulturális fővárosa – volt. (Márpedig 1601 és 1604 között e tisztséget éppen Tirjáki Haszan töltötte be.) Abdülkádír efendi szintén Jemiscsi Haszan pasa szerdár seregében tartózkodott. Sajnos a szintén pé-

³ A munka címe: *Dzsihádnáme-i Haszan pasa* 'Haszan pasa harcainak a története'. Modernizált átiratban közreadta: *Çabuk, Vahit*: Tiryaki Hasan Paşa'nın Gazaları ve Kanije Savunması. İstanbul, 1978.

csi születésű Dzsafaer Ijání Tirjáki Haszanról írott életrajzában éppen ezeket az éveket kihagyta, így nem vesszük hasznát. Jól hasznosíthatók viszont a szultáni tanácshoz írott levelek, amelyekből egy válogatást Dávid Géza és Fodor Pál adott ki. Keresztény oldalról jó értesülésekkel bír Isolano gróf és Illésházy István – egyikük Fehérvár volt parancsnokaként a szerdár rabja, másikuk a Budát ostromló keresztény hadsereg tagja.

Krónikánk és a kortárs források összevetése a szerző gondolkodásának újabb sajátosságára világít rá: szinte minden említett esemény igazolható máshonnan is, a történelem időrendje, topográfiája nagyjából megfelel a valóságnak. Csupán egyetlen komolyabb törést figyelhetünk meg: a szekszárdi hídnál zajló ütközet krónikánk szerint 1604 tavaszán, a valóságban 1603 nyarán zajlott le. A történelmi tényekhez való ragaszkodás ugyanakkor nem jelenti az események reális láttatását is: az ismeretlen *díván efendiszi* éppen itt csillogtatja meg leginkább képességeit: az események súlypontjait úgy helyezi át, hogy mindig Haszan pasa legyen a főszereplő. Jól megfigyelhető ebből a szempontból a történet íve is: Haszan kezdetben a végek hőse, kanizsai pasa, aki felmentő sereg híján is dacol a keresztények hosszú ostromával. Azután a térség központjára, Budára kerül a hangsúly: Haszan az, aki többszörösen is megmenti az ÉNy-i végek fővárosát – 1602-ben előhadainak portyája teszi lehetővé a budaiak kitörését és ezzel az ostromgyűrű megroppantását. Télen ő visz az éhező budaiaknak élelmet, akik őt szeretnék pasájuként látni. 1603-ban az ő többszöri sürgetésére segíti meg a nagyvezír a szorongatott Murád pasát a Sárvíz hídjánál: az esemény szorosan kapcsolódik Buda ostromához. 1603 tavaszán látszólag eltávolodunk a hódoltság központjától, s egy szlavóniai portyáról olvashatunk, ahol azonban Haszan fegyvertársa már egy uralkodó, Gázi Giráj krími tatár kán. Utolsó lépésként pedig maga a szultán áll ki Haszanért a vádaskodó oszmán előkelőkkel szemben, őt küldi a birodalom belső ellenségei, a lázadó dzselálík ellen, s nem melleleg *lalámnak*, ’nevelőm’-nek nevezi a veterán harcost. Az ív tehát Kanizsától Isztambulig tart, a végvári vitézek csodálatától a szultáni megbecsülésig. Úgy vélem, a magasztalást aligha lehet tovább fokozni.

Vessünk most egy pillantást a mű talán legérdekesebb részére, az oszmán előkelők kapcsolataira! Az ábrázolásmód meglehetősen egyszerű: Haszan pasa mindenkit felülmúl emberségben, vitézségben és rátermettségben, a többiek pedig vagy elfogadják tanácsait, és akkor a „jó” oldalra kerülnek (Lala Mehmed nagyvezír, Ahmed szultán), vagy szembe kerülnek a főhőssel, és akkor a „rosszak” közé fognak tartozni (Jemisci Haszan nagyvezír, Dervis pasa nagyvezír, Kádizáde Ali budai pasa). Ez utóbbi csoportban még fokozatok is felfedezhetők, Kádizáde Ali például hálával kellene, hogy tartozzon a pasának Buda felmentéséért és a téli élelemszállításért, ehelyett hamis vádakkal illeti a szultán előtt, és a vesztére tör.

Bár az ábrázolás meglehetősen egysíkúnak tűnik, történészi szempontból mégis használható: valós feszültségek tapinthatók ki benne. Tirjáki Haszan pasa és az egyik „főgonosz”, Kádizáde Ali pasa ellentéte évtizedekre meghatározta a hódoltság belső történéseit. Nem értettek egyet már a zsitvatoroki béke ügyében sem: míg Ali és apja, Hábil efendi budai főmufti folyamatosan a béke megteremtésén fáradoztak (már 1597-ben és 1603-ban is ők tárgyaltak), addig Haszan inkább folytatta volna a harcot, hiszen az 1605. év egyértelműen török sikersorozatnak tekinthető. A két személy – és a mögöttük álló Isztambuli érdekcsoportok – egymáshoz való viszonya nagy hatással volt Bethlen Gábor pályájának alakulására is. Tirjáki, majd később irányvonalának folytatója, hajdani he-

lyettese, Iszkender pasa Bethlent támogatta, míg Ali és apja Homonnai György mellett állt, 1614–1616-ban ők biztosították a trónkövetelő akcióinak oszmán hátterét. (Nota bene: Hábil és fia már 1607-ben is Homonnai Bálintot támogatták.) Az ő tevékenységük eredményeképpen kényszerült rá Bethlen, hogy átadja Lippát, és az ő emberük volt Karakas Mehmed budai pasa is, aki 1620-ban – kimondottan gáncsolandó az erdélyi fejedelem terveit – elfoglalta Vácot. Életszerű Haszan portai befekettetésének leírása is: Hábil és fia így járt el a későbbiekben Bethlen Gábor ügyében is.⁴

Figyelemre méltó részlet az is, amikor a kanizsai pasa összeveszik Jemiscsi Haszan pasa nagyvezírral az erdélyi hadjárat ügyében, s lényegében letorkolja őt. Az Abdülkádír efendi által is megerősített történetnek két tanulsága van: egyrészt a szerző elképzelhetőnek tartotta, hogy egy kevésbé jelentős vilájet irányítója felülbírálja főnöke, a birodalmat gyakorlatban irányító nagyvezír véleményét. Másrészt a jelentős tapasztalatokkal rendelkező helyi erők kiemelt szerepe a szultáni hadjáratok esetében nem egyedi eset: maga Szülejmán szultán is kikérte és megfogadta Jahjapasazáde Báli szendrői bég tanácsait.

Elgondolkodtató Haszan pasa és Ahmed szultán kapcsolata is. Az uralkodó határozottan kiáll Tirjáki mellett, a vádaskodókat keményen utasítja helyre („Nehogy még egyszer megtörténjen, hogy hamis szavakat szólsz róla! Különben beleesel a saját magad által ásott kútba!”), védencét viszont igen nagy tisztelettel „nevelőm”-nek (*lalam*) nevezi. Úgy vélhetnénk, hogy csak elbeszélői fordulatokkal állunk szemben: milyen kapcsolata is lehetne egy végvidéki főembernek a szultánnal? Nem biztos azonban, hogy igazunk van. Haszan II. Szelim fiának, Murád hercegnek maniszai udvarában nevelkedett, s urával tartott Isztambulba is, amikor az szultán lett. A véletlen úgy hozta, hogy ez az utazás a személyesebb kapcsolat – és a politikai karrier – kezdete is lett: a viharba került hajón Haszan gyámolította a tengeribeteg uralkodót. A vezíri rangot Murád fiától, III. Mehmedtől kapta meg Kanizsa hősieis védelméért, s 1605 után hosszabb ideig Isztambulban tartózkodott. Minden bizonnyal többször találkozott az – 1590-ben született – ifjú és lelkes Ahmed herceggel, aki azután 1603-ban a trónt is elfoglalta. Ahmed remek harcművész volt, ráadásul nem utolsó költő is: a magyar végek eseményeiről több versében is megemlékezett – feltehetően nagy hatással volt rá a hírneves veterán, aki már nagyapját is szolgálta, s Kanizsán valóban legendás hírnévre tett szert.⁵ Mindennek fényében szerzőnk sorai – bár alighanem fiktívek – akár az igazságot is kifejezhetik.

Összegezve a fentiek azt mondhatjuk, hogy az erősen megdolgozott, koncepciózus történet számos valós elemet tartalmaz, melyek fényében esetleg még maga a koncepció is hiteles lehet. Krónikánk és más történeti források egyértelműen mutatják, hogy a török hódoltság messze nem volt egységes, belső életét politikai csoportok harca határozta meg. A 17. század első éveiben egyértelmű, hogy az egyik tábor az újonnan érkezett Hábil efendi és fia, Ali pasa körül szerveződött, a másik csoportot pedig a régi helyi elit alkotta. Ez utóbbi csoportból egyértelműen Tirjáki Haszan pasa emelkedett ki: hiába volt jeles harcos Lala Mehmed nagyvezír vagy Dervis pasa, itteni tevékenységük néhány évig

⁴ A kérdéshez lásd: *Sudár Balázs*: Iszkender pasa és Bethlen Gábor Habsburg ellenes hadjáratai. In: Habsburg-ellenes rendi felkelések és hatásuk a mai Szlovákia és Magyarország határmenti térségének fejlődésére a XVII. században. (Ed. *Štefan Šutaj*.) Kassa, 2008. 83–94. o.

⁵ Ahmed hódoltsági verseiről: *Sudár Balázs*: A tizenöt éves háború török költői. *Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2004). 4. 1148., 1157–1158. o.

volt csak jelentős. Tirjáki azonban az állandóságot képviselte, ő volt a helyiek embere: a személyes kötődés mellett krónikánk ismeretlen – de mindenképpen hódoltsági – szerzője talán ezért is tekintette őt a legfontosabb szereplőnek. Az sem elképzelhetetlen, hogy a több-kevesebb időre ide látogató szerdárok valóban kikérték az öreg, tapasztalt harcos véleményét. Másrészt a szerzőnk által felépített tetszetős fejlődési ív a végektől a szultánig utólagos konstrukció: Haszan valójában udvari ember is, aki az udvarból érkezett a végekre. 1601 után pedig a birodalmat irányító szűk elitcsoportba, a vezírek közé tartozott: meglehet tehát, hogy szembeszálljon a budai pasa vagy a nagyvezír akaratával. Személyében tehát valóban a hódoltság egyik legtekintélyesebb, mind hivatalosan elismert, mind pedig köztiszteletnek örvendő – sőt, legendás –, karizmatikus kisugárzással rendelkező vezetőjét tisztelhetjük. Innen nézve krónikánk szerzőjének látásmódja már nem is tűnik annyira eltúlzottnak.

A kanizsai krónika folytatásának elemzése ugyanoda vezetett tehát, mint az első részé: az első pillantásra naiv, mesei, valamivel komolyabb vizsgálódás után koncepciózusnak, ravaszul szerkesztettnek tűnő történet javarészt a valóságot képezi le. Igaz, egy – források híján sajnos – általunk kevésbé ismert perspektívából: a hódoltsághoz kötődő végvidéki oszmánok szemszögéből.

A fordítás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Keleti Gyűjteményében található, Török o. 216. jelzetű kézirat 71a–98b oldalai alapján készült. A rendezett, egy-séges, jól olvasható *nesziħ* írással papírra vetett szöveg minden oldalon 13 sort foglal el. Hiány nem mutatkozik benne, négy oldalon azonban (88b–89b, 98b) a szöveg kis mértékben – nedvesedés miatt – olvashatatlaná vált. (A hiányokat szögletes zárójelbe tett három ponttal jelöltem.) A másolat 1716. április 8-án készült, két héttel az első rész befejezése után.

[A díván efendi története Tírú⁶ Gázi Haszan pasával]

(71a) Ez a rész azokat a harcokat és csodálatos tetteket adja elő, amelyeket Gázi Haszan pasa a kanizsai harc után vitt végbe.⁷ Az elhunyt Gázi Haszan pasa harcainak nagy a száma. Negyvenszer csapott össze és küzdött meg az ellenséggel, hússzor volt szemtől szembe velük a harcmész, s végül mindig győzedelmeskedett felettük. Soha életében nem mutatott hátat az ellenségnek. Ha ágyba feküdt is, sohasem vette le az övét. Vitéz férfi volt, akit az askézis és az istenfélelem okán illet a dicséret. Jó néhány csodálatos tette ismeretes. Ha egy dologról ezer ember beszélget és [végül] egyetértésre jut, akkor feltétlenül szóba kerül ő is. Számos csodája közül az egyik ez: a kanizsai harc⁸ jó híre már egy évvel korábban tudomására jutott.

A kanizsai hitharcot (71b) követő télen Jemiscsi Haszan pasa szerdár a muszlim sereggel Belgrádban telelt. A következő tavasszal a muszlim sereggel Isztolni Belgrád ellen indult, és Isten segítségével rövid idő alatt elfoglalta azt.⁹ A győzelem után Gázi Haszan pasának levelet küldött, melyben a jó hírt tudatta, őt magát pedig tanácskozássra hívta. A szerdár Isztolni Belgrádból elindult, a pesti mezőre ment, és ott letáborozott.¹⁰ Haszan pasát pedig azért hívatta, mert az erdélyi urak egyike, egy Székely Mózes nevű nemes elment a szultáni udvarba, és ott elnyerte az Erdély feletti hatalmat.¹¹ Őt kellett Erdélybe bevinni, s a padisah részéről a hatalomba segíteni. Ezt a kérést most meg kellett tanácskoznia.¹² Haszan pasa szerencsésen megérkezett a pesti mezőre,¹³ (72a) a szerdár nagy csapatot küldött a fogadására, azután a szerdár elé vezették, s amikor találkoztak, mindkét részről nagy ünneplés, vigasság és örömműnnyel kerekedett. Azután amikor az erdélyi ügyet kezdték tárgyalni, a szerdár így szólt Haszan pasához:

⁶ Haszan pasa előneveként több forrásban is szerepel a *Tírú* szó, amelynek jelentését azonban eddig nem sikerült megfejtenem. Talán a gyakran használt *tirjáki* 'ópiumszívó' elferdített változata lehet.

⁷ Tirjáki Haszan pasa legnevezetesebb tette Kanizsa sikeres védelme volt 1601-ben. Jelen krónika ismeretlen szerzője műve első felében ennek az ostromnak a történetét beszélte el. Lásd: *Sudár* 2006.

⁸ Az 1601. évi várvédelem.

⁹ Jemiscsi Haszan valóban Belgrádban telelt, de nem tavasszal indult Fehérvár visszavételére. 1602. augusztus 11-én ért a hajdani királyi székhely falai alá, és több sikertelen roham után augusztus 29-én vette be azt. *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 348–350. o.

¹⁰ A szerdár szeptember 12-én indult el Fehérvár alól (*Veress D. Csaba–Siklósi Gyula*: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990. 164. o.), s miután Budánál átkelt a Dunán (szeptember 18-án vagy 22-én. vö. *Tóth* 2000. 124. o.; *Benda Kálmán*: Giovanni Marco Isolano gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30 [1983]. 680. o.), valóban Pest alatt táborozott le.

¹¹ Haszan pasa gondjait Székely Mózes akciója okozta, aki augusztus 29-én a fehérvár alatti táborában is megjelent. *Benda* 1983. 680. o. Az állítást megerősíti Szamosközy is. Szamosközy István történeti maradványai. IV. (Kiad. *Szilágyi Sándor*.) Budapest, 1880. 173. o. A nehézségekről a szeptember 2-i, szultánhoz intézett levelében értekezik, s kifejti, hogy egyetlen kellő haderővel rendelkező beglerbég sincs a környezetében, akit elküldhetne. (*Dávid Géza–Fodor Pál*: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30 [1983]. 290–291. o.) Székely Mózes portai elfogadottságához: *Papp Sándor*: Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai, avagy egy nagyvezíri előterjesztés (telhís) keletkezése. *Aetas*, 14 (1999). 4. 71–88. o.

¹² Haszan valóban komoly tanácskozást hívott össze, amelyen a hadműveletekben részt vevő oszmán főemberek vettek részt: Lala Mehmed ruméliai pasa, a sebesült Kádizáde Ali budai pasa, apja, Hábil efendi budai mufti, valamint a Buda őrzésére rendelt Szúfi Szinán pasa és a boszniai beglerbég, Dervis is. (*Tóth* 2000. 351. o.; vö. *Peçevî, İbrâhîm*: Târih-i Peçevî. İstanbul, 1866. II. 245–246. o.) Tirjáki Haszan kanizsai pasa messze nem volt a legfontosabb személy az összegyűlték között, s jelenlétéről inkább csak az életével foglalkozó krónikák emlékeznek meg. Mindemellett Abdülkádír efendi éppen az ő szerepét hangsúlyozza erősen, mint egyetlen, aki fel mert szólalni a szerdár terve ellen. Szerinte a szerdár Buda védelmét Tirjáki Haszanra bízta. *Topçular Kâtibi 'Abdülkádír (Kadrî) Efendi Tarihi*. Metin ve tahlil. Haz. *Ziya Yılmazzer*. Ankara, 2003. I. 337–338. o.

¹³ Abdülkádír efendi szerint Tirjáki Haszan pasát még a fehérvári táborba rendelte magához a szerdár, s ott a Kanizsa előző évi ostroma során megszerzett ágyúkról tárgyaltak. *Topçular Kâtibi* 2003. I. 335. o.

– Testvérem! Ezt a helyzetet és ügyet semmihez sem lehet hasonlítani! S minthogy így van, vajon mit kellene tennünk?

– Szultánom!¹⁴ – szólt Haszan pasa. – Ti milyen megoldást találtatok, mit gondoltatok ki? Mondd el, s én is a szerint gondolkodom.

– Én magam megyek – mondta a szerdár –, hogy a királyt [Székely Mózes] trónjára ültessem.

– Nagyon jó! – szólt Haszan pasa. – De mégiscsak az volna jobb és megfelelőbb, ha egy eszes beglerbég mellé 40–50 ezer katonát adnál, s őt küldenéd Erdélybe. (72b) Lehetetlen, hogy te is elmenjél. Itt maradásodnak két haszna is volna. Egyrészt az itteni ellenség nem lázadna fel, és nem jönne ide. Másrészt Erdély megsegítésére sem menne. De ha te elmész, nem kétséges, hogy a hitetlenek idejönnek, s Pestet elfoglalják. S akkor a magasságos Allah óvja Budát! Allah tudja, hogy akár csak a szolnoki hídon át tudsz-e kelni, mire Pest szomorú híre elér hozzád. Akkor aztán kénytelen kelleni vissza kell térned, de a helyzeted nem lesz könnyű.¹⁵

– Pasa testvérem! – szólt a szerdár. – A magasságos Isten óvjon attól, hogy ez bekövetkezzon!

– Az én tanácsom és javaslatom pedig ez – mondta Haszan pasa. – És így is néz ki a helyzet. Te tudod [mit teszel].

Azzal felkelt és sátrába ment, a szerdár pedig saját belső embereivel újra megtanácskozta a dolgot. (73a) A talpnyalók közül néhányan azt mondták:

– Szultánom! Te bevettél egy akkora várat is, mint Isztolni Belgrád. Hol van most olyan ellenség, aki ne rettegne tőled, s Budára vagy Pestre jöhetne? Szultánom! Először is küldjed Haszan pasát a horvát végekre. Őrizze azt a vidéket, nehogy a horvátok erre induljanak. S ha ők nem jönnek, a többi ellenségnek hogyan is lehetne ereje a támadásra?

A szerdár bölcsnek találta ezt a tervet, Haszan pasát maga elé hívta, és így szólt:

– Úgy határoztam, hogy magam megyek, mert az ellenség minden erejét összegyűjtötte, hogy Erdélyt megsegítse, és cselt vetnek. Ezért aztán nem lehet kevés katonát küldeni. Még valami baj történne. Testvérem! Sebesen menj Kanizsára, s a horvát végeket (73b) őrizzed, nehogy a horvátok erre induljanak! Ha ők nem jönnek, a többiek miatt nem kell, hogy fájjon a fejünk. S mivel mi Erdélybe indulunk, áldó imáidból ne felejts ki bennünket!

– Nagyon jó! – szólt Haszan pasa. – Allah – magasztaltassék! – tegye könnyűvé a dolgokat! De arra az időre, amíg elmész, Buda ellátásáról mindenképpen jól gondoskodj. Az volna jó, ha a Bólogató Jánosok szava helyett az én tanácsomat és tervemet fogadnád meg, és itt maradnál. Az én szavam ez; te tudod, hogy mit teszel – azzal a szerdárt az Úr [kegyelmébe] ajánlotta, és Pécsre ment.¹⁶ A szerdár pedig elindult Pestről,¹⁷ s Szolnok felé vonult. Átkelt a szolnoki hídon, s a Tisza partján letáborozott.¹⁸ Másrésztől a hitetlenek Esztergom alatt álltak, s amikor hírt kaptak, hogy az oszmán sereg Erdély (74a) felé indult, s Haszan pasa a horvát végekre ment, így szóltak:

– Itt az alkalom! – s a horvát katonákat [szolgálati]helyükre visszaküldték, ők maguk pedig a Dunán a flottájukat felszerelték, ágyúikat, puskáikat és hadi felszerelésüket hajóra rakták, gyalogosait a vízen, lovasait a szárazon sebesen [megindították], s egy nap alatt, még azon az éjjelen Pestre értek.¹⁹ Körülvették, létráikkal mind a négy oldalról megtámadták, s végül hosszú küz-

¹⁴ A szultán megszólítást szélesebb körben használták, nem csupán az uralkodónak járt ki.

¹⁵ Az oszmán források szerint a tanácskozáson jelen lévő oszmán vezetők többsége ellenezte az erdélyi hadjárat tervét. Lala Mehmed felajánlotta, hogy portyát vezet a Felvidékre, de a szerdár nem fogadta el a tervet. *Peçevî* 1866. II. 246. o.

¹⁶ Tirjáki Pécsre meneteléről eddig adatokat nem találtam, de Ibrahim Pecsevi, aki a későbbiekben a környezetében tartózkodott, valóban Pécsre ment. *Peçevî* 1866. II. 249. o.

¹⁷ Jemiscsi Haszan szeptember 25-én indult útnak. *Kubinyi Miklós*: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, Czobor-Szentmihályi Czobor Erzsébethhez. Budapest, 1876. II. 40. o.

¹⁸ Szeptember 29-én érkeztek Szolnokra, az átkelés négy napig tartott. *Tóth* 2000. 351. o.; *Benda* 1983. 680. o.

¹⁹ A keresztény sereg szeptember 29-én indult Pest felé a Duna bal partján, s Vác alatt, a Szentendrei-sziget érintésével keltek át a budai oldalra. A tartományi székhely alá október 2-án érkeztek. *Veress Endre*: Buda és Pest 1602–1603-iki ostroma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11 (1910). 55–57. o. Az ostrom a Vízivárosnál kezdődött, Pestet csak október 6-ának hajnalán vették be egy rohammal. *Veress* 1910. 61–62. o. Az ostromra vonatkozó török forrásokat – sok kihagyással – Karácson Imre ismertette. Buda ostroma 1602-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 12 (1911). 19–30. o.

delem és közelharc után, amikor a bent lévő muszlimok ereje megfogyatkozott, a hitetlenek bejutottak a várba. A muszlimok egy részét megölték, más részüket fogságba vetették. A várat elfoglalták, tengernyi hitelent helyeztek bele, majd Budát kezdték ostromolni. A szerdárhoz hírvivő ment, s a történeteket tudatta vele.²⁰ (74b) A szerdár a csodálkozástól a kezét tördelte és sóhajtozott. Bámulta Haszan pasa tanácsát és tervét, s már nagyon bánta, hogy nem fogadta meg a szavait. De hát most már mi haszna volt? Kénytelen kellelten visszafordult, Pest alá ment, s húsz napon keresztül harcolt a hitetlenekkel. Végül, mivel nem arathatott győzelmet a hitetlenek felett, felkerekedett, és Bácska felé elvonult.²¹ Közben Haszan pasa, amikor elvált a szerdártól, Pécsre menet Isztolni Belgrádban hagyott egy embert, hogy szemét és fülét fordítsa Buda és Pest felé: ha valami hír érkezne, tudassa vele. Ő maga Pécs alatt állapodott meg. Két nap múlva már jött is az az ember:

– Szultánom! A hitetlenek bevették Pestet, s most Budát ostromolják, lövik. (75a)

– A szerdár visszafordult? Megütközött-e a hitetlenekkel? – kérdezte Haszan pasa. S hogy híreket szerezzen, elküldte *delibasiját*,²² Deli Mürtezát, valamint Deli Hüszejnt és Deli Musztafát. Ők pedig tartalék lovakkal Korvár és Dzsánkurtaran²³ felé indultak. Haszan pasa pedig sebesen összegyűjtött háromezer embert. Éppen indulni készült, amikor megérkezett a *delibasi*, s így szólt:

– Szultánom! [A szerdár] tíz napja ostromolja Pestet, a hitetlenek pedig Budát lövik.

Amikor Haszan pasa meghallotta ezt, még abban az órában megindult,²⁴ s Koppányon keresztül a Balaton-tenger felső végénél levő gázlón²⁵ átkelve Isztolni Belgrádba ment.²⁶ Ott hallotta híret, hogy a szerdár Pest alól megindult,²⁷ s a Sárvíz felé vonult, ahonnan Bácskába (75b) ment, a hitetlenek pedig részint Pest felől, részint a szárazföldről Budát lövik. Amikor a pasa meghallotta ezt, szeme megtelt könnyel.

– Látjátok-e – szólt –, hogy a gőg mekkora veszélyt hoz az emberre? A szerdár gőgössége hány igazhitűre hozott bajt? Nem törődve szavainkkal Mohamed népéből hánynak okozta a veszítét? Összezúzta a paradísz hírnevét.

Azután Haszan pasa parancsot adott Iszkender pasának, Bosnyák Musztafa pasa pozsegai bégnek és Kara Ömer aga pécsi bégnek,²⁸ hogy ezer válogatott vitézzel vonuljanak előre. Azok elindultak, és villámgyorsan haladva még délelőtt az Óbudánál táborozó hitetlenek sátraihoz értek.²⁹

²⁰ A szerdárt Szarvasnál érték utol a hírvivők. Illésházy István följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc története 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával. Közli: *Kazinczy Gábor*. Pest, 1863. 95. o. (MHHS 7. A továbbiakban: *Kazinczy*); Kátib cselebi krónikája. In: *Török történetírók III.* (Ford. *Karácson Imre*.) Budapest, 1916. III. 337. o.; *Topçular Kâtibi* 2003. I. 339. o. Pecsevî és Isolano szerint a sátorverők már Gyulánál jártak. *Pecsevî* 1866. II. 246. o.; *Benda* 1983. 681. o.

²¹ Haszan elővédje október 13-án ért Pest alá. *Kubinyi* 1876. II. 53. o.; *Veress* 1910. 63. o. A módszeres ostrom 18-án kezdődött, s 28-án fejeződött be. Miután Jemisci Haszan Lala Mehmed vezetésével jelentős erősítést juttatott a budai várba, elsősorban az élelemhiány miatt november 2-án – Isolano szerint november 3-án – elvonult. *Benda* 1983. 681. o.

²² Delibasi: a delik vezetője. A delik a pasák és a bégek személyes kíséretében szolgáló lovasok.

²³ Dzsánkurtaran Adony török neve. Az egyébként jól olvasható Korvár helységnév mögött feltehetőleg Földvár, azaz Dunaföldvár rejtőzik.

²⁴ Ha a feljebbi kijelentés igaz Pest tíz napja kezdődött ostromáról, akkor Tirjáci Haszan október 23–24-én indulhatott útnak. (Korábban arról értesültünk, hogy a szerdár 20 napig vívta Pestet, ez pedig csak az október 13–november 2. időszakra érthető.)

²⁵ Siófoknál.

²⁶ A segélyhad valóban Fehérvár felől közeledett. *Kubinyi* 1876. II. 67. o.; *Veress* 1910. 70. o.

²⁷ Eszerint Haszan pasa november 2-a után ért Fehérvárra. Ennek ellentmond, hogy már október végén félelmet vált ki a keresztény táborban a boszniai sereg fehérvári megjelenése. *Sugár István*: A budai vár és ostromai. Budapest, 1979. 153. o.

²⁸ Iszkender ebben az időben még valószínűleg nem nyerte el a pasai rangot, hanem Tirjáci Haszan helyettese, kethüdája volt. (A pasai rang a későbbi állapot visszavetítése.) Bosnyák Musztafa 1605 májusa és októberére között budai pasa lett. *Gévay Antal*: A budai pasák. Bécs, 1840. 23. o. Kara Ömer aga 1601-ben, a kanizsai ostrom során mutatott hősiessége jutalmaként nyerte el a pécsi bégséget.

²⁹ A keresztény tábor valóban Óbudánál terült el, a mai Flórián tér környékén. Lásd az ostromról készült hadmérnöki vázlatokat! *Veress* 1910. 78–79. o. között.

Látták, hogy a hitetlenek nincsenek a sátraikban. Számos sátrat (76a) leromboltak és összedöntöttek, az öröket levágták, néhányat foglyul ejtettek.³⁰

– Mi lett a seregetekkel? – kérdezték a foglyokat.

– Amikor érkezéseketeknek hírt vették, mind a gyalogosok, mind a lovasok ellenetek vonultak – válaszolták. – 15 ezer ember örködik a Buda alatt lévő sáncokban.³¹

Amikor Iszkender pasa és a többi katona halotta e hírt, a muszlim sereget három részre osztották.

– Ej, igazhitűek! – szólt a pasa. – Tudjátok meg, hogy akárhol vannak is a hitetlenek, biztosan üldözni fognak minket. Csak egyet tehetünk: a harcmezőre megyünk, s szívvel-lélekkel, férfiként küzdünk. Ha a hitetlenek szembe jönnek velünk, rájuk támadunk. Nincs kegyelem! Ha nem rontunk rájuk egy szempillantás alatt, hanem megfutunk, akkor egy lélek sem menekül meg közülünk. (76b) Ennek fényében áldozzuk fel lelkünket és fejünket Allah útján.

Azután azon az úton, amelyiken jöttek, visszaindultak.

– A muszlimok Hamza bég [Erd] felől fognak jönni – gondolták a hitetlenek, s sorban-rendben leshelyeiken álltak, s várták a muszlimok érkezését. Ám hirtelen hírvivők érkeztek:

– Mit álltok itt? A törökök Zsámbék felől jöttek – mondták.

A hitetlenek mindannyian megindultak, Zsámbék közelében emezek nyomába értek, s a muszlim sereget utolérték. Harcba kezdtek, de az a maroknyi igazhitű Isten segítségével a hitetlenek tengernyi csapátára egy szempillantás alatt, harci kiáltást hallatva, oroszlánok és éhes farkasok módjára rárontott – ahogy a láng belekap a száraz nádba, vagy ahogy az éhes farkas ráront juhnyájra. Isten akaratából öt-hat (77a) csapatukat szétszórták. Arcvonalukat kettészakították, s közben a túldalra jutottak, kétezer hitetlent döntöttek a földre. Azután a legjobb lovasokat hátulra állították; közülük a harc során 63 ember lett vértanú vagy esett fogságba.³²

– Haszan pasa itt van? – kérdezték a közülünk elfogottaktól.

– Nincs itt, hátra maradt – mondták ők. – Minket azért küldött előre, hogy nyelvet fogjunk. Ő maga Buda alatt akar megütközni veletek.

Amikor a hitetlenek meghallották ezt, megtiltották, hogy bárki is a törököket üldözze. Akkor táborukból hírvivők érkeztek: a török a sátrakat elpusztította, a sáncokat lerombolta, az ottlevőket lemészárolta, az ágyúkat és a hadfelszerelést elvitte. Amikor (77b) ezt a hírt meghallották, félelem szállt a szívükre:

– Látjátok, mit tettek velünk az a varázsló? Mennyire rettegünk tőle, mennyire óvakodtunk tőle, s végül mégis bekövetkezett, amitől féltünk. Kinek jutott volna eszébe ez a csel, hogy a Budán lévőekkel együttműködve sáncainkat és sátrainkat lerombolja, s minket ennyire szerencsétlenné tesz?

Így beszéltek, s lelkük a fejükbe ugrott, villámgyorsan sáncaikba mentek, de látták, hogy adigra a budai hitharcosok a sáncokat lerombolták, s ott minden hitetlent lemészároltak, s a sáncokat elfoglalták.³³ Annak pedig, hogy a sáncokat a budai harcsook megtámadták, az volt az oka, hogy amikor mi korábban a hitetlenek sátoraira rontottunk, a sáncokban lévő hitetlenekhez a táborból hírvivő ment:

– A törökök megtámadták a táborunkat!

³⁰ November 2-án egy Székesfehérvár felől közeledő török csapat valóban elért a keresztény tábor közelébe, de Nádasdy Ferenc és Thurzó György megverte a közeledőket. *Kubinyi* 1876. II. 67. o. A következőkben minden bizonnyal ezen esemény török szempontú tállalását olvashatjuk.

³¹ A keresztény táborba még október végén eljutottak a hírek a Fehérvárra érkezett boszniai hadak Adonyon keresztül végrehajtandó támadásáról. *Sugár* 1979. 153. o. Erre az ostromló sereg egy része valóban délre vonult, és október 31-én elfoglalta Adonyt. *Kubinyi* 1876. II. 64–65. o.; *Kazinczy* 1863. 97., 113. o.

³² A veszteségek említése valószínűleg a feljebb már említett vereség beismerése. Nem lehetetlen persze, hogy korábban a törökök tényleg elérték a tábor.

³³ November 2-án – a fehérváriak támadásával összhangban – a budaiak valóban komoly kitörést hajtottak végre, elfoglalták az ostromsáncokat, s állítólag 500 császári katonát vágtak le, s a várba csak egészen sokára tértek vissza. *Kazinczy* 1863. 96. o.; *Veress* 1910. 71–72. o. A kitörést Pecsevi szerint a frissen érkezett Lala Mehmed pasa irányította, s állítólag még a vén Hábil efendi budai kádi is részt vett benne. *Pecsevi* 1866. II. 250. o.; *Topçular Kâtibi* 2003. I. 343. o.

Amikor a sáncokban (78a) lévő hitetlenek zavarodottságát a budai hitharcosok látták, úgy vélték, hogy itt az alkalom. Hatezer ember kitört, a sáncokat teljes egészében elpusztították, az ottani hitetleneket lemészárolták, ágyúikat beszögelték, s az egész hadfelszerelést bevitték a [várba]. Azután négy órán keresztül a sáncokban várakoztak.

– Mi lett a seregetekkel? – kérdezték a foglyul ejtett hitetlenektől.

– A kanizsai Haszan pasa – felelték – rengeteg katonával jött ellenünk. Ellene indultak. De most Haszan pasa serege idejött és sátrainkat lerombolta. Hogy mi történt a seregünkkel? Nem tudjuk. Hírvivőink Hamza bég [Érd] felé indultak, mást nem tudunk.

Amikor a budai hitharcosok meghallották ezt, nagyon felvidultak, hálát adtak az Istennek. (78b) Amikor a Hamza bégnél lévő hitetlenek visszatértek sáncaikba, egy ideig a budai harcossal küzdöttek, de végül az Isteni győzelem az igazhitűek mellé állt, így épségben és zsákmánnyal rakottan tértek vissza [a várba]. Amikor a hitetlenek meglátták ezt, félelem szállt a szívükre, még azon az éjszakán sebbel-lobbal ágyúikat és hajóikat hátrahagyva, s „hol vagy Esztergom?” kiáltással megfutottak.³⁴

– Mivel Haszan pasa Isztoln Belgrádba jött, a budai hitharcosokkal megegyezve természetesen ebbe az irányba fog elindulni. Biztos elkövet valamit ellenünk! – mondták a hitetlenek, s még azon az éjjelen megfutottak.³⁵ Allahnak – magasztaltassék! – legyen hála! Ez alkalommal s a muszlimok kerekedtek felül, győzelmet arattak és diadalmaskodtak. A hitetlenek pedig megverettek és eltapostattak. Sohase szűkölködjének az igazhitűek a győzelemben, a hitetlenek pedig a vereségből! Ámen. Ó, Segítő [Isten]!

Isten (79a) rendeléséből a hitetlenek veresége után Budán nagy éhínség tört ki, s Haszan pasának könyörgő leveleket küldtek: „Hatalmas és boldogságos szultánunk! Korunkban te vagy az a szerencsés, aki férfiaságáról és vitézségéről, bátorságáról, bőkezűségéről és a szegények iránti könyörületességéről ismeretes és nevezetes. Most – ahogy eddig is – emberséggel és erőfeszítéssel tetted ezen [erényeket] nyilvánvalóvá. Allah akaratából néhány alkalommal már te voltál az oka annak, hogy Buda megszabadult a hitetlenektől. Reméljük, hogy Isten kegyelméből Mohamed népet újra te szabadítod meg az éhezés inségétől. Mert a szerdár nem segít rajtunk. Helyzete a szultán előtt is ismeretes: e kemény télben lehetetlen, hogy ő segítséget küldjön. Ha Isten kegyelméből segítséget kapunk, akkor az tőled, szultánunktól (79b) fog származni.”³⁶ Annyira kérlelték, hogy mindenkinek megszakadt a szíve, aki csak hallotta. Amikor Haszan pasa elolvasta eme szükség miatt esekelő levelet, szemei könnyel teltek meg:

– Feláldozom lelkemet és fejemet Mohamed népének útján! – mondta. Felkerekedett és Pécsre ment. Minden felé megbízható embereket küldött, hogy élelmet szerezzenek. Elmentek, 15 ezer kile³⁷ élelmet gyűjtöttek össze, s azt elhozták. A pasa pedig személyesen indult meg a térdig érő hóban az élellemmel, és Simontornyán keresztül, a Sárvíz vizén átkelve Dzsánkurtarához érkezett.³⁸ Ám amikor az átkozottak Pestet is elfoglalták, Buda alól néhány ezer hitetlent elküldtek,

³⁴ A valóságban csak bő tíz nappal később, november 14-én vonult vissza az ostromló sereg. *Kubinyi* 1876. II. 71–73. o.; *Veress* 1910. 76–78. o. A török hagyomány azonban a két eseményt összekapcsolja. Vö.: *Topçular Kâtibi* 2003. I. 343. o.

³⁵ A „felmentő sereg” november 20-a körül, a keresztények távozása után ért Buda alá. *Sugár* 1979. 155. o.

³⁶ E levélről többi forrásunk nem tud, de egészen hasonló szövegeket közölnek, mint a budaiak Lala Mehmedhez intézett könyörgését. *Topçular Kâtibi* 2003. I. 341. o. Felmerülhet a kérdés, hogy miért is kellett a budaiaknak ennyire valamilyen magas rangú személy, hiszen a beglerbég, Kádizáde Ali székvárosában tartózkodott. Forrásaink erről mélyen hallgatnak, de Ibrahim Pecsevi egy odavetett megjegyzése választ adhat a kérdésre. Szerinte Ali pasa Fehérvár ostroma során súlyosan megsebesült, Jemiszi Haszan pesti tanácskozására is hordágyon vitték ki. Így tehát a pasa alighanem egészségi állapota miatt nem tudta személyesen vezetni vára védelmét.

³⁷ Török mértékegység, kb. 25 kg-nak felelt meg.

³⁸ Az akcióról Ibrahim Pecsevi is tudósít, aki maga is részt vett benne. Szerinte Jemiszi Haszan kethüdája és Tirjáki Haszan pasa vitt 300 szekér élelmet Budára a télen. *Pecevi* 1866. II. 249. o.

akik bevették Dzsánkurtaránt, és bőséges őrseget helyeztek bele.³⁹ A bent lévők most kitörtek, s az élen haladó (80a) elővédünkkel harcba bocsátkoztak. Haszan pasa hírt kapott erről, s számos embert küldött [előre]. Amikor azok megérkeztek, a hitetlenek megzavarodtak, s visszamentek [a várba]. Azután hátulról a pasa is megérkezett a szekerekkel, s Dzsánkurtaránnal szemben letáborozott és megpihent.

– Látjátok-e – mondta Dzsánkurtarára tekintve –, hogy a szerdár gögijével és rossz tervével, szavainkra nem hallgatva az iszlám vallásának mekkora bajt és kárt okozott? De most már mit tehetünk? Ha most egy-két ágyú itt lenne velünk, akkor bevehetnénk ezt a palánkot. Ha ezeket itt néhány napig nyugton hagyjuk, a budai utat lezárják, s az élelem nem juthat el Budára.

Azután megindítottuk az élelemmel rakott szekereket, s mi is útnak indultunk. A [pasa] a szekerek elé és (80b) mögé embereket állított, ő maga pedig középen haladt, hogy két oldalra is embereket küldhessen, ha a szükség úgy hozza. Ilyen módon érkeztünk Hamza bégre. A budai pasa, Ali pasa⁴⁰ számos emberrel gyorsan elénk jött, s a pasa [Tirjáki Haszan] kezét megcsókolta:

– Szultánom! Isten – magasztaltassék! – fizesse meg neked! Eddig is sokat segítettél Budának, de most ténylegesen új életet adtál neki. Nagyon rossz a helyzetünk.

Azután elmesélték egymásnak a kalandjaikat és dolgaikat, majd Pesttel szemben, Gerzelesz mezején⁴¹ letáboroztak. [Az út során] mindenki négy nap, négy éjjel álmatlanul, fáradtan elnyúlva feküdt a hóban, mert négy napja sem a lovakban, sem az emberekben nem volt erő. Ahogy az élelmet az Ova kapu⁴² felé szállítottuk, bentről (81a) ezer ember jött ki, s azon az éjszakán minket és az élelmet őrizték. Hajnalban láttuk, hogy a ruháink megfagytak rajtunk, s a földhöz tapadtak. Nagy nehezen lovainkra ültünk, a pesti hitetlenekkel szemben Buda alatt telepedtünk meg. Aznap az élelmet beszállítottuk, s az üres szekereket magunk elé véve visszaindultunk, s a Sárvíz vize mellett letáboroztunk. Kiküldtük a felderítőket, s azon az éjszakán ott maradtunk. Hajnalban azon az úton, amelyiken jöttünk, Pécs felé indultunk.

A történetmondók úgy mesélik és beszélik, hogy azon a télen a ruméliai beglerbég, Mehmed pasa szerdár lett,⁴³ Jemiscsi Haszan pasa Isztambulba ment,⁴⁴ a ruméliai beglerbég pedig Murád pasa lett.⁴⁵ Abban az évben a krími kán, Gázi Giráj is eljött, s Pécsen telelt.⁴⁶ (81b) Haszan pasa találkozott a tatár kánnal, s azt tervezték, hogy portyát indítanak a horvát és szlavón tartományokba. Mert a hitetlen horvátok a pozsegai szandzsákokat fosztogatták, s nem szüntek meg azt pusztítani. Ezért megtanácskozták, hogy az ellenség tudta nélkül a bosszúra lehetőséget és megoldást találjanak. A boszniai pasának, tatár Mehmed pasának⁴⁷ hozzáértő és hasznos emberekkel titokban levelet küldtek, s megparancsolták neki, hogy a levél vétele után tartományának záimjaival, tímárbirtokosaival és szpáhijaival, a végvidéki alakulatokkal és négyezer baltás *dzserahórral*,⁴⁸ tíz napi élelemmel [felszerelve] késedelem nélkül induljon errefelé. Ő pedig ahogy csak tudott, Boszniából

³⁹ Mátyás főherceg 1603. október 30-án küldte el 2000 magyarral Thurzó Györgyöt és Nádasdy Ferencet, valamint Hans Friedrich von Mörsperg ezredest Dzsánkurtaran, azaz Adony bevételére, amire másnap valóban sor került. A várban 200 fős őrseget hagytak. *Tóth* 2000. 355.o.

⁴⁰ Kádizáde Ali első ízben 1602 júliusától 1604 augusztusáig viselte e méltóságot. *Gévy* 1840. 22. o.

⁴¹ Gerzelesz Gerz Ilijással azonos, a törökök e névvel illették a Gellérthegyet. Gerzelesz mezeje a mai Kelelföldnek felelt meg.

⁴² Magyar nevén: Fehérvári kapu.

⁴³ Lala Mehmed pasa szerdár 1603. március 14. – április 13. között parancsot kapott a hadak gyűjtésére. *Topçular Kâtibi* 2003. I. 348. o.

⁴⁴ Haszant a janicsárlázadások miatt rendelték hirtelen Isztambulba, ahová 1603. március 14. – április 13. között indult el. *Topçular Kâtibi* 2003. I. 348. o.

⁴⁵ A későbbi nagyvezír, Kujudzsu Murád pasa valóban ruméliai beglerbég volt. *Topçular Kâtibi* 2003. I. 354. o.

⁴⁶ 1602–1603 telét a kán valóban Pécsen töltötte. *Peçevî* 1866. II. 250–252. o. A kán nagyon későn, 1602 novemberének közepén ért a hadműveleti terület határára, s Belgrádban találkozott a már hazavonulóban lévő szerdárral. Seregét ezért a hódoltságban teletették. (*Ivanics Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 168. o.*)

⁴⁷ Valóban részt vett az akcióban, vö. Gázi Giráj jelentését a hadműveletről: *Dávid–Fodor* 1983. 453. o.

⁴⁸ A dzserahórok a hadsereg mellett kisegítő feladatokat ellátó személyek voltak.

(82a) megindult, az állomásokon meg sem állva, a Száva vizén átkelve Lozsán mezejére⁴⁹ érkezett, ahonnan hírt küldött a tatár kánnak és Haszan pasának. Innen pedig Haszan pasa a pécsi, a szigetvári, a kaposvári és a pozsegi sereggel megindult,⁵⁰ s amikor a tomasini hídon átkeltünk,⁵¹ akkor az átkozottak régi szokásuk szerint 1200 hitlennel sebesen a pozsegi szandzsákba mentek, amit kiraboltak és kifosztottak.⁵² A boszniai pasa, aki Lozsannál volt, hírt kapott erről, s akkor ők onnan, a felőlünk előre siető gázik pedig – látván ezt a helyzetet – innen közrefogták a hitleneket, s Allah – magasztaltassék! – kegyelméből úgy megverték őket, hogy csak öt-tíz hitlen⁵³ menekülhetett meg. Gázi Haszan pasához és a tatár kán önagyságához a tomasini hídnál az örömhír-tudató levéllel együtt a jelesebb hitlenek (82b) feje, zászlója, dobja és [együttal] nyugalma is megérkezett. A kán és Haszan pasa jókedvre derült, hálát adtak az Istennek. Azután Vitrovice alatt a két sereg egyesült,⁵⁴ majd a tanácskozás után Bosnyák Musztafa pasát⁵⁵ és Pijále béget négyezer harccsal és négyezer baltás dzserahórral sebesen előre küldték. Nyomukban vonult a tatár kán, Gázi Haszan pasa pedig hátvéd lett. Abban az órában, amikor Virvár⁵⁶ várához értek, az Úr segítségével egyetlen rohammal bevették, a bentl hitleneket pedig részint megölték, részint fogságba vetették. Aznap éjjel ott táboroztak. Amikor a távolabbi hitlenek hallották Virvár felől az ágyúszót, nagyon elcsodálóztak.

– Miféle ágyúk lehetnek ezek? – ámuldoztak. Mert azt ugyan tudták, hogy az övéik portyázni mentek (83a), de azt már nem, hogy a muszlimok megverték őket. Miután Virvár várát kifosztottuk, portyázóink mind a négy irányba kirajzottak, s a falvakat a tűz martalékává tették. A füst még az eget is elfedte. A tatár kán is előrement, s egy Raska⁵⁷ nevezetű vár alatt táborozott le. A hitlenek pedig bentről ágyúval és puskával kezdtek löni. Mivel Haszan pasa utóvéd volt, hátra maradt, s a Koprivicsa⁵⁸ nevezetű vár kapuját lezárandó letáborozott.

– Gyere te is, Isten segítségével talán Raska várát is bevehetnénk – mondták a kán követei, amikor megérkeztek.

– Amíg portyázóink meg nem jönnek, nincs módunk elindulni – felelte Haszan pasa. – Lehetőséges, hogy a hitlenek kitörnek, s a portyázókban kárt tesznek.

Így szólt, s nem ment. De a tatár kántól (83b) újra levél érkezett, a saját keze írásával:

– Tényleg gyere!

A pasa pedig felkerekedett, s Raska alatt a kánnal találkozott. Megtekintette Raska várát, s látta, hogy olyan magas vár az, hogy bástyái és mellvédje az égig érnek. Alulról is körülvéste őket egy erődítmény. Azon nyomban parancsot adott a végvidékieknek, hogy nagy fákat vágjanak ki, s az árok fejéhez szállítsák azokat. Nyolc sáhi ágyúnk⁵⁹ volt, ezekkel megakadályoztuk, hogy a hi-

⁴⁹ Talán a mai Lužanival azonos, Salonski Brod közelében.

⁵⁰ Gázi Giráj szerint 1603. április 9-én indultak el Pécsről. *Dávid–Fodor* 1983. 453. o.

⁵¹ Valószínűleg Drávatamási. A sereg valóban itt kelt át: *Dávid–Fodor* 1983. 453. o.

⁵² Gázi Giráj szerint 1000 fős keresztény sereg indult Verőce (Virovitica) ellen. *Dávid–Fodor* 1983. 453–454. o.

⁵³ Gázi Giráj is csak tíz menekültöt említ. *Dávid–Fodor* 1983. 454. o.

⁵⁴ Verőce, ma Virovitica Horvátországban. Gázi Giráj Vranicsének írja – valószínűleg tévesen. *Dávid–Fodor* 1983. 454. o. A találkozásra szerinte április 11-én került sor.

⁵⁵ Bosnyák Musztafa ekkor a pozsegi bégséget bírta arpalikként. *Dávid–Fodor* 1983. 453. o.

⁵⁶ A tatár kán Zsatik és Vralar várát említi. *Dávid–Fodor* 1983. 454. o. Virvár valószínűleg Virjével (ma Prodaviz) azonos, ahol az Erusztok vára állt. Ezt Budor János nemeslevele szerint valóban felperzselték a portyázók. *Pálffy Géza*: Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában: A Budróci Budor család a XV–XVIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115 (2002). 255., 277. o.

⁵⁷ Gázi Giráj Rada váráról ír, melyet április 13-a után vettek be. Az erősséget Dávid Géza és Fodor Pál Rácsával (ma: Rača) azonosítja (*Dávid–Fodor* 1983. 454. o.), de valószínűbb, hogy Raszinjáról van szó, melyet Budor János nemesi levele és Pethő Gergely krónikája is megemlít a jelentősebb elfoglalt erősségek között. *Pálffy* 2002. 955., 977. o. A vár neve forrásunkban esetleg Rastye, Rasnye alakban is olvasható.

⁵⁸ Kapronca, ma Koprivnica. A tatárok április 12-én vonultak el mellette. *Dávid–Fodor* 1983. 454. o. Tirjáki Haszan hátvédként biztosította, hogy a kaproncaiak ne tudjanak a sereg nyomába eredni.

⁵⁹ Hosszú csövű, kis kaliberű ágyú.

tetlenek a várból kidughassák a fejüket. Nagy fákkal a külső vár árkat feltöltötték, majd harcosaink átkeltek az árkon, s mint a pók, a vár[fal]ra felmászta. Amikor a hitetlenek meglátták ezt, a fenti belsővárba futottak. Amikor a harcosok bejutottak, egyeseket levágtak, másokat rabságba vetettek. Végül a szerencsétlenek a belső várat (84a) is hitre feladták. A harcosok abból a várból bőséges vagyont és élelmet szereztek. Portyázóink pedig azon a napon nagyon sok élelmet, rabot és lábasjóságot hoztak. [Akkoriban] egy ökör ára száz pénz, egy birkáé tizenöt pénz volt. [Most pedig] 10–15 akcséért már senki sem akart vásárolni. Ahogy portyázóink jöttek az úton, Koprivicsából kitértek a hitetlenek, és sok zsákmányt elvettek. Amikor a környéken lévő hitetlenek látták, hogy Virvár és Raska várát Isten segítségével ágyú nélkül elfoglaltuk, szívükre félelem szállt, s akárhány palánk és vár volt ott, mind elhagyták, azután a hegyek közé menekültek. Isten segítségével ez alkalommal 52 darab várat és párkányt égettünk fel. Elértünk egy várhoz, amelynek a hitetlenjei harcba szálltak velünk. A harcosok négy oldalról felgyújtották (84b), vagy ezer hitetlen égett meg benne javaival és élelmiszerkészletével együtt. Csak a négy fal maradt meg.⁶⁰ Úgyhogy a tengerig csak Varazsdin maradt meg a szlavónok és a horvátok kezén, de annak a környékét is felégették és elpusztították. Ebben a hadjáratban Isten segítségével a rabokat gyorsan hajtottuk, a sereg két oldalán pedig még egy *ferszah*⁶¹ távolságra is a [zsákmányolt] állatok vonultak.⁶² Háromezer falut és várost támadtunk meg és pusztítottunk el. Ahová a baltások és a dzserahórok eljutottak, ott a kerteteket és zöldségeket tönkre tették, kő kövön nem maradt. A hitetlenek országában kilenc napig menvén, a tizedik napon biztos helyre értek. Hála Allahnak – magasztaltassék! – ez alkalommal a hitetleneket soha nem látott csapás érte. Ettől kezdve a hitetlenek nem vezettek portyát az iszlám birodalom földjére. Az igazhitűek (85a) pedig épen és zsákmánnyal megrakva, örömmel és boldogan érkeztek meg saját földjükre, s lepihentek. A hitetlenek pedig búban, bánatban és gyászban maradtak. Mostantól az Utolsó Ítélet napjáig az Isten – magasztaltassék! – az igazhitűeket tegye mindig győztessé, győzedelmessé és diadalmassá, sose legyenek híján az örömnak és a boldogságnak! A hitetleneket, a vallás ellenségeit pedig tegye megalázottá, eltiporttá, megvertté! Ámen! Ej, Segítő [Isten]!

A hírek mesélői úgy mondják, hogy a korábban már említett, s ruméliai beglerbégtségéből elmozdított, de most az iszlám sereg szerdárjává kinevezett Szokolovity Mehmed pasa Belgrádba jött.⁶³ A muszlim sereget összegyűjtötte, aztán Belgrádból elindult, s Mohácsra ment, ahol néhány napra letáborozott. A tatár kánt és Haszan pasát magához hívatta.⁶⁴ Azok odamentek hozzá. Korábban (85b) a túlsó parton [Anatóliában] fellázadó Haszan pasának – Jazidzsi testvérének – a bűneit boldogságos padisahunk, Ahmed szultán megbocsátotta, adományképpen Bosznia tartományát kapta, s a szerdár mellé küldték.⁶⁵ Ő pedig a padisahi parancs értelmében a szerdárhoz jött. Korábban Mehmed Giráj és Sáhín Giráj ifjú korukban a Krímből eljöttek, azokhoz [Jazidzsihoz és Haszan pasához] mentek, s maguk is dzselálí⁶⁶ lettek. Gázi Giráj kán ezek miatt Dzseláli Haszan pasán bosszút akart állni. Most, amikor [Dzseláli] Haszan pasa a szerdárhoz jött, a tatár kán ellenkezni és veszekedni kezdett vele. A szerdár és Gázi Haszan pasa közéjük állt, s a viszályt elfojtották, de Gázi Giráj kán megharagudott rájuk ezért, és seregével visszament a Krímbe.⁶⁷ Csak né-

⁶⁰ Forrásaink Raszinja mellett Tapalóc (ma: Topolovac) elestéről számolnak be, a leírás talán erre a várra vonatkozik. *Pálffy* 2002. 955., 977. o.

⁶¹ *Ferszah*: hossz mérték, kb. 5,6–6 km.

⁶² Hatalmas zsákmányról számol be Lala Mehmed jelentése is. *Dávid–Fodor* 1983. 458. o.

⁶³ Lala Mehmed 1602 telén Budán maradt az őrseg erősítésére, tavasszal Pécsre ment a tatár kánhoz a tervek egyeztetése végett, majd Belgrádban kezdte előkészíteni a hadjáratot. *Peçevi* 1866. II. 252. o.

⁶⁴ Jemiscsi Haszan telhisze, 1603. május. *Tóth* 2000. 361. o. E szerint Pécsen tanácskoztak.

⁶⁵ Dzseláli Haszan pasáról van szó, akit valóban temesvári pasává tettek.

⁶⁶ A dzseláli az oszmán birodalom ellen lázadók közkeletű elnevezése a korszakban.

⁶⁷ *Pecsevi* szerint Gázi Giráj attól tartott, hogy távollétében nevezett testvérei átveszik a hatalmat. *Peçevi* 1866. II. 252. o.

hány (86a) mirza maradt ott, az egyiket Csil agadzsi mirzának hívták.⁶⁸ Azután Mohácsról megindultak, s Buda felé mentek. A hitetlenek pedig, hogy hírt szerezzenek rólunk, Pest alatt ütöttek táborot,⁶⁹ s jókora hidat építettek. A Csepel-sziget végénél állapodtak meg, ágyúikat a Duna partján állították fel, és sáncokat emeltek,⁷⁰ hogy flottánkat az élelemmel ne eresszék Budára. Amikor a muszlim sereg látta ezt, a szoroson túl, Hamza bég szerájának közelében sátrat verve azon nyomban letáborozott.⁷¹ Azután elkezdtek hidat építeni a Csepel-szigetre.⁷² Ahogy a hitetlenek megtudták ezt, számos mezei ágyújukat fényes nappal felállították, és sátraikat löni kezdték, hogy a muszlimokat távozásra készítsék, s a hídépítést megakadályozzák. A muszlimok sátraikat el nem rontva, a sátrak (86b) előtt, az ágyúkkal szemben földet halmozott fel.⁷³ Hogy a Csepel-szigetre menjenek, 3000 embert rendelték ki, Dervis pasát és a bőlük agák közül Oszmán agát nevezték ki parancsnokuknak.⁷⁴ Ezek átmentek szembe, a szigetre, s lassan-lassan a hitetlenek sátrai közelébe jutottak. Körülbelül ezer hitetlen jött velük szembe, egy ideig küzdöttek, majd a harcosok szíve túlsordult, elkiáltottak egy *tekbírt*,⁷⁵ s a hitetlenekre rontottak. Amikor a hitetlenek látták ezt, sátraik felé menekültek,⁷⁶ de a harcosok utolérték őket. Amíg az átkozottak sátraikhoz mentek, [közülük] 5-600-at megöltek vagy fogságba vetettek.

– Láttátok ezt? – szóltak ezt látva a hitetlenek. – Egy maroknyi török semmibe sem veszi hatalmas seregünket, (87a) lenéz minket, s szembeszáll velünk. Ha még többen is erre az oldalra jönnek közülük, gyökerestül kitépnek minket. Az volna számunkra a legjobb, ha mindannyian egyszerre támadnánk.

Azután lovasok és gyalogosok minden erejüket összeszedve, 70-80 ezer hitetlen, ágyúkkal és puskákkal megtámadta az önkénteseket.⁷⁷ Ezek pedig a hitetlenek támadásától egy cseppet sem féltek, teljes mellszélességgel kiálltak velük szemben, mint az oroszlanok. Ahogy ott álltak, egyszerre elkiáltották a *tekbírt*, s a hitetlenekre rontottak. Soraikat összezúzták, szétszórták őket, s ahogy a krokodilok hasítják a tengert, úgy hasították ők az ellenséget. De hát mi egy vízcsepp a tengerhez képest? Annyira vágta őket, hogy már arra sem volt erejük, hogy a kardot felemeljék, (87b) s lovaikban sem maradt erő. Végül legyőzettek, kétezeren vértanúvá váltak, mások fogságba estek. A maradék nagy nehézségek árán megmenekült. Így azután a muszlimok legyőzettek, a hitetlenek pedig megvidámodtak.⁷⁸

– Ennyit ér a törökök verejtéke – mondták. – Mostantól kezdve velünk van a szerencse. Most azonnal menjünk Gerzelesz mezejére, készítsünk erős bástyákat és árkokat, azután építsünk szemben hidat, s Budát ostromoljuk meg. Ha pedig a törökök nem futnának el, támadjunk rájuk, s tegyük számukra szűkké e világot.

Ezt találták ki, de közülük néhány tapasztalt öreg így beszélt:

⁶⁸ A későbbiekben a magyar forrásokban Csillag vagy Csillagos bég néven szerepel. Vö. pl. Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozójáról 1605. november 11. S. a. r. *Szakály Ferenc – Csonka Ferenc*. Budapest, 1988. 122., 130. o.

⁶⁹ *Tóth* 2000. 360. o. 1603. szeptember 20-án.

⁷⁰ *Tóth* 2000. 360. o.

⁷¹ Tényleg itt tart Lala Mehmed tanácsot. *Tóth* 2000. 361. o.

⁷² Szeptember 27-én. Pontosabban a Tököli szigetre vezetett a híd. *Tóth* 2000. 362. o.

⁷³ A keresztény ágyútűz valóban gondot okozott a muszlim tábornak. *Veress* 1910. 405–406. o.

⁷⁴ Forrásaink ennél jóval nagyobb számról tudnak. Pecseví 14-15 000 főről beszél, egy olasz jelentés 13 000, Istvánffy 10 000 főt említ. *Tóth* 2000. 362. o. Vezetőjük valóban Dervis pasa, volt boszniai beglerbég volt.

⁷⁵ Tekbír: Allah magasztalása: Allahu ekber 'Allah a legnagyobb'.

⁷⁶ A keresztényeknek valóban volt a szigeten egy kisebb táboruk.

⁷⁷ A keresztények valóban jelentős túlerőben voltak, de persze létszámuk messze nem érte el az itt írtakat, kb. 20-25 ezren lehettek. *Tóth* 2000. 363. o.

⁷⁸ A keresztény seregek az 1603. évi hadjárat során legnagyobb sikerüket szeptember 28-án a Csepel-szigeten aratták, amikor a szigetre átkelt, 10–15 000 főnyi török sereget megverték. Elesett a török vezér, Dervis pasa is. *Tóth* 2000. 362–364. o.

– Vigyázzatok, nehogy megcsalvatva gőgösködjete! Ne higgyétek, hogy egy maroknyi török megverésével már el is végeztétek a dolgotokat. (88a) Ennyi török megverése végett az egész seregeteket megmozdítottátok. S ők mit tettek veletek? Mennyi vért ontottak ki, s hány embereteket pusztítottak el? Hogyha nem lett volna közöttünk ott a Duna, nekünk feszültek volna, s a törökök serbet helyett a mi [vérünket] itták volna. Álljatok most el ettől a vágytól, ne ragaszkodjatok hozzá. A török seregből egy-két ezer embert elpusztítani annyi, mint a Dunából egy kupa vizet kimerni.

– Miért ne állnánk bosszút rajtuk? – mondták azok, s a harcra és a küzdelemre készülődtek. Volt közöttük egy Kollonity⁷⁹ nevű gőgös hitetlen, az így beszélt:

– Adjatok nekem tízezer önkéntest, s Jézus segítségével átmegyek a túlsó partra. Ha a törökök rám akarnak támadni, csak jöjjenek, (88b) megkapják tőlem a magukét!

Ebben mind egyetértettek, azon az éjszakán a túlsó partra átkeltek, és a sáncokat feltöltötték. Isten akaratából azon az éjszakán akkora volt a köd, hogy egyik ember nem látta a másikat. Gázi Haszan pasának volt két embere, az egyiket Zülfikárnak, a másikat Handánnak nevezték. Azon az éjszakán [...] Egyikük tudott németül. Ezek hajnalban együtt elindultak, s a főúton Gerzelesz alól a táborba mentek. Arra a részre értek, ahol a hitetlenek bástyákat emeltek és árkokat ástak.⁸⁰ Ahogy mentek a ködben, a németül tudó így szólt a társához:

– Barátom, álljunk csak meg és hallgatózzunk egy kicsit! Attól tartok, a hitetlenek átjöttek erre a partra. Szerezzünk híreket!

Amikor a bástya közelébe értek, kinyitották a fülüket, és hallották, hogy (89a) a hitetlenek beszélgetnek egymással:

– Fejezzük be a dolgunkat, mielőtt felszáll a köd! Ha felszáll a köd, ki tudja, mi történik?

– Ha a köd felszáll, a törökök meglátnak minket – mondta egy másik –, s olyanok lesznek, mintha álmukban kígyót láttak volna.⁸¹

Amikor Handán meghallotta ezeket a szavakat, így szólt:

– Testvérem! [...], hogy az átkozottak átjöttek erre a partra. Erről beszélgettek. Nyomban a táborukba mentek, s értesítették Gázi Haszan pasát. A pasa azonnal Mehmed pasa vezírhez ment, s így szólt:

– Miért ácsorogsz? A hitetlenek átjöttek erre az oldalra. Ha elvesztegetjük a mai napot, akkor biztos, hogy a hitetlenek árkai a Muhannet dombjáig⁸² fognak nyúlni. Akkor pedig sehogy sem lehet Budát megsegíteni és támogatni. (89b) Még ma megoldást kell találnunk.

Amikor Mehmed pasa meghallotta ezeket a híreket, lelke a fejébe ugrott.

– Segíts, pasa testvérem! Küldjünk egy kapudzsibásit, menjen, s járjon a dolog végére! Ha igaz volna, akkor amit csak lehet [...] tegyük meg!

Azon nyomban egy kapudzsibásit [...] Azok pedig késedelem nélkül elmentek, [...] túlsó parton nagy bástyákat és a Duna partján [...] árkokat ástak. Visszatértek, s mindezt elmondták a szerdárnak, aki Haszan pasára nézett, és így szólt:

– Mit tegyünk, pasa testvérem?

– Ezt kell tennünk: ahogy korábban eltávozott önkénteseink cselekedtek, nekünk is úgy kell eljárunk. Most együtt mindannyian egy szempillantás alatt a hitetlenekre (90a) támadunk. Ha Isten segítségével szét tudjuk őket szórni, akkor a többi hitetlen már nem tud megállni a helyén, s megfutnak. De ha ezek a helyükön maradnak, holnap éjjel – Allah óvjon tőle! – árkaikat a Muhannet dombig terjesztik ki, nagy sáncokat ásnak, s ágyúkat helyeznek bele. Buda egész környékét megszerzik, s mi csak távolról tudjuk nézni [a várat].

A muszlim seregnek parancsot adtak, hogy mindenki készüljön fel, s amikor a harcmezőre vonulnak, együttesen, vitézül és férfiasan cselekedjenek. Ezt kiáltották ki. A pasákat és a bégeket fel-

⁷⁹ Siegfried Kollonich bányavidéki generális.

⁸⁰ Október 11-én a keresztények átküldtek a budai oldalra egy kisebb, 600 fős hajdúcsapatot, amely október 12-én éjjel valóban földerődöt épített magának a mai Albertfalva térségében. Az erőd szerepel a korabeli hadmérnöki rajzokon is. A csapat vezetője Kollonich Siegfried volt. Veress 1910. 406–407. o. között. (R jellel) Sugár 1979. 164. o.; Tóth 2000. 364. o.

⁸¹ A törökök általában rettegnek a kígyóktól.

⁸² A Nap-hegy török neve.

szólították, hogy mindenki szívvel-lélekkel készüljön fel, s a vallás útján vitézül küzdjön. A gyülekezés után Dzselaí Haszan pasa, Kodzsa Murád, a ruméliai pasa (90b) és Gázi Haszan pasa valamint ezer budai gyalogos felkészült, s megindultak. Amikor egészen közel értek a hitetlenekhez, Gázi Haszan pasa leszállt a lováról s könyörögni kezdett. Két leborulást végzett, majd felemelte a kezét, s belefogott az imába. Az igazhitűek pedig egyként kiáltották az áment, s arcukhoz emelték a kezüket. Azután lóra szálltak, s a hitetlenek felé indultak.⁸³ Amikor a hitetlenek látták ezt, a Pesti oldalról, a Duna túlfeléről löni kezdtek *bájlmez* ágyúikkal, s az egész mezőt nyughatatlanná tették.⁸⁴ Amikor a muszlimok a hitetlenek bástyájához értek, megálltak egy kicsit, hogy megpihenjenek, s hogy a hátul maradó muszlim harcosok és a Budáról érkező harcosok is odaérhessenek. Amikor mindenki készen állt, a budaiak az egyik oldalon, mi a másik oldalon a *tekbirt* (91a) elkiáltva támadásra indultunk. A hitetlenek egyszerre sütötték el minden ágyújukat és puskájukat, mintha az Utolsó Ítélet példázata lett volna. A muszlim sereg olyan volt a tűzben, mint a szalamandra. A füsttől nem lehetett megkülönböztetni a muszlimot az ellenségtől. Ám Isten kegyelméből a győzelem és a diadal szele a mi oldalunkról kezdett fűjdögálni, s az ágyúk és puskák füstjét a hitetlenekre fújta. Az átkozottak a füsttől nem voltak képesek löni. Az igazhitűek pedig erejük megfeszítésével a hitetlenek bástyáját és árkat a lovak sütyével szétrombolták és földdel egyenlővé tették. Azután betörték, és úgy forgatták a kardot, hogy egyetlen óra alatt hét-nyolcezer hitetlen a kard martalékává lett, s csak Allah tudja, hogy hányan merültek a vízbe. A harcosok a Duna partjáig mentek, (91b) lovukat hajtva a hitetleneket elpusztították. Vezérük, a Kollonics nevű átkozott csak nagy nehezen, a vízben egy hajó kormányába kapaszkodva tudott elmenekülni.⁸⁵ Amikor a hitetlenek látták a muszlimok támadását, a kardtól megmenekültek csak lélegzetüket visszatartva, nagy nehezen érték meg az estét. Végül a hitetlenek Pest várába elegendő embert, élelmet és lőport vittek, majd még hajnal előtt Vác várába mentek, árkokat ástak és letáboroztak.⁸⁶ A muszlimok pedig rettenetesen megörültek és felvidámodtak. Mehmed pasa szerdár Gázi Haszan pasa két szemét megcsókolta, s így szólt:

– Ez a harc és ez a bosszú a te erőfeszítésed árán, javaslatod helyessége révén, Isten parancsából válhatott valóra!

Azután mindenkinek érdemei szerint ajándékokat adott. (92a) Budára nagy mennyiségű élelmet és lőport küldtek, valamint jókora őrséget helyeztek. Újra eljött a tél. A hitetlenek szétoszlottak és szétszóródtak. A muszlim sereg pedig visszafordult, s mindenki otthonába hazatért.⁸⁷ Eme magasságos győzelem jó híre az uralkodóhoz is eljutott, s a boldogságos padisah Haszan pasáért áldó imát mondott, vezíri rangot és hász-birtokokat adományozott neki, s rumélia tartományával jutalmazta őt.

Tavasszal azután Mehmed pasa szerdár a muszlim sereggel Mohács mezejére érkezett.⁸⁸ Buda felől először a hitetlenek flottája Szekszárdig jött, s mivel a hidat felégette, Mehmed pasa Murád pasát tízezer emberrel Szekszárdra küldte, hogy a hidat⁸⁹ és a két palánkot kijavítsa. Az pedig elindult, a két palánkot (92b) és a hidat kijavíttatta, s a sereg érkezésére várt. Közben a hitetlenek megtudták ezt, s a Kollonics nevezetű átkozott Murád pasát Szekszárdnál megtámadta, a palánkot elfoglalta, a hidat lerombolta, hogy azon keresztül az igazhitűek ne mehessenek Budára. Rossz gondolatai szerint így módon Pest alól hét-nyolc [ezer] gyalogossal és saját 12 ezer válogatott lovával személyesen ment a Sárvízhez, hogy a muszlimokat ilyen módon is gyengítse, s Budát beve-

⁸³ Kollonich hídfőállása ellen október 13-án indult török támadás.

⁸⁴ Russwurm valóban megpróbálta hídfőállását tüzéséggel támogatni, ám nem Pestről, hanem a Csepel-szigetről. *Sugár* 1979. 164. o.

⁸⁵ Kollonich valóban egy sajkán menekült el. *Veress* 1910. 406. o.

⁸⁶ Russwurm a fősereggel október 31-én kelt át a Dunán a Szentendrei-szigetnél a budai oldalra. *Veress* 1910. 410. o.

⁸⁷ A muszlim sereg november 5. körül indult haza. *Veress* 1910. 409. o.

⁸⁸ A következőkben leírt események valójában 1603-ban játszódtak. Lala Mehmed pasa szerdár ekkor valóban a mohácsi mezőn állomásozott hosszabb ideig.

⁸⁹ A szekszárdi híd a Sárvíz mocsara felett vezetett át, a budai hadiút kényes pontjának számított.

gye. Ezzel a vággyal ment oda.⁹⁰ Részünkről a szerdár Mohácson volt, amikor egy nap hajnalban Gázi Haszan pasa megérkezett hozzá, és azt mondta:

– Ma segítséget kell küldenünk Murád pasának, mert jöttek a hitetlenek, megverték őt, a hidat pedig el akarják venni.

– Holnap személyesen magam indulok oda – szólta Mehmed pasa. (93a)

– Ha ma, vagy ma éjjel nem kapnak segítséget – szólta Haszan pasa –, akkor később nagyon nehéz lesz a helyzet. Ma kell [segítséget] küldened.

– Talán [hírhozó] ember érkezett hozzád, [s tőle tudod,] hogy a hitetlenek ma éjjel megtámadták Murád pasát?

– Ha ma éjjel nem küldesz nekik segítséget – szólta újra Haszan pasa –, később nagyon fogod bánni. Nincs is messze. Ha Allah – magasztaltassék! – is úgy akarja, holnap délután nagyon furcsa híreket fogsz kapni.

– Ha így áll a dolog: kit küldjek segítségképpen? – kérdezte Mehmed pasa.

– Az aladzsahiszári tartomány [népét] küldjed egy napi élelemmel – szólta Haszan pasa.

Azután gyorsan kiküldték a csávosokat, kiadták és megerősítették a parancsokat:

– Ma és ma éjjel seohol se pihenjete, s amíg Murád pasához nem értek, egyszer se szálljatok le a lóról, s ahogy mentek, (93b) vigyázzatok, ne hagyjátok elaludni a lovaitokat hajnalig.

Ezek pedig éjfélkor elindultak, ki lóháton, ki a kötőféket tartva. Eljött a hajnal. A hitetlenek pedig hajókon jöttek, a híd felvonóhidját leengedték, a lovasok az átkozott Kolloniccsal azon mentek át, s a híd túlsó végénél állapodtak meg. Amikor a muszlimok látták ezt, mindannyian elkiáltották a *tekbirt*, s éhes farkasokként azonnal támadásra indultak. A hitetlenek nem bírtak ellenállni nekik, s futásnak eredtek. Azon igyekeztek, hogy hajóra szálljanak. De mivel ez nem volt lehetséges, nagyobb részük ottpusztult, a maradék fogságba esett.⁹¹ Hála Allahnak – magasztaltassék! – a muszlimok ezúttal is győztek, a hitetlenek pedig eltapostattak.

Nem sok idő múlva a padisah részéről Haszan pasának (94a) ékes díszruhát küldtek, meg egy nemes parancsot, hogy járjon Dzseláli Haszan pasa dolgának a végére. Ő pedig elküldött egy Píri szubasi nevű embert, aki Dzseláli ügyének véget vetett.⁹² Azután [Lala] Mehmed pasa [nagy]vezír az udvarban elhalálozott.⁹³ Helyére Murád pasát nevezték ki szerdárnak.⁹⁴ A nagyvezír pedig Der-vis pasa lett.⁹⁵ Murád pasa Budára ment. Abban az időben Buda pasája Ali pasa volt.⁹⁶ Ali pasa és Hábil efendi azon fáradozott, hogy a hitetlenekkel békét kössenek, s ezért a hitetlenek felé nagy jóindulatot mutattak. Haszan pasának ez egyáltalán nem tetszett:

– A megegyezés és a jóindulat nem megengedett. Az iszlám vallásának igyekezete nem ide vezet. Ha ily módon béke köttetne, akkor jaj lesz az iszlám végvidéknek! A hitetlenek a muszlimokat

⁹⁰ Sulz, Althan és Kollonich Siegfried 1603. augusztus legvégén, szeptember elején jelentős erővel – egyes források szerint 16 000 fővel – valóban délre indult, s megtámadták Murád pasa besáncolt erőit, melyeknek jelentős veszteségeket okoztak. Veress 1910. 394. o.

⁹¹ A csatáról szóló jelentések meglehetősen ellentmondásosak, a keresztény sereg mindenesetre eléggé rendezetlen körülmények között távozni kényszerült. A jelentések 2–300 fős veszteséget említenek. Veress 1910. 395. o.

⁹² Dzseláli Haszan sok fejtörést okozott az udvarnak és a végvidékieknek is. Amikor boszniai pasaságát el akarta foglalni, a helyiek fegyverrel ütöttek rajta, s csak a pasa ravaszságán múlott, hogy az összecsapásból ő került ki győztesen. *Gömöri Gusztáv*: Draskovics János horvát bán jelentése Ferdinánd főherceghez 1604-ben, Gealisnak Boszniába való bevonulásáról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 8 (1895). 552–554. o. 1604 júliusában Temesvárra helyezik. *Gömöri Gusztáv*: Rákóczy Lajos jelentése Lipppa helyzetéről és a török mozgólódásáról 1604-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7 (1894). 688–689. o. 1606 április-májusában a temesváriak rátámadnak, mire Belgrádba menekül, de ott Tirjáki Haszan kivégeztette. *Topçular Kâtibi* 2003. 452–453. o.; *Kâtib Çelebi*: Fezleke-i Kâtib Çelebi. İstanbul, 1870. 272–273. o. Krónikánk valószínűleg erre utal.

⁹³ 1606 májusában. *İsmail Hakki Uzunçarşılı*: Osmanlı tarihi. İstanbul, 1983. III/2. 362. o.

⁹⁴ Lala Mehmed Isztambulba vonultakor a front és a békekötés ügyét 1605 áprilisában Murád pasára bízta. Amikor Lala Mehmedet az iráni front szerdárjává nevezték ki, helyére hivatalosan is Murád került. *Uzunçarşılı* 1983. 363–364. o.

⁹⁵ Valóban, a méltóságot 1606 decemberében bekövetkező kivégzéséig viselte. Bosnyák volt. *Uzunçarşılı* 1983. 362–363. o.

⁹⁶ Kádizáde Ali második budai pasasága: 1605. október–1609. november 28. *Gévay* 1841. 22–23. o.

csak lekicsinylik és pornak nézik majd, s így Mohamed népe (94b) megvetett lesz! – mondta. – S ha a hitetlenek ilyen jóindulatot látnak tőlünk, akkor nem elégednek meg a békével, terheiket lerázzák.

Ez alkalommal Ali pasát elragadta a féltékenység, s a boldogságos padisahnak előadta, hogy Haszan pasa akadályozta a békekötést. Azután százezer gonddal, a hitetlenek elégedettségére kötötték meg a békét: az adó név eltöröltetett, helyére az ajándék került. Haszan pasa célja az volt, hogy [a muszlimok] ne a hitetleneknek, hanem Istennek legyenek hálások. S azt is mondta:

– Ha nekem tízezer harcost adtak volna, Isten segítségével személyesen mentem volna Bécs, a németek fővárosa alá, hogy aranyláncos követeket követeljünk ki. Boldogságos padisahunk elé térden és arcon csúszva járultak volna, úgy kérték volna a békét. (95a)

Ali pasának nem tetszett ez a vélemény, s a padisahnak hamis jelentést küldött. A nagyvezír akkor a *bosztandzsibasi*ből⁹⁷ felemelkedett boszniai Dervis pasa volt. Haszan pasa [ügyét] a padisahnak hamisan mutatta be, s elveszejtésén fáradozott. Ám a szultán nem adott hitelt a vezír szavainak, s azt mondta:

– Nehogy még egyszer megtörténjen, hogy hamis szavakat szólsz róla! Különben beleesel a saját magad által ásott kútba! Senki sem szolgálta még eddig a pillanatig úgy a vallást és az államot, mint Haszan pasa. Most, amikor mindenféle módon meg kell tisztelnünk őt, törjünk az életére? Neki csak jó gondolatai vannak a vallás és az ország javára, hiábavaló tettei és szavai pedig nincsenek – mondta.

Az uralkodó eme szemrehányások után (95b) szavait befejezte és elnémult. Az Úr akaratából néhány nap múlva a vezír megöletett, és Murád pasa szerdár lett a vezír, aki a [szultáni] szerájba ment.⁹⁸ Haszan pasa pedig Ruméliába, Üszküpbé és Pristinába ment, ott töltötte a telet. Ezen közben a túlsó oldalon [Anatóliában] Dzsánpuládogli fellázadt,⁹⁹ s Murád pasa, hogy ellene induljon, tavasszal átkelt a túlsó partra, s Konjába ment.¹⁰⁰ Kérte a padisahtól, hogy Gázi Haszan pasát is adja mellé, ilyen módon:

– Boldogságos padisahom! Ha nevelőd, Haszan pasa is erre felé jönne, Isten kegyelmével ez a dolog [a lázadás leverése] végbe menne. De ha ő nem jön, akkor arra sem lesz erőnk, hogy egy lépésnyit előrehaladjunk.

Abban az időben én szegény Haszan pasának egy megbízatásával a szerájba mentem. A kajmakám, (96a) Etmekcsiogli¹⁰¹ magához szólított engem, s megmutatta Murád pasa beadványát. Kezembe nemes parancsot adott, én Gázi Haszan pasát egy Kirk konak nevű helyen értem el, s ott átadtam, s mindent elmondtam, amit a fenséges padisah parancsolt. Ő pedig a nemes parancsot elolvasta: „Te, Gázi Haszan pasa, ki a nevelőm vagy! A túlsó parton a felkelők száma megnövekedett. Allahban bízunk! Murád pasát küldtem el, hogy e zsarnokok zsarnokságától a muszlim tartományokat megszabadítsa, ám mivel ő e hatalmas parancs terhét egyedül nem képes elvinni, minden férfi erőfeszítése, s a világ népének megmozdulása rád hárulván, te a zászlók dicsőségéért őszintén szolgálj. Mi pedig minden (96b) tettel és szavaddal elégedettek vagyunk, minden szolgálatod dicséretes előttünk. Most hadd lássuk még egyszer, hogy mire vagy képes. Eddigi erőfeszítéseidhez és szolgálataidhoz hasonlóan cselekedj megint, s nevelőmmel [Murád pasával] együtt gondoskodj róla, hogy azoknak az átkozottaknak a kártéteményei a muszlim tartományokból eltűnjenek. Allah kegyelme és győzelme, valamint öméltóságának, a próféták vezérének [Mohamednek] – Allah áldása legyen rajta és családján! – csodatéteménye legyen veletek! Ha a magasságos Allah is úgy akarja, e szolgálatod végeztével palotámba hozatlak téged, s reményeiden felül megjutalmazlak! Tanácsaid, véleményed és ítéleteid szerint fogok cselekedni, tanácsaidat megfogadom.” Haszan pasa a nemes parancsot megcsókolta, s a fejéhez érintette. Azután a szolgálá-

⁹⁷ A szultáni udvar magas rangú tisztviselője, a kertek és a csónakok felügyelője.

⁹⁸ 1606 decemberében végezték ki. Helyére a feljebb már említett Kujudzsu Murád pasa került. *Uzunçarşılı* 1983. 363. o.

⁹⁹ 1606 végén Észak-Szíriában hozott létre egy államot. *William J. Griswold*: Anadoluda Büyük İsyân, 1591–1611. İstanbul, 2002. 87–101. o.

¹⁰⁰ *Griswold* 2002. 105–108. o.

¹⁰¹ Etmekcsizáde Ahmed pasa ebben az időben fődeftardár volt, s a hadjáratban nem vett részt.

lat teljesítése végett, melyre kirendelték, Gelibolunál átkelt, és Murád pasával találkozott.¹⁰² Érkezésétől az egész muszlim (97a) sereg felvidult. Alappó felé indultak, találkoztak Dzsánpuládoglival, s összecsaptak vele. Haszan pasa nem volt túlságosan jól, de azután Isten kegyelméből [állapota] megjavult, két leborulást végezve imádkozott, s harcra szállt. Az Úr kegyelméből a lázadók abban az órában megfutottak. Fél óra alatt 30 ezer *szezbán*¹⁰³ vágatott le. Röviden szólva 50 ezer lázadó pusztult el [Haszan pasa] serege által, és csak ezer ember menekült meg. Dzsánpuládogli Aleppóba futott és megmenekült. Javaikat, vagyonukat – bögrétől a fésűig – a muszlim sereg a lehetőségekhez képest Konja felé küldte.¹⁰⁴ A lázadók maradékai számára e helyzet nagyon veszedelemes volt. Gázi Haszan pasa (97b) pedig Aleppó várát is bevette,¹⁰⁵ s abba megfelelő mennyiségű embert és élelmet helyezett. E fényes győzelemmel a [szultáni] szerájba indult, s a boldogságos padisahhoz ment. Padisahunk nagyon felvidult, ünnepséget rendezett, s egy időre Gázi Haszan pasát maga mellett tartotta, s tőle a történeteket kikérdezte.

Azután így tanácskoztak:

– Budára egy hűséges vezírt kellene küldeni.

De senkit nem láttak erre megfelelőnek, csak Haszan pasát. A padisah önagysága ezt bölcs döntésnek tartotta, Haszan pasát maga elé hívatta, s így szólt:

– Nevelőm! Azt tervezem, hogy Budára egy hűséges embert küldök. De rajtad kívül senkit nem találtam megfelelőnek. Ezért most neked adományozom Budát. Edirne kapujától a végeig tartó [területet] a gondjaidra bízom. (98a) Budát pedig életed végéig adom neked.

Azután fejére forgót tűzött, s Budára küldte.¹⁰⁶ Ő pedig Budára ment, és két évig vezette [a tartományt]. Pécsen pedig saját maga számára *türbét* és *medreszét*¹⁰⁷ építtetett. Amíg készen nem lettek, minden nap kérdezősködött felőlük. Egyik nap megjött a jó hír.

– Elkészült – mondták neki.

– Kíváncsiak vagyunk – felelte. – Azonnal indulunk.

Azzal elindult Budáról, és Pécsre ment. Negyven *jük*¹⁰⁸ akcsét adott az alapítványnak, s a fizetéseket meghatározta.¹⁰⁹ Azután napról napra, lassan-lassan romlott az egészsége. Olyannyira, hogy egy nap – erőszakkal – az övét és a nadrágját is le kellett róla venni. Az elhunyt [Haszan pasa] soha életében nem feküdt ruhátlanul az ágyban, most pedig ágyban fekvé nyugalomra, s egy idő múlva (98b) tiszta lelkét Istennek ajánlotta.¹¹⁰ Allahhoz tartozunk és Allahhoz térünk meg.¹¹¹ Al-

¹⁰² Haszan valóban részt vett a hadjáratban, mint ruméliai beglerbég.

¹⁰³ A dzseláli felkelők katonáinak elnevezése.

¹⁰⁴ A csatára Aleppótól észak-nyugatra, az Orucs mezőn került sor, 1607. október 24-én. *Griswold* 2002. 115–117. o. A források szerint a küzdelemből Tirjáki Haszan pasa ruméliai csapatai valóban derekasan kivették a részüket.

¹⁰⁵ Ismereteink szerint ez az esemény nem köthető hozzá, Murád pasa szerdár a teljes sereggel vonult a város ellen, amit lakói azonnal feladtak. (1607. november 8.) *Griswold* 2002. 118. o.

¹⁰⁶ 1609. november 28-án nevezték ki. *Gévay* 1840. 20. o.

¹⁰⁷ Sirkápolnát és főiskolát.

¹⁰⁸ Jük: „lóteher” – 100 000 akcse

¹⁰⁹ Közvetve egy szultáni rendelet is megerősíti az alapítvány létét. A parancs az alapítvány felügyelőjének, Iszkender pasának – Tirjáki Haszan korábbi helyettesének – és a pécsi kádinak íródott. 82 numaralú mühimme defteri (1026–1027 / 1617–1618). Özet, transkripció, indeks ve tipkibasım. Ankara, 2000. 42–43. o.

¹¹⁰ Gévay Antal szerint Tirjáki Haszan pasa 1614 legelején halt meg, s január 9-én temették el Pécsen. (*Gévay* 1841. 20. o.) A korabeli levelezés azonban egészen mást mond. Tirjáki utolsó általunk ismert levele 1613. március 29-én kelt Budán. (Magyar Országos Levéltár E 196, Archivum Familiae Thurzó, Fasc. 77. n°. 21. A kiadatlan levelek feldolgozásában nyújtott segítségért Simon Évának tartozom köszönettel.) Nakkás Haszan pasa 1613. július 1-jén Nándorfehérvárból kelt levelében pedig így írt: „az én barátom, az Budán lakozó Vezír Haszan pasa, az ki immár megholt.” (Magyar Országos Levéltár E 196, Archivum Familiae Thurzó, Fasc. 76, no. 16.) Hogy a halálesetre valamivel korábban kerülhetett sor, azt éppen ez a levele bizonyítja, hiszen az új pasát Tirjáki helyettesítésére vezényelték a hódoltságba, s a kérdéses időpontban már Belgrádban járt. Azaz, ha a szultáni udvar meglehetősen gyorsan reagált is a halálhírré, akkor is legalább 2–3 hétnek kellett eltelté, hogy az utód Belgrádig eljusson. Másrészt Bethlen Gábor, aki éppen ekkortájt nyerte el a törökök támogatását a fejedelemséghez, a szultáni udvartól Budára sietett, minden bizonnyal azért, hogy pártfogójának,

lah kegyelme legyen rajta, a muszlimokon, az igazhívőkön és a hitért harcolókon! Ámen. A küldöttek legnagyobbjának [Mohamednek] a tiszteletére! Annak, aki az ezeken az oldalakon említett hitharcosokért, az elhunyt Gázi Haszan pasáért, az ezen lapokat összegyűjtő és rendező szegényért, személy szerint az e [sorokat] leíró ímokért és az írásra okot adó személyért három *Ihlászt* és egy *Fátihát*¹¹² elmond, annak a vége áldott legyen! Ámen. Ej, Segítő [Isten]!

Az 1128. évben *rebiü'l-áhir* hónap 15. napján [1716. április 8.] készült el.

Egy nap életemet a halál hiábavalóvá teszi,
testem külön lesz majd a földben.
Vigyázd, ó, Uram, annak az embernek a hitét,
aki írásomat látva imádkozik!

Haszan pasának beszámoljon a történetekről. Április 25-én innen írt levelet Thurzó Györgynek, de ebben utalás sincsen a beglerbég halálára, valószínűleg azért, mert még életben volt. Bethlen Gábor levelei. 1–3. Közli Szilágyi Sándor. *Történelmi Tár*, 1885. 208. o. Következésképp Haszan valamikor május folyamán hunyhatott el.

¹¹¹ Korán 2:156.

¹¹² A Korán 112. és 1. szúrái a leggyakoribb imák közé tartoznak.

ÚJABB FORRÁSOK AZ 1657. ÉVI LENGYELORSZÁGI HADJÁRAT VESZTESÉGLISTÁJÁHOZ

Erdély lakossága a XVII. század folyamán kétségtelenül II. Rákóczi György fejedelem szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata, valamint azt követő megtorló csapások során szenvedte el a legnagyobb vérvesztését, a tatárok által megsemmisített és elfogott erdélyi hadsereg veszteségéről azonban a mai napig nem rendelkezünk pontos számadatokkal.¹ A legújabb kutatások Kemény János nyomán mintegy 13 000 főre teszik az erdélyi expedíciós hadsereg létszámát, ehhez képest a tatárok 1657. július 31-i támadásakor már csak 4–5000 hadra fogható katona volt a fővezér mellett. Ez a szám minden bizonnyal nem tartalmazta a sereget kísérő kisegítő személyzet, szolgák stb. számát, a magyar kézre került Krakkó és Breszt mintegy 2–3000 főre tehető őrségét, valamint a Gyulaffy László vezetésével hazaindult, s a moldvaiak által utolsó szálig legyilkolt nagyobb létszámú csapat tagjait. (A fejedelem már jóval korábban hazatért 300 embere kíséretében.)²

Amennyiben hihetünk a híradásnak, mely szerint a tatárok a teljes magyar hadsereget rabszíjra fűzték, akkor legalább 4–5000 fővel kell számolnunk,³ a fogságba esetteknek azonban csak a töredékét ismerjük név szerint. Ennek oka: miként a hadbavonultakról, úgy az elesettekről, ill. tatár fogságba kerültekről sem maradtak fenn részletes kimutatások. Utóbbiak tekintetében mindössze három, Kemény János által írt vagy az ő közvetlen környezetéből kikerült rövidebb névlista áll rendelkezésünkre. Az első, „Az kik megsarczottak az tatároknak” kezdetű Deák Farkas adta ki 1885-ben a gr. Vay család berkeszi levéltárából.⁴ Ez mindössze 33 nevet tartalmaz, de közülük csak 25 személy válságdíjáról esik szó, s a felsorolás egy további, életben levő személy mellett még öt elhunyt és két eltűnt erdélyiről is megemlékezik. Mivel az irat hátoldalára feljegyezték, hogy Kemény János is itt (vagyis a fogságban) van, a jegyzéknek 1659 közepe előtt kellett készülnie.

Ennél jóval részletesebb az a Magyarai Károly által, 1905-ben kiadott névjegyzék, amelyet maga Kemény János vetett papírra, és Alsó-Fehér vármegye Nagyenyeden őrzött levéltárában maradt fenn a br. Kemény család iratai között. Kemény öt csoportban

¹ A hadjárat történetéről újabban B. Szabó János: II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001.) 2–3. sz. 231–278. o.; Gebei Sándor: II. Rákóczi György külpolitikája (1648–1657). Budapest, 2004. 164–179. o.; Papp Sándor: II. Rákóczi György és a Porta. In: Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora. Szerk. Kármán Gábor és Szabó András Péter. Budapest, 2009. (A továbbiakban: Szerencsének elegyes forgása.) 99–170. o.; Ivanics Mária: Rabszerzés és rabkiváltás a Krími Kán-ságban a 16–17. században (Az 1657. évi lengyelországi hadjáratban fogságba esett erdélyiek történetéhez). *Századok*, 141. (2007.) 1483–1514. o.; Katkó Gáspár: A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története (1657–1675). In: Szerencsének elegyes forgása, 205–240. o.

² B. Szabó János szerint a tényleges katonaság száma megközelítette a 12 000-et, Ivanics Mária a kisegítő személyzettel, a főnemesek udvartartásával stb. együtt számol 13 000 fővel. B. Szabó: i. m. 235. o.; Ivanics: i. m. 1491. o.

³ Ivanics: i. m. 1492. o.; B. Szabó a nyilvánvaló túlzásokkal szemben a francia diplomácia lengyelországi híreken alapuló megállapítását tartja leghitelesebbnek, amely 4000 főre teszi az elesetteket, és 2000-ra az elfogottak számát. B. Szabó: i. m.

⁴ Deák Farkas: Adatok a török-tatár rabok történetéhez. *Századok*, 19. (1885.) 582–583. o. (A továbbiakban: Sz 1885.)

sorolja fel az 1657. év erdélyi veszteségeit, de ezek nem csupán a hadjárat során elesett, ill. fogságba került személyek nevét tartalmazzák:⁵ az 1657-ben Erdélyben, Lengyelországban és Tatárországban (Krímben) meghaltakat⁶ (44 fő⁷); a tatár fogságban sínylődő erdélyi özvegyembereket és ifjakat⁸ (32 fő); a tatár fogságban levő nőtlen férfiakat⁹ (19 fő) és az erdélyi özvegyasszonyok (48¹⁰ + 25 fő¹¹).

A harmadik lista Bethlen Gábor keresdi levéltárában maradt fenn, Lukinich Imre tette közzé a *Genealógiai Füzetek* 1912. évi 10. számában.¹² Ivanics megállapítása szerint utólag állították össze és egyértelműen a Kemény-féle névsor volt az egyik forrása. Összesen 118 főúr és nemes nevét sorolja fel, de rajtuk kívül még számos, név nélkül s csak nagy általánosságban megemlített személyről is hírt ad: „négy dragony hadnagy; Aranyos- és marosszéki három hadnagy; viceispánok, köznemes emberek sokan; mezei és hajdúkapitányok, hadnagyok, fő- és közlegényekkel sokan”.

A szépszájú forráskiadvány megjelenését követően a múlt század első évtizedeiben két monográfia is született a témában,¹³ Az első rablistát Nagy Rezső állította össze, ő 150 személyt tudott felsorolni,¹⁴ újabban pedig Ivanics Mária állította össze a tatár fogságba került erdélyiek listáját, amely 302 nevet tartalmaz. Jellemző, hogy a felsorolásban szereplő személyek zöme – 210 fő – a három fenti listában szerepel, egyéb forrásokból, s többnyire későbbi levelezésekből pedig mindössze 92 tatár fogságba került erdélyi neve került elő.¹⁵

⁵ Dr. Magyar Károly: Adatok Kemény János életéhez. 1634–1660. *Történelmi Tár*, 1905. 480–484. (A továbbiakban: TT 1905.) („10. Kemény János tatár fogságban írt följegyzései”) Egyébként a közlemény további részében (484–497. o.) is a raboskodókkal kapcsolatos levelezés található.

⁶ „Szomorú 1657. esztendőben kik Erdélyben, Lengyelországban és Tatár országban meghaltanak fegyver és egyéb halál által, azoknak neveik.”

⁷ Az eredeti 45 fő helyett, mivel Valkai László nevét utólag kitörölték.

⁸ „Erdélyben lakott és lakó özvegy emberek és ifjak, kik boldogul szabadon Erdélyben mint hal (a) vízben élnek, kik tatár kézben tetszések ellen rabul tartatnak nevek.”

⁹ „Kik Tatár országban vannak nótelenek.”

¹⁰ „Erdélyi szegény özvegyeknek siralmok, óhajtások s imádságok hasson fel Úr Isten elődben. Adj vitézlő s jó gondviselő gyámolt s támaszokat nekik, kikkel együtt szent nevedet áldják, dicsérik s szaporodják megaprosódott hazánk.”

¹¹ „Kik már nem férjhez vágyódásra, hanem isteni szolgálatra, szent özvegyiségeknek tartására rendelték életeket, másoknak jó példaadásokkal s tanácsos életésekkel gyermekek tartására s szegények táplálására tartsa meg az (Isten) őket.” Az utóbbi csoportban eredetileg 26 fő volt, de az időközben elhunyt Lázár Istvánné asszony neve utólag ki lett törölve. A korábbi szakirodalom, így Ivanics munkája is csak az első három csoportban felsorolt 95 főt veszi alapul a rabságba esett, ill. meghalt erdélyiek összegzésénél, mi mégis fontosnak tartjuk, hogy az otthon maradt özvegyek megemlítését, mivel egy részük a hadjáratban veszítette el férjét. Különösen az első csoportra lehet ez igaz, akiknek „vitézlő s jó gondviselő gyámolt s támasz”-t (új férjet) kívánt Kemény, vagyis fiatalon kerültek özvegyi sorsra.

¹² II. Rákóczy György 1657-iki lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke. Bethlen Gábor keresdi levéltárából közzétette: Lukinich Imre. *Genealógiai Füzetek*, 10. (1912.) 93. o. (Bethlen Elek írásával: „Lengyel országban tatár kézben nevezetes emberek ezek estek, kiknek regestruma ez. 1657. Az ifjú Rákóczi Györggyel az kik Lengyel országban bementek volt és tölle ott maradtak az magyar táboron.”) (A továbbiakban: GF 93.)

¹³ Nagy Rezső: A krimi tatár rabok történetéről. Losoncz, 1918.; Juhász Béla: Magyar hadifoglyok a krimi tatár rabságban 1657-től. Szeged, 1926.

¹⁴ Uo. 61–71. o.

¹⁵ A témával kapcsolatos levelezés jelentős részét egyébként Szilágyi Sándor és Deák Farkas adták ki. A már idézett műveken felül lásd még Szilágyi Sándor: Kemény János és a krimiai rabok levelei. 1657–1664. *Történelmi Tár*, 5. (1882.) 593–621. o.; Deák Farkas: Okiratok a török-tatár rabok történetéhez (1621–1735).

Megjegyzendő, hogy általában rablistákról beszélünk, de a feldolgozások nem csupán a tényleges hadifoglyokat, hanem a név szerint ismert elesetteket is tartalmazzák.

Kutatásaink során számos, eddig nem ismertetett forrást is sikerült feltárnunk, amelyek újabb nevekkal (közel 300 fővel) egészíthetik ki a tatár rabságba került erdélyiek névsorát. Ezek közül most két, alig néhány nap különbséggel készült összeírást mutatunk be.¹⁶ Feltűnő, hogy ezek a listák sem a hadjárat veszteségeit kívánták összesíteni, az erre vonatkozó adatok csak mintegy mellékesen kerültek rögzítésre.

A lengyelországi fiaskó nyomán lemondott, majd a megyesi országgyűlésen újból Erdély fejedelmévé választott II. Rákóczi György a török nagyvezír Borosjenő átadását követelő levelére elrendelte, hogy minden vármegyében írják össze a fegyverfogható nemességet, a lovasok és a gyalogosok listáját pedig küldjék fel hozzá. Köprülü Mehmed még 1657 novemberében, Rhédey Ferenc trónra emelését követően azt válaszolta Erdély rendjeinek, hogy az elmaradt adó beszolgáltatása és Borosjenő várának átengedése fejében közbenjár érdekükben a szultán előtt. Erre a követelésre született meg a leváltott fejedelem 1658. január 9-én írt körlevele, amit az Udvarhelyszéknek küldött példányból ismerünk, s bár ellenállásra buzdított a török ellen, szó sincs benne a fegyverfoghatók számbavételéről. A februári mustrákat elrendelő parancsára valójában csak bő egy hónappal később került sor, talán éppen február 12-én, amikor a Portára küldött s a török udvar által nyílt hadüzenetként vett levele is íródott.¹⁷ A fejedelem felhívását ugyan nem ismerjük, de négy arra adott válasz is rendelkezésünkre áll, melyekből kiderül, hogy a körlevelet a vármegyék nemessége mellett a székely székeknek is megküldte, és mindegyikhez mellékelte a nagyvezír Jenő várát követelő levelét is.

Haller Gábor borosjenei főkapitány és Zaránd vármegye főispánja 1658. február 25-én, szentpáli kastélyából a fejedelemhez írott levelében kételkedésének adott hangot a felhívás sikerével szemben. Szerinte a vármegyék és a székelység nem hogy Borosjenő, de még a saját oltalmukra sem fognak felülni fel.¹⁸ Haller pesszimista előrejelzése nem vált be, három vármegyéből is rendelkezünk adatokkal a mustra megtörténtéről. A Hunyad vármegyeiek február 13-án vették a fejedelem rendeletét, amelynek feltétel nélkül eleget is tettek, az elkészített listát pedig felvitték az uralkodónak. Minderről Galaczi Buda Péter és Hosdati György alispánok, valamint Onczokfalvi Ramosz Miklós és Alsó-Nádasdi Pap Ferenc főbírák számoltak be a Gyulaféhevárról, feltehetően március első napjaiban írt levelükben.¹⁹ Ez valójában nyílt hitlevél Rákóczi György melletti kiállításukról, mely-

Történelmi Tár, 9. (1886.) 110–126. o.; valamint a *Székely Oklevéltár* Szádeczky Lajos szerkesztésében megjelent VI. (1603–1698.) kötetét. Kolozsvár, 1897. 208–324. o.

¹⁶ Ismerünk még egy „Udvarhelyszékről Rabságra levőknek Regestuma az Faluknak számok szerint” kezdetű, datálatlan névlistát is, ez azonban – a címmel ellenében – az 1657–1661. közötti hadjáratokban elesett, rabságba került, ill. eltűnt udvarhelyszéki férfilakosság teljes névlistáját – mintegy ezer (!) fő – tartalmazza. Terjedelme és a most bemutatásra kerülő forrásainktól való eltérése miatt ismertetését egy önálló közlemény formájában kívánjuk az olvasóközönség elé tárni.

¹⁷ Mindezekre nézve lásd *Papp*: i. m. 165. o.

¹⁸ Monumenta Comititalia Regni Transsylvaniae – Erdélyi Országgyűlési Emlékek, 14. köt. Szerk. *Szilágyi Sándor*. Budapest, 1886. (Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek, III. o. Országgyűlési Emlékek.) 361–362. o. XII. 1658. febr. 13–28. Hadfölkelésre vonatkozó jelentések. b) 1658. febr. 25.

¹⁹ Uo. 360–361. o. a) Hunyadvármegyének jelentése. A levél végén az „anno et die suprascriptis” (fent írt évben és napon) záróformula utal a dátumra, de az elejéről is hiányzik. Talán, a melléklet tartalmazta a mustra és a jelentés készültének idejét. Szilágyi február 13-ra datálta a levelet, abból azonban csak az derül ki, hogy az

ben hitet tesznek arról, hogy mindvégig kitartanak a fejedelem hűségében és minden áldozatot képesek meghozni Borosjenő megoltalmazásáért. A hunyadiakéval ellentétben már kifejezetten a fejedelemhez szóló jelentés maradt ránk Torda vármegye tisztikarától. Ebből kiderül, hogy a fejedelmi parancs átvételét követően rögtön összehívták a nemességet a „szokott székes hely”-ükre és mindenkit megmustráltak, aki az árvizek ellenére el tudott jönni. A lustrát február 28-án tartották meg a Bogátra összehívott vármegyegyűlésen,²⁰ a véglegesített lajstromot pedig Trauzner Zsigmond és Székely István főbírák, valamint Pápai György és Szindi János alispánok még aznap továbbították a fejedelemnek.²¹

A fentiekkel közel egy időben, 1658. február 26-én kelt Csicsón Petki István főudvarmesternek a fejedelem levelére készült válasza, amely ugyan nem tesz említést mustáróról, de tartalmából egyértelműen kiderül, hogy a vármegyének küldött körlevelet a székely székeknek is megküldte Rákóczi. Petki levele szerint megkapták a fejedelem parancsát, együtt a nagyvezír levelének a másolatával (!), melyeket gyűlésükön felolvastak, és egyöntetűen hitet tettek a Borosjenő megoltalmazása mellett.²²

A fenti levelek ugyan nem tartalmaznak mellékletet, szerencsénkre azonban a Nemzeti Múzeum egykori gyűjteményébe leginkább vásárlás, kisebb részben ajándékozás útján bekerült középkori és korajúrkori iratanyag mindmáig megőrizte a 173 Torda vármegyei nemes, ill. nemesasszony nevét tartalmazó listát is. Az alig két folióból álló okmány azért tarthat érdeklődésre jelen közleményünk szempontjából, mert több esetben a tatár rabságban levő helyi nemesek, ill. a rabságból frissen szabadultak nevét is közli. Az elsőként felsorolt 141 nemes (köztük Csáky Istvánné) között elsőként a tatár rabságban levő Mikola Zsigmond főispánt nevezték meg; de a gyűléstől távolmaradt nemesek többsége egyéb okok miatt nem tudott megjelenni. Keresztessy Ferenc pl. a Portán járt követségben,²³ négy erőtlén vagy „csonka-bonka” öregember a kora és az egészségi állapota miatt nem tudott megjelenni, Tordai Pápai György „maglás” (?) volt. További 29 nemes egyszerűen hiányzott, bár közülük a gyéresiek az árvíz miatt nem tudtak eljönni.

elmúlt (!) böjtelő havának 13. napján” kapták kézhez Rákóczi utasítását, tehát a válasz megírására már a következő hónapban (márciusban) került sor. A nemesség összehívása több napot, az alább ismertetendő források alapján közel két hetet is igénybe vehetett.

²⁰ Marosbogát (Bogata, R).

²¹ „Nagyságodnak közinkben küldött kegyelmes parancsolatját alázatosan vévén, az nemességet convocáltattuk szokott székes helyünkre, és ugyanott az kik az mostoni árvizeknek alkalmatlansága miatt compareálhattanak, s meg is mustráltuk, kiknek nevekről való regestrumot Nagyságodnak méltóságos kezéhez küldöttük... Ez mostani mustránkon levő személyeknek száma többire szolga rendből állván, főispánink és vármegyénknek fővebb rendi közöttünk nem lévén...” Uo. 362–363. c) 1658. febr. 28. A Tordavármegyeiek jelentése. Szilágyi kiadását összevetettük az eredeti okmányokkal, de lényeges különbséget nem találtunk közöttük, mint ahogyan jelen munkánkhoz kapcsoló melléklet, kiegészítés sincsen mellettük. Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, E 190. Archivum Familiae Rákóczi. Nr. 7401. („Jelentés a lovasok és gyalogok számáról Hunyad vm-ben. Gyulafehérvár, 1658. február 13.”); Nr. 7454. („Székely István, Pápai György stb., Torda vármegye tisztviselői Rákóczi Györgynek. Bogát, 1658. február 28.”)

²² „Az Nagyságod méltóságos parancsolatját mind az vezér levelének parájával együtt gyűlésünkben felolvassván, fejenként alázatos engedelmisséggel vettük; értvén pedig az vezér kívánságát, kicsitől fogva nagyig gyűlésünkben azt kiálták, készebek egy lábíg magokat mind levágnak, hogysem Jenőt soha adják, sőt az mely magyar azt mondaná, hogy Jenőt töröknek adják, azt is kardra kellene hánni.” Szilágyi Sándor: Erdély és az Északkeleti háború. Levelek és okiratok. II. köt. Budapest, 1891. 494. o.; lásd még: *Morodvin Maxim*: Petki István, II. Rákóczi György főudvarmestere. In: Szerencsének elegyes forgása, 398–399. o.

²³ Még rögtön Rhédey Ferenc 1657. november 2-án történt fejedelemmé választása után indították el Konstantinápolyba, hogy a Porta megerősítését kérjék. *Papp*: i. m. 163.

A nemesek után kilenc özvegyasszonyt soroltak fel, akik közül hét ugyancsak hiányzott. Őket követte hét jószágos nemesasszony, akik a férje a lustra idején rabságban volt, s végül a vármegye tizennégy tisztviselője: két-két főbíró és alispán, a perceptor és tíz szolgabíró zárta a sort. A lustrajegyzék egyébként nem tér ki a felsoroltak lakóhelyére, azt mindössze néhányuk esetében ismerjük, mint pl. az egerbegyi hadnagy és egyházfi, vagy a távolmaradt gyéresiek.

A még raboskodó főispán mellett nyolc nemrégiben szabadult személyt neveztek meg, közülük a gyéresi Kádár István az árvíz miatt nem tudott eljönni, hárman – Nagy János, Sánta György és Vonpár (?) György – gyalogosan érkeztek (a többiek: Ábrahám Boldizsár, Hidi István, Rácz György és Szilvási Imre). A hét még rabságban levő nemes – Huszár Péter, Herczeg András, Sárosi György, Tordai Kristóf, Jobbágy András, Szengyel (Lengyel?) Mihály és Járai Pápai Mózes – közül hárman is szerepelnek a korábbi szakirodalomban (Huszár, Herczeg és talán Sárosi).

A jegyzékben külön csoportban felsorolt kilenc özvegy nemesasszony („relicták”) – Bálintffy Kristófné, Kamoti Miklósné, Koncz Pálné, Lázár Istvánné, Szilvási Andrásné, Toroczkai Istvánné, Toroczkai Jánosné, Toroczkai Lászlóné és Toroczkai Zsigmondné – azért számíthatnak érdeklődésre, mert közülük négyen (Kamuthi Miklósné, Toroczkay Zsigmondné, Toroczkai Jánosné és Koncz Pálné) Kemény János feljegyzéseiben az erdélyi özvegyek első csoportjában, míg Szilvási Andrásné és az időközben elhunyt Lázár Istvánné ugyanott a második csoportban szerepel. Egyéb források hiányában nem tudható, hogy pontosan hányuk férje vesztetett oda a hadjárat során, az Ivanics Mária által összeállított listában viszont kettőjük nevével is találkozunk: Koncz Pál, az udvari katonák főhadnagya és Toroczkay Zsigmond, mindketten Kemény Jánosnál szerepelnek, az elhunytak között.

A hadjáratban részt vett és ott meghalt vagy tatár fogságba került Torda vármegyei nemesek közül tehát 17 személy szerepel forrásunkban, közülük azonban csak öt fő fordul elő egyértelműen az Ivanics Mária által összeállított névsorban. Hatodikuk talán Sárosi György volt, aki talán azonos a keresztnév nélkül említett Sárosival. Érdekességképpen jegyezzük meg, hogy Torda vármegyei raboskodókkal eddig is találkozhattunk. A gyéresi Nyilas Pétert Lukinich-féle lista említi, egerbegyi Nagy Mihályról pedig Kemény Jánosnak a rab feleségéhez írt levele tudósít.²⁴

A fent ismertetett Torda vármegyei kimutatást a Magyar Országos Levéltár 1526 utáni gyűjteménye őrizte meg, amely a Nemzeti Múzeum iratgyűjteményén alapul, és az ismeretlen származási helyű iratokat utólag rendezték (vármegyék, városok és községek, stb. szerinti) tematikus rendszerbe. Mindez azért érdekes, mert a gyűjtemény őriz egy, a tordaihoz képest alig egy hét eltéréssel készült Alsó-Fehér vármegyei névlistát is. Az 1658. február 21-én, Nagyenyeden lezárt kimutatás első oldalának tetején a következőt

²⁴ GF 93. o.; TT 1905. 492. Sajnos, a feldolgozások nem minden esetben tüntetik fel az egyes raboknak a lakóhelyükre utaló melléknevét, ami pedig lényegesen megkönnyítené a beazonosításukat. A forráskiadásokban található félreolvasások, sajtóhibák pedig eleve több hibalehetőséget tartalmaznak, véleményünk szerint a kiváló tanulmány függelékéként közölt névlistában néhányan duplán fordulnak elő. Így pl. egyértelműen azonos személynek kell vennünk a 1504. oldalon szereplő, fogságban levő Bigi (Bige) Györgyöt (TT 1905. 482. o.) és Brige Györgyöt (GF 93.), valamint a 1511. oldalon található, és a kurtány lovasok hadnagyaként harcban elesett Sárdi Dánielt (TT 1905. 481. o.) és Sándi (!) Dánielt (Sz 1885. 583. o.) Ez utóbbi esetében egyébként Ivanics is gyanúperrel élt a két személy vélhető azonossága kapcsán.

olvashatjuk: „Fejér vármegyéből kik vadnak rabok, kik vesztek oda, és kik holtak meg, azoknak regestoma”. A hat foliónyi irat összesen 237, zömmel rabságban lévő, kisebb részt elhunyt vagy odaveszett személy nevét tartalmazza, a vármegye alsó járásából, szolgabíróságok és helységek szerinti lebontásban. (A szám nélkül említett szebeni lovasok és tizenhárom „főember” mellett a felsoroltak öt szolgabíróság harminckét településéről származtak.) A nevek áttekintése alapján rögtön nyilvánvaló volt előttünk, hogy az előző évi lengyelországi hadjárat során rabságba került és elesett helyi nemesség összeírását találtuk meg. Az irat felépítése ugyanakkor azt sejteti, hogy ez csak részét képezi a teljes, s ennél lényegesen nagyobb terjedelmű összeírásnak. A névlista készítésének ideje alapján úgy véljük, hogy az elveszett hunyadi, valamint a rendelkezésünkre álló tordai lustrához hasonlóan Alsó-Fehér vármegyében is végrehajtották a fejedelem parancsát, csak hogy itt a mustrán jelenlévő nemesek után a hadjáratból haza nem tért, vagy az ott elszenvedett nélkülözések, sebesülések következményeként már itthon elhunyt nemességet is összeírtak. A vármegye alsó járásából éppen ez a számunkra különösen fontos, egyedülálló forrásrész maradt ránk. Egyedülálló, mivel egy meghatározott terület, azaz egy fél vármegye nemességének teljes veszteségét tartalmazza.

A névsor után következő összesítés szerint 170 fő rabságba került, 26 odaveszett, 14 „oda holt”, 32 pedig otthon halt meg, így eszerint az Alsó járás vesztesége 242 fő volt. Az összesítés készítője azonban nem volt valami pontos, s bár a rabságban levők esetében mindössze egy fő az eltérés, több ponton viszont jelentős tévedéseket tapasztalunk. A szám nélkül említett, és javarészt rabságba került szebeni lovasokon kívül a felsorolás 237 személyt tartalmaz, kik közül a rabok száma 171, az odaveszetteké pedig 22 volt, kilenc fő „holt oda” és mindössze ketten (!) haltak meg itthon, a gyulafehérvári Alvinczi Pál Deák és a sülyei Váradi Sámuel, aki már egyébként is öregember volt.

A fennmaradó 33 személy egyike sem élte túl a hadjáratot, közülük 26-ról csak azt tudták, hogy meghaltak, három előkelő főember (Hosszútelti János, Sebessi Miklós és Szalánczi Gábor) rabságban, ketten (az oláhszilvási Thornyossi Márton és a gyulafehérvári Makai Ferenc) a szabadulásukat követően, Gyulaffi László (a hazafelé tartó) „útban”, s végül Csizsár Gergelyről nem voltak biztosak benne, hogy meghalt vagy odaveszett. (Róla egyébként más forrásból tudjuk, hogy rabságban vesztette életét.)

A terjedelmes névsor elején tizenhárom főembert találunk, köztük Gyulaffy László Torda vármegyei főispánt és Sebessi Miklós udvari főkapitányt stb., akiket három kivétellel más forrásokból is jól ismerünk. Érdekességgé megemlíthetjük még, hogy a rabok között volt a főispán három szolgálója, de egy-egy csizsár, ételfogó és tálmosó a fejedelmi udvar személyzetéből is fogságba került. A nagyenyedi Barakonyi Sámuel „Cancellarista Deák”, mellett még további három „Deák” szerepel a listában. A „hivatásos” katonák közül Balogh István gyaloghadnagy és Tóth György vicehadnagy mellett tizenegy katonát neveznek meg, közülük hatan az udvariak között szolgáltak, ketten a mezei katonaságban, két főről pedig feljegyezték, hogy Barcsai András századához tartoztak. Hét személy név nélkül szerepel, de többnyire őket is lehetőség van beazonosítani: a gyulafehérvári Miklós kovács öccse, a tövisi Török Ferenc veje, a nagylaki Zoltai István két fia, valamint a sárdi Kovács Péter (egy fő) és a borosbocsárdi More László lovasai (két fő).

Forrásunk nem csupán az 1657-ben elszenvedett katonai veszteség megállapításához nyújt segítséget, segítségével a vármegyék nemességének a hadjáratban való részvételére

is következtetni tudunk. Rákóczi ugyanis a lengyelországi hadjáratra készülve az összes erdélyi és partiumi vármegyében elrendelte a nemesség hadra kelését. Bihar vármegyéből pl. számos későbbi tanúvallatást, nemességigazolási peranyagot ismerünk, amelyek arra hivatkoznak, hogy számos helyi nemes az „ország insurrectiója” folytán vonult hadba. Természetesen az „insurrectió” Alsó-Fehér esetében is az egész vármegyére vonatkozott, a Felső járás nemességének ugyancsak részt kellett vennie a hadjáratban. Erre utal, hogy a rabok között szereplő oláhszilvási Miske Imre neve mellé feljegyezték, (még az előző évben) a felső járásban mustrálták be. Szilágyi Sándor pedig egy, a Háporton melletti Asszonynép faluból való Török János nevű nemes 1664. április 28-án, Bakcseszaraiból írt levelét közli, ami otthon maradt öccseinek szól.²⁵ Az Alsó járás kimutatása alapján egyébként a vármegye fegyvert fogott nemessége a 4–500 főt is elérhette, ami arra utal, hogy a Lengyelországba vonult erdélyi expedíciós seregben jelentős szerepet kaphatott a vármegyék hadra kötelezett nemessége.

A neveket összevetettük az Ivanics Mária által összeállított névsorral, és úgy találtuk, hogy a korábbi szakirodalomban teljes bizonyossággal mindössze 14 személy fordul elő, nyolc – keresztnév nélkül említett (Boér, Keresztúri, Sárosi, a két Zoltai) vagy túlságosan gyakori neveket viselő (Nagy István, Rác István stb.) – személy esetében még további kutatásra van szükség. Így velük, valamint a tordaiakkal együtt mintegy 230–235 új névvel tudjuk kiegészíteni az eddigi rablistát.²⁶

A fentiek ismeretében megállapíthatjuk, hogy 1658 februárjának végén az erdélyi és partiumi vármegyék egyöntetűen összeírták hadra fogható nemeseiket, a kimutatásokat pedig felküldték a fejedelemnek. Mindezt legalább három vármegye – Alsó-Fehér, Hunyad és Torda – esetében egykorú forrásokkal is igazolni tudjuk, sőt, kettejükénél még az összeírás vagy annak darabja is fennmaradt. Egy, feltehetően még a XIX. század folyamán készült, ma már irat nélkül árválkodó fél pallium felirata („1658. febr. 28. Lustrára összegyűlt Torda megyei nemeseiről készült jegyzék; Jegyzék Fehér megyével kapcsolatban (kik rabok, kik veszték oda és kik haltak meg”) együtt említi a két iratot, s ez alapján valószínű, hogy együtt kerültek a Nemzeti Múzeum tulajdonába.²⁷ Mivel a két forrás fontos adatokkal szolgál az 1657. évi hadjárat veszteségeiről is, valószínűnek tartjuk, hogy hasonló feljegyzések, esetleg komplett kimutatások a többi vármegye esetében is készülhettek. Úgy véljük, hogy a még feltáratlan levéltári források közül leginkább ezekben számíthatunk a téma szempontjából előrelépést jelentő adatokra.

Alább betűhív formában a bevezetőben ismertetett két forrást közöljük. A rövidítéseket dőlt betűkkel oldottuk fel, saját megjegyzéseinket pedig lábjegyzetben adjuk meg. A helységek esetében azok magyar és mai, román elnevezését is megadjuk, a korábbi szakirodalomból már ismert személyeknél pedig hivatkozunk azok előfordulási helyére. A könnyebb kezelhetőség miatt a három korábbi névlistára történő hivatkozás esetén mi is az Ivanics Mária által használt rövidítéseket vettük át: GF (Genealógiai Füzetek), Sz (Századok), TT (Történelmi Tár).

²⁵ Szilágyi Sándor: Kemény János és a krimiai rabok levelei. 1657–1664. *Történelmi Tár*, 1882. 621. o.

²⁶ Mivel jelen munkánkat forrásközlésnek szánjuk, pontos nem végeztünk pontos számítást, így az Alsó-Fehér vármegye listában található, név nélkül említett rabokkal sem tettünk kivételt.

²⁷ MOL R 298. 1526 utáni gyűjtemény, Erdélyi iratok. 8. cs.

1. A lengyelországi hadjárat során odaveszett, rabságba került és meghalt nemesek ki-
mutatása Alsó-Fehér vármegye Alsó járásából. Nagyenyed, 1658. február 21.²⁸

Feieruarmegyéből kik vadnak rabok, kik veztek oda, es kik holtak megh, azoknak Regestoma

Feó emberek

Gyulaffi Lazlo *Uram*, haza jeőveó uttjaban holt megh²⁹

Zalanczi Gabor *Uram*, rabsagban holt megh³⁰

Sebessi Miklos *Uram, similiter*³¹

Kassai Miklos *Uram*, rab³²

Koncz Andras *Uram*, rab

Sardi Daniel *Uram*, oda veszet³³

Desfalui Georgy *Uram*, rab³⁴

Hoszutelki Janos, rabsagban holt megh³⁵

Zegedi Peter *Uram*, rab

Kornis Peter *Uram*, rab

Thorda Lazlo *Uram*, rab³⁶

Theóvessi Daniel, rab³⁷

Beczki Andras *Uram*, rab³⁸

Zebeni Louasoknak nagyob resze rabok

Processus *Egregii Joannis Elekessi Vice Judlium*

Magyar herepe³⁹

Herepei Georgy Deak, rab

²⁸ MOL R 293. 1526 utáni gyűjtemény. Megyei iratok. Fehér (Erdély) vm. Nr. 2. (1658).

²⁹ Kemény feljegyzéseiben az elhunytak között szerepel („Gyulafi László úr, nagyságos úr”). TT 1905. 480. o.; *Ivanics*: i. m. 1506. o.

³⁰ A rabok között szerepel Lukinich listájában GF 93. o.; Keménynél viszont már az elhunytak között található („Szalánczy Gábor, tábla assessora”) TT 1905. 481. o., ugyanez szerepel a Deák-féle listában. Sz 1885. 583. o.; *Ivanics*: i. m. 1512. o.

³¹ Rákóczi udvari főkapitánya és sikeres diplomatája. Lukinich listája a rabságba kerültek között említi. GF 93. o., Deák-féle névsor szerint 10 000 tallér sarcot róttak ki rá. Sz 1885. 583. o.; Kemény viszont már az elhunytak között nevezte meg TT 1905. 480. o.; *Ivanics*: i. m. 1512. o.

³² Kemény feljegyzéseiben a halottak között van („Kassay Miklós úr”). TT 1905. 480. o., Lukinich listája szerint fogságba került. GF 93. o. *Ivanics*: i. m. 1508. o.

³³ Sárdi Dániel, neve szerepel Kemény feljegyzéseiben („Sárdi Dániel, kurtány lovasok hadnagya”) és a Deák-féle listában is („Sándi [!] Dániel”) az elesettek között szerepel. TT 1905. 481. o.; GF 93. o.; *Ivanics* fenntartással két külön személynek vette: *Ivanics*: i. m. 1511. o.

³⁴ Désfalvi György, neve szerepel Lukinich listájában, a rabok között. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1505. o.

³⁵ Hoszútélki János, Kemény feljegyzéseiben a halottak, felesége pedig az özvegyek között szerepel. TT 1905. 481., 483. o.; *Ivanics*: i. m. 1507. o.

³⁶ Kemény feljegyzéseiben az elhunytak között szerepel („Torda László”). TT 1905. 481. o.; *Ivanics*: i. m. 1513. o.

³⁷ Tövissi Dániel, Lukinich listájában és Keménynél (a nőtlének között) is rabként szerepel. GF 93. o., TT 1905. 482. o.; *Ivanics*: i. m. 1513. o.

³⁸ Kemény jegyzeteiben („Becski András”) a halottak között szerepel. TT 1905. 481. o.; *Ivanics*: i. m. 1503. o.

³⁹ Magyarherepe (Herepea, R).

Szantai Andras, rab
 Moldovai Janos, rab
 Swlye⁴⁰
 Sandor Mattjas Aruaiat Czeffei Lazlo vette, rab
 Varadi Samuel oreg ember leuen ithon holt megh
 Medues⁴¹
 Bóér Mihaly, rab⁴²
 Veres Peter, rab
 Elekes⁴³
 Balogh Georgy, rab
 Thordai Mihaly, rab
 Hari⁴⁴
 Morgondai Miklos, rab
 Nagylak⁴⁵
 Penigei Gabor, rab
 Zoltai Istuannak ket fiai rabok⁴⁶
 Barocz Janos uduari katona, rab
 Kallai Mihaly, rab
 Dobai Istuan, rab
 Balogh Gaspar, oda holt megh
 Balogh Lazlo, rab
 Magyar chestue⁴⁷
 Teórók Janos, rab
 Dedai Andras, rab

Processus Egregii Stephani Berzi Vice Judlium
 Olahzyluas⁴⁸
 Thornyossi Marton rabsagbol megh szabaduluan megh holt
 Miske Imreh az felső iarasban mustralatatott, rab
 Haporthon⁴⁹
 Topos Istuan uduari katona, rab
 Szaz Uy falu⁵⁰
 Leuai Pal, rab
 Nagy Andras, rab
 Tompahaza⁵¹
 Nagy Ferencz, rab
 Balas falua⁵²

⁴⁰ Magyarsülye (Șilea, R).

⁴¹ Nagymedvés (Medveș, R).

⁴² Talán azonos a Lukinich listájában említett két Boér nevű rab egyikével. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1504. o.

⁴³ Elekes (Alecus, R).

⁴⁴ Hari (Heria, R).

⁴⁵ Marosnagylak (Noșlac, R).

⁴⁶ Egyikük minden bizonnyal az a Zoltay (Zsoltay) István, Kovács Gergely hadában szolgáló főhadnagy, aki még évekkel később is tatár fogságban volt. *Ivanics*: i. m. 1514. o.

⁴⁷ Magyarcsesztve (Cisteiu de Mureș, R).

⁴⁸ Mikószilvás v. Oláhszilvás (Silivaș, R).

⁴⁹ Háperton (Hopârta, R).

⁵⁰ Marosújfalú v. Szászújfalú (ma: Tompaházával egyesülve, R).

⁵¹ Tompaháza (Rădești, R).

Venikei Lazlo, rab⁵³
 Beld⁵⁴
 Keóróssi Janos, rab
 Diod⁵⁵
 Bela Georgy, oda veszet
 Theóuis⁵⁶
 Keóríspataki Lazlo, oda veszet
 Teórók Ferencz veje, rab
 Racz Istuan uduari katona, rab⁵⁷
 Berzei Janos, rab
 Madaraz Georgy, rab
 Theómósvari Farkas, megh holt
 Aradi Janos meszei katona, rab
 Moruai Janos, megh holt
 Racz Demeter, megh holt
 Kopacz *alias* Lippai Miklos, rab
 Racz Farkas fia, rab
 Muntan Istuan, rab
 Bozvai Georgy, rab
 Hidasi *alias* Marton Lazlo, rab
 Nagy Enyed⁵⁸
 Varadi Georgy uduari katona, rab
 Bela Istuan, megh holt
 Uzoni Istuan, megh holt
 Barakonyi Samuel Cancellarista Deak, rab
 Makai Mihaly, megh holt
 Hathazi Ferencz, rab
 Thot Istuan meszei katona, rab
 Debreczeni Istuan, rab
 Bogyo Janos, rab
 Feöldessi Mihaly, rab
 Varadi Zabo Georgy, rab
 Sarkeózi Istuan, rab
 Keserwi Daniel, rab
 Baricza Gaspar, oda veszet
 Nagy Mathe katona, rab
 Pal, *alias* Keómiues Georgy, rab

Processus Egregii Martini Gyulai Vice Judlium
 Sard⁵⁹
 Leuai Istuan, rab⁶⁰

⁵² Balázsfalva (Blaj, R).

⁵³ Neve, romlott alakban Kemény feljegyzései között (Valkai László”) előbb az esetetek között szerepelt, de onnan ki lett húzva. TT 1905. 481. o.; A Deák-féle lista („Balásfalvi Velekei László”) szerint viszont rab-ságba került, és sarcát 200 tallérban állapították meg. Sz 1885. 482. o.; *Ivanics*: i. m. 1514. o.

⁵⁴ Marosbeld (Beldiu, R).

⁵⁵ Diód (Stremț, R).

⁵⁶ Tövis (Teiuș, R).

⁵⁷ Kemény feljegyzéseiben, a fogságban levő erdélyi özvegyek és ifjak listájában fordul elő egy Ráczt István, ismeretlen keresztnévű öccsével együtt. TT 1905. 482.o.; *Ivanics*: i. m. 1511. o.

⁵⁸ Nagyenyed (Aiud, R).

⁵⁹ Sárd (Șard, R).

Oroz Dávid, rab
 Csizser János, rab
 Desi János, rab
 Szalai István, rab
 Fejes Péter, rab
 Trombitás Mihály, feő Ispan Uram eő Nagysága szolgálja, rab
 Ipo Leórinck, rab
 Kuszdi Mihály, Barczai András Uram zázabeli, rab
 Kovács Péter Iovassa, rab
 Szabo Mihály, Barczai Uram zázabeli, rab
 Szeőcz Gergely, rab
 Olah István, rab
 Ernei Kis Thamas, rab
 Ungi Sigmund, rab
 Kouacz János, rab
 Szeőcz alias Cimbalmos János, egy fiaul rab
 Kerestely István, rab
 Deák Georgy, rab
 Vajasd⁶¹
 Nagy Ambrus, megholt
 Leókeős János, megholt
 Banczo Pál, rab
 Thot Balint, rab
 Pantos András, rab
 Markosfalui András, rab
 Szegedi Borbely István, rab
 Cher István, rab
 Czeller Miklós, rab
 Kadar Péter, rab
 Bekesi János, rab
 Farkasfalui István, rab
 Turos István, rab
 Csiszar Balint, rab
 Nagy István, oda vesztet
 Nagy Mihály, rab
 Kouacz Mihály, rab
 Székely János, megholt
 Kereszturi András, rab⁶²
 Cziki Mihály, rab
 Takacz János, rab
 Karkó⁶³
 Zilossi István, rab
 Balogh Gaspar, rab
 Pinkoczi János, rab
 Tankó István, rab
 Horuat Péter, rab
 Benedik⁶⁴

⁶⁰ Lévai István, talán azonos a Székely Oklevéltár VI. kötetében (303. o.) említett hasonlónevű személlyel, aki 1664 nyarán, vagy azt követően szabadult meg a tatár fogságból. *Ivanics*: i. m. 1509. o.

⁶¹ Vajasd (Oiejdeá, R).

⁶² Talán azonos a Lukinich listájában Keresztúrinak nevezett rabbal. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1508. o.

⁶³ Boroskrakkó (Cricău, R).

Szilagi Mihaly, rab
 Filler Janos, rab
 Boros Boczard⁶⁵
 More Lazlo ket louassa, rabok
 Besenyei Istuan, feó Ispan Uram eó *Nagysága* szolgálja, rab
 Magyar Ighen⁶⁶
 Szekel Istuan, rab
 Fodor Georgy, rab
 Ipo Mihaly, megh holt
 Orban Janos, megh holt
 Galteó⁶⁷
 Czeszar Gergely, oda veszet, vagj megh holt⁶⁸
 Zent Imreh⁶⁹
 Deak Gergely, rab
 Koczis Janos, rab
 Bagosi Pal, rab
 Hegedws Georgy, oda veszet
 Feieruar⁷⁰
 Bagossi Zabo Georgy, oda veszet
 Aluinczi Pal Deak, ithon holt megh
 Fothi Marthon, edgik fia rab
 Andro Mihaly, megh holt
 Cegledi Borbely Peter, oda veszet
 Hauaseli Szeócz Pal, rab
 Nagy Geóri Zeócz Georgy, megh holt
 Kassai Georgy, rab
 Desi Borbely Istuan, rab
 Varadi Borbely Janos, oda holt megh
 Somodi Georgy, rab
 Levai Meszaros Mihaly, rab
 Csiszar Vincze, *Urunk eó Nagysága* Csiszara, rab
 Zigyarto Marthon, oda veszet
 Nagy Mihaly, megh holt
 Zilagi Janos, megh holt⁷¹
 Balogh Istuan gyalogh hadnagy, rab
 Thot Georgy Vice hadnagy, oda holt megh
 Makai Ferencz, onnan belól szabaduluan, megh holt
 Kallai Ferencz, oda holt megh
 Belenyessi Gaspar, megh holt
 Nagy Istuan, rab⁷²

⁶⁴ Borosbenedek (Benic, R).

⁶⁵ Borosbocsárd (Bucerdea Vinoasă, R).

⁶⁶ Magyarigen (Ighiu, R).

⁶⁷ Gáldtő (Galtiu, R).

⁶⁸ A Deák-féke lista szerint még élt („Csiszár elevenen vagyon”) Sz 1885. 583. o.; Kemény viszont őt a halottak („Csiszár Gergely, jó nemes ember lett volna életében, ha gazdag komornikot senki nem tartott volna”), feleségét pedig az özvegyek között említi. TT 1905. 481., 483. o.; *Ivanics*: i. m. 1505. o.

⁶⁹ Marosszentimre (Sântimbru, R).

⁷⁰ Gyulafehérvár (Alba Julia, R).

⁷¹ Egy Szilágyi János Lukinich listájában is szerepel, a fogságba esettek között. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1512. o.

⁷² Egy Nagy István ugyancsak szerepel Lukinich listájában. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1510. o.

Keórósbanyai Zabo Janos, rab
 Meszaros Mattyás, rab
 Kozma Demeter, oda veszet
 Dombradi Georgy, oda holt megh
 Semsei Georgy, rab
 Teórók Georgy, oda veszet
 Thótvaradgyai Marthon, oda holt megh
 Tórók Istvan, megh holt
 Teremi Eótvéós Pal, rab
 Zekel Andras, oda veszet
 Racz Sigmond, ez is
 Lippai Istvan, rab
 Komaromi Balint, *Urunk* thalmoioia, rab
 Balogh Mihaly, rab
 Neszuai Istvan, rab
 Szazsolossi Miklos, megh holt
 Dwczeó Szent Marthoni Zabo Marthon, megh holt
 Nemes Mihaly, oda veszet
 Kozák Zeóc Balint fia, rab
 Debreczeni Eótvéós Mihaly, oda holt megh
 Czizmadia Thot Mihaly, rab
 Geóri Thamas, feó Ispan *Uram* eó *Nagysága* szolgálja, rab
 Kouacz Czizmadia Mihaly, rab
 Szegedi Eótvéós Janos, oda holt megh
 Miklos Kouacz Eócze, rab
 Racz Zabo Georgy, rab
 Eóregh Meszaros Mihaly, rab
 Bekei Mihály, rab
 Verebelyi Georgy, rab
 Maczesdi Zabo Pál, oda veszet
 Horuat Racz Marko, megh holt
 Hegedws Daniel, oda veszet
 Keszdi Simon udvari katona, rab
 Rugonfalui Ferencz, rab
 Nagy Janos, rab
 Thoronyai Zabo Janos, megh holt
 Eóregh Meszaros Janos, oda veszet
 Boronyai Georgy, megh holt
 Balla Andras, rab
 Leóczei Kadar Georgy fia, rab
 Nagy Banyai Georgy, rab
 Thuri Janos, rab⁷³
 Borbandi Nagy Janos, rab
 Bikfalvi Ferencz Kovacz, rab
 Leóczei Kadar Mihaly, rab
 Anbrus Peter, rab
 Kese Thamas, oda veszet
 Püspeókchehi Szabo Gergely, rab
 Sarossi Czizmadia Janos, rab⁷⁴
 Colosvari Karos Peter, rab

⁷³ Lukinich listája a rabok között említi („Turi János”). GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1513. o.

⁷⁴ Talán azonos a Lukinich-féle jegyzékben keresztnév nélkül említett két Sárosi egyikével. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1511. o.

Putuai Zabo Miklos, rab
 Zerenczi Radak Janos, rab
 Varasdi Czizmadia Andras, rab
 Tatai Georgy, megh holt
 Eczedi Mihaly, rab
 Olosz Philep, megh holt
 Szeki Czizmadia Mihaly, rab
 Borberek⁷⁵
 Zanizlo Mihaly, megh holt
 Romocza Daniel, oda veszet
 Zabo Gaspar, rab
 Aluincz⁷⁶
 Ispán Miklos udvari katona, oda holt megh⁷⁷
 Baczoni Mihaly, megh holt
 Szegedi Janos, rab
 Illyei Georgy Deak, megh holt
 Szalontai Janos, rab
 Borbely Mattyas, megh holt
 Szilagi Miklos, rab
 Teórók Ferencz, rab
 Varadgya⁷⁸
 Kouaszi Thamas, oda veszet
 Lymba⁷⁹
 Zantai Mihaly, rab
 Tzüiged⁸⁰
 Kúszdi Miklos, rab
 Racz Dina rab
 Iffiu Racz Janos, rab
 Theómeósvári Peter, rab
 Racz Szaua, rab
 Racz Abraham, rab
 Czizmazia Angyel, rab
 Magyar Gald⁸¹
 Ilye Istuan, rab

Processus Egregii Georgy Nemes Vice Judlium
 Kis Enyed⁸²
 Sigmond Istuan, rab
 Gerart Miklos, rab
 Vingarth⁸³
 Pastuly Janos, rab
 Koncza⁸⁴

⁷⁵ Borberek (ma: Alvinc része, R).

⁷⁶ Alvinc (Vințu de Jos, R).

⁷⁷ Neve szerepel Lukinich listájában is. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1507. o.

⁷⁸ Váradja (Oarda; Marosalsó- és felsőváradja egyesülése; Oarda de Jos – Oarda de Sus, R).

⁷⁹ Lomfalva (Limba; Dumbrava, R).

⁸⁰ Maroscüged (Ciugud, R).

⁸¹ Magyargáld (Alsó- vagy Felsőgáld egyike; Galda de Jos – Galda de Sus, R).

⁸² Kisenyed (Sângătin, R).

⁸³ Vingárd (Vingard, R).

Sigmond Andras, Urunk eó Nagysága Etekfogoia, rab

Processus Egregii Stephani Orban Vice Judlium
Topanfalu⁸⁵
Philimon Illyes, rab

Datum in Oppido Enyed, die 21. Febr. Anno 1658.

Ez Also Jarasbol rab №. 170
oda holt №. 14
oda veszet №. 26
ithon holt megh №. 32

[Papírfelzetbe nyomott pecsét]
[A füzet külzetén:] 1758

2. A lustrára összegyűlt Torda vármegyei nemesség listája. Hely nélkül, 1658. február 28.⁸⁶

Nomina Sive Regestum Dominorum Nobilium Comitatus Tordensis ex Commissione Illustrissimi Domini Domini Principis Georgy Rakoczj, Principis Nostri Clementissimi ad 28. Mensis Februarij Anni 1658. Prolustratione Congregatorum juxta infra in scriptam Seriem in Ordinem redactum.

Mikola Sigmond Uram		Pogani rabsagaban rab ⁸⁷
Kerezteessi Ferencz Uram		Portan vagion
Gillani Gergeli Uram		Udvari szolga
Damakos Janos Uram	Eques Nro. 2.	
Sarpataki Marton Uram		Dicator
Zoltaj Ferencz Uram	Eq. 2.	
Balintthic Sigmond Uram	Eq. 1.	
Racz Georgj Uram	Eq. 2.	
Kőpeczi Janos Uram	Eq. 2.	
Jaraj Mihali Uram		Szolga
Jaraj Istvan Uram		Szolga
Samariaj Peter Deák Uram		Udvari szolga
Kis Janos Uram		
Zoltaj Janos Uram		Szolgák
Jogha Andras Uram		Udvari szolganak mondgiák
Beczenczej Miklos Uram		Udvari szolga
Egyödj Istuan Uram	Eq. 1.	
Szabo Mihali Uram		Szolga
Kovacz Mihali Uram	Eq. 1.	
Horvat Istuan Uram		Udvari szolgának mondgiák
Czontos Pal Uram		Udvari szolga
Szent Ivani Simon Janos Uram	Erőtlen eoregh ember	
Veczi Simon Janos Uram		Szolga
Almasi Nagj Marton Uram	Eq. 1.	

⁸⁴ Konca (Cunța, R).

⁸⁵ Topánfalva (Câmpeni, R).

⁸⁶ MOL R 293. 1526 utáni gyűjtemény. Megyei iratok. Torda vm. Nr. 1. (1658).

⁸⁷ Mikola Zsigmond Torda vármegyei főispán neve szerepel Lukinich listájában is. GF 93. o. Ő egyébként a kalga szultán rabságában volt, de később sikerült megszöknie. *Ivanics*: i. m. 1510. o.

Czernatoni Georgy Uram	Eq. 1.	
Hajdu Mihai Uram		Szolga
Bereczki Mihali Uram		Udvari szolgának mondgiák
Gazdagh Ferencz Uram		Udvari szolga
Lippaj Andras Uram	Czonka bonka erőtlen ember	
Lippaj Mihali Uram	Eq. 1.	
Filep Peter Uram	Eq. 1.	
Varczy Marton		Szolga
Borhoni Mihali Uram		Szolga
Beke Georgi deak	Eq. 1.	
Tordaj Papaj Moises	Erőtlen coregh ember	
Mikola Janos		Betegh
Begezi Tamas Uram		Szolga
Szekeli Ferencz Uram	Eq. 1.	
Tordaj Papaj Georgi		Maglás
Nemet Peter		Abséns
Ombozi Tamas deák		Dezmás
Medi Georgy	Eq. 1.	
Sombori Pál	Eq. 1.	
Tordaj Szindi Janos	Eq. 1.	
Fejer Marton	Eq. 1.	
Oh Tordaj Szilaghi Benedek		Szolga
Dombaj Mihali	Erőtlen coregh ember	
Dragii Andras	Eq. 1.	
Oh Tordaj Hajdu Marton	Eq. 1.	
Borbeli Georgy		Absens
Komjatszegi Ferencz		Szolga
Jobbagji Peter	Eq. 1.	
Szent Kirali Istuán	Eq. 1.	
Komjatszegi Andras		
Komjatszegi Mihali		
Komjatszegi Miklos		
Komjatszegi Georgi	Eq. 1.	
Szilvasi Boldisar		Szolga
Kadar Peter		Szolga
Racz Miklos	Eq. 1.	
Racz Peter	Eq. 1.	
Posgaj Georgi	Eq. 1.	
Cziszár Gergeli		Absens
Gyarmati Janos		betegh
Gal Gergeli		Absens
Horvat Janos		Absens
Kertesz Georgi		Absens
Dombrava Laszlo		Absens
Dombrava Kirilla		Absens
Mondrucz Janos	Eq. 1.	
Mora Peter	Eq. 1.	
Hagimasi Janos		Absens
Mora Janos		Szolga
Berkeszi Istuan		Abséns
Jaraj Pal		Gyalogh
Nagy Gergeli		Gyalogh
Nagi Janos		
Vonpár (?) Georgi		

Santa Georgi	nem regen szabadultak	Gyalogok [3]
Leorincz Georgy	Egerbegi ⁸⁸ Hanagy	
Czeh Janos	Egerbegi Egihaz fi	
Nimeti Mihali	Eq. 1.	
Egjedfi Mihali	Eq. 1.	
Kis Mihali	Eq. 1.	
Barla Janos	Eq. 1.	
Malom Janos	Eq. 1.	
Egerbegi Koncz Janos		Absens
Egerbegi Kis Janos		Gyalogh
Egiedfi Istuan	Eq. 1.	
Peter Marton		Szolga
Barta Janos junior		Szolga
Bako Janos		Absens
Barla Mattias junior		Absens
Peter Mihali		Gyalogh
Peter Andras		Gyalogh
Teörök Mihali		Absens
Tolvaj Georgi junior		Absens
Abraham Boldisár	Rabsagbol most szabadult	
Racz Georgi	Ez is ollian, most szabadult	
Vizaknaj Istuan	Eq. 1.	
Moduaj Mihali	Eq. 1.	
Nagy Georgi		Szolga
Horvat Janos		Szolga
Géresi Nagy Mihali		Absens
Bernoti Andras		Absens
Jenej Janos		Absens
Feöldvari Janos		Absens
Czep Marton	Geresi Egiházfi	
Bandi Janos		Absens
Szabo Istuan		Absens
Biro Georgi		Absens
Kadar Istuan		Absens, most szabadult
Cizmadia Janos		Absens
ezek a' Geresiek ⁸⁹ az arviz miat nem fogtak el jeoni		
Szekeli Janos		Szolga
Czegezi Janos		Szolga
Komjatszegi Mattias		Absens
Bencze Istuan	Eq. 1.	
Hidi Istuan		most szabadult
Szilvasi Imreh		most szabadult
Halasz Mihali		Absens
Veres Ferencz		Absens
Santa Kis Pal Janos		Absens
Hanagy Balint	Eq. 1.	
Lazar Andras		Gyalogh
Tamasi Peter	Eq. 1.	
Vereseoli Peter	Eq. 1.	
Berkesi Janosne	Eq. 1.	

⁸⁸ Aranyosegerbegy (Viişoara, R).

⁸⁹ Aranyosgyéres (Câmpia Turzii, R).

Nagý Andras	Eq. 1.	
Nagý Istuan	Eq. 1.	
Jaraj Mihali	Eq. 1.	
Kenyeres Miklos	Eq. 1.	
Varga Miklos		Szolga
Miklos Deak		Szolga
Tepi Janos	Eq. 1.	
Tepi Andras	Eq. 1.	
Pataki Georgi		Absens
Vita Peter		Szolga
Irsaj Gabor		Szolga
Bako Miklos		Szolga
Szakali Vajda Triff	Eq. 1.	
Czaki Istuanne Azzonyom	Lovassi 11.	
Relicták		
Kamoti Milosne Azzonyom	Lovasi Eq. 2.	
Lazar Istuanne Azzonyom	Lovasi Eq. 2.	
Toroczkej Sigmondne Azzonyom ⁹⁰		
Toroczkej Laszlone Azzonyom		
Toroczkej Janosne Azzonyom		
Koncz Palne Azzonyom ⁹¹		
Szilvasi Andrasne Azzonyom		
Toroczkej Istuanne Azzonyom		
Balintffi Christophne Azzonyom	Absenses [7]	
Az kiknek Urok Rabsagban vagion Joszagos Nemes Azzoniok		
Huszar Peterne Azzonyom ⁹²		
Herczegh Andrasne Azzonyom ⁹³		
Sárosi Georgine Azzonyom ⁹⁴		?
Tordaj Christophne Azzonyom		
Jobbagi Andrasne Azzonyom		
Szengiel Mihaline		
Jaraj Papaj Moisesne		
Officiales ejusdem Comitatus		
Trauzner Sigmond Uram		feő bíró
Szekeli Istuan Uram		feő bíró
Papaj Georgi Uram		Vice Ispan
Szindi Janos Uram		Vice Ispan
Abodi Georgi		Perceptor
Szolga birák		
Josa Sigmond		
Kadar Istuan		
Bosodi Miklos		

⁹⁰ Toroczkej Zsigmond Kemény feljegyzéseiben az elhunytak között szerepel. TT 1905. 480. o.; *Ivanics*: i. m. 1513. o.

⁹¹ Koncz Pál udvari főhadnagy, Kemény feljegyzéseiben az elhunytak között szerepel. TT 1905. 480. o.; *Ivanics*: i. m. 1509. o.

⁹² Berenhidai Huszár Péter, akiről eleinte olyan hírek voltak, hogy meghalt, később viszont a felesége, Toroczkej Judit váltotta ki, több Kolozs vármegyei birtoka elzálogosítása árán. *Ivanics*: i. m. 1507. o.

⁹³ Herczeg András neve szerepel Lukinich listájában is. GF 93. o.; *Ivanics* i. m. 1507. o.

⁹⁴ Sárosi György talán a Lukinich listájában szereplő „két Sárosi” egyikével azonos. GF 93. o.; *Ivanics*: i. m. 1511. o.

Mihali Deák
Tegei Demeter
Szekeli Peter
Komjatszegi Peter
Jaraj Kis Balint
Both Boldisar
Súkeósd Mihali

ZRÍNYI MIKLÓS TÁBORI KIS TRACTA CÍMŰ MŰVÉNEK MŰFAJA ÉS KELETKEZÉSI IDŐPONTJA

A magyar hadtörténetírás és irodalomtörténet-írás kánonja szerint a költő-író Zrínyi Miklós első prózai (hadtudományi) művét a harmincéves háborúban való részvétele idején, az 1646 utáni években vetette papírra *Tábori kis tracta* címen. „Tábor” alatt hadsereget ért, s az értekezésben a hadsereg megszervezésével, anyagi ellátásával és a táborozással kapcsolatos korabeli hadtudományi elveket foglalja össze saját tapasztalatai és néhány szakmunka alapján.¹ A mű megítélése azonban mindenkor függött az egyes szerzőknek Zrínyiről és a magyar hadtudományról vallott nézeteitől, és többnyire összekapcsolódott a Zrínyi könyvei között 1891-ben fölfedezett kézirattal, amelynek első része az *Eötödik Karoly Csaszar ideiben az militiarul irt tractatusbol valo extractus*, második része a *Svendy Lazar militiarul irt tractatusnak extractussa, minden rendekre nezve* címet viseli.²

A Tábori kis tracta irodalma

A *Tábori kis tracta* egyetlen autentikus kéziratban maradt ránk, az ún. Bónis-kódex lapjain. Ez a hajdani tulajdonosáról elnevezett kézirat tartalmazza Zrínyi valamennyi prózai munkáját.³ A tractáról szóló első híradások a Bónis-kódex felfedezésével egy időben, a XIX. század első harmadában keletkeztek.⁴ Kazinczy Ferenc, Zrínyi költői műveinek kiadását követően (amelyhez csatolta az *Afium* szövegét is Forgách Simon 1705. évi edíciója nyomán⁵), 1819-ben jutott a kódex Dessewffy József-féle másolatához, s ezeket a lelkesült szavakat írta a kézirat címlapjára: „Melly szép nyelv azon durva századból! Melly férfias lélek tündöklék elő Zrínyinek minden szavain! Melly magyar szív! És melly tiszta, melly józan gondolkodás! [...] Életem legszebb óráji közé tartozik az, mellyben én az általam annyira szeretett Zrínyinek ezt a munkáját is olvashatám.”⁶ Ka-

¹ Széchy I. 1896. 205–218. o.; Markó 1939. 61. o.; Markó 1940. 29. o.; Markó 1942. 67. o.; Perjés 1957. 97. o.; Klaniczay 1964. 323. o.; Perjés 1965. 214. o.; Perjés 1976. 49. o.; Perjés 2002. 229. o.; Kulcsár 2004. 44–45. o.

² A ma a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban található kézirat (Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica R 3494) első része *Leonhardt Fronsperger*: Vom Kayserlichem Kriegß Rechten... (Frankfurt am Mayn, 1565.) c. művének, második része pedig *Lazar von Schwendi*: Kriegs Discurs von Bestellung des gantzen Kriegswesens (Frankfurt am Mayn, 1593.) c. munkájának magyar nyelvű kivonata. Vö. Bibliotheca Zriniana 341. o.

³ OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 412. A kéziratot az első lap verzóján olvasható bejegyzés szerint 1855. március 18-án Bónisné Pogány Karolina ajándékozta az Országos Széchényi Könyvtárnak. A XVII. századi kódex az ő nevét őrzi.

⁴ Kovács S. I. 1985a. 36–37. o.

⁵ Zrínyinek Minden Munkáji. Kiadta Kazinczy Ferenc. Pest, 1817. (Valójában 1816.) II. 155–205. o.

⁶ Gróf Zrínyi Miklós horvát-országi bán hadi tudománya. (Dezsőffy-kódex) OSzK Kézirattár, Quart. Hung. 1160. 1r. (Lásd Markó 1939. 33. o.) Kazinczy később így számolt be a felfedezésről a híres kézirat- és régiséggyűjtő, Jankovich Miklósnak: „Ismered-e egy nem versekben írt munkáját, melyet én Hadi Tudománynak neveztem. Azt gróf Dezsőffy József a’ fejevett Bónis Ferenc szépunokájától iratta le. Ott is kimutatta foga’ fejérét, hogy a’ németeket (a’ közellakót) nem szerette. A’ Censura azt most meg nem engedi, hogy kiadjuk: de az idők változnak, ’s az efféle jó fenntartani.” Kazinczy Ferenc Jankovich Miklósnak, Széphalom, 1824. április 19. Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. (S. a. r. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza.) Budapest, 1960. 344. o.

zinczy részletesen ki is jegyzetelte az addig ismeretlen munkákat, amelyet ő „Hadi Tudománynak” nevezett el,⁷ Dulházy Mihály, Dessewffy József gróf szekretáriusa pedig hírt adott róluk a *Tudományos Gyűjtemény* 1821. évi évfolyamában, publikálva a kódex elején álló Megyeri Zsigmond és Zrínyi közti levélváltást.⁸ Ennek ellenére megjelentetésükre csak három évtized múlva, a szabadságharc bukása után, a nemzeti ellenállás jegyében került sor. 1852-ben (majd 1853-ban újabb editióban) tette közzé Zrínyi valamennyi prózai munkáját a ma Bónis-kódexnek nevezett eredeti kézirat alapján Kazinczy Ferenc unokaöccse, Kazinczy Gábor.⁹ Kazinczy Gábor a nemzeti elnyomás elleni tiltakozásnak szánta Zrínyi kiadását csakúgy, mint ekkoriban tervezett *Történeti Évkönyvét* is.¹⁰

A *Vitéz hadnagys* és a *Mátyás-elméletek* szinte megjelenése pillanatában figyelmet keltett, és a nemzeti narratíva részévé vált,¹¹ az elsődrendűen hadtudományi *Tábori kis tractát* azonban csak később, Salamon Ferenc illesztette ebbe az összefüggésbe, az 1864-ben kiadott *Magyarország a török hódítás korában* című munkájában. Salamon alapvető tétele az, hogy Zrínyi 1650 körül „egy új hadrendszert dolgozott ki s iparkodott életbeléptetni, mely nemcsak hogy minden akkor divatozott katonai rendszerből elfogadta a mi jó, hanem korát sokban megelőzve, belátta azt, a mit csak későbbi generációk találmányai igazoltak és hoztak gyakorlatba”. Ennek az új hadrendszernek az elemeit Salamon többek között a *Tábori kis tractát*ban vélte megtalálni. Salamon szerint Zrínyi főként a támadó stratégiában, a győzelem kiaknázásának hangsúlyozásában előzte meg korát, míg más elképzelései (a gyalogság szerepének hangsúlyozása, a löfegyverek és a pikások 3:1 aránya stb.) Gusztáv Adolf svéd király hadügyi reformjaiból eredeztethetők. Salamon végkövetkeztetése olyan értelmezés alapjait vetette meg, amely hosszú időre meghatározta a Zrínyi prózai (hadtudományi) műveiről folyó diskurzust: „Zrínyi mint stratégiai újító nevezetes tünemény a maga korában, s elméleti ellentéte Monte-

⁷ Zrínyi Miklós Hadi-Tudománya. (Részben tartalomjegyzék, részben nyelvészeti jegyzetek 1819–1821 közöttéről.) In: Kazinczy: Anthológia. MTA Könyvtára, Kézirattár K 603. 36a–37a. Lásd: Hausner Gábor: Mutatvány Kazinczy Zrínyi-jegyzeteiből. In: Prodomus. Tanulmányok a régi és az újabb magyar irodalomról (Szerk. Kovács Sándor Iván.) Budapest, 1985. 34. o.

⁸ Dulházy Mihály: Régiségek. *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. XI. 111–113. o.

⁹ G. Zrínyi Miklós Munkái. (Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával. Szerkesztették Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc.) (Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam.) Pest, Emich és Eisenfels, 1852. (Válójában életrajz nélkül jelent meg.) A Tábori kis tracta: 398–420. hasáb. Zerinvári Gróf Zrínyi Miklós Öszves Munkái. (Első, a szerző kiadatlan prózai műveivel kiegészített kiadás. Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc által.) (Újabb Nemzeti Könyvtár. Második folyam.) Pest, Emich Gusztáv, 1853. 398–420. hasáb. E két kiadás egymáshoz való viszonyáról: Tolnai Vilmos: Zrínyi munkáinak ismeretlen kiadása. *Irodalomtörténet*, 1915. 115–116. o.; Uő: Zrínyi 1852-i és 1853-i kiadásáról. *Irodalomtörténet*, 1916. 377–378. o. Vö. Szamvald Gyula lefelé Kazinczy Gábornak, 1852-ből, amelyben küldi Zrínyiből az első nyomtatási íveket: Bitskey István: Kazinczy Gábor levelezése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970. 233. o.

¹⁰ Törökveiről ezt írta Torma Károlyhoz küldött levelében: „Akarom, hogy a tények beszéljenek [...] Főgondom tehát az egykorú adatok egybegyűjtését tárgyalja, bármi alakban és nyelvben. A mostani kormány eljárást ignorálja a múltat, s ezáltal sok rejtelemről leveszi a zárt. Néró felégette Rómát, s fényes alakban kelt ki hamvából.” Egyetemi Könyvtár, Kézirattár H 94 (Kazinczy Gábor leveleinek másolatai) 36.

¹¹ Toldy Ferenc 1856-ban megjelent Irodalmi arcképek c. kötetében Zrínyinek is szentelt egy portrét. Zrínyi összes munkáit két osztályra osztva (költői és prózai) tárgyalta, a prózai műveket azonban nem Toldy, hanem felkérésére Szontagh Gusztáv méltatta. Szontagh a hadi traktátusok közül az Afiumot és a Vitéz hadnagysot említi, a Tábori kis tractát azonban nem. Toldy Ferenc: Irodalmi arcképek. (Válogatta, a szöveget gondozta, bev. és jegyz. Lőkös István.) Budapest, 1985. (Magyar Ritkaságok) 32–39. o. Szalay László ugyancsak az Afiumra hivatkozik nagy történeti összefoglalója vonatkozó kötetében: Szalay László: Magyarország története. V. k. A Linzi békekötéstől a Karlovicziig 1646–1699. Pest, 1857. 68–69. o.

cuccolinak, ki egy tudós hadtani munkában állítá össze egy elmúlt kor katonai bölcsességét. [Kiemelés tőlem: H. G.] Már az ellentett elméletek, melyek közül egyik korától nagyon elmaradt, a másik korát megelőzte, egymás mellett meg nem férhettek. Mennyivel kevésbé férhettek meg midőn tettekre került a dolog! Nem volt Montecuccolinak tette, vagy inkább tétlensége, mely ellen Zrínyinek kifogásai ne lettek volna, s nem volt Zrínyinek oly hősies vállalata, mely a német–olasz theoreticus még siker esetében is vagy vakmerőnek, vagy czéltalannak ne tartott volna. Abban az időben a szaktudomány Montecuccolinak adott igazat –, de egy legközelebbi kor, mely már szentesíté mindazon újításokat, melyeket Zrínyi javasolt a hadfolytatásban, a legkisebb habozás nélkül a magyar hősnek adott igazságot.”¹²

Röviddel Salamon könyvének megjelenése után, a kiegyezés évében, a fiatal Pauler Gyula *Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymond* című invenciózus tanulmányában Zrínyi tevékenységének és prózai műveinek nemzeti szempontú megítélését véglegesen összekapcsolta a Zrínyi–Montecuccoli vitával. Pauler az 1848–49. évi szabadságharc bukásából kiindulva, a magyar hadvezér és a „kaján olasz” szembeállításának fő okaként a bécsi udvar magyarellenes politikáját emelte ki: „A magyar hazafiság és osztrák közöny, áldozó lelkesedés és zsibbasztó rosz akarat – mondják – volt kettőjükben megtestesülve.”¹³ Pauler tendenciózus, főként a Zrínyi-párti röpirat-irodalomra alapozott vizsgálódásának konklúzióját utóbb Kanyaró Ferenc, a kolozsvári Unitárius Kollégium tudós tanára egyesítette Salamonnak Zrínyi hadtudományi elveiről kifejtett nézeteivel.

Kanyaró több Zrínyi-dolgozatot is írt, amelyeket a széles alapvetés és gondos dokumentáció jellemez.¹⁴ *Zrínyi a hadíró* címmel Abafi Lajos irodalomtörténeti közlönyében, a *Figyelő*-ben megjelent korai írását azonban még a romantikus túlzások uralják. Ebben Salamon Ferencre hivatkozva részletesen kidolgoz egy elméletet a XVI–XVII. századi háborúzás jellegéről, amelyet ő „olasz harcmódnak” nevez, s amelynek jellegzetessége lett volna „a vértelen ide-oda vonulgatás”. Ennek szerint „gróf Montecuccoli Raymond volt utolsó képviselője [...] országunkban. Ő volt köztük a legutolsó, de ő lett egyszersmind a legnevezetesebb. Az ő tudományszomja, párosulva oly csekély energiával, melyet kortársai is, mint Antler, nem átaláltak egyenesen gyávaságnak bélyegezni, alakítá át e

¹² Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Budapest, 1886. (2. kiad.) 413–415. o. Salamon volt a forrása egyébként a Zrínyi hadtudományi műveivel kapcsolatban meggyökeresedett, és többnyire Négyesi Lászlótól idézett véleménynek, amely szerint „Zrínyi a hadtudománynak nem annyira elméletirója, mint moralistája [...] Ő a vitéz embernek, a hadvezérnek gyakorlati erkölccsanát adja.” (Négyesi László: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. In: Zrínyi Miklós prózai művei. 1985. 91. o.). Először Salamon beszél Zrínyi prózai műveivel kapcsolatban a „hadtan életfilozófiájá”-ról, a „hősiség erkölccsaná”-ról. Salamon Ferenc: Zrínyi a költő. Koszoru, 1863. I. 19. o.

¹³ Pauler szerint Zrínyi és Montecuccoli 1661–1664 között egymással folytatott vitája több volt, mint személyes versengés, és „emberi szeszélyek és gyöngék, individualis motívumok helyett” olyan elveket keresett, „amelyek Zrínyi és Montecuccoli csak képviselői voltak”. Pauler Gyula: Zrínyi Miklós és Montecuccoli Raymond. Budapesti Szemle, új folyam IX (1867). 3–4. o.

¹⁴ Kanyaró Zrínyi-tanulmányairól és a másik kolozsvári irodalomtörténésszel, Széchy Károllyal (egyebek közt az első Zrínyi-monográfia megírásáért) folyt rivalizálásáról lásd: Kovács S. I. 1985. 355–356. o. A Kanyaró által tervezett monográfia előmunkálatai során készült, ma a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában található *Tanulmányok Zrínyi életiratahoz* c. kolligátumból közzétett egy kiadatlan írást Nagy Levente: Kanyaró Ferenc: Hogyan írt Zrínyi? Irodalomismeret, 11 (2003). 2–3. sz. 114–119. o. Kanyaró ebben is hivatkozik a Tábori kis tractára. Uo. 118. o.

középkorú hadviselést és menté meg az új idők számára.”¹⁵ A császári hadvezérrel szembeállítja Zrínyinek Gusztáv Adolf új típusú hadviselését továbbfejlesztő elveit, amelyre a *Vitéz hadnagy*ból és a *Tábori kis tractát*ból sorol példákat. Kanyaró azonban Salamonnál is tovább megy, a teljes Zrínyi prózát a Zrínyi–Montecuccoli vita alapján értelmezi, még az egyes művek születésének kronológiáját is ennek rendeli alá. Szerinte a *Vitéz hadnagy* 3. („A hadakozás mesterségének nem szabhatni úgy regulákat, mint más dolgoknak...”) és 5. diskurzusa („Hogy tudni kell meggyőzni az ellenséget és hasznát venni a győzelemnek...”) is Montecuccoli ellen íródott, utóbbi egyenesen a szentgotthárdi csata utáni tétovázást bíráló célzattal, azaz 1664-ben: „Zrínyi nemcsak híres vitairatában száll szembe Montecuccolival: elítéli a hirhedt olaszt és félszeg elveit nem egyhelyt többi munkáiban is. Így a »Vitézség Circumstantiáiban« az ötödik discursus csaknem kizárólag Montecuccolival foglalkozik, kárhoztatva őt, hogy a szentgotthárdi győzelem kiaknázására [...] nem volt kellő bátorsága. Így a harmadik discursusban, mely mintegy áthidalása az 1662-iki politikai érdekű vitairatának és az imént említett ötödik discursusnak, újólág kesztyűt dob az olasz vezér elébe, kárhozatos hadielveit kíméletlenül pellengérré állítva.”¹⁶

Természetesen Kanyaró felfogását éppúgy 1848–49 tapasztalata, az osztrák–magyar viszony határozta meg („Avagy az osztrák haditanácsosoknál nem látjuk mai napig is kísérteni a modenai katonatudós rideg, élettelen szellemét?” – teszi fel a kérdést Montecuccoli kapcsán), mint Paulerét, avagy a századvég neves katonatudósát, a Zrínyi–Montecuccoli polémiaát nagy hadtudományi erudícióval interpretáló Rónai Horváth Jenőét.

Rónai Horváth honvéd százados (később altábornagy) az 1889-es ún. „nagy véderővita”¹⁷ évében fejtette ki a hadművészet XVII. századi „elkorcsosulásának” koncepcióját, *Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei* címmel tartott akadémiai székfoglaló előadásában. Rónai az európai hadtörténetírásban Carl Clausewitz munkássága nyomán, a XIX. század közepén felbukkant metodizmus elméletet a XVII. századi hadviselésre alkalmazta, s a metodistának nevezett hadvezetési mód elemeit igyekezett kimutatni Montecuccoli műveiben és tevékenységében. Ezzel a manőverező és merev hadtudományi előírásokat követő, szerinte „torz” hadművészeti elvvel állította szembe Zrínyi aktív katonai működését és munkáiban megfogalmazott nézeteit, amelyek „ma – a nagy napóleoni háborúk, a német–francia és orosz–török háborúk után is – csonkítatlan értékkel bírnak...”¹⁸

A magyar hadügy Zrínyi tervezte megreformálásának és az állandó nemzeti hadsereg föllállításának hangsúlyozásával a katona Rónai Horváth történelmi érvet kívánt szolgáltatni a magyar honvédség Monarchián belüli önállósodási törekvéseinek. Ő volt az első, aki a *Tábori kis tractát* katonai-szakmai szempontból szakszerűen elemezte, és Zrínyi többi prózái művéhez, mindenekelőtt az *Afium*hoz való viszonyát tárgyalta. Mivel sze-

¹⁵ *Kanyaró Ferenc*: Zrínyi a hadíró. *Figyelő*, XXI (1886). 145–159. o. Kanyaró a következő évben publikálta a Zrínyi–Montecuccoli közötti röpiratváltást is. *Kanyaró Ferenc*: Montecuccoli és Zrínyi vitája. *Történelmi Tár*, 1887. 641–652. o.

¹⁶ *Kanyaró*: i. m. 150. o.

¹⁷ *Bihari Péter*: Az 1889-es „nagy véderővita”. Egy politikai hisztéria anatómiája. 2000, 2007. 11. sz. (november) 66–76. o.

¹⁸ *Rónai Horváth* 1889. 3–5. o.

rinte Zrínyinek korát megelőző elvei részint az *Afiumban*, részint a *Tábori kis tractáiban* vannak lefektetve, ezért nála e kettő egymásra vonatkoztatva az értékrend csúcsára került. 1891-ben megjelent Zrínyi-kiadásának jegyzeteiben a *Tábori kis tractáról* ezt írta: „Zrínyi befejezetlenül maradt munkája. Hogy mi akart ez lenni, mi célt akart vele Zrínyi elérni, azt meghatározni nehéz. Első pillanatra úgy tűnik föl az ember előtt, mintha egy nagyszabású hadtudományi munka kezdete volna, melyben Zrínyi a hadviselésre vonatkozó elveket és szabályokat kívánta összeállítani.” Ezt azonban, mint Zrínyinek a hadviseléssel kapcsolatos nézeteivel ellenkezőt („Zrínyinek soha se juthatott az eszébe, hogy a háborúról tudós könyvet írjon”), Rónai Horváth elutasította, hiszen Zrínyit el kívánta határolni az általa metodistának nevezett kortársaktól, mindenekelőtt Montecuccolitól. A mű megírását végül az írónak a magyar hadügy átalakítására tett gyakorlati lépéseivel és az *Afiummal* hozta összefüggésbe, mondván: „Erre vonatkozó terveit az *Afiumban* csak röviden, mintegy odavetve érinti, kilátást nyújtván arra, hogy azokat később tüzetesebben, részletesebben ki fogja fejteni. Ezt – a bár sehol ki nem mondott, de a sorok közt kiolvasható – ígéretet akarta úgy látszik a *Tábori kis tractáiban* beváltani, mely e szerint nem volna csekélyebb dolog, mint a Zrínyi által tervezett nagy magyar nemzeti hadsereg szervezéséről és hadi rendtartásáról írandó munka kezdete.”¹⁹ A nemzeti szemlélet jegyében Rónai Horváth úgy találta, hogy a munka „két teljesen önálló, egymástól fontosságra és jelentőségre nézve nagy mértékben különböző s így élesen elválasztandó részből áll.” Az első a hadseregszervezéssel foglalkozik, és szerinte több eredeti, a kor hadtudományán túlmutató (önálló seregtest-szervezés; „megosztva menetelni, egyesítve támadni”) elvet fogalmaz meg, míg ellenben a tábor felállításának mikéntjéről szóló második rész jelentéktelen, nem is „folytatása a hadseregről szóló első résznek, hanem külön munka, mely Zrínyi valamely üres órájában keletkezett, s mely a nagy műbe valószínűleg csak később s más helyen lett volna beillesztendő.”²⁰

Rónai Horváth felfogását két emberöltővel később, egy másik kiváló hadtörténész, Perjés Géza részéről éles kritika érte. Perjés a Hans Delbrück német hadtörténész kezdeményezte ún. „stratégiai vita” irodalmát áttekintve, meggyőzően bizonyította, hogy a kora újkori hadviselésben nem létezett metodista hadviselési mód, s leszámolva a Zrínyi–Montecuccoli vita romantikus-nacionalista felfogásával, rámutatott a kettejük közötti ellentét valódi, katonai és politikai természetére és hadtudományi elveik rokon vonásaira.²¹ Elismerve Perjés Géza érveinek igazát, Rónai Horváthnak szóló bírálatát túlzónak érezzük, részint mivel, mint a fentiekből nyilvánvaló, annak a nemzeti, bizonyos fokig Habsburg-ellenes történetírói szemléletnek, amely a Montecuccoli–Zrínyi vitában és ellentétekben hadtudományi elméleti vitát, metodizmus-antimetodizmus ellentétet látott, nem Rónai-Horváth volt a szülője (sokkal inkább legszínvonalasabb képviselője és a friss nemzetközi hadtudományi elméleteket fölhasználó modernizálója), részint pedig mivel ezzel elődjének több figyelmre méltó észrevételét (egyebek közt a *Tábori kis*

¹⁹ Rónai Horváth 1891. 394. o.

²⁰ Uo. 395., 397. o.

²¹ Perjés 1961–1962., különösen 1962. 25–44. o.

tractáról) félresöpörte.²² Ráadásul Rónai Horváth elmélete Perjés állításával szemben nem vált uralkodóvá sem a magyar történetírásban, sem az irodalomtörténet-írásban.

Széchy Károly kolozsvári professzor például, aki a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából végül is (Kanyaró Józsefet megelőzve) a századfordulón elkészítette Zrínyi Miklós életrajzát, egyáltalán nem fogadta el Rónai Horváth álláspontját. Széchy már a Zrínyi-könyvtár felfedezése után, a Bibliotheca Zriniana ismeretében²³ Zrínyi műveinek számos forrását azonosította, amelyek alapján arra a következtetésre jutott, hogy szerzőjük eszméi és elvei mind megvannak a korabeli olasz katonai irodalomban, valójában „kora eszméinek készletéhez tartoznak. Nem ő találta fel és nem ő hangoztatja először!” Rónai Horváth-tal szemben tehát Zrínyi jelentőségét nem gondolatainak eredetiségében, hanem abban látja, „hogyan régi és új idő legjobb katonai íróinak színvonalára emelkedik, tanításait igazi éles ítélettel olvassa, s az alkalmazás és következtetés segélyével úgy vonja össze, építi fel, vagy alakítja át, hogy fejtegetése sok helyen egészen újnak tetszik”.²⁴

Széchy a *Tábori kis tractához* is a források felől közelít, s végeredményben Rónai Horváth-tól gyökeresen különböző elemzést ad. A Zrínyi-könyvtár Bitovban föllet egyik érdekes darabja, a magyar nyelvű Fronsperger- és Schwendi-kivonatot tartalmazó kézirat alapján (amelyet Zrínyi saját kezűleg írt jegyzeteinek tart,²⁵ s amelyet közzé is tesz Zrínyi monográfiájában), valamint a Zrínyi-könyvtár Basta-kötetét (*Il Mastro di Campo Generale*, Milano, 1625. BZ 229) idézve, a *Tábori kis tractát* összefüggésbe hozta Zrínyi 1646. januári *General-feldwachtmeister*-i kinevezésével, amely elnevezést ő tábornomként értelmezett, s ami szerinte a kötelességtudó fiatal magyar tábornokot arra sarkallta, hogy tiszte ellátásában minél alaposabb és rendszeresebb ismeretekre támaszkodjék. „Így készül a *Tábori kis tracta* – írja Széchy a Zrínyi-életrajz sokatmondó *A tábornom* című fejezetében –, egyfelől a táborbeli hadsereg összeállításáról és igazgatásáról, másfelől a táborbeli elszállásolás módjáról és kiviteléről; ennél fogva ez korántsem valami nagyobb hadtudományi munka kezdete.”²⁶ Ő a mű fennmaradt részei között nem látott ellentmondást, ellenkezőleg, azt állította, hogy „a *Tábori kis tracta* minden fejezete szorosan összefügg egymással”.²⁷ Széchy Rónai Horváth-tal szemben tagadta, hogy e mű a nemzeti hadseregről szólna, mivel „királyi táborról, nem pedig magyar

²² A dolog érdekessége, hogy közben Perjés *Tábori kis tracta* értelmezése, miszerint az egy nagy, átfogó hadtudományi mű megmaradt fragmentuma, Rónai Horváth koncepciójából eredeztethető.

²³ Az 1873-ban a morvaországi Bitovban véletlenül fölfedezett könyvtár egyes darabjairól a Magyar Nemzeti Múzeum megbízásából vásárlási megbízással kiküldött Majláth Béla számolt be először. *Majláth Béla*: Zrínyi, a költő könyvtára. *Akadémiai Értesítő*, II (1891). 407–408. o. és *Uő*: Zrínyi Miklós a költő ereklyéi Vöttauban. *Haditörténelmi Közlemények*, IV (1891). 269–271. o. A könyvtár első nyomtatott katalógusát a bitovi hagyatékot megvásárló S. Kende antikvárius tette közzé: S. Kende: *Biblioteca Zriniana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien, 1893. Vö. *Bibliotheca Zriniana* 79. o. Széchy a könyvtár kötetét már használta, erről tanúskodnak az egyes könyvekbe tett, Zágrábban ma is felismerhető ceruzajelei, bejegyzései és Zrínyi-monográfiája is.

²⁴ Széchy I. 181. o.

²⁵ Uo. 217–232. o., különösen 217–228. o.; Széchy II. 1898. 247–289. o. (a két kivonat szövege). A kéziratot elsőként ismertető Majláth Béla a kéziratot a Zrínyi verseit megőrző Syrena-kódex másolója írásának vélte. *Majláth Béla*: Zrínyi, a költő könyvtára. i. m. 407–408. o.

²⁶ Széchy I. 1896. 216. o.

²⁷ Uo. 234. o.

nemzeti hadseregről értekezik”.²⁸ Felfogása szerint a „*Tábori kis tractának*” iránya általános és nem különös; a tábornester nem a törököt, hanem általában az ellenséget tartja szem előtt”, s a mű nem egyéb „mint a tábornesternek lelkiismeretes és gondos kísérlete a maga gyakorlására és használatára”.²⁹

A későbbi szakirodalom tényként fogadta el Széchy datálását, annak ellenére, hogy az 1646. január 26-án a Habsburg állandó hadsereg tábornokává kinevezett Zrínyi nem látott el tábornesteri feladatot a harmincéves háborúban, s az elnyert cím (német: *Generalfeldwachmeister*, latin: *supremus vigilarium praefectus*, korabeli magyarsággal: *főstrázsamester*) voltaképpen nem volt más, mint a császári hadseregbeli vezérőrnagyi rang megnevezése, s abban az időben már nem jelentett tényleges beosztást.³⁰

A Széchy követő irodalomtörténészek közül Négyesy László csak röviden foglalkozott Zrínyi értekezésével, sokáig kéziratban maradt prózakiadása elé szánt bevezetésében. Mivel a Kisfaludy-Társaság Nemzeti Könyvtár című vállalatában csak húsz ív állt rendelkezésére, kiadása nem törekedett teljességre, és ezért nem is tartalmazta volna a *Tábori kis tractát*, melyet „nyelvileg kevésbé jelentékenynek” mond. Tömör jellemzése azért jelzi, hogy ő sem osztotta Rónai Horváth véleményét a mű keletkezésével kapcsolatban: „R. Horváth Jenő feltevése szerint a munka a felállítandó nemzeti hadsereg alaprajzának volt szánva, s így mintegy az *Áfium*-ban felvetett normának tüzetesebb kidolgozását adja. Ha talán nem ennyire konkrét céllal készült is a mű, valószínűnek tarthatjuk, hogy mikor a szerző magyar haditisztek számára ezt az általános jellegű hadsereg-szervezeti összefoglalót szerkesztette a nemzeti hadsereg felállításának eshetősége is előtte lebegett, sőt a szerzőt ez az eszme ösztönözhetette, hogy a hadsereg szervezetének témájával foglalkozzék, s másokat is azzal foglalkoztasson. A mű egészen szakszerű előadású, világos, rendszeres munka, de nincsenek olyan irodalmi jelenségei, melyek e válogatott kiadásba való felvételét multhatatlanná tennék.”³¹

Zrínyi prózai művei, köztük a *Tábori kis tracta* legközelebb az 1930-as, 1940-es években, a háború nyilvánvaló közeledtével kerültek az írók, a politikusok és a hadtudósok érdeklődésének középpontjába.³² A kiváló hadtörténész, Markó Árpád ezredes a

²⁸ Széchy I. 1896. 217. o.

²⁹ Uo.

³⁰ Maga Széchy is utal rá egy helyen, hogy az elnevezés a korabeli vezérőrnagyi rendfokozatot jelöli: „Tiszti fokozatára egyiránt könnyen eligazodhatunk, ha akár az olasz Mastro di Campo elnevezést, ami nem más, mint a francia régi Maréchal de Camp, akár a német Generalfeldwachmeister címet, ami nem egyéb mint a mai Generalmajor, vesszük figyelembe, mind a kettő vezérőrnagyi, tehát már generális.” Széchy I. 1896. 216. o. Vö. Pálffy 2007a. 53., 64. o.

³¹ Négyesy László: Zrínyi prózai munkáinak új kiadása. In: Zrínyi Miklós prózai művei. 1985. 98–99. o.

³² Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetlen történelmi ihlettségű könyve Mátyás királyról 1939-ben például Zrínyi Mátyás elmékedéseinek műfaji mintáját követve kereste az önálló magyar politika útját, példát akarván adni és irányt kívánván mutatni az akkori Magyarországnak. Joó Tibor pedig a *Nyugat* 1939. évi 8. számában Markó Árpád Zrínyi kiadása kapcsán ezt írja Zrínyiről: „szavai, megállapításai, kíváncsi, tervei, céljai mint ha csak mai sorshelyzetünk, problémáinkból, feladatainkból fakadtak volna. S mindenekfelett: szakasztott úgy kell magyarnak lenni ma is, ahogy Zrínyi idejében, s ahogy ő maga is magyar volt. Szorongatott nemzet, mely elbátortalanodott, nem mer önmaga lenni, önmagához hű, és nem tulajdon erejére támaszkodni, holott meg volna az ereje, s nincs is más menekülése, csak az önmagához való hűség és a maga erejébe vetett bizodalom – ez volt Zrínyi korának magyarja, s ez a mai is. Meg akar-e maradni, akar-e élni a magyar nemzetként: ez volt akkor a kérdés, és ez ma is. A nemzet »örlelkének« a szava ma sem lehet más, mint akkor volt. A Zrínyié.” Zrínyinek egy másféle, a háborús propagandában való felhasználásáról lásd: Horváth Zsolt: Válogatok és vál-

nemzeti véderő eszméje szemszögéből tekintette át Zrínyi prózáirói működését, nyilvánvalóan az erősödő német orientáció hatására. Mivel a nemzeti hadsereg megszervezésének konkrét terveit az *Afiumban* és a *Tábori kis tractában* találta meg, ezeket helyezte a kánon élére.³³ A nemzeti szempont erőteljes hangsúlyozása azonban nála sem járt együtt a metodizmus teóriájának elfogadásával. Lelkiismeretesen megvizsgálta és összehasonlította az extractusok szövegét a *Tracta* szövegével, és arra a következtetésre jutott, hogy „a három munka nem egymásból keletkezett, hanem három, egymást kiegészítő szolgálati utasítás, ami megfelel a későbbi császári-királyi hadsereg Dienstreglement-jának [...] Ebből jogosan következtetjük azt, hogy Zrínyi valóban egy nagyszabású, hadiszolgálati utasítást akart összeállítani. Ennek ezt a három fejezetét elkészítette...” Mindazonáltal úgy vélte azonban, hogy a *Tábori kis tracta* „természeténél, céljánál fogva lényegesen különbözik többi munkáitól, és jelentőségében sem éri el azok színvonalát”.³⁴

A Rónai Horváth után elenyészni látszó metodizmus elmélete meglepő módon az 1950-es években bukkant fel újra, Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájának első kiadásában. Klaniczay a könyvből való hadakozásra, a szabályok betartására utaló (egyebek közt Zrínyi kedves szerzőitől, Maiolino Bisaccioni és Lelio Brancaccio műveiből idézett) korabeli politikai-hadtudományi elképzelések alapján visszatért Rónai Horváth teóriájához, s ennek alapján értelmezte a Zrínyi–Montecuccoli vitát, és a *Vitéz hadnagy* „hadlód katonai elveit” szintén a metodista hadviselési módhoz viszonyította.³⁵ Ebben a koordinátarendszerben értékelte a *Tábori kis tractát* is, amelyet részben e szabálykövető (metodista) elv lenyomatának, részben már meghaladására tett kísérletnek tart, egy új, kora színvonalát meghaladó (a *Vitéz hadnagyban* megfogalmazott) katonai szemlélet felé. Ez a felfogás egyúttal kijelölte a mű kronológiai helyét a prózai művek között, hiszen az csak korai alkotás lehetett, Klaniczay tehát elfogadta Széchy 1646-os datálását.

Széchy Károlynak a magyar nyelvű kivonatok Zrínyi szerzőségére vonatkozó feltevését ellenben megcáfolta, s úgy vélte, hogy Zrínyi nem szánta azokat „tervezett nagyobb kézikönyve részének (annál is kevésbé, mert az első nyíltan protestáns vonásokat is tartalmaz), hanem csak egy további fejezet nyersanyagának, s ebből a célból készítette őket valamelyik íródeákjával”.³⁶ Ennek ellenére, Klaniczay egy nagyobb mű körvonalaira következtetett a *Tábori kis tracta*, a táborhelyekről készített vázlat, valamint a kivonatok és a várakról tervezett értekezés műfaji azonosságából: „A kivonatok két »traktátus«-ból készültek, a várakról szóló munka szintén traktátus lett volna, akárcsak az elkészült *Tábori kis tracta*. A traktátus a korabeli hadtudományi irodalom egyik műfaja volt: a hadtudomány egyes kérdéseinek rendszeres feldolgozását nyújtó értekezés. Ezt a műfajt képviselik azok az alapvető rendszerező kézikönyvek, melyek – mint Savorgnano *Arte militare terrestre et maritima* (1599), valamint Basta *Il mastro di Campo Generale* (1606) című munkája – Zrínyi szeme előtt lebeghettek csak kis részben megvalósult nagy hadtudományi rendszerezése tervezésekor.”

tozások a Zrínyi-kultusz történetében (1918–1954). In: Zrínyi-dolgozatok IV (1987). (Szerk. Kovács Sándor Iván.) Budapest, 1987. 63–147. o.

³³ Markó 1939. 61. o.; Markó 1940. 32–40. o.

³⁴ Markó 1939. 61. o. Lásd még Markó 1942. 69. o.

³⁵ Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Budapest, 1954. 301–304., 470–472. o.

³⁶ Uo. 222–223. o.

Perjés Géza már említett, a metodizmus elméletét cáfoló úttörő tanulmányának igazi célpontja nem is annyira Rónai Horváth XIX. századi felfogása, mint inkább Klaniczay monográfiája volt. Perjés súlyos bírálatát Klaniczay utóbb elfogadta, és monográfiája 1964-ben megjelent második kiadásában átirta a vitatott részeket, illetve törölte a metodizmussal kapcsolatos fejtegetéseit.

Perjés azonban nemcsak a Zrínyi–Montecuccoli vita természetét tisztázta, de igen részletesen foglalkozott Zrínyi prózai munkáival is, az addig uralkodó nemzeti-romantikus paradigma helyébe a katonai-szakmai interpretációt állítva. A Napóleon utáni idők legjelentősebb katonai elméletírójának, Karl von Clausewitznek a felfogására támaszkodva, Perjés a hadtudományt egy korszak katonai gyakorlata lenyomatának tekintette, amely stratégiai, taktikai kérdésekkel, a hadsereg és a háború politikai, gazdasági összefüggéseivel foglalkozik. E tudományfelfogásnak megfelelően Zrínyi fő hadtudományi műveként az *Afium* mellett a *Tábori kis tractát* jelölte meg,³⁷ s a *Tracta* szövege, a kivonatok és a *Vitéz hadnagy* néhány utalása alapján a hadviselés minden részét felölelő művet rekonstruált, amelynek műfaja *trattato*, *tractatus*, amelyben szerinte a mai fegyvernemi szabályzatoknak, utasításoknak megfelelően helyet kapott volna „a menet, a biztosítás, a takarmányozás, a taktika, a stratégia, a várépítés és várharc, a magasabb stratégia, azaz a politika és a stratégia érintkezési területe, a hadvezértől megkívánt tulajdonságok, a vezetés kérdései stb. Igen nagy vesztesége hadtudományi irodalmunknak, de talán az egyetemes hadtudománynak is – írta –, hogy minderre nem került sor.”³⁸ Mint arra alább részletesen kitérünk, Zrínyi prózai munkáinak közelmúltban megjelent kritikai kiadása finoman szólva nem támasztja alá Perjés koncepcióját.³⁹

Perjésétől eltérő álláspontra helyezkedik a *Tábori kis tractá*val kapcsolatban Zrínyi prózai munkáinak legújabb eszmetörténeti interpretációs kísérletében Trencsényi Balázs, aki olyan ahistorikus-normatív hadvezetési szabálykönyvnek tartja, amelyben „az előírások történeti és politikai kontextustól való teljes eloldozottságot mutatják”. Megállapítása szerint a szöveg az ideális hadsereg szervezésére tartalmaz recepteket, s hiányoznak belőle a helyi földrajzi-gazdasági-politikai specifikumra való utalások. Ennek némileg ellentmondva, Trencsényi mégis elfogadja Széchy datálását, s a munkát Zrínyi 1646-os Oberfeldwachmeister-i és 1647-es horvát báni kinevezésével hozza összefüggésbe, s első szerzői korszakában helyezi el.⁴⁰

A fentiekből látható, hogy a *Tábori kis tractára* vonatkozó, csaknem másfél évszázadra visszanyúló szakirodalomban a munkának több, egymásnak homlokegyenest ellentmondó interpretációja alakult ki. A Rónai Horváth-féle felfogás szerint a szöveg szoros összefüggésben áll az *Afiummal*, és konkrét időponthoz, az 1660-as évek török elleni készülődéséhez köthető, míg Széchy, Markó, Klaniczay, Perjés és Trencsényi az 1640-es évekre datálják és többen közülük történeti kontextustól független munkának tartják,

³⁷ *Perjés* 1957. 89. o.; *Perjés* 1964. 224. o.

³⁸ *Perjés* 1957. 97. o. (Bevezetés a *Tábori kis tractához*); *Perjés* 1965. 224. o.

³⁹ *Kulcsár* 2004. 44–45., 228–239. o.

⁴⁰ *Trencsényi Balázs*: Államrezon – állam nélkül. In: *Uő*: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok. Budapest, 2007. 137. o. Az eszmetörténeti megközelítés alapján sorolja a magyarországi politikai irodalom „militaris” szekciójába a *Tábori kis tractát* Bene Sándor is: *Bene Sándor*: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ*, 19 (2007/1). 60. o.

amely nem illeszkedik a kései Zrínyi-művek nemzeti hadsereg-koncepciójához. Rónai Horváth és Perjés szerint fő mű, a többség ellenben korlátozott célú szakmunkának nevezi, és megoszlanak a vélemények a *Tábori kis tracta* műfajáról is: Rónai Horváth „hadi rendtartás”-nak, Markó „Diensreglement”-nek, Klaniczay és Perjés „traktátusnak” nevezi (igaz az előbbi ez alatt rendszeres hadtudományi értekezést, utóbbi a mai fegyvernemi szabályzatok, utasítások korabeli megfelelőjét érti), míg Pálffy Géza dolgozatunk köszönettel vett lektori észrevételében „Feldordnung”-nak, tábori rendtartásnak mondja.

A *Tábori kis tracta* kutatástörténetének áttekintése még egy fontos tanulsággal jár, nevezetesen, hogy Zrínyi prózai műveinek nem csak értékelését, de még kronológiáját is a Salamon Ferenc, Pauler Gyula és Széchy Károly által kialakított, a Zrínyi–Montecuccoli (vélt és valós) ellentétet középpontba állító nemzeti romantikus történet-szemlélet határozza meg szinte napjainkig. Éppen a *Tábori kis tracta* esetében azonban tévútra vezetett a Clausewitz hadtudomány-felfogásán alapuló, szűk katonai-szakmai interpretáció is. Úgy tűnik, sikert csak komplex megközelítés hozhat, s a Zrínyi-művek eredeti kontextusba állítása és kronológiájuk rekonstruálása nem lehetséges a korabeli műfajrend ismerete nélkül.⁴¹

A műfaj

A Zrínyi prózai munkáinak kritikai kiadását sajtó alá rendező Kulcsár Péter Perjés Géza és Klaniczay Tibor érvelése nyomán elfogadja, hogy a *Tábori kis tracta* egy tervbe vett nagyobb igényű katonai szakmunka része, de leválasztja róla, és külön címmel, önálló szövegként közli a „Fraytág szerént száz gyalog szállása” kezdetű részt, amely a tábor kiosztásával és lerajzolásával foglalkozik Adam Freytag németalföldi hadmérnök egyik műve nyomán, s amelyet Kulcsár ugyanazon nagyobb mű előkészületének nevez.⁴² A *Tábori kis tracta* ma ismert egyetlen, Bónis-kódexbeli autentikus kéziratának vizsgálatán alapuló hipotézise szerint a másoló cédulákon kaphatta a kész szöveget, „erre következethetünk abból, hogy címlapot nem ad, és az I.2. szakasz két, néhány soros darabját fölcserélte. Nehezen áttekinthető fogalmazványra utal a viszonylag sok félreolvasás, és hogy a szeme átugrott egy-két szón, amelyet a harmadik kéz pótolott. A rengeteg számban elég sok a hiba.”

Kulcsár eljárásának jogosságát alátámasztja, hogy a Freytag-kivonat a Bónis-kódexben is új páratlan oldalon kezdődik, és beszédhelyzete és több számadata eltér a *Tractátétól*. Amíg ugyanis emez fejedelmi többes számban rendelkezik („Mi azért... elégnek ítélünk...”, „legyenek...”, „lássuk hát...” stb.), addig a kivonat többnyire általános alannyal fogalmaz („el tudván ember szállítani...”, „számán kell embernek hadni minden szekert”, „kell lenni...”), s az egész tábor szállásáról írva 20 kapitányságról beszél, amelyből 12 gyalog, 8 lovas. Ez ellentmond a *Tracta* első részében 24 000 fős tábor esetén megadott 3:1 gyalogos-lovas aránynak.⁴³ Lehet, hogy a másoló elé nehezen áttekinthető és olvasható cédulahalmaz került, amelynek számadatain tovább rontott, de ha így történt, ez is annak a

⁴¹ A XVII. századi magyarországi hadtudományi irodalom műfajrendjéről lásd: Hausner 2008.

⁴² A kivonat Adam Freytag: *L'architecture militaire ou la fortification nouvelle*, Leiden, 1635. c. művéből készült. Lásd: Bibliotheca Zriniana 358. o.; Kulcsár 2004. 44., 240–247. o.

⁴³ Vö. Cserne 1954. 171–175. o.

bizonyítéka, hogy a mű nem volt rendezett, befejezett egész. Ebből a mára tovább rövidült, mai ismereteink szerint tehát mindössze 13 rövid fejezetből, alig 400 sorból álló szövegből nagy merészség egy mindent felölelő hadtudományi mű tervére következtetni, miként azt Perjés Géza tette. Sokkal inkább a gyakorlati hadseregszervezéssel kapcsolatos korabeli írásbeliség termékeihez tartozó szervezési táblázatokhoz és ellátási-élelmezési kimutatásokhoz, rendelkezésekhez áll közel, mint a hadtudomány egyes kérdéseinek rendszeres feldolgozását nyújtó értekezésekhez, korabeli kifejezéssel: traktátusokhoz. A szöveg tartalma alapján Széchy Károly jellemzését tarthatjuk a legtalálóbbnak, aki a *Tractát* a költő-hadvezér gyakorlatias, maga használatára készített írásának nevezte.

A műfaj meghatározásánál és a mű értékelésénél a cím *tracta* szava zavarta meg a kutatókat, akik (például Klaniczay) ennek alapján következtettek egy nagyobb rendszerezés szándékára. A félreértés forrása és okozója maga Zrínyi, aki – mint azt Kulcsár Péter kiadásának gondolatgazdag bevezető tanulmányában meggyőzően bizonyítja – a nyelvi változatosság kedvéért „eléggé szabadosan bánik” az olyasféle szakkifejezésekkel, mint aforizmus, discursus, tanúság, s sokszor helyettesíti egymással őket.⁴⁴ A *tracta* nem feltétlenül műfajt jelöl nála, hiszen használja azt a *Vitéz hadnagyra* vonatkoztatva is az *Afiumban* („Ez előtt is penig írtam egy kis tractatust, kinek neve Vitéz hadnagy...”). A szállott várakról tervezett írását pedig egyszer discursusként említi a *Vitéz hadnagy* aforizmái között („De mivel hogy szállot várokrul magános discursust akarunk csinálni...”), másszor tractátusként („Nem szólok a’ városok, várok és erősségek meg vétele felől, talám külön tractatusban arról is fogok valahun írnia”).⁴⁵ A *tracta* kifejezés a *Tábori kis tracta* címben sem műfaji értelemben áll, hanem a táborba szálló hadsereggel kapcsolatos teendők traktálását, azaz a szó eredeti jelentésében, tárgyalását jelenti.

A *Tábori kis tracta* a maga töredékes voltában is műfajilag a regulamentumokkal mutat rokonságot, s tartalma alapján azok általános típusába sorolható. A regulamentumok, az egész hadsereg szervezésével, „közelebbről a haderő felállításával, beosztásával, élelmezésével, fizetésével, tehát ellátásával foglalkozó” szervezési szabályzatok,⁴⁶ amelynek legkifejlettebb példája Magyarországon a Rákóczi-szabadságharc során, az 1707. évi ónodi országgyűlésen elfogadott és nyomtatásban is megjelentetett *Regulamentum Universale*. Ez éppúgy a hadak létszámával és fizetési táblázatával kezdődik, mint a Zrínyi munkája.⁴⁷

A Freytag-kivonat leválasztása azért is fontos újdonság, mert a műfaji besorolás körüli félreértések nagy részét az okozta, hogy a táborhelyről szóló szöveg alapján próbálták a *Tractát* a szolgálati szabályzatok, a tábori rendet és fegyelmet szabályozó utasítások körében elhelyezni. Markó Árpád és Pálffy Géza („Dienstreglement”, illetve „Feldordnung”) javaslatai erre a részre támaszkodnak, mert valóban, a táborba szállt hadsereg

⁴⁴ Kulcsár 2004. 34. o. Ugyancsak Kulcsár észrevétele, hogy Zrínyinél egymást érik a maga csinálta vagy a köznapitól eltérően használt szavak és kifejezések. Ennek egészen világos, szép példája az *Afium*, amely már a címében is egy olyan szót hordoz, amelyet minden valószínűség szerint Zrínyi talált ki, s amelyet éppen ezért már a kortársak is elírásnak véltek és kiigazították „fátum”-ra. Uo. 14. o.

⁴⁵ Uo. 120., 154. o. (Kiemelés tőlem – H. G.)

⁴⁶ Markó–Tóth 1954. 144. o.

⁴⁷ Uo. 148–150. o.; Bánkúti 1976. 152. o.

rendjét, fegyelmét szabályozó rendelkezések, korabeli kifejezéssel edictumok egyik lényeges eleme volt a kvártélyozás és a táborozás rendjének a szabályozása.⁴⁸

A *Tábory kis tracta* néhány helye valóban megengedi azt a feltételezést, hogy a szöveg eredetileg talán több fejezetből állt. Első részének 3. pontja arra utal, hogy ha volt, vagy lett volna folytatása e munkának, az a fegyellemmel összefüggő hadi törvényeket tárgyalta: „... a rendet teszik penig jó hadi tisztek s törvények. It szállunk a tisztekről.”⁴⁹ Az éléről szóló fejezetében pedig arra céloz, hogy (nyilván a tábor fegyelmével összefüggésben) a zsákmányolásról is szólni kíván.⁵⁰ A hadi törvénykezést azonban az 1707. évi *Regulamentum Universale* is tárgyalta,⁵¹ ha el is készült (volna) a *Tracta* e része, önmagában ettől még nem kellene a „Feldordnung”-ok körébe sorolni.

Annyit állíthatunk bizonyosan, hogy a ma ismert három kivonat (Fronsperger, Schwendi és Freytag) nem lehetett a része. Zrínyi munkamódszerét, habitusát tekintetbe véve valószínű, hogy az utóbbiak katonai szakmai tudásszomjának, önképzésének az eredményei. Azért is olyan fontosak hadtudományi szempontból, mert bizonyítják, Zrínyi mindent elkövetett, hogy e téren is bővítse ismereteit.⁵²

A keletkezés időpontja

A *Tábory kis tracta* eszerint nem egy nagy hadtudományi rendszerezés egyik fejezete. Nem azért mert Zrínyi – miként Rónai Horváth gondolta – antimetodista lett volna, aki nem hitt a hadtudomány tudomány voltában, rendszerezhetőségében, hanem mert más, sokkal gyakorlatibb céllal készült. Regulamentumot nem szoktak az íróasztalfióknak írni, a hadiszabályzatok ebben a korban még mindig konkrét hadjáratokhoz kötve jöttek létre.⁵³

Széchy jól érzékelt a munka gyakorlati jellegét, csak Zrínyi 1646-ban elnyert rangját félreértelmezve, tévesen kötötte sohasem létezett tábornemestri beosztásához. Az 1640-es években ugyanis Zrínyi mindössze néhány száz fős egység élén vett részt a harmincéves háború küzdelmeiben, és teljesen irreális gondolat lett volna részéről 25, illetve 36 ezres hadsereg szervezéséről, ellátásáról gondolkodni. Ez az 1660-as években vált aktuálissá kérdéssé, a török elleni készülődés időszakában, amikor például a magyar rendek az 1662. évi országgyűlési végzésben 25 725 fős katonaság kiállítását mondták ki,⁵⁴ s 1663 őszén, illetve télen Zrínyi számára lehetőség nyílt önálló hadjárat vezetésére.

⁴⁸ Markó–Tóth 1954. 150–162. o.

⁴⁹ Kulcsár 2004. 229. o.

⁵⁰ „Ha ellenség földén jársz, ott is a’ sakmány igen bolond alkalmatlanság, mert azon zászló alatt edgyik turkál benne, a’ másik koplal, töb vitéztis kongatnak agyon a’ sakmányokon, hogy nem mint egy aprólék hartzon, de erről oda alább többet szállunk.” Kulcsár 2004. 234. o.

⁵¹ Markó–Tóth 1954. 149. o.

⁵² Ugyanezt támasztja alá Zrínyi könyvtárának gazdag hadtudományi szekciója: a csáktornyai bibliotéka több mint 70 művet tartalmazó Militares anyaga európai összehasonlításban is megállja a helyét, és pusztán nagyságánál fogva is fordulatot jelent az európai hadtudomány magyarországi recepciójának történetében. Zrínyi egymaga birtokolta a XVI–XVIII. századi magyarországi könyvjegyzékekből ismert külföldi katonai szakmunkák több mint a felét! Domokos–Hausner–Veszprémy 1997. 50–57. o.; Hausner 2005.

⁵³ Rohonyi 1954. 236. o.; Bánkúti 1976. 152. o.; Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 81. o.; Hausner 2001. 471–472. o. Vö. Hausner 2008. 517–520. o.

⁵⁴ Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici. Budapest, 1901. 227–228. o. Lásd: Czigány 2004. 114–115. o.

Zrínyi politikai programja, a török kiverése, az országegység helyreállítása fontos elemeként az *Afiumban* akkortájt fogalmazta meg az állandó magyar katonaság felállításának szükségességét. Ennek volt a része a fegyelem, a *militaris disciplina* helyreállítása. A *Szigeti veszedelemben* és a *Vitéz hadnagyban* is hangsúlyos gondolat az *Afiumban* központi helyet foglal el, annak egyik vezérgondolata. Zrínyi ez utóbbiban nyolc esetben használja a kifejezést, minduntalan visszatér rá, mint az ország megmaradásának fundamentumára. Az ország hanyatlásáért felelős nemzeti vétkek felsorolásában elsőként szerepelteti („Csúfsága lettünk a’ nemzeteknek és magunknak ... Miért? a’ vitézségnek disciplinaja meg nem tartásáért...”), de a török áfium elleni orvosságok között is ezt nevezi meg az egyik legfontosabbként, amelyre ha a magyarok „applikálják magokat ... bizonyos vagyok benne, el nem nyél a’ pogány eb egyszersmind, hanem még egyszer talpra áll a magyar.”⁵⁵ Az *Afium* többször is összeköti a disciplina helyreállítását a regulák szükségességével: „De mivel a’ hosszú békeség el szoktatta nemzetünket a’ disciplinától, kel mestereket találunk, kik által ismég in usum [használatba] jöhessenek az el felejtet reguláknak, azért nem szégyen attul tanulni, a’ ki többet tud, szégen meg kötni tudatlanságban magát s nem tanulni.”⁵⁶

Bár Zrínyi prózai művei keletkezésének kronológiája a mai napig is részben konjekturális, a kritikai kiadás Klaniczay Tibor és R. Várkonyi Ágnes álláspontját összeegyeztetve az *Afium* keletkezését 1661–1663 közöttre teszi.⁵⁷ Legutóbb R. Várkonyi újabb érveket hozott fel e mű 1663. évi keletkezése mellett.⁵⁸ Véleményünk szerint ezzel szinte egy időben készülhetett a *Tábori kis tracta* is. Ennek legvalószínűbb időpontja, 1663 nyara, kora ősze lehetett, amikor I. Lipót általános, vagy személyes nemesi felkelést (*generalis seu personalis insurrectio*) hirdetett (1663. június 7.) Érsekújvár török ostromára tekintettel, s Zrínyit egész augusztusban tartó hosszas egyeztetések után kinevezték – a beteg Wesselényi Ferenc nádor katonai hatáskörét a Dunántúlon ellátó – országos főkapitánnyá (*supremus et generalis capitaneus, supremus generalis/dux* korabeli latinos magyarsággal *generalissimus*, azaz magyarul *fő generális*). Zrínyi az uralkodói megerősítést követően a felkelő csapatok feletti országos főkapitányi hűségesküjét szeptember 11-én vagy 12-én tette le a császárvárosban, majd ezt követően Hannibal Gonzagával, az Udvari Haditanács alelnökével és egyúttal a bécsi helyőrség parancsnokával együtt indult Montecucoli táborába, ahol szeptember 13. és 15. között egyeztettek Érsekújvár felmentése, a német és magyar csapatok együttműködése, valamint a portyázó törökök elleni védekezés lehetőségeiről. A felkelő magyar hadak országos főkapitánya csak ezután indult a Vas megyei Vát melletti táborba. Ott szeptember 17-én megmutálta a „a dunántúli főurak és vármegyék felkelő, valamint a végházakból kirendelt magyar végvári katonák összesen mintegy 8500 főnyi csapatait.”⁵⁹ A főgenerális Zrínyi mellé Batthyány Kristófot választották vicegenerálissá; az akkor létrehozott három lovas kontingens (mondhatnánk ezred, korabeli latinsággal és magyarsággal egyaránt *brigáda*) kapitányai

⁵⁵ Kulcsár 2004. 210., 215. o.

⁵⁶ Uo. 221. o.

⁵⁷ Uo. 42. o. Vö.: Klaniczay 1964. 648. o.; R. Várkonyi 1975. 43. o.

⁵⁸ R. Várkonyi Ágnes: Szimuláció, etika és törvényesség 1660–1711. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. (Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó.) Budapest, 2010. 254. o.

⁵⁹ Pálffy 2007a. 55. o.; Pálffy 2007b. 275–278. o.

Esterházy Pál, Draskovics Miklós és Batthyány Pál lettek. Esterházyt tábori főstráza-mesterré is megválasztották, a „főhadibíró” pedig Lipics Márton, Zala vármegye egykori gyakorlott alispánja és Zrínyi bizalmasa, a „főszekérmester” Dömölky András, a Batthyányak lovashadnagya, az ún. „nyargaló kapitányok” pedig Csányi Bernát körmen-di kapitány és Balog Gáspár lettek.⁶⁰ Ez a szervezés megegyezik a *Tábori kis tractában* leírtakkal, jóllehet a brigádák 1500-1600 fős létszáma eltér az ott megadott ezredlét-számoktól.⁶¹ Zrínyi ezt követően visszatért Horvátországba, ahonnan megbízható csapa-tokat hozott magával, mivel lesújtó véleménnyel volt a nemesi felkelésről, s inkább vég-vári és reguláris csapatokat kívánt a török ellen bevetni.⁶² Végül október 4-én ért csapataival újra Vat mezejére, akkorra azonban Érsekújvár már török kézbe jutott.

Zrínyi tehát 1663. szeptember–októberében valóságos tábort vezetett. Nagyszabású tervekre utal, hogy megpróbált parancsnoki jogkört szerezni Raimundo Montecuccoli tá-bornagy és győri főkapitány Duna mellett gyülekező osztrák-német csapatai felett, ter-mészetesen sikertelenül, s új tisztségéhez gyűrűspecstjénél nagyobb, báni pecsétjéhez képest pedig feliratában új címével kiegészülő középpecsétet csináltatott.⁶³ Zrínyi politi-kai-katonai programját és gyakorlatias szellemét ismerve, a *Tracta* sokkal inkább ekkor keletkezhett, mint az 1640-es évek légüres terében. Félbemarádását is a gyorsan válto-zó hadi és politikai helyzet magyarázhatja. Mint említettük, mire Zrínyi visszatért a Vat melletti táborba, Érsekújvár elesett, a török elleni diverzió így elmaradt, a nemesi felke-lés ezt követően novemberben szétoszlott. Zrínyi visszatért a Muraközbe, s távollétében a dunántúli hadak irányításának tisztét a nádor országos főkapitányi (*supremus capitaneus*) jogkörével decemberben Nádasdy Ferenc kapta meg.⁶⁴

Még egy időpont van Zrínyi életében, amikor önálló hadszervezői és vezetői műkö-désre nyílt lehetősége, s ez az 1663–64. évi téli hadjárat volt. Az 1663 őszétől szervezett török ellenes támadó hadjáratban⁶⁵ mintegy 26 000 fős koalíciós (magyar, horvát, oszt-rák örökös tartományokbeli és birodalmi) hadsereget vezetett. A *Tracta* akár e hadjárat alkalmára is készülhetett (ez esetleg magyarázhatná, hogy mért nem magyar táborról be-szél), de valószínű keletkezési időpontja ez esetben is 1663, hiszen mint említettük, a hadjárat szervezése az év őszétől folyt.⁶⁶

Végezetül még egy elgondolkodtató sajátossága van a *Tracta* szövegének, amely in-kább az 1660-as évekbeli datálás mellett szól. Már Perjés Géza is megállapította, hogy

⁶⁰ Pálffy 2007b. 279–280. o.

⁶¹ Kulcsár 2004. 229–230. o. Zrínyi fő generális címének és a hadsereg vezetőjére a Tábori kis tractában olvasható elnevezésnek az azonosságára már Pálffy Géza felfigyelt: Pálffy 2007b. 275. o.

⁶² Zrínyinek a nemesi felkelésről mondott rossz véleményéről, amelyről a bécsi udvart és János Fülöp ma-inzi érseket, a Rajnai Szövetség elnökét is tudatta, valamint a dunántúli felkelő tábor fegyelmi helyzetéről: Pálffy 2007b. 269., 282. o. Az 1663. évi nemesi felkelés kudarcaról: Czigány 2004. 114–115. o.

⁶³ Pálffy 2007b. 273., 275. o.; Vitnyédy II. 124. o.

⁶⁴ Pálffy 2007b. 275–276. o.

⁶⁵ A hadjárat tervezéséről és szervezéséről: Perjés 1989. 57–75. o.; Perjés 2002. 380–382. o.; Pálffy 2007a. 55. o.; R. Várkonyi 2010. 297–300. o.

⁶⁶ Egy 1663. december 10. Lipcsére datált hasonló szervezési terv maradt fenn a szövetséges hadsereg ösz-szeállításáról a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchiv Mainzler Erzkanzlerarchiv anyagában: amely a *Türcken Einbruch in Ungarn* ceruzás címet viseli: HHStA Mainzler Erzkanzlerarchiv (MEA) Militaria Karton 15. Teil 5. (Pontos jelzetéért és fénymásolatáért Fazekas Istvánnak tartozom köszönettel.) Vö. R. Várkonyi 2010.

míg az egyes tisztségviselők feladataival, a fizetéssel, a ruházattal, a fegyverzettel foglalkozó részekben Zrínyi egyebek közt Gusztáv Adolf hadi rendtartását követi, addig az élelemellátás tárgyalásában teljesen önálló. Ez annál is szembetűnőbb, mivel a korabeli hadtudományi munkák rendkívül ritkán foglalkoztak e rendkívül nehéz, bonyolult kérdéssel. Részletesen és kimerítően majd csak a francia hadtáptiszt Puységur (1656–1743) tárgyalta az 1720-as években készült *Art de la guerre par principes et par regies* (A hadművészet alapelvei és szabályai) című értekezésében.⁶⁷

Zrínyi az élelemellátás legapróbb technikai részleteit is lelkiismeretesen számba veszi. Kezdi az élelem beszerzésével. A korban általános rekvizíció vagy vállalkozók (kereskedők és markotányosok) révén zajló élelemellátás helyett Zrínyi határozottan az adókivetés útján, főleg azonban az állami fölvásárlással történő központi ellátás mellett foglal állást. Ha a gabonaszükségletet központilag vásárolják fel, Zrínyi a városi piacokat ajánlja, mert ott az árak alacsonyabbak. Adó kivetése esetén saját országban a lakosság készletének maximum 1/10-ét, ellenséges földön 1/5-ét tanácsolja igénybe venni.

A 24 000 fős sereg (amely kocsisokkal, szolgálkával és más kiszolgáló személyzettel együtt 31 000 főt jelent élelemellátás szempontjából) napi, illetve éves kenyér-, liszt- és takarmányszükségletének részletes kiszámítását követően Zrínyi ismerteti az utánszállítás mechanizmusát. A napi 248 q kenyér, illetve 370 q zab sereg után való szállításának legegyszerűbb módja a vízi szállítás. Ezt javasolja a kortárs Montecuccoli és majd Puységur is, aki nagyobb sereg bizonyos távolságon túli utánpótlását másként egyáltalán nem tartja megvalósíthatónak. Zrínyi azonban, korát megelőzve, kidolgozta a szárazföldi szállítás raktárellátáson és ingajáraton alapuló mechanizmusát is.⁶⁸ A 31 000 fő 30 napi élelem- és takarmányellátásához számításai szerint 1300 szekérre lett volna szükség, „abban pedig mód nincsen” – írja, részint a szállítóoszlop hossza, nehézsége, sebezhetősége, részint az ennyi szekér és ló beszerzésével járó óriási pénzügyi teher miatt. Így csupán 205 élelemszállító szekérrel számol. Ennyi szekérre viszont csak ötnapi élelem fér, ezért a szekereknek ingajáratban kell mozogniuk a raktár és a hadsereg között: „a szekereknek szüntelen kell tsak jöni, menni a’ végső, kezednél lévő városban, kiben jó idején kell a’ gabonát hordani, a’ megnyit ember szükségesnek gondol, s ot sütvén, szüntelen kel a’ a táborban hordani a’ kenyeret. Ha a’ hely igen messze esik, közép helyen helyen egy alkalmas helyt erősséget kel fel vetni, abban sütő házakat csinálni...”⁶⁹

Zrínyi a *Tábori kis tractáiban* a hadsereg ellátásának a kérdését államigazgatási és pénzügyi síkra emeli. A 24 000 fő éves gabona- és takarmányszükségletének magas éves költsége (181 000 Ft) ellenére is a központilag biztosított ellátás mellett áll ki: „Mondhatná valaki, drágaságban ez igen sokra menne. Tudom én azt, de akkor is enni kell... kevesebbe telik ez így a’ hazának, mint amúgy, mert noha amúgy kevesebbé láttatik a respublicának pénze fogyni, mint így, de felette igen fogy a’ haza pénze, amikor az szegény ember nyomorog és szenyherül, az Istentül átkot kívánt. Mindenkör jobb, hogy az vitéz számára más vásárollyon, mint sem ő az szegény emberrel baltával árullyon meg.”

⁶⁷ Perjés 1957. 100–104. o.; Perjés 1965. 218–222. o.; Perjés 1976. 54–57. o.

⁶⁸ Géza Perjés: Count Miklós Zrínyi, general and military thinker. In: East Central European War Leaders: Civilian and Military. Szerk. Király Béla et al. (East European monographs 243.: War and society in East Central Europe XXV.) New York, 1988. 129–132. o.

⁶⁹ Kulcsár 2004. 237. o.

Az így kifizetett pénzek Zrínyi érvelése szerint adó formájában azután újra az államkasszába kerülnek, s ily módon meggyorsul a pénz körforgása, amit igen fontosnak tart: „A mit hó pénzére ki adot ember, titkos más utakon ismét kezében mégyen, így ezek ismét adózhatván, a' pénz majd mind ismét megtér a' respublica tárházában, a' honnét ismét ki mégyen jövendőben. Ez a' cirkulatio pedig oly szükséges s oly hasznos mindenben a' hazába, hogy annak nagy hasznát könnyebb álmélkodva tsudálni, mint sem le írni.”⁷⁰

Hadseregellátás és adózás, hadseregellátás és pénzforgalom bonyolult összefüggését Zrínyi aligha lehetett képes már az 1640-es években így átlátni és megfogalmazni, nem csak ifjúkora miatt, hanem azért sem, mert a harmincéves háború alatt, amikor is Széchy és nyomában járó Zrínyi-szakirodalom szerint a *Tábori kis tracta* keletkezett, az ebben kifejtett adókövetés, állami fölvasárlásos rendszer teljességgel elképzelhetetlen és megvalósíthatatlan volt. Montecuccoli ugyan már 1641-ben írt *Trattato della guerra* című művében papírra vetett néhány értékes gondolatot a hadsereg-élelmezésről,⁷¹ a Német-római Birodalomban és a Habsburg Monarchiában az ilyesféle korszerű, a kereskedelem és a pénzforgalom fellendítését célzó merkantilista elveket azonban csak a harmincéves háborút követően, az 1660-as, 1670-es években dolgozták ki a kameralisták.⁷² Zrínyit önképzése, olvasmányai és katonai-államigazgatási tapasztalatai fokozatosan vezethették a fenti összefüggések felismeréséhez az 1660-as években.

Az Afium és a Tábori kis tracta viszonya

Az *Afium* békeidőszakra 12 000 fős állandóan fegyverben tartott armada fölállítását javasolja, hadakozás esetén 24 000 főt. A *Tábori kis tracta* is az utóbbival számol, igaz más fegyvernemi arányokkal (18 000 gyalogos, 6000 lovas), ami arra utal, hogy ezt támadó hadműveletekre tervezte Zrínyi. Az *Afium* röviden érinti a sereg fizetésének, ruházatának kérdését („Ez az armada szükséges, hogy elegendő fizetéssel és minden provisióval adminisztráltassék, oly fizetése legyen pedig a vitéznek, hogy azzal becsületesen hórul hóra bé érje, magát ruházhassa, fegyverezhesse, és eledelére elég legyen neki”⁷³), amit a *Tracta* egyes fejezetei részletesen kifejtenek (*Fizetésről, Köntösről, Fegyverről, Életről*).

⁷⁰ *Kulcsár* 2004. 238. o.

⁷¹ *Raimondo Montecuccoli: Trattato della guerra* (1641). II. Buch, V. Capitel: Von der Lebensmittel. In: *Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli General-Lieutenant und Feldmarschall*. (Hrs. Alois Veltz.) I. Band, Wien und Leipzig, 1899. 200–213. o.

⁷² Egyik korai képviselőjük, Johann Joachim Becher például Ferdinand Maria bajor választófejedelem müncheni udvarában (akinek szolgálatába 1664-ben lépett, mint udvari orvos és matematikus) fejtette ki először és kezdte megvalósítani gazdasági reformelképzeléseit, amelynek középpontjában a pénzreform, egy állami bank, kereskedőház és manufaktúra létrehozása állt. *Hassinger* 1951.; *H. R. von Srbik: Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte Österreichs im Zeitalter des Merkantilismus*. Frankfurt a. M. 1969.; *Madarász Aladár: Kameralizmus, történelmi iskola, osztrák gazdaságtan. Három vázlat a német és osztrák közgazdasági diskurzus történetéből. Közgazdasági Szemle*, XLIX (2002. október) 838–857. o.; *R. Várkonyi* 2002. 445–449. o. Lásd még: *J. J. Bechers: Politischer Diskurs ...*. Frankfurt, 1668. Vö. *Hassinger* 1951. 27–42. o.; *Fabio Martelli: Raimondo Montecuccoli «Restitutor Imperii»*. In: *Raffaella Gherardi – Fabio Martelli: La pace degli eserciti e dell'economia. Montecuccoli e Marsili alla Corte di Vienna*. Bologna, 2009. 65–77. o. (az *Economia e politica in Montecuccoli* c. fejezet), valamint *Raffaella Gherardi: Luigi Ferdinando Marsili e la frontiera dell'imperio*. In: uo. 161–173. o. (*Il mercantilismo asburgico dal Reich alla Monarchia austriaca* c. fejezet).

⁷³ *Kulcsár* 2004. 214. o.

Az *Afium* és a *Tábori kis tracta* Zrínyi prózai műveinek ma ismert egyetlen autentikusnak tekinthető kéziratában, az ún. Bónis-kódexben is összetartozik. Az *Afium* a kódex 120. rectóján a Bibliából vett idézettel (Bírák könyve 5.2, 8., 9.: Deborah éneke) és háromszori Amen-nel zárul, ami alatt közvetlenül ez a szöveg olvasható: „Evel az írással mutattatik meg, hogy fegyverrel s jó országunkban. Miképpen s hogy kellyen azt rendelni, tartani és más sok particularitással fel talállyuk könnyen ha akarjuk. Volenti nihil difficile.”⁷⁴ A 120. verso oldal üres, a 121. rectón, önálló címlap nélkül következik a *Tábori Kis Tracta* felírás, s alatta folyamatosan a szöveg. A másoló tehát úgy tudta, hogy a *Tracta* az *Afium* után áll, márpedig az egész kódex egy reprezentatív, a teljes életművet kronologikusan tartalmazó gyűjteménynek látszik.⁷⁵ Az *Afium* befejezése alatti sorok akár a *Tracta*ra is vonatkoztathatók, hiszen pontosan ez tartalmazza, hogy a fegyvert (ti. a hadakat) „miképpen s hogyan kellyen ... rendelni, tartani”.

Mindezek alapján megfontolandónak tartom Rónai Horváthnak a *Tábori kis tracta*nak az *Afium*mal való összefüggéséről írott észrevételét, nevezetesen, hogy a regulamentum az *Afium*-ban előbb kifejtett elveket volt hivatott konkretizálni, a táborba szállt katonaság számára rendelkezéssé formálni. A két mű úgy viszonyulhat egymáshoz, mint Tolnai Mihály kuruc tábori lelkész *Szent Had* című, 1676-ban elmondott és kiadott tábori prédikációja a bujdosók számára ugyanekkor tájt készült hadszabályzathoz.⁷⁶

Markó Árpád – Széchy nyomán⁷⁷ – Rónai Horváth-tal szemben három érvet hozott fel az 1661. utánra datálás ellen: 1. „a *Tábori kis tracta*-ban még nem találunk hadtörténeti példákat, pedig ezek Zrínyi minden későbbi munkájában, különösen pedig az *Afium*-ban sűrűn előfordulnak.” 2. „Azok a korabeli források, amelyekre hivatkozik, mind 1646. előtti eseményekkel vagy könyvekkel foglalkoznak.” 3. „De a legdöntőbb érv az, hogy a *Tábori kis tracta* sem önálló magyar hadseregről, sem egy nemzeti sereg táboráról nem beszél, pedig az *Afium* vezérfonala éppen az önálló nemzeti hadsereg felállítását sürgető gondolat.”⁷⁸

Ami az elsőt illeti, maga Markó cáfolja meg, hiszen egy lappal előbb ezt írja: „A táborhelyek belső csoportosításánál latin klasszikus műveltségére támaszkodva, igen sokszor Polybiust és a római mintákat veszi alapul.”⁷⁹ A *Tracta* valóban a rómaiak példájával, Polübiosz emlegetésével kezdődik, de később is szól róluk: „A római vitézek nyoltzad napit is [ti. ételme] tartoztak a hátokon hordozni...”⁸⁰

Zrínyinél az egyes művek forrásainak megjelenési éve és az abban foglalt események időpontja nem, vagy csak kivételesen hozható összefüggésbe a művek datálásával. A *Vitéz hadnagy* egyik forrása például egy 1583-as megjelenésű kötet (Guiccardini–Lottini–

⁷⁴ Zrínyi Miklós prózai művei 1985. 707. o.; *Kulcsár* 2004. 227. o.

⁷⁵ *Kulcsár* 2004. 10–11. o. Bár Kulcsár befejezetlen, esetleg a szerző halála után összeállított gyűjteménynek tartja, korábban Kovács Sándor Iván meggyőző érveket hozott fel amellett, hogy a ma Bónis-kódexnek nevezett kéziratban Zrínyi saját kezű javításai vannak, s így az a szerző szándékát tükrözi. *Kovács S. I.* 1985. 33–47. o., különösen: 33–34. o.

⁷⁶ *Tolnai Mihály*: *Szent Had*, az az Lelki és Testi szabadságért fegyvert vont Vitézek Tüköre. Kolozsvár, 1676. RMK I. 1197. (Modern kiadása: *Incze* 1937.) *Koncz József*: *Bujdosó magyarok hadi szabályzata*, 1676–78. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 569–571. o. Vö. *Hausner* 2008. 515–516., 518. o.

⁷⁷ Széchy I. 1896. 217. o.

⁷⁸ Markó 1939. 65–66. o.

⁷⁹ Uo. 65. o.

⁸⁰ *Kulcsár* 2004. 237. o.

Sanso-vino: *Propositioni overo...*), a másik egy 1635-ben kiadott munka (Virgilio Malvezzi: *Discorsi sopra Cornelio Tacito...* Velence, 1635), az Afium pedig Busbequius 1581-ben napvilágot látott *Exclamatio* kiadására épül. Ráadásul, a csáktornyai bibliotéka katonai tárgyú köteteinek döntő többsége 1646 előtt jelent meg.⁸¹ Így ez az érv sem perdöntő.

Markó legsúlyosabb ellenvetése, hogy a *Tracta* nem beszél önálló magyar hadseregről, sem a török kérdésről. Ez utóbbi igaz. De ha feltesszük, hogy ez az *Afiumban* kifejtett program „végrehajtási utasítása” lett volna, akkor miért is beszélne, hiszen azt már a röpi-ratában kifejtette, míg a *regulamentum* műfaji tulajdonsága, hogy általánosít.⁸² Zrínyi maga mondja az *Afiumban*: „Szükséges volna ugyan, hogy ezt a’ hadi tudománt bővebben meg explicálnám, de mivel arra most nints nékem intentióm, hogy particulariter examinállyam [részleteiben megvizsgáljam], in genere mondok valamit, az mit én tudok...”⁸³

*

A *Tábori kis tracta* műfajának, keletkezési időpontjának és Zrínyi prózai életműben elfoglalt helyének kérdésében a szakirodalomban több eltérő álláspont alakult ki. Ezek egy része a cím, más része Zrínyi 1646-ban elnyert *Generalfeldwachmeister* rangjának (Széchy Károlytól származó) félreértésén alapszik.

A munka tartalma, a korabeli műfajrend és a történelmi kontextus áttekintése nyomán úgy véljük, hogy a *Tábori kis tracta* megtevesztő címe ellenére a korabeli hadtudományi irodalom hadiszabályzat (*regulamentum*) műfajába tartozik. Semmiképpen sem Zrínyi fő műve, nem is egy nagy hadtudományi rendszerezés első fejezeteinek egyike, hanem a török ellen táborba szálló katona gyakorlati célokat szolgáló írása, feltehetőleg 1663 kora őszéről, esetleg 1663–64 teléről. Az abban megfogalmazott elvek és a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetében elfoglalt helye⁸⁴ miatt azonban még ma ismert töredékes voltában is kiemelkedően jelentős hadtudományi szöveg. A hadseregszervezés itt érintett konkrét kérdései már államhatalmi szinten a Rákóczi-szabadságharc alatt, az ónodi országgyűlésen 1707-ben törvénybe iktatott *Regulamentum Universale*ban vetődtek fel legközelebb, amely folytatója és kiteljesítője Zrínyi *Tábori kis tractájának*.⁸⁵

RÖVIDÍTÉSEK

⁸¹ Hausner 2005. 250. o.

⁸² Bánkúti 1976. 152. o.; Hausner 2001. 471–472. o.; Hausner 2008. 517–520. o.

⁸³ Kulcsár 2004. 213. o.

⁸⁴ Markó 1958. 203–224. o.

⁸⁵ Bánkúti 1976. 181–183. o.

- Bánkúti* 1976. Rákóczi hadserege 1703–1711. (Vál. és a bevezetőket írta *Bánkúti Imre*.) Budapest, 1976.
- Bene* 2007. *Bene Sándor*: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. *BUKSZ*, 19 (2007/1). 50–64. o.
- Bibliotheca Zriniana* A Bibliotheca Zriniana története és állománya. (Szerk. *Klaniczay Tibor*. Írta és összeáll. *Hausner Gábor*, *Kovács Sándor Iván*, *Klaniczay Tibor* et al.) (Zrínyi Könyvtár IV.) Budapest, 1991.
- Czigány* 2004. *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérlet a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Budapest, 2004.
- Cserne* 1954. *Cserne Tibor* őrnagy: A fegyvernemek kérdése Zrínyi katonai munkáiban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1954.
- Domokos – Hausner – Veszprémy* 1997. *Domokos György – Hausner Gábor – Veszprémy László*: Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. *Magyar Könyvszemle*, (1997). 33–57. o.
- Domokos – Hausner* 2008. *Domokos György – Hausner Gábor*: Zrínyi-Újvár és ostroma Jacob von Holst helyszínrajza tükrében. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. (Szerk. *G. Etényi Nóra* és *Horn Ildikó*.) Budapest, 2008. 241–264. o.
- Foucault* 1990. *Michael Foucault*: Felügyelet és büntetés. A börtön története. (Ford. *Fázsy Anikó*, *Csűrös Klára*.) Budapest, 1990.
- Harai* 2003. *Harai Dénes*: Katonadolog? Gondolatok a katona antropológiájáról a gépesített háborúk korában. Budapest, 2003.
- Hausner – Négyesi – Papp* 2005. *Hausner Gábor – Négyesi Lajos – Papp Ferenc*: „Juhakol” a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005). 835–862. o.
- Hausner – Veszprémy* 1996. *Hausner Gábor – Veszprémy László*: Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109 (1996). 118–126. o.
- Hausner* 2001. *Hausner Gábor*: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114 (2001). 469–485. o.
- Hausner* 2007. *Hausner Gábor*: Zrínyi Ádám. In: Hősgaléria. A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben. (Szerk. *Bene Sándor* és *Hausner Gábor*.) Budapest, 2007. 165–180. o.
- Hausner* 2008. *Hausner Gábor*: A magyarországi hadtudományi irodalom a XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 121 (2008). 503–535. o.
- Hassinger* 1951. *Herbert Hassinger*: Johann Joachim Becher 1635–1682. Ein Beitrag zur Geschichte des Merkantilismus. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 38.) Wien, 1951.
- Incze* 1937. *Tolnai Mihály*: Szent Had. Kiad. *Dr. Incze Gábor*. (A reformáció és ellenreformáció egyházi írói VI.) Budapest, 1937. (Az 1676-os kolozsvári Szent Had modern kiadása.)
- Klaniczay* 1964. *Klaniczay Tibor*: Zrínyi Miklós. 2. átdolg. kiad. Budapest, 1964.
- Klaniczay* 1985. *Klaniczay Tibor*: Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában. In: *Uő*: Pallas magyar ivadéka. Budapest, 1985. 153–211. o.
- Kovács Sándor Iván* 1985. *Kovács Sándor Iván*: A lírikus Zrínyi. Budapest, 1985.

- Kovács Sándor Iván* 1985a. *Kovács Sándor Iván*: Négyesi László kísérlete Zrínyi prózai műveinek kritikai kiadására. In: Zrínyi Miklós prózai művei. Budapest, 1985. 13–64. o.
- Kulcsár* 2004. Zrínyi Miklós prózai munkái. (S. a. r. *Kulcsár Péter*.) (Zrínyi Miklós Összes Művei I. Szerk. *Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter*.) Budapest, 2004.
- Markó* 1939. *Markó Árpád*: Gróf Zrínyi Miklós prózai művei. Budapest, 1939.
- Markó* 1940. *Markó Árpád*: A magyar véderő eszméje Gróf Zrínyi Miklós munkáiban. *Hadtörténelmi Közlemények*, (1940). 20–45. o.
- Markó* 1942. *Markó Árpád*: Gróf Zrínyi Miklós. (Kincsestár, a Magyar Szemle Társaság kis könyvtára) Budapest, 1942.
- Markó – Tóth* 1954. *Markó Árpád – Tóth Gyula*: A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1954. 142–178. o.
- Pálffy* 2007a. *Pálffy Géza*: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átvélő kapcsolatai. In: Hősgaléria. A Zrínyiek a horvát és a magyar történelemben. (Szerk. *Bene Sándor, Hausner Gábor*.) Budapest, 2007. 39–65. o.
- Pálffy* 2007b. *Pálffy Géza*: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről – Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Várat mellett 1663. szeptember 17-én. *Történelmi Szemle*, 49 (2007). 263–288. o.
- Perjés* 1957. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós, a hadtudományi író. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1957. 43–91. o.
- Perjés* 1961–1962. *Perjés Géza*: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. I. rész: *Századok*, 1961. 507–533. o., II. rész: *Századok*, 1962. 25–44. o.
- Perjés* 1965. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. Budapest, 1965.
- Perjés* 1976. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós a hadtudományi író. In: Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1976. 7–45. o.
- Perjés* 2002. *Perjés Géza*: Zrínyi Miklós és kora. 2., bőv. kiad. Budapest, 2002.
- Rohonyi* 1954. *Rohonyi Gábor*: A magyar hadtörténelem haladó katonai szabályzataiból. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1954. 233–255. o.
- Rónai Horváth* 1889. *Rónai Horváth Jenő*: Gróf Zrínyi Miklós (a költő és hadvezér) hadtudományi elvei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1889. 1–19. o.
- Rónai Horváth* 1891. *Rónai Horváth Jenő*: Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. Budapest, 1891.
- Széchy* I–V. 1896–1902. *Széchy Károly*: Gróf Zrínyi Miklós (1620–1664). I–V. k. Budapest, 1896–1902.
- R. Várkonyi* 1975. *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.
- R. Várkonyi* 2002. *R. Várkonyi Ágnes*: A Weswslényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*.) Budapest, 2002. 423–460. o.
- R. Várkonyi* 2010. *R. Várkonyi Ágnes*: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010.
- Verrier* 1997. *Frederique Verrier*: Les armes de Minerve. L’humanisme militaire dans l’Italie du XVIe siècle. Paris, 1997.

- Vitnyédy* 1871. *Vitnyédy István* levelei 1652–1664. Kiad. *Fabó András*. *Magyar Történelmi Tár*, XV/I (1871).
- Zrínyi Miklós
prózai művei
1985. Zrínyi Miklós prózai művei. (Négyesy László hagyatékából *Kovács Sándor Iván* vezetésével s. a. r. az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti tanszékének Zrínyi-szeminárium.) (Zrínyi-Könyvtár I.) Budapest, 1985.

ADATOK LIPÓTVÁR ERŐDÍTMÉNYÉNEK ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉHEZ

A törökellenes védelmi rendszer gerincét néhány nagyobb vár alkotta, amelyeket nagyobbbrészt a XVI. század folyamán kezdtek el építeni, és többségüket sosem fejezték be, noha előbb-utóbb védhető állapotba kerültek. A tény, hogy ezek az erődök soha nem készültek el teljesen, nagyjából közismert. Hogy miért nem, arra rendszerint a Habsburg kormányzat örökös pénzhiányát szokták kézenfekvő okként felhozni. Ez természetesen igaz és adatok tömegével igazolható. Ám a kérdés messze nem ilyen egyszerű, ennél sokkal összetettebb, bonyolultabb. Már önmagában a pénzhiány problematikája is komoly vizsgálatot érdemel, de itt és most egy másik, eddig tudtommal nem érintett kérdéskört szeretnék alaposabban áttekinteni. Ez az erődépítkezések mérete, értve ez alatt a befektetett munkát, illetve egy adott erősség valós méreteit és a felépítésükhöz szükséges anyagmennyiséget.

A XVI. század második fele a törökellenes védelmi rendszer, s azon belül a végvárak kiépítésének korszaka. Az ekkoriban emelt modern, olasz rendszerű erődökről persze, mint elsősorban Győr és Komárom, illetve Eger, Érsekújvár, Kanizsa, Szatmár, imitt-amott fellelhetők az imént jelzett vizsgálathoz szükséges adatok, melyekből következtetni lehet a nehézségekre és a méretekre is, de nem elegendők egy egzaktabb számításához.

A XVII. század épp az előbbi helyzet fordítottját mutatja. Ekkoriban ugyanis a Magyar Királyság területén mindössze két új, nagy olasz rendszerű vár épült, mégpedig Lipótvár (ma: Leopoldov, Szlovákia) és a kassai citadella. Természetesen létesült néhány kisebb is, mint például Gutta négybástyás erődítménye, illetve folytak át- és újjáépítések, mint Szendrőn vagy Szatmáron, továbbá kisebb-nagyobb kiegészítések, mint a komáromi Újvár vagy Győr elővédműveinek építése. Viszont a korábbiakkal szemben abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ezekről már lényegesen gazdagabb levéltári forrássanyaggal rendelkezünk, mindenekelőtt Lipótvárról, de ismét Győrről és Komáromról, valamint Szatmárról is. Közülük talán legjobban dokumentált Lipótvár építése, hiszen a forrásokban ennek valamennyi vonatkozásáról találunk adatokat.

A Lipótvárról szóló fennmaradt források döntő többsége a bécsi Pénzügyi és Udvari Kamarai Levéltár (Finanz- und Hofkammerarchiv) Hoffinanz Ungarn elnevezésű fondjában található. Mindaz, ami a bécsi Haditanács iratanyagába (Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates) került, pár darab híján áldozatul esett a XIX. századi brutális selejtezésnek, így csupán az iktatókönyvekből (Protokollen des Wiener Hofkriegsrates) alkothatunk valamelyes képet a források tartalmáról. Túlsúlyban vannak a pénzügyekkel és a gazdálkodással kapcsolatos irományok, de szép számmal találunk adatokat az építkezésre vonatkozóan is. Utóbbiak közt szerepel az a jelentés, amelyik, úgy hiszem, rávilágít a felvetett kérdésre: végül is mekkora volt egy ilyen építkezés. A későbbi összefü-

gések megértéséhez azonban először szükségesnek vélem röviden áttekinteni Lipótvár keletkezésének körülményeit.¹

Lipótvár születése, 1665

Lipótvár születése az 1663–1664. évi török háború hadieseményeiből eredeztethető. A Habsburgok számára a háború talán legsúlyosabb veszteségét jelentette, hogy 1663. szeptember 23-án a védők a viszonylag korszerűnek mondható Érsekújvár feladására kényszerültek. Ezzel a török portyák számára megnyílt a Vág-völgy, illetve annak az elvi lehetősége, hogy a Bécs előterét biztosító legfontosabb őrhelyeket, Győrt, Komáromot és Magyaróvárat észak felől megkerüljék.² A veszély elhárítása és természetesen a török kézre került Érsekújvár jelentette fenyegetés ellensúlyozása megkövetelte egy új, korszerű erődítmény felépítését. A vasvári béke erre lehetőséget biztosított, midőn megengedte a Habsburg (I.) Lipót német-római császárnak és magyar királynak (1657–1705), hogy Érsekújvár helyett új erődöt építtessen.³ Mindez egyben azzal is járt, hogy teljesen át kellett szervezni a Bányavidéki főkapitányságot, amelynek korábban az elveszett Érsekújvár volt a központja.

Az általam talált első utalások 1664. december 4-éről származnak, midőn az Udvari Kamara kérdést intézett az Udvari Haditanácshoz, hogy hol és hány erősséget akarnának építeni a Vág és a Nyitra folyók mellett, mivel az azokhoz szükséges építőanyag és ellátmány megszerzése időbe kerül.⁴ A Haditanács aznap iktatásában már megjelenik a fő cél, Érsekújvár ellensúlyozása.⁵ Hamarosan, december 9-én egy közös megbeszélésre került sor a két testület között, a 15-én Pozsonyban tartott ülésen pedig részt vettek a magyar tanácsosok is.⁶ Erről két, 1664. december 16-án keltezett irat pontosabban is tudósít. Az egyikben, a Haditanács által az Udvari Kamarának írott emlékeztetőben olvasható, hogy az uralkodó a magyar tanácsosokkal megbeszélést tartott „a Magyar Királyság biztonságát érintő kérdésekről”, s parancsot adott, hogy a Vág-vonal megerősítéséhez és új erődök építéséhez gyűjtsenek pénzt és építőanyagot.⁷ Az ennek hatására megszületett másik iratban

¹ E helyütt szeretnék köszönetet mondani Fazekas Istvánnak, a Magyar Országos Levéltár bécsi rezidensének, illetve Balla Tibornak és Lenkefi Ferencnek, a bécsi Magyar Hadilevéltári Küldöttség munkatársainak az anyag kutatásához nyújtott szíves segítségéért.

² Nyilvánvaló, hogy erre kisebb portyázó csapatoknak volt lehetőségük, mivel nagyobb hadseregek felvonulására a hegyes terep kevésbé alkalmas. Az állítást igazolja, hogy az oszmán hódítás alapvetően az Alföld és a hegyvidékek határán megrekedt, tartósan azon túl nem tudott terjeszkedni.

³ „Artikel VIII. Ihrer Kaiserlichen Majestät ist es gestattet, zur Verteidigung ihrer Gebiete, in der Gegend der Waag und des über der Waag [am rechten Ufer] gelegenen Gutta eine neue Festung (fortalitio) zu errichten.” *Georg Wagner: Das Türkenjahr 1664. Eine europäische Bewährung. Eisenstadt, 1964. 440. o.*

⁴ HFU Prot. Bd. 875. 1664 Reg. fol. 468v. december 4.

⁵ HKR Prot. Bd. 328. 1664 Exp. fol. 595r.

⁶ Uo. fol. 605.

⁷ HFU r.N. 218. 1664 Konv. Dec. fol. 96–98. Lásd még: „Conferentia cum D[omin]is Hungaris, Relata S[eine] Ma[ies]t[at]i 15. Decembris 1664. angelant die Entgegensezung einer HaubtVestung an der Waag, der Vestung Nüheußl, vnd reparierung der Andern Gränizen.” HKR Prot. Bd. 328. 1664 Exp. fol. 609v. A Vág-vonal megerősítése nyilvánvalóan nem csak a későbbi Lipótvár megépítését jelentette, hanem más kisebb várak, mint Gutta, Sellye, Sempte felújítását is. A békekötés után számos további várat is erődítettek Alsó-Magyarországon, mint pl. Nyitrát, Trencsént, Lévát.

az Udvari Kamara továbbította a parancsot a Magyar Kamarának.⁸ December végén pedig már folyamatos levelezés zajlott az építőanyag beszerzése ügyében.⁹

Az 1665. február 6-án lefolytatott újabb pozsonyi megbeszélés már sokkal konkrétabb javaslatokat terjesztett az uralkodó elé.¹⁰ Ezek közül a legfontosabb, hogy meghatározták az új erőd helyét, jelesen Galgócnál (Hlohovec, Szlovákia), a Vág túloldalán. Döntöttek arról is, mely további helyeket kell kijavítani, újjáépíteni, mint elsősorban Semptét, Guttát, továbbá Sellyét, Nyitrát, Lévát és Füleket.¹¹ Utasították az illetékes szerveket és a hadmérnököket, mérjék fel, mennyi pénz és anyag kell a munkálatokhoz. Kikötötték, hogy az új erődnek kőből kell felépülnie, és annak költségvetése ne csak a védelmi létesítményekre, hanem a magazinra, az élelőtárrakra, a gyalogosok és lovasok szállásaira, a hadfelszerelésre, a tűzvédelemre is terjedjen ki. Ennek ellenére a csatolt összesítés csupán a védművekre szánt összegeket tartalmazta. Eszerint ha az új erőd öt bástyával épül meg, akkor annak költsége 246 305 forint, ha hat bástyával, akkor 296 166 forint lesz.¹²

A következő, február 20-án Bécsben tartott „konferencia” már a legégetőbb, legfájóbb kérdéssel foglalkozott: honnan lesz pénz minderre. A korábbi tanácskozáson nyilván e hatalmas összeg láttán merült fel a gondolat, hogy próbáljanak meg külső segítséget szerezni. A javaslatok közt szerepel ugyanis, hogy küldött menjen Itáliába felmérni, vajon a pápa vagy más fejedelem hajlandó-e pénzt adni, melyért cserébe az illető címerét elhelyeznék a vár falán.¹³ Addig is valahonnan elő kellett teremteni az építkezés fedezetét, noha már az elején leszögezték, hogy az adók és más bevételek 4–5 évre előre meg vannak terelve. Sokra nem jutottak, minthogy megpróbálnak az egyházfőktől adományt kérni, amihez persze a pápa beleegyezése kellett, továbbá a többi tartományok által évente az erődítésekre

⁸ HFU r.N. 218. 1664 Konv. Dec. fol. 30–31.

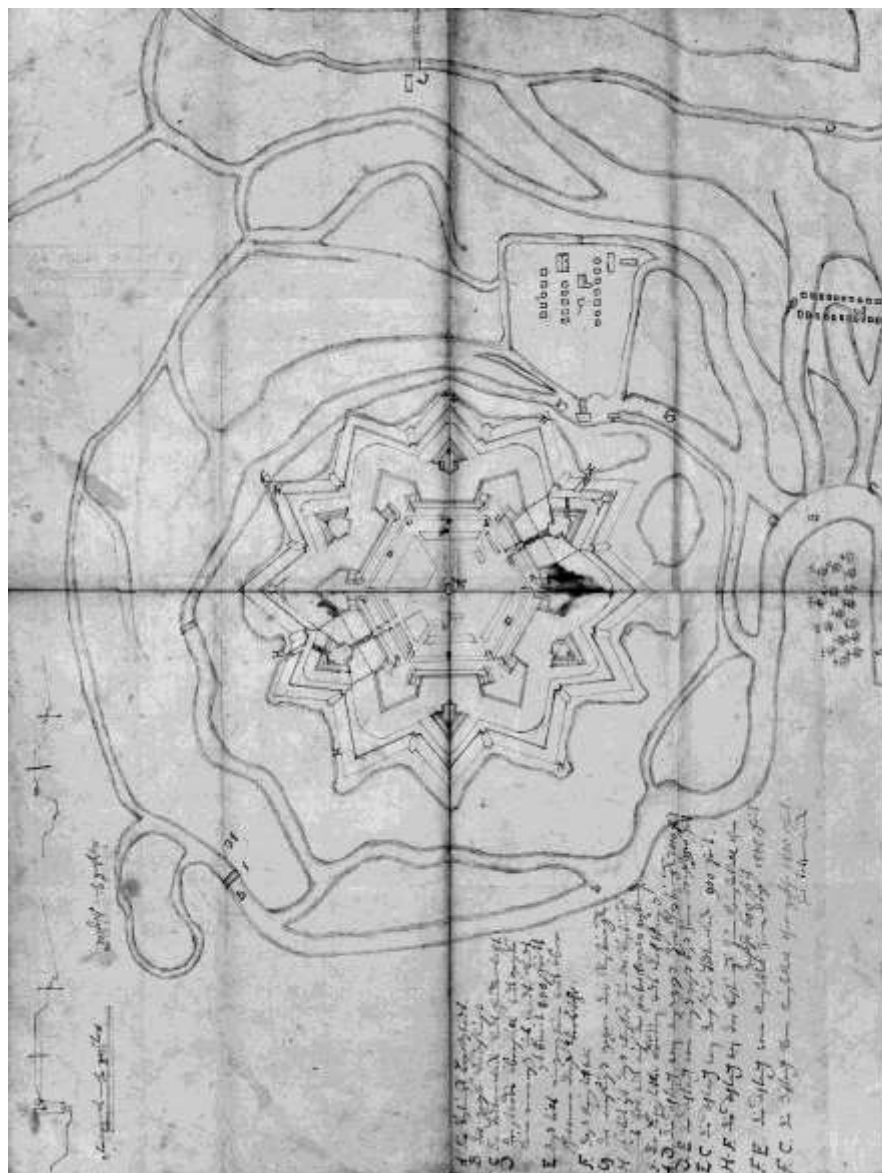
⁹ HFU Prot. Bd. 873. 1664 Exp. fol. 890v–891r. december 24., HFU Prot. Bd. 875. 1664 Reg. fol. 492v. december 26., uo. 493v. december 28., HKR Prot. Bd. 328. 1664 Exp. fol. 594r. december 31., uo. fol. 602v. december 29.

¹⁰ Az időpontra lásd: HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 60r. február 7. A tanácskozás tartalmára lásd: HFU r.N. 219. 1665 Konv. Febr. fol. 19–22. február 14., ill. HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 29v–30r. február 12., uo. fol. 31v–32r. február 14., HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 81v–82r. február.

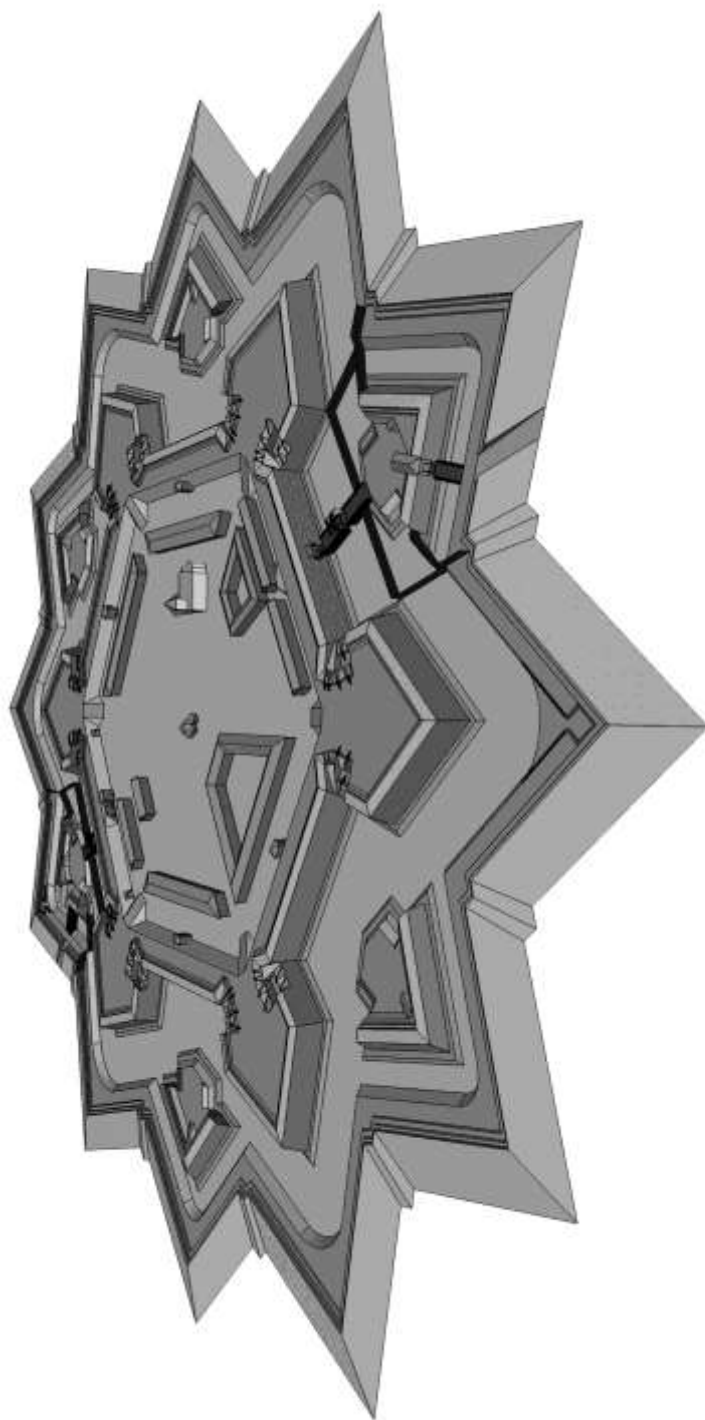
¹¹ Rajtuk kívül Tornóc (Trnovec nad Váhom), (Alsó- vagy Felső)Bodok (Dolné vagy Horné Obdokovce), (Garam)Szentbenedek (Hronský Beňadik), Kistapolcsány (Topoľčianky), Ghymes (Jelenec), Korpona (Krupina), (Alsó- vagy Felső)Sztregova (Dolná vagy Horná Strehová), Szentantal (Svätý Anton) és „Berg Ostroczka” (talán Osztró, ma: Ostrov, valamennyi Szlovákiában) szerepel a felsorolásban.

¹² Hibás szorzás, a helyes végeredmény 295 566 forint. Természetesen ennek végül a többszörösét költötték el. Egy későbbi, feltehetően 1671 elején készült kimutatás szerint 1670 végéig csak készpénzben 263 450 forintot költöttek Lipótvárra, és akkor az erőd még nagyon messze volt a befejezéstől. HFU r.N. 232. 1671. Konv. Jänner fol. 239. s.d.

¹³ HFU r.N. 219. 1665 Konv. Febr. fol. 20v. február 14. A követségnek magával kellett vinnie az erőd rajzát is, hogy bemutassák, mire kérik a pénzt. HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 32r. február 14. Később azonban kiderült, hogy a pápa kérte a rajzokat. Uo. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 316. július 4. Souches-sal július 9-én tudatták, hogy milyen rajzot is kér a pápa, aki egy hónap múltán meg is küldte azt Haditanácsnak. Uo. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 170r., ill. uo. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 386v. Bár azt egyelőre nem tudjuk, hogy a pápa adott-e pénzt, mindenesetre az erőd egyik kapuját „Porta Chisiana” névre keresztelték a híres Chigi familiából származó VII. Sándor pápa (1655–1667) tiszteletére. HKR Akt. 1665 August №. 21. Exp. s.f. s.d. (az uralkodói döntésről rávezetett határozat), HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 195r. augusztus 8. Souches egyébként pápa számára beküldött alaprajz leírásában javaslatot tett a bástyák és a kapuk nevére. Ő a kapuknak a Porta Alessandrina és Porta Gonzaga, a hat bástyának a Ghigi, Ungeria, Boemia, Moravia, Silesia és Austria nevet ajánlotta. HKR Akt. 1665 August №. 21. Exp. s.f. s.d. Furcsa módon Lipótvár bástyái ennek ellenére sosem kaptak nevet, csupán számokkal jelölték azokat.

1. kép. Lipótvár erődtípménye egy 1689-ből származó terven (ÖStA KA Kartensammlung K VII k 210-50)

2. kép. Lipótvár erődítményének háromdimenziós modellje az 1689. évi terv alapján (a szerző munkája)

megszavazott pénzt főként Magyarországra átcsoportosítani. Ugyanekkor általánosságban rendelkeztek még az új erőd munkálatainak sorrendjéről, a szükséges építőanyagok beszerzéséről, szállításról, valamint az építési fizetőmester személyéről.¹⁴

Az új erődítmény felépítéséhez szükséges adminisztrációhoz azonban másokra is szükség volt. Legkorábban, még február elején, a már említett építési fizetőmestert, Georg Kielmant jelölték ki,¹⁵ akinek instrukciója március 12-én kelt.¹⁶ Ugyanezen a napon javasolták Johan Schellbergeret építési írnoknak, akinek utasítását április 15-én adták ki.¹⁷ Felmerült, hogy egyben ő legyen az építési fizetőmester ellenőre (*Gegenhändler*) is, de az uralkodói parancs szerint a pénzügyek felügyeletére legalább három fő szükséges, s egyikőjüknek magyarországi lakosnak kell lennie.¹⁸ Utóbbit a Magyar Kamarának kell delegálnia, amely Michael Piccolit küldte ki a feladatra.¹⁹ A másik két felügyelő Feldmarschall Ludwig Radwig Graf de Souches (1608–1683),²⁰ valamint Melchior Augspurger *Ingegnieur*, azaz az új erőd építésének irányításával megbízott várépítő mester.²¹

Mindezek hatására már konkrét intézkedések történtek a munkálatok megindítására. Március 2-án az Udvari Kamara megkeresést intézett a Haditanácshoz, hogy járjanak el Graf von Abensperg und Traun császári főhadszertárnoknál,²² miszerint a bécsi főhadszertárból biztosítson szerszámokat a munkálatok megkezdéséhez, a mestereket pedig a csehországi tüzérség elbocsájtandó személyzetéből rendeljék oda.²³ Souches és Clement von Radolt kamarai tanácsos még tovább lépve, közösen terjesztette elő az uralkodónak a tennivalók részletes listáját, amelyben a szükséges sánceszközök számától az esedékes konkrét pénzigényen át a szükséges munkaerő felfogadásig mindenről szó esett.²⁴ Ehhez

¹⁴ HFU r.N. 219. 1665 Konv. Febr. fol. 7–11., 36–43.

¹⁵ Uo. fol. 12., 35. február 10.

¹⁶ *Bauzahlmeister*. Uo. Konv. März fol. 112–119.

¹⁷ *Bauschreiber*. Jelölésére: uo. fol. 101r. március 12.; a császári jóváhagyásra: uo. fol. 137r–138v. március 13.; instrukciójára: uo. Konv. April fol. 163–167. Neve másutt Schellberger, Schellenberg, Schellenberger alakban is előfordul.

¹⁸ HFU r.N. 219. 1665 Konv. März fol. 101r. március 12., uo. fol. 138v. március 13.

¹⁹ Uo. fol. 251–252. március 26., uo. Konv. April fol. 150–155. március 31., ill. április 14. Utasítása: uo. fol. 168–170. április 15.

²⁰ Franciául Louis Raduit de Souches, komáromi főkapitány (1664–1668) és a bányavidéki hadügyek irányítója, miután a bányavidéki főkapitányi szék 1663-tól, midőn az előző főkapitány, gróf Forgách Ádám feladta Érsekújvárat, 1668-ig üresedésben volt. *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”) *Történelmi Szemle*, 39. (1997.) 2. sz. 257–288. o. Életére lásd: *Broucek, Peter*: Louis Raduit de Souches, kaiserlicher Feldmarschall. In: *Jahrbuch der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft „Adler”*, 3. Serie, Bd. 8. 1971–73. 123–136. o.

²¹ Augspurger elsősorban Komárom építkezéseit irányította. Ezt igazolja, hogy kérelmet nyújtott be ottani zsoldjának és utazási költségeinek kifizetésére. HFU r.N. 219. 1665 Konv. März fol. 43–62. 1665. március 9. Eleinte ideiglenes megbízást kapott Lipótváron, ám Souches hamarosan a Bányavidéki főkapitányság főhadmérnöki tisztére javasolta őt. HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. 179v. április. Halálának pontos időpontját még nem ismerjük, de a Haditanács 1666. február 23-án értesítette a Kamarát, hogy Lipót császár parancsára az elhalt komáromi építőmester, Melchior Augspurger helyét a jelenlegi győri építőmester, Francesco Baron de Wymes kapja meg. HFU r.N. 221. 1666 Konv. April fol. 42–43. Mindenesetre 1666-ban neve már nem szerepel a Haditanács iktatókönyveiben.

²² Kaiserlicher General Land- und Hauszeugmeister.

²³ HFU r.N. 219. 1665 Konv. März fol. 2., 22.

²⁴ HFU r.N. 219. 1665 Konv. März fol. 99–103. március 12.

csatlakozott az Augspurger által benyújtott irat, amely tételesen felsorolta a munkákhoz szükséges embereket és anyagokat, valamint a munkadíjakat.²⁵ Ezek alapján az uralkodó már másnap rendelkezett arról, hogy minél előbb fogjanak neki a munkának. Kielman május 4-én már azt jelentette a Kamarának, hogy előző napon megtörtént az erőd alapjának kitűzése, és aznap nekifogtak a terület megtisztításának, elegyengetésének.²⁶ Előbb említett parancsában Lipót császár szabályozta az építkezéshez szükséges pénz kiutalásának rendjét is.²⁷ Hiába azonban a legfelsőbb parancs, ha egyszer maga a rendszer bizonyult alkalmatlannak a szükséges anyagiak biztosítására. Így azután nem csoda, hogy Souches már május 15-én azt írta Komáromból a Kamarának, hogy az építkezésen dolgozók nem kapnak fizetést és el akarnak távozni.²⁸

Lipótvár megépítésének külön fejezetét jelentette az erőd helyüül szolgáló földterület megszerzése. Az erődítményt egészen pontosan a Vág jobb partján, Galgóccal szemben helyezték el, Vörösvár falu mellett.²⁹ A terület, sok kisebb birtokos mellett, alapvetően gróf Forgách Ádám, a volt érsekújvári főkapitány tulajdonát képezte. Georg Kielman április 11-én írott jelentése szerint, midőn a vár helyének kitűzését végző hadmérnök megmutatta Forgáchnak a Souches tábornok által kiadott engedélyt, az előbbi tiltakozott. Kielman azonban hozzátette, hogy némi pénz hatására Forgách láthatóan engedni fog, ami, mint az a forrásokból kitűnik, be is következett.³⁰ Sőt, olyannyira készséget mutatott, hogy Zichy István, a Magyar Kamara elnöke május 2-án már arról tudósította az Udvari Kamarát, hogy Forgách kész mindenben alkalmazkodni, és erre embereit is rávette.³¹ Eleinte egyébként csupán arról volt szó, hogy Forgách adjon építőanyagot a munkálatokhoz.³² Időközben azonban az Udvari Kamara egyezkedni kezdett a gróffal a birtok megvásárlásáról. Erre Johann Graf von Rottalt jelölték ki,³³ akinek nem lehetett egyszerű a helyzete, mert nem csak a gróffal, hanem a grófnéval, Maria Katharina Freifrau von Rechberg von Hohenrechberggel is szembe került a tárgyalásokon. A grófnő szerényen százezer forintot remélt a birtokért, ami a későbbi megállapodott 30 000 forintos árhoz képest kissé túlzásnak tűnik. A grófné ezt az árat nem akarta elfogadni, miként azt sem, hogy még a kisebb összeget is két részletben kapják meg, s személyesen a császárhoz fordult.³⁴ A későbbiek tükrében panasza nem járt eredménnyel.

²⁵ Uo. Konv. April fol. 5–9. március 13.

²⁶ Uo. Konv. Juni fol. 100. május 4.

²⁷ Uo. Konv. März fol. 136–139. március 13.

²⁸ Uo. Konv. Juni fol. 32–33. L. még: HFU. r.N. 220. 1665 Konv. Dec. fol. 102–103. december 19., uo. r.N. 221. 1666 Konv. Febr. fol. 113–114. sd., uo. Konv. März fol. 19., 23. március 8.

²⁹ Lásd: KA Kartensammlung Inland C V. Leopoldstadt 1668, ill. uo. K VII k 210 Leopoldstadt №. 2. és №. 3. (Eredetileg: HKR Akt. 1675 Dez. №. 118. Exp.)

³⁰ HFU r.N. 219. 1665 Konv. April fol. 147–148.

³¹ Uo. Konv. Juni fol. 77–78. Nyilván ez arra is értendő, hogy korábban fát és követ kértek az építkezéshez Forgách galgóci birtokáról. Uo. fol. 141., 144.

³² HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 89r. április 8.

³³ Uo. fol. 91v. április 13., uo. fol. 100v. április 21. Lippay esztergomi érsek azt javasolta, hogy kérjék Wesselényi nádor közbenjárását a terület tulajdonosaival folytatott tárgyalásokon. HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 190v. április 12.

³⁴ HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 188v. április, HFU r.N. 219. 1665 Konv. Sept. fol. 163–164.

A földterület megvásárlása körüli bonyodalmak azonban nem akadályozták a birtok és gazdasági élete megszervezését. Lipót császár augusztus elején utasítást adott ki ez ügyben,³⁵ majd bizottságot küldtek ki, hogy vegyék szemügyre a „magazin” és az éléstár (Proviauthaus) építésének helyszínét, készítsenek rajzokat és költségvetést az építőmester bevonásával, továbbá vizsgálják meg egy-két vízimalom létesítésének lehetőségét, keressenek helyet a borospincének stb.³⁶

A munkálatok tehát már javában zajlottak, amikor sor került az építkezés hivatalos kezdetére, az erőd „alapkőletételére” is, amit emlékérmén is meg óhajtottak örökíteni. Souches tábornok jelentette Lipót császárnak, hogy az erőd kápolnája készen áll, eljött az ideje az alapkőletételnek. Kérte az uralkodót, hogy a felszentelésre az esztergomi érseket, Lippay Györgyöt (1600–1666) jelölje ki, az alapkőletételre pedig valaki mást, aki a császár nevében a feladatot elláthatja.³⁷ Az irat minden bizonnyal valamikor augusztus elején keletkezett, mivel az ennek alapján az uralkodónak készült felterjesztés hátuljára augusztus 8-i dátummal vezették rá, és még ugyanezen a napon iktatták is az uralkodói döntést.³⁸ Eszerint az új erődöt *Leopoldopolis*nak vagy *Leopoldstadt*nak kell nevezni,³⁹ az alapkövet Souches komáromi főkapitány fogja letenni, az erődben felépített kápolnát pedig az esztergomi érsek fogja felszentelni. Noha az eredeti uralkodói rendelkezésben még nem esett szó róla, a Haditanács augusztus 14-én az Udvari Kamarához intézett átiratában már szerepel, hogy a jeles eseményt augusztus 22-re tűzték ki.⁴⁰ Már csak az emlékérmek hiányoztak, amelyeket szükségesnek nyilvánítottak az alapkőletételhez,⁴¹ és amelyeket ezért sürgősen el kellett készíttetni. A Haditanács kérte a Kamarát, hogy vagy maga intézkedjék, vagy utalják át a szükséges összeget Souches-nak.

Az avatásra kitűzött időpontot, augusztus 22-ét azonban Lippay betegsége miatt módosítani kellett.⁴² Ezzel magyarázható, hogy a Kamara csak szeptember 2-án adott utasítást egy bizonyos Andre Zetto ötvösmesternek Bécsben, hogy készítsen két érmét („Zway Pfennig”), egyet aranyból 15–20 dukát (52,4–69,8 g)⁴³ súlyban, egyet pedig ezüstből, a méretnek megfelelő súlyban. Az érméknek a kápolnaszentelésre kitűzött újabb nap, szeptember 16. előtt hibátlanul el kellett készülniük, majd pedig el kellett azokat juttatni Lipótvárra. Nyomatékosan felszólították tehát a mestert, hogy igyekezzék a munkával.

A források sajnos hallgatnak a kápolna felszentelésének és az alapkő letételének eseményeiről, de ettől kezdve számíthatjuk hivatalosan Lipótvár létét.

³⁵ HFU r.N. 219. 1665 Konv. Aug. fol. 61.

³⁶ Uo. fol. 159–160. augusztus 11.

³⁷ HKR Akt. 1665 August №. 21. Exp. s.f. s.d., lásd még: HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 386–387. s.d.

³⁸ HKR Akt. 1665 August №. 21. Exp. s.f. s.d., ill. HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 195r. augusztus 8.

³⁹ Tehát 1665. augusztus 8-tól lett hivatalosan Lipótvár, az addigi „Neue Festung an der Waag” elnevezés helyett.

⁴⁰ HFU r.N. 219. 1665 Konv. Sept. fol. 26–27. Lásd még: HKR Prot. Bd. 330. 1665 Reg. fol. 200v. augusztus 14.

⁴¹ Sajnos az nem derült ki, hogy milyen formában lett volna szükség rájuk.

⁴² HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 424. Souches a Haditanácsnak. Feltehetően ehhez kapcsolódnak a következő, dátum és, sajnos, érdemi tartalom nélküli iktatókönyvi bejegyzések, megintcsak valószínűleg szeptember elejéről: uo. fol. 430v. Lippai érsek a Haditanácsnak; uo. fol. 435. Souches a Haditanácsnak.

⁴³ 1 dukát = 0,006233 bécsi font. Litrow, J. von: Handbuch der vorzüglichen Münzen, Maße und Gewichte zur Vergleichung mit denen des österreichischen Kaiserstaates. Wien, 1865. 68. o. Mivel 1 bécsi font = 0,56006 kg-mal, így pontosan kiszámítható, hogy 1 dukát = 34,91 g-mal. *Bogdán István*: Magyarországi hossz- és földmértékek. 1601–1874. Budapest, 1990. (A továbbiakban: *Bogdán* 1990). 442–444. o.

Lipótvár építésének tényleges munkálatai tehát, mint láttuk, már 1665 késő tavaszán megkezdődtek. Ehhez képest 1669 januárjából fennmaradt egy akta, amelyben két olyan irat található, amelyek – az akkori lehetőségekhez képest – pontos képet adnak az új lipótvári erődítmény valós méreteiről. Első látásra azt hihetnők, hogy ezek a felmérések tévedésből kerültek ide, hiszen datálatlanok, és csak a korabeli szokásoknak megfelelően, bizonyos tematikai szempontok miatt helyezték át ide, holott valahol az építkezés kezdetén keletkezett iratok közt volna a helyük.⁴⁴ A helyzet azonban az, hogy a mondott két felmérés minden valószínűség szerint 1668 késő tavaszán – kora nyarán íródott azzal a tétéles költségvetéssel együtt, amelyben a további munkálatokhoz szükséges anyagiakat sorolták fel. Joggal kérdezhetjük, hogy ha ekkor még azzal foglalkoztak, mennyi anyag is kell pontosan az erődhöz, akkor vajon mi épült meg egyáltalán és mivel töltötték az előző három évet?

Egy 1668. december 29-én kelt jelentésből kiderül, hogy mindaddig jószerével az alapozással, az árok kiásásával és a *contrascarpa*⁴⁵ építésével voltak elfoglalva, de azt sem végezték el teljesen, mivel mindössze másfél bástya és egy kurtina alapozása készült el, ismeretlen magasságú felmenő falakkal.⁴⁶ Hogy az ilyen, folyók árterében emelt erődítményeknél az alapozás mekkora problémákat jelentett, arra több példa is van a korszakból. Elegendő itt Kanizsa építésére visszautalni, amelynek egy része épp a rossz alapozás miatt süllyedt el a mocsárban.⁴⁷ Említést érdemel még Szatmár vára, ahol úgyszintén komoly problémák forrásává vált a Szamos folyó szigetének nyilvánvalóan nem kellően szilárd talaja.⁴⁸

Az építkezésből adódó gondok mellett ismét és szokásos módon az emberi tényező is szerepet játszott abban, hogy a dolgok nem a kellő iramban folytak. Egyfelől a jogkörök pontatlan szabályozása miatt – és persze az erő jogán – a helyi parancsnok, Ryth főstrázsester,⁴⁹ minden tiltás ellenére, folyton beleavatkozott a gazdasági ügyekbe.⁵⁰ Másfe-

⁴⁴ A HFU anyaga alapvetően időrendben sorakozik, azon belül azonban bizonyos, nyilván akkor fontosnak ítélt iratokhoz más, főként korábban, de olykor később keletkezett dokumentumokat is hozzacsatoltak, minden bizonnyal az adott ügy jobb áttekinthetősége kedvéért.

⁴⁵ A *contrascarpa* a magyarországi gyakorlatban nem csupán az árok külső lejtőjét, hanem minden, az árkon kívül levő védelmi létesítményt (tehát a fedett utat és a vársíkot is) magában foglalt.

⁴⁶ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Dec. fol. 217.

⁴⁷ Kelenik József szíves szóbeli közlése, amelyet ezúton is köszönök.

⁴⁸ Domokos György: Újabb adatok a szatmári erődítmény építéstörténetéhez az 1660–1670-es években. *Castrum*, 4. (2006.) 2. sz. 47–70. o. *Uő*: Hadmérnöki vita Szatmárról a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006.) 4. sz. 1059–1071. o.

⁴⁹ Neve „Ritt” alakban is előfordul. A Souches-ezred őrnagya (*Obrist Wachtmeister*). HKR Prot. Bd. 329. 1665 Exp. fol. 75., uo. Bd. 331. 1666 Reg. fol. 29. február 16. Lipótvári kinevezési okmánya eddig nem ismert. Ennek időpontjára következtetni lehet abból, hogy 1666. február 22-én David Schilling morvaországi élelmezési biztos (*Proviantkommissar*) panaszt emelt „Obrist wachtmeister Johann Michel Ryth, So in LeopoldtStatt ligt” ellen a Lipótvár, Nyitra és Sempite élelmiszerkészleteiben tapasztalt fogyatkozások miatt. HFU r.N. 221. 1666. Konv. Febr. fol. 187., 191. Ezt a megnevezést pontosítja Georg Kielman építési írnok 1666. március 25-én kelt panasza, mely szerint Johan Michael Ryth „zu Leopoldstadt kommandierende Obrist Wachtmeister des Löb[lichen] Graf de Souchischen Regiment” elvett az építési pénzből. Uo. Konv. März fol. 113., 116. Tehát mindenképp az előbbi időpont előtt vagy körül lett várparancsnok. Ezzel egybevág, hogy Ryth ugyancsak 1666 márciusában a Haditanácshoz fordult a lipótvári parancsnoki állás ügyében. HKR Prot. Bd. 329. 1666 Exp. fol. 125. Ezredesi kinevezésére lásd: HKR Prot. Bd. 334. 1668 Reg. fol. 279. november 16. és fol. 281. november 20.

löl az építkezés tisztségviselői is igyekeztek lecsípni a maguk részét az „üzletből”, ami azonban a katonák és civilek közti ellentétek folytán napvilágra került – egymást jelentették fel –, s később többeket börtönre is ítélték emiatt.⁵¹

Nagyon valószínű, hogy a fenti okok mindegyike szerepet játszott abban, hogy 1668 márciusában új ember bukkant fel az építkezésnél, az Udvari Kamara tanácsosa, Ott Ferdinand Gottlieb Freiherr von Volckra. Megjelenése, úgy tűnik, fordulópontot jelentett az események menetében. Először csupán mint kamarai biztost küldték a helyszínre, hogy vizsgálja ki az építkezés és a helyi gazdálkodás kapcsán felmerült panaszokat, mellesleg hajtsa végre Lipótvár falakon túli városrészének, polgárvárosának (Vorstadt) 1666 óta húzódó kijelölését.⁵² Volckra március 11-én indult el Lipótvárra, ahol két hosszú hónapot töltött el vizsgálódásával, s visszatérve Bécsbe újabb majd két hónapig készítette terjedelmes jelentését, amelyet július 17-én nyújtott be egyidejűleg az uralkodónak és a Kamarának.⁵³ Valószínű, hogy a jelentés sokrétűsége és a benne foglaltak szerteágazó volta miatt az Udvari Kamara hamarosan bizottságot rendelt ki,⁵⁴ hogy egyrészt Volckra bevonásával tekintsék át annak tartalmát, másrészt tárgyalják meg Georg Kielmannak 1668 januárjában az építkezés problémái, valamint Ryth főstrázsamester túlkapásai miatt benyújtott panaszát,⁵⁵ majd pedig tegyenek javaslatokat a teendőkre.

Hogy pontosan mit tartalmazott Volckra jelentése, egyelőre nem tudjuk, csupán következtethetünk rá a később lezajlott tárgyalások és levelezések aktáiból. Bizonyosan érintette a váruradalom és az építkezés gazdálkodását, a katonaság ellátását, a marha- és salétromkereskedelmet. Az építkezés kapcsán Volckra figyelme azonban nem csupán az addig történetekre terjedt ki, hanem terveket készített a jövőre nézve, a munkálatok folytatására és befejezésére. Az utóbbira vonatkozó költségvetésének kezdetkezési idejét ugyan nem tudjuk, viszont egy példánya szeptember 22-én került a Haditanács elé.⁵⁶ Ebben Volckra részletesen felsorolta mindazokat a teendőket, ame-

⁵⁰ Hogy nem egyedi esetről lehetett szó, azt véleményem szerint bizonyítja az a körülmény, hogy Ryth egy 1666. április 17-én kelt, a gazdasági ügyekbe történt beavatkozásai miatti mentegetőző levele 1668. január 29-én kerül a Kamara elé (ennyire azért nem volt lassú az ügyintézés, inkább csak újra elővették az ügyet). HFU r.N. 225. 1668 Konv. Jänner fol. 132–137. 1668. február 15-én pedig Georg Kielman tett panaszt Ryth ellen. HFU r.N. 221. 1666 Konv. Juni fol. 102–107., 110. Minden bizonnyal ezek folyományaként február 27-én a Kamara áttírt a Haditanácsnak, hogy parancsolják meg Souchesnak, tiltsa el Ryth-et a hatalmaskodástól. HFU r.N. 225. 1668 Konv. Febr. fol. 135–136. Lásd ugyanerre: uo. Konv. Juni fol. 82–83.

⁵¹ Lásd erre vonatkozóan többek között a Johann Schelberg építési írnok, Karl Riva kőfaragó mester, Gaspar Wagner építési hivatali írnok és Georg Walter „kőírnok” (*Steinschreiber*) elleni vizsgálatot és a hozzá kapcsolódó iratanyagot. Természetesen Georg Kielman sem úszta meg a dolgot, ő is gyanúba keveredett. HFU r.N. 227. 1669 Konv. März fol. 258–795.

⁵² HFU r.N. 225. 1668 Konv. Febr. fol. 135–136. február 27. Ezen küldetésére vonatkozó instrukcióját lásd: uo. fol. 137–138. február 28. Eközben Souches és Ryth strázsamester számtalan felszólítást kapott, hogy támogassák Volckrát a vizsgálat során. HKR Prot. Bd. 332. 1668 Exp. fol. 63r. február 24., HFU r.N. 221. 1666 Konv. Juni fol. 82–83. 1668. február 27., HFU r.N. 225. 1668 Konv. Febr. fol. 149., 152. február 28.

⁵³ HFU r.N. 227. 1669 Konv. März fol. 593–595., 579–589. Az átfogó jelentés egy 93 folió terjedelmű füzetet töltött meg, és 670 (!) melléklete volt. Sajnos, jelenleg ezek egyikét sem ismerjük.

⁵⁴ HFU r.N. 225. 1668 Konv. Juli fol. 72–79. július 19., 22., 23. A biztosok Volckra jelentéséről: HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 91–101. augusztus 16.

⁵⁵ HFU r.N. 227. 1669 Konv. März fol. 593–595., 579–589.

⁵⁶ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 85–87. Az iratot minden bizonnyal az eredeti, július 17-én benyújtott jelentésből másolhatták ki, de mindenképp augusztus 7. előtt keletkezett, mert egy ekkor Volckra által a császárnak készített feljegyzésben már hivatkozik erre. Uo. fol. 89–90.

lyek véleménye szerint az erőd teljes elkészültéhez szükségesek, beleértve a kőfaragást, a falazást, az ehhez szükséges vasat és ólmot, a talaj dőngölését,⁵⁷ a földhordást, a gyeptéglák vágását, a vízemelő művet, az épületfát, a szerszámokat, a tisztségviselők fizetését. A teljes költséget 243 665 forintra taksálta,⁵⁸ és ez az összeg, Georg Kielman *Bauschreiber* 1665–1668-ra vonatkozó elszámolása tükrében, amely szerint addig 193 274 forintot költöttek el,⁵⁹ nem is tűnik túl soknak, tekintetbe véve az erőd akkori készültségi fokát. Volckra szerint ebből a pénzből négy esztendő alatt be lehet fejezni Lipótvár építését, s mint aki biztos a dolgában, vállalta, hogy a mondott idő- és pénzügyi határon belül, saját vagyonát felajánlva biztosítékként, végrehajtja a feladatot, feltéve, ha a császár megadja a szükséges anyagi fedezetet.⁶⁰

Hogy Volckra vegye át az építés irányítását Souches-tól, ahhoz a Haditanács és maga Souches beleegyezése is kellett, így a Kamara a kérdéssel a Haditanácshoz fordult.⁶¹ A témáról szeptember 19-én közös megbeszélést is tartott a két testület.⁶² Valószínűleg ekkor merült fel, hogy Volckra tervezetéről más véleményeket is meghallgassanak. Nyilvánvaló, hogy az addigi munkálatokat irányító Souches-hoz fordultak elsőként.⁶³ A tábornok rendkívül alapos válaszában lényege, hogy Volckra tervezete nem elég körültekintő, túl általános és túl optimista, ugyanakkor komoly kritikát fogalmazott meg a hadmérnök tevékenységéről is.⁶⁴

Ám mintha Souches véleménye sem lett volna elegendő, egy bizonyos Andersius hadmérnök is parancsot kapott, hogy utazzon Lipótvárra és a helyszínen mérje fel a dolgok állását és készítsen rajzo(ka)t az erődről.⁶⁵ Ebből komoly bonyodalom származott. Korábban ugyanis Volckra is készített vagy készíttetett egy alaprajzot és egy keresztmetszetet, amelyet összevetett azzal a korábbi, 1665-ből származó tervvel, amely szerint addig dolgoztak. Látván a kettő közti különbséget, az Andersius kételyeire adott válaszá-

⁵⁷ Szó szerint „Bürstenschlagen”. „bürste heiszt mit scharfem gras bewachsner moorgrund.” *Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch*. Bde. 1–15. Leipzig, 1854–. Bd. 2. Sp. 551., 32. Jelentethető esetleg a karók leverését is, de a művellet költségét alapterületre számolták ki, így valószínűbb a talaj tömörítése. Ezt látszik alátámasztani, hogy Souches későbbi, Volckra jelentéséről írott kritikájában, noha beszél a cölöpök leveréséről, nem használja ezt a kifejezést. Lásd alább a 64. jegyzetet!

⁵⁸ Volckra úgy számolt, hogy ha azok a vármegyék, amelyek korábban Érsekújvárnak szolgáltak robotjukkal, most megteszik ezt Lipótvárnál, úgy ebből az összegből akár 60–70 ezer forint is megtakarítható.

⁵⁹ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 83–84. sd. Ebben szerepelnek a Gutta, Sellye, Komárom és Léva várára költött pénzek is, így Kielman teljes költségvetése 221 542 forintról szól.

⁶⁰ Uo. fol. 89–90. augusztus 7., uo. fol. 98. augusztus 16., uo. fol. 52v–53r. október 10. Gondolom, Volckra nem sok rizikót vállalt ezen felajánlásával, hiszen szinte biztos lehetett abban, hogy a Kamara képtelen lesz évi 61 000 forint készpénzt előteremteni Lipótvár építésére.

⁶¹ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 98. augusztus 16., HKR Prot. Bd. 332. 1668 Exp. fol. 358v. augusztus, uo. 374v. augusztus, uo. fol. 460. október 5.

⁶² HKR Prot. Bd. 332. 1668 Exp. fol. 460. október 5.

⁶³ A császári parancsra lásd: uo. fol. 423. október 1.

⁶⁴ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Nov. fol. 23–24., 27–28. október 10., l. még: HKR Prot. Bd. 332. 1668 Exp. fol. 482v., uo. fol. 484. október.

⁶⁵ HKR Prot. Bd. 334. 1668 Reg. fol. 258v., 259r. október 31. A rajz, vagy inkább az akkor készültek közül egy fennmaradt: *Planta der neuangelegten Vestung Leopoldstad. Wie Solche auf eines Hochlöb[lichen] Keyserlichen HoffKriegsRaths ertheilten Ordre, von den Hauptman vnd Keyserlichen Ingenieur Andersi, Geometrisch abgemessen und wie sich befunden oder wie weit man mit den bau Kommen, mit Fleiss Zu Papir gebracht, den 30. Novemb[ris] 1668. KA Kartensammlung, Inland C V Leopoldstadt 1668.*

ban Volckra követelte, hogy a Haditanács döntse el, a továbbiakban melyikhez kell igazodni. A Haditanács az első, 1665. évi terv mellett foglalt állást.⁶⁶

A Volckra új tervezete által az Udvari Kamara és a Haditanács közt keltett viták 1669 januárjában érték el csúcspontjukat. Mivel Volckra korábban közölte, milyen feltételekkel vállalja az építkezés irányítását, azt mind a Haditanács, mind a Kamara elfogadta. A Volckrával folytatott tárgyalások fontos részét képezte, hogy ő valóban tartani tudja-e a vállalt időbeli és pénzügyi kereteket.⁶⁷ Ennek pedig fontos részét képezték azok a számvetések, amelyek a további munkálatok mennyiségét és az ahhoz szükséges anyagi fedezetet tartalmazták. Ezek az iratok addigra megjárták az összes fórumot, többször is megvitatták, és a jelek szerint ebben a formában kerültek az uralkodó elé jóváhagyásra.

Lipótvár méretei

Lipótvár erődítménye a Vág jobb partján, Galgóctól kissé feljebb, ma is áll. Egy ismert internetes, űrfelvételeket bemutató program segítségével mai méretei is megállapíthatók: két átellenes bástya csúcsa közt a távolság 620 m,⁶⁸ két szomszédos bástya csúcsa közt 310 m, a homlokvonalak hossza kb. 95 m, a szárnyaké 36 m, a kurtináké 116 m.⁶⁹ Még a külső védművek vonalai is felfedezhetők a talajon, a falak magasságára a kapuról készült felvételtől⁷⁰ lehet következtetni, s látszólag ezekből az adatokból közelítőleg kiszámíthatók a szükséges méretek. Csakhogy kívülről, illetve pontos tervek hiányában nem tudjuk a falazat szerkezetét, vastagságát megállapítani, továbbá az árok mélységének, illetve a *contrascarpa* nagyságának figyelembevétele nélkül a fenti adatok nem vezetnek eredményre.

Ebben segítenek az imént említett, 1669 januárjában iktatott számvetések. Ezek egyike a már korábban említett, minden bizonnyal Volckra eredeti jelentésének részét képező és 1668 szeptemberében a Haditanácsnak megküldött pénzügyi kalkuláció betű szerinti másolata.⁷¹ Ennek alapjául szolgált az a két, eddigi ismereteim szerint páratlan dokumentum, amelyek pontos számítást tartalmaznak a Lipótvár felépítéséhez szükséges föld- és

⁶⁶ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Dec. fol. 218–219. december 19., uo. fol. 217., 220–222. december 29., uo. fol. 223–224. december 29., HFU r.N. 227. 1669 Konv. Jänner fol. 177–178. január 13. L. még: HKR Prot. Bd. 332. 1668 Exp. fol. 560. december 19. Az Andersius-féle rajzokról Volckra megállapította, hogy azok csak az addig elkészült falakat ábrázolták, de azt nem, hogy miként folytassák a munkálatokat. Eszerint viszont Volckra és a Haditanács eredeti terve a véglegesnek szánt állapotot mutatta. Uo.

⁶⁷ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Dec. fol. 217., 220–222. december 29., HFU r.N. 227. 1669 Konv. Jänner fol. 160–161. 1668. december 31., fol. 162–163. 1669. január 3., fol. 145., 177–184. január 13., fol. 170–171., 174. január 15. Volckra instrukcióját és a kísérő iratokat lásd: uo. Konv. März fol. 28–107.

⁶⁸ Nagyjából az Astoria és az Erzsébet híd pesti hídfője közti távolság.

⁶⁹ A jelenlegi talajszinten mérve.

⁷⁰ http://fenet.m3.sk/index.php?categoryid=1&p2_articleid=2930&p45_monthid=6&p45_dayid=22&p45_yearid=2009, ill. http://en.wikipedia.org/wiki/File:Vstup_do_leopldovskej_vaznice.jpg (A letöltés időpontja: 2010. november 21).

⁷¹ HFU r.N. 227. 1669 Konv. Jänner fol. 154–156. sd.

3. kép. Lipótvár napjainkban

kömmennyiségről, valamint értékes adatokat szolgáltatnak a falak szerkezetét illetően is.⁷² Az elsőben egy fél ravelin és a hozzá tartozó fedett út megépítéséhez szükséges földmennyiségre vonatkozóan végezték el a térfogatszámítást, a másodikban pedig egy fél bástya és egy fél kurtina térfogatszámítása található, külön a kőfalazásra és külön a földtöltésre. Alap mértékegységként a lábat és az ölt⁷³ használták. A munka során az adott védműrész keresztmetszetének négyzetlábban megadott felületéből indultak ki, minden bizonnyal a jelenleg hiányzó Volckra-féle felmérés alapján. Így viszont ezen adatokat nem áll módomban ellenőrizni, el kell fogadnom hitelességüket. A keresztmetszeti felületet is részekre bontották, külön vették a fal fő tömbjét, a mellvédet, a lövészpadot, a le-süllyesztett szárnyat, illetve a fedett utat (értették ez alatt a vársíkot is) és annak lövészpadját. Mivel a falak különböző szögekben csatlakoztak egymáshoz, külső és belső élük hossza különbözött, ezért e kettő középértékét vették a falak hosszúságának. A számításokba olykor hibák csúsztak, de nagyságrendi eltérés nem történt.

⁷² HFU r.N. 227. 1669 Konv. Jänner fol. 146–147., ill. 148–153. Ezekből egyébként megtudhatjuk az akkori méreteket, minden bizonnyal itt is az alapvonalnál mérve, ami persze az árok alján húzódott. Eszerint a falmagasság 30 láb = 9,48 m, a fél kurtina hossza 192 láb, az egész 384 láb = 121,34 m, a szárny hossza 128 láb = 40,45 m, a homlokvonala hossza 294 láb = 92,2 m.

⁷³ 1 bécsi láb = 31,6 cm, 1 bécsi öl = 6 bécsi láb = 1,896 m. *Bogdán* 1990. 150., 176–177. o.

A két számítás építészeti vonatkozásaiból csupán néhányat emelnék ki. A legfeltűnőbb, hogy az elővédműveknél egyáltalán nem használtak kőfalazást. Sem a tényleges contrascarpát, sem a mellvédeket, sem a ravelinek külső falát nem burkolták kővel vagy téglával.⁷⁴ Ennek nyilván pénzügyi okai lehettek, ugyanakkor arról egyelőre nincs adatunk, hogy a ravelinek esetében alkalmaztak-e valamilyen favázat.⁷⁵ A fal szerkezetéről is több mindent megtudunk. Souches már említett jelentésével összevetve eme számítást, kiderül, hogy az ellenséget minden bizonnyal jól ismerő tábornok szerint a török ostromágyúk ellen alul legalább 10 láb vastag fal kell, ami persze felfelé elvékonyodik.⁷⁶ Ám a Volckra-féle számításokban erre mindössze 7 lábat adtak meg, ami majd 1 m különbséget jelent. A korabeli rajzokon fellelhető keresztmetszetekről vehető méretek inkább az utóbbihoz közelítenek.⁷⁷ További érdekesség, hogy a vaskos belső támpillérek alapozását külön számolták a falakétól, mintha a kettő nem tartozna szorosan össze. Ugyanakkor kiderül, hogy a pillérek alapozása 4 lábnyira nyúlik be a falazat 9 láb széles alapjába, miközben maga a fal belső síkja a teljes 30 lábnyi magasságon csupán 1 lábnyit dől befelé, a pillérek irányába (alig 2 fokos dőlésszög).⁷⁸ Ebből eléggé nyilvánvaló, hogy valamiért egyszerűbbnek vélték ily módon számolni. A falak alapozásáról mellékesen sokat elmond Souches már említett jelentése, amely szerint a talajba levert karók fölé rőzsekötegek és tölgy- vagy bükkfából készült rácsozat került, s erre fektették le a 120–130 cm vastag, lapos alapozóköveket.⁷⁹ Végül egy másik „rejtélyre” is megoldást nyújt a forrás. Egyetlen, 1665-ből származó rajz⁸⁰ kivételével a források nem adják meg, milyen összeköttetést terveztek a ravelinek és az erőd között. Kettőhöz a két átellenes oldalon levő főkaputól értelemszerűen felvonóhidakkal megszakított széles fahidak vezettek, ám a másik négyenél ezt csak az említett rajz jelöli. Jelen iratban azonban a kőfalazás összesítésének végére mégiscsak odakerült a négy „Sortien oder außlaß”-hoz, azaz amolyan összekötő kapuhoz szükséges anyag.

Nem kívánván az Olvasót feleslegesen sok adattal terhelni, most csupán a Volckra-féle számvetés végeredményeire szorítkozom.⁸¹ A hat ravelinhez és a fedett úthoz (azaz a vársíkhöz) átszámítva és korrigálva 112 188 m³ föld, a bástyákhoz és a kurtinákhoz

⁷⁴ Ez az eredeti tervben sem szerepelt, csupán a Volckra jelentése nyomán kialakult vitákban merült fel. Lásd erre Volckra magyarázatát a térfogat és költség számításokhoz: HFU r.N. 227. 1669 Konv. Jänner fol. 157–159. sd.

⁷⁵ Lásd erre Volckra számvetését: HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 85–87. szeptember 22.

⁷⁶ HFU r.N. 226. 1668 Konv. Nov. fol. 24v–25r. október 10.

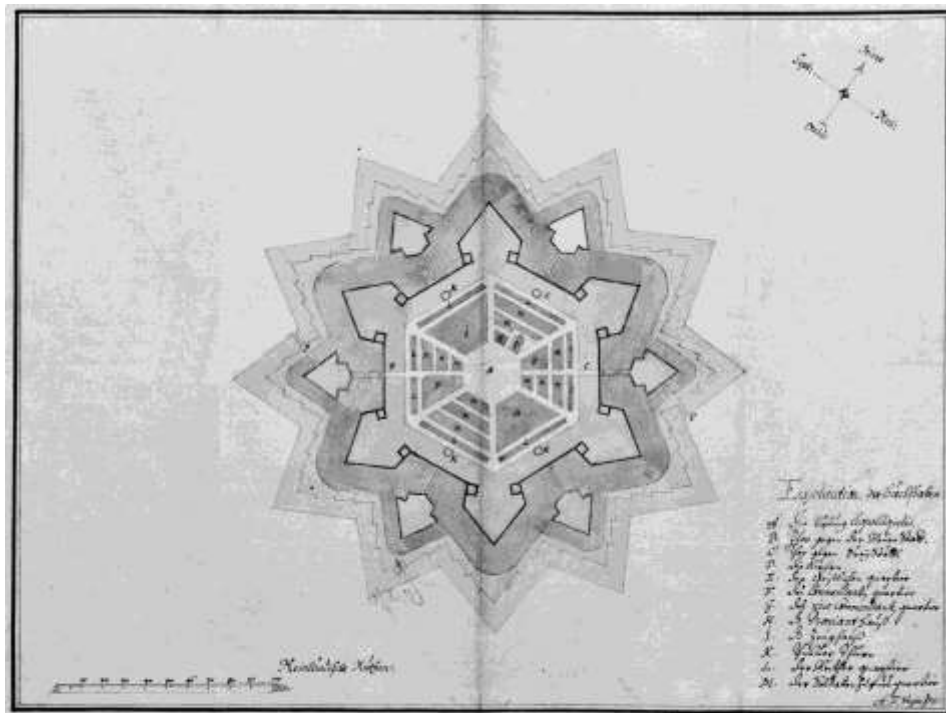
⁷⁷ KA Kartensammlung G I h 393–900 (eredetileg: HKR Akt. 1673. April №. 89. Exp.), uo. K VII k 210 Leopoldstadt №. 1. (HKR Akt. 1675 December №. 118. Exp.), uo. K VII k 210–50 (HKR Akt. 1689 Mai №. 286. Exp.).

⁷⁸ Megjegyzendő, hogy ezen értékeket azért ismerjük, mert először mindig az adott faldarab teljes térfogatát számolták ki, mintha az szabályos téglatest lenne, majd abból vonták le a dőlésből adódó különbözetet. Miközben megtették ez, mint láttuk, a fal belső síkjánál, ill. a pilléreknél, a fal külső, ferde síkjának térfogatát nem vonták le.

⁷⁹ HFU r.N. 228. 1668 Konv. Nov. fol. 24r. október 10. Az alapozáshoz használt kövekre minden bizonyosan a *Plattenstein* kifejezést használták, megkülönböztetve a falazásra való *Mauersteint*ől. HFU r.N. 221. 1666 Konv. Juni fol. 38–39. 1667. december 30., 1668. április 7.

⁸⁰ KA Kartensammlung K VII k 209–900 (HKR Akt. 1665 Augustus №. 21. Exp.).

⁸¹ A részleteket lásd a tanulmány végén levő táblázatokban!

4.kép. Lipótvár terve 1665-ből (ÖStA KA Kartensammlung K VII k 209-900)

474 506 m³ föld és 82 797 m³ falazat⁸² beépítését tartották szükségesnek (mindösszesen tehát 586 694 m³ föld). Ez így önmagában nem sokat mond, de ez az anyagmennyiség, egy manapság gyakorta használt viszonyítási alapot véve, 267,5 olimpiai úszómedencét töltené meg. Ha mindezt szabványos, 35 m³ befogadóképességű tehervagonokkal kellene elszállítani, 19 129 darabot kellene megtölteni. Ezek 10 m-es hosszát alapul véve majd 192 km hosszú szerelvényt kapnánk, ami alig valamivel kevesebb a Budapest–Miskolc közti vasúti pálya hosszánál. Más megközelítésben, ha a térfogat helyett a súlyt próbáljuk érzékeltetni (figyelembe véve a lehetséges kő- és földfélék fajsúlyát, erősen átlagolva⁸³), kb. 1 250 000 tonna jön ki.

Eddig a tények és a szemléltetés. Most azt kellene kiszámítani, hogy a korabeli eszközökkel mit jelentett az anyagmennyiség megmozgatása. Ehhez a helyszínen egyfelől csupán az emberi és állati munkaerő, másfelől pedig csak a csákány, a lapát, a talicska és a

⁸² Egész köbméterre kerekítve. Itt is adódik egy jelentős bizonytalanság, mivel nem tudjuk, mennyi követ és mennyi téglát használtak fel. Ezeket az irat külön nem említi, így feltételezem, hogy a (kő)falazás mennyiségébe a téglát is beleértették. Ezt látszik megerősíteni, hogy a Volckra számvetésének első pontjában, a még hiányzó falazás mennyiségének megadásakor a költségekbe mindkét alapanyagot beleszámolta. HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 85r.

⁸³ Műszaki táblázatok. Összeáll.: Ohmacht Róbert – Sárközi Zoltán. Budapest, 1972. 210–211. o.

szekér állt rendelkezésre,⁸⁴ amelyek fizikai képességeit és lehetőségeit, már csak az időbeli távolság okán is, nagyon nehéz akár csak megbecsülni is. Így azután akár fel is lehetne adni a további gondolkodást. A helyzetet ráadásul tovább nehezíti, hogy az anyagokat nem sík terepen kellett szállítani, hanem például az egyre mélyülő árokból az egyre magasodó falak tetejére kellett felhordani,⁸⁵ tehát nehéz lenne megmondani, egy nap hány fordulót tudtak megtenni a dolgozók. A munka emellett nyilván nem folyamatosan zajlott, hiszen a földtöltést csak valamiképp a kőfalazáshoz igazodva lehetett beépíteni.⁸⁶ A beépítést szó szerint kell érteni, hiszen nem volt elég a földet egyszerűen felhordani, azt el kellett teríteni, le kellett döngölni.⁸⁷ Nyilvánvalóan számos egyéb tényezőt is figyelembe kellene venni, így pl. a pénzhány vagy az időjárás miatti késedelmeket, de ez szinte lehetetlen. Így csupán a földmunkákra fordítandó tényleges időt próbálom megbecsülni.

A probléma megoldásában némi segítséget nyújt a korabeli szakirodalom, bár a rendelkezésemre álló anyagból csak néhány szerző foglalkozott részletesebben e kérdéssel, mint Andreas Cellarius, Wilhelm Dilich, Christoph Heer és Samuel Marolois.⁸⁸ Az első és legfontosabb adat, amit ezekből a könyvekből nyerhetünk, a korabeli talicska mérete. Erre vonatkozóan csaknem egységesen kb. 40×40×20–30 cm-es méreteket adnak meg, ami nagyjából 0,05 m³-es befogadóképességet jelent, ami megfelel az egyhelyütt olvasható (egy-)másfél köblábnak. Így tehát a fentebb megadott földmennyiség elszállításához elvben összesen 11 733 880 fordulót kellett teljesíteni.

A következő kérdés, hogy hányan dolgoztak Lipótvár építkezésén, és közülük hány fő foglalkozott a földhordással. Erre furcsa módon kevés adatot találtam. Augspurger hadmérnök 1665. május 20-án jelentette, hogy az építkezésen 1200 munkás van, de nincs elég talicska, csupán 200 darab, amelyekhez sürgősen további 400-at rendeltek,

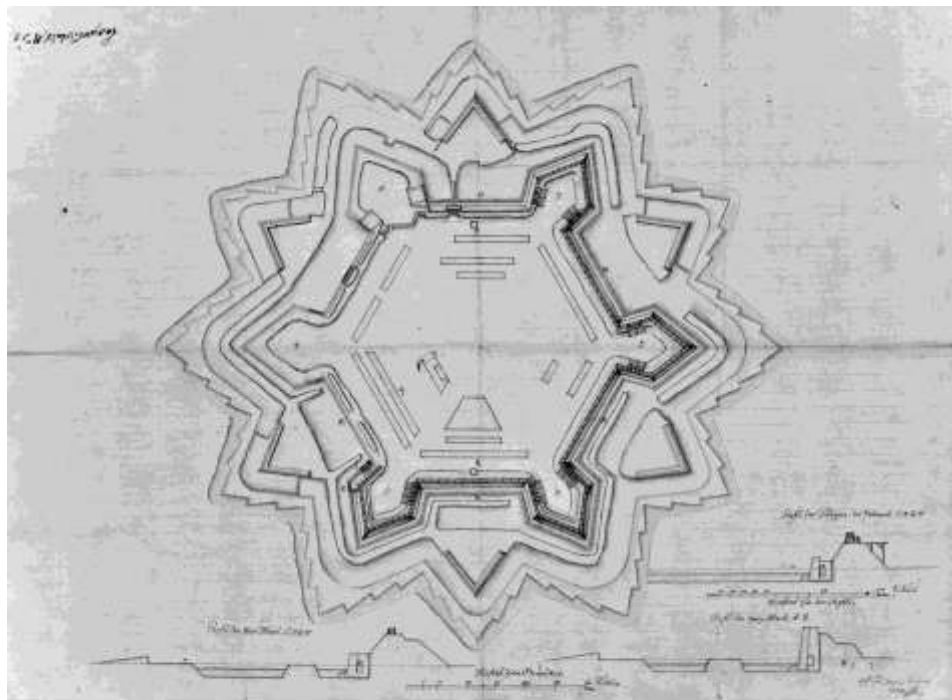
⁸⁴ A szükséges eszközökre lásd a már említett, Augspurger-féle összeírást. HFU r.N. 219. 1665 Konv. April fol. 5–9. március 13.

⁸⁵ Lásd erre pl. Volckra már említett számvetését, amelyben külön kiemeli, hogy a mélyebbről, azaz az árokból kitermelt földért többet kell fizetni. A teljes kihordandó föld mennyiségét 70 363 köbölre (479 580 m³) becsülte. HFU r.N. 227. 1669 Konv. Jänner fol. 154–156.

⁸⁶ Hogy mennyire nem egyenletesen oszlott meg ez a munka, azt jól mutatja, hogy Souches már 1665 májusában azt jelentette, hogy az árok 12 öl szélességében és 15–16 láb mélységben ki van ásva, augusztusban pedig arról tudósította a Haditanácsot, hogy az alapvonalat a bástyák körül már eléggé kiásták, a falakhoz nagy mennyiségű földet halmoztak fel, a vársíkhöz és a ravelinekhez pedig teljes egészében összehordták a földet. HKR Prot. Band 329. 1665 Exp. 241r. május, HFU r.N. 220. 1665 Konv. Aug. fol. 162–163. augusztus 1. Ehhez képest az 1666. január 1.–október 9. közötti időszakra csak 2355 köböl föld mozgatását fizették ki. HFU r.N. 224. 1667 Konv. Juli fol. 88. 1666. október 11. Volckra 1668. július 17-i jelentésének mellékletében viszont arról ír, hogy a várfalra az árokból összesen 70 363 köböl földet kell felhordani, aminek addig (azaz három év alatt!) kb. az 1/8-a történt meg, így maradt még 61 588 köböl, a külső védművekhez pedig 16 445 köböl föld kell, amelynek kb. a felét építették be, így maradt még 8227 köböl. HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 85–87. szeptember 22. Másfelől a kőfalazás és a földhordás sem haladt mindig párhuzamosan, hiszen egy 1673-ból származó felmérésen azt látjuk az egyik keresztmetszeten, hogy a csekély magasságú fal mögött nagy földdomb emelkedik, tetején fából ácsolt mellvéddel, vagyis a védelmi szempont is erősen érvényesült a munkálatok megszervezésénél. KA Kartensammlung G I h 393-900.

⁸⁷ HFU r.N. 238. 1672 Konv. Mai fol. 203–204. május 2.

⁸⁸ *Andreas Cellarius: Architectura Militaris.* Amszterdam, 1645. 182–183. o., ill. XX. tábla, *Wilhelm Dilich: Krieges-Schule.* Frankfurt am Main, 1689. I. 298. o., ill. 473. o. 69. tábla, *Christoph Heer: Praxis Artis Muniendi Modernae, das ist Ausführliche Anweisung des Fortification-Baues.* [s.l.] 1689. 13., 17–18. o., *Samuel Marolois: Fortification ou Architectvire Militaire tant offensive que deffensive.* Amszterdam, 1662. 93. o., ill. 32. tábla.

5. kép. Lipótvar építésének állása 1673-ban (ÖStA KA Kartensammlung G I h 393-900)

elvben tehát 600 fővel számoltak.⁸⁹ Volckra 1672 júniusában viszont azt írta a Kamarának, hogy 2000 főt is meghaladja az építkezésen dolgozók száma. Ezt megerősíti egy pár nappal későbbi beszámoló, amely szerint 1600 főnél is többen vannak a „Claffterarbeith”-on.⁹⁰ Később viszont arról olvashatunk, hogy a helyőrség katonáit fogták munkára, mert a parasztok jórészt elhagyták az építkezést.⁹¹ Minthogy a mezeti munkák fő idényében állandóan hiányzott a munkáskéz, Volckra ésszerűbbnek tartotta volna, ha odavezényelnek egy gyalogezredet, amelyik rendszeresen dolgozik.⁹²

Végül arra kell választ találni, mennyi ideig dolgoztak az emberek az építkezésen. Tudjuk, hogy április elejétől október végéig, 8 hónapon át tartott az építési szezon,⁹³ heti hat napon át, ami tehát 210 munkanapot jelent. Véleményem szerint átlagosan napi 12 órás munkaidővel számolhatunk, bár erre nincs konkrét adatom. A legnehezebben megállapítható tényező, mint jeleztem, az, hogy egy nap alatt hány fordulót tudtak teljesíteni. Christoph Heer művében azt találjuk, hogy ha sík terepen 100 lépésre (kb. 70 m) kell elhordani a

⁸⁹ HFU r.N. 219. 1665 Konv. Juni fol. 23–24. Eredetileg 2000 talicskát rendeltek Bécsből, de azt addig még nem kapták meg. HFU r.N. 219. 1665 Konv. März fol. 2. március 2.

⁹⁰ A „Claffterarbeith” a köből alapján elszámolt munkát jelentette, ahogyan Lipótvárnál is tették. A két jelentést lásd: HFU r.N. 238. 1672 Konv. Juni fol. 470–472. június 8., uo. fol. 1070. június 18.

⁹¹ HFU r.N. 240. 1672 Konv. Sept. fol. 403. szeptember 19.

⁹² HFU r.N. 229. 1670 Konv. Febr. fol. 5v. február 2.

⁹³ Uo. Konv. März fol. 100r. március 12., HFU r.N. 227. 1669 Konv. März fol. 81r. sd.

földet, akkor naponta 220 fordulót lehet teljesíteni.⁹⁴ Ám Lipótvárnál az egyre mélyülő árokból kellett az egyre magasabb védművekre felhordani a földet, és ahogy lejjebb ástak, úgy lett egyre vizenyösebb, mocsarasabb a talaj, rendkívüli módon megnehezítve a munkát.⁹⁵ Mindehhez hozzátéve azt, amit fentebb a föld beépítésével kapcsolatban leírtam, úgy vélem, óránként 3–4 fordulónál többet még ideális feltételek között sem tehettek meg, még akkor sem, ha, mint láttuk, teljesítménybérezést kaptak.

Mindezek alapján, a fenti létszámokból kiindulva, 600 főnek kb. 400–550, 1600 főnek kb. 150–200 munkanapra volna szüksége az adott földmennyiség elszállításához. Ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy e számításokat csupán a szemléltetés kedvéért, ideális állapotokat feltételezve végeztem el, vállalva ennek minden buktatóját. Miután az építkezés egész története a takarékoskodásról szól,⁹⁶ valószínűbbnek tartom, hogy a valóság a kisebb munkáslétszámhoz állt közelebb.

Durva megközelítéssel tehát a földmunka 1–3 építési szezon tiszta idejét tette ki, Lipótvár építése viszont nyolc évig (1665–1673) tartott. Ehhez képest a földmunkák időigénye nem tűnik soknak, de mennyisége láttán egyértelmű, hogy ez volt a legnagyobb emberi és anyagi ráfordítást igénylő tevékenység. A forrásokból azonban kiderül, hogy a már említett alapozási munkák, valamint a kőfejtés, kőfaragás és falazás, továbbá a nyersanyagok szállítása szintén hatalmas feladatot jelentett az építkezésen dolgozóknak, és sokkal több buktatót rejtett magában, mint a földhordás. Az alapozásról immár csak annyit, hogy Volckra költségvetése szerint a falak 1224 négyzetöltnyi alapterületéből 274 már elkészült (tehát három év alatt az ötöde!), s a maradék felületnek mintegy kétharmadát, 632 négyzetöltnyit ítélték olyannak, ahol az altalajt még meg kell erősíteni.⁹⁷

Úgy tűnik, hogy a problémák egyik legfőbb forrását a falazáshoz szükséges kő és téglakészítés jelentette. Amint már jeleztem, nem tudjuk, a két fajta anyagot hol és milyen arányban használták. Ám az mindkettő esetében jól látszik, hogy a megfelelő szakemberek hiánya okozta a gondokat. Volckra többször említett jelentésében is utalt e körülményre, jelezvén, hogy az Örökös Tartományokból vagy a svábok közül kellene szakembereket szerződtetni.⁹⁸ Nem tűnik túl soknak az e területen alkalmazott mesterek létszáma sem. Egy 1669 végén kelt jelentés szerint négy kőbányában összesen 11 kőfejtő és 10 kőfaragó dolgozik, 200 munkással, de megjegyezték, ez sok, elég lenne minden mester mellé két-két fő.⁹⁹ Ráadásul a kijelölt brünni kőművesmester mindent megtett, hogy ne kelljen Lipótvárra mennie.¹⁰⁰ Így nem csoda, hogy a beépítendő mennyiséghez képest 1668-ig csak a munka kis részével végeztek: 1666-ban 203 köből, 1667-ben

⁹⁴ Heer 1689. 17–18. o.

⁹⁵ HFU r.N. 238. 1672 Konv. Mai fol. 203–204. május 2.

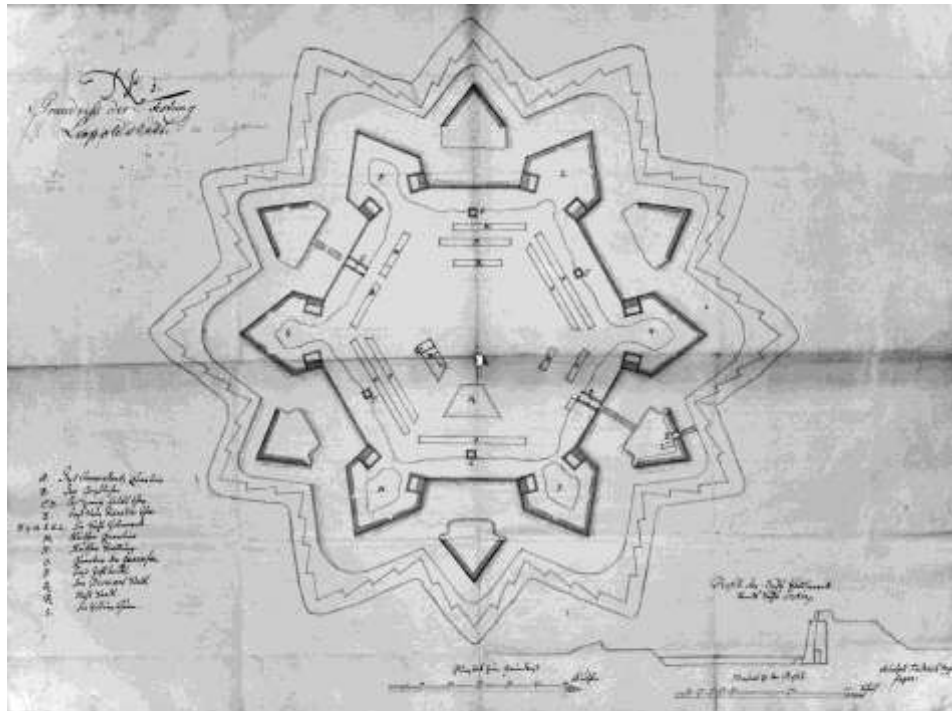
⁹⁶ Még a falak vastagságát is csökkentették, hogy pénzt takarítsanak meg. HFU r.N. 226. 1668 Konv. Nov. fol. 24. október 10.

⁹⁷ Uo. Konv. Okt. fol. 86r. szeptember 22.

⁹⁸ HFU r.N. 227. 1669 Konv. März fol. 85v. sd., uo. Konv. April fol. 55v., 63r. április 2. Kőfejtőket és kőfaragókat először a Bányavidékről akartak felfogadni, de valamiért őket sem találták alkalmasnak. HFU r.N. 219. 1665 Konv. Juni fol. 24. május 20.

⁹⁹ HFU r.N. 228. 1669 Konv. Dec. fol. 50r. nov. 13.

¹⁰⁰ HFU r.N. 227. 1669 Konv. April fol. 60–61. márc. 22., HFU r.N. 228. 1669 Konv. Aug. fol. 54–63. június 6., július 15., augusztus 6., uo. Konv. Sept. 104–122. augusztus 13., augusztus 14., augusztus 16., szeptember 20.

6. kép. Lipótvár építésének állása 1675-ben (ÖStA KA Kartensammlung K VII k 210)

27,5 (!) köböl kő kibányászásáért fizettek, egy 1668. április 7-i elszámolásból pedig megtudjuk, hogy addig mindösszesen 270 köbölnyi jutott el az építkezésre, és további mintegy 50 köböl a kőbányában szállításra vár.¹⁰¹ Lehetséges persze, hogy valami tévedés történt, mert Volckra jelentésében, amelyet, mint emlékszünk, 1668. július 17-én adott át az uralkodónak, már az áll, hogy 1201 köböl falazás készült el, ami, tekintetbe véve a még elvégzendő 11 048 köbölnyi építenivalót, nem túl sok.

Számos további adatot lehetne még felvonultatni a nehézségek bemutatására, még nem szóltam a nyersanyag-beszerzés és a szállítás problémáiról sem; a pénzügyi gondok pedig egy külön tanulmány tárgyát képezik. Ezzel kapcsolatban azonban mindenképpen szükségesnek vélem annak bemutatását, hogy a franciákkal és a törökökkel kétfrontos háborút vívó Habsburg Monarchia katonai gépezetében valójában mekkora szerepet játszott egy ilyen erődítmény, miközben tudjuk, hogy párhuzamosan számos továbbit várat építettek vagy erősítettek folyamatosan a birodalom más részein is, mint pl. Prágát, Großglogaut, Glatzot, Egert, Brünnt, vagy, mint már említettem, a Magyar Királyság területén Győrt, Komáromot, Szatmárt, Szendrőt, Tokajt, Kállót, hogy a kisebbekről ne is beszéljünk. Lipótvár jelentőségét legegyszerűbben talán a rá költött pénz nagyságával

¹⁰¹ HFU r.N. 224. 1667 Konv. Juli fol. 88. október 11., HFU r.N. 221. 1666 Konv. Juni fol. 38–39. 1667. december 30., 1668. április 7.

lehet igazolni. 1665-ben, az munkálatok kezdetén 117 154 forintba került az építkezés,¹⁰² miközben egy másik forrás szerint az összes magyarországi várépítésre (Lipótvárral együtt) 182 300 forintot fizettek, Bécsre csupán 18 000 forintot, a birodalomban pedig mindösszesen 296 600 forintot adtak ilyen célra.¹⁰³ Ez pedig az 1665. évi, 1 190 193 forintra taksált hadi kiadások negyede, Lipótvár költsége pedig ennek majd 10%-a. Ezt a pénzben (is) megnyilvánuló törődést természetesen jelentős részben a félelem generálta, hiszen Bécs előterének védelméről volt szó.

Az elmondottak alapján, bár csak néhány fontosabb részlet vázolására nyílt lehetőségem, világosan kirajzolódni látszik az, ami manapság a (had)történeti kutatás kedvenc megközelítési módja, a háború és társadalom kapcsolata. Lipótvár építése ennek egy olyan szelete, amelyben e kapcsolatrendszer szinte minden vonatkozása összesűrűsödik. Ennek döntő része az az anyagi hozzájárulás, amelyet a Habsburg Monarchia társadalmá vállalt, hogy az erőd felépülhessen, kiegészítve a munkában hozzáadott értékkel. Csak felsorolásszerűen jelezném, hogy Alsó-Ausztria, Cseh- és Morvaország adójából megfelelő mértékben jutott pénz az erődítményre, a Magyar Kamara bevételeinek egy része is ide került (quotageld), s mint láttuk, kísérletet tettek az egyházi javak ilyen célú felhasználására, illetve a pápai és itáliai segítség bevonására is.

Az erőd építése közvetlenül érintette a régió egész társadalmát, kezdve mindjárt a helyszínen birtokos nemességgel, akiknek át kellett adniuk földjeiket az uralkodónak. A környező vármegyék parasztsága robottal, leginkább fuvarral vette ki részét a munkálatokból, miközben egyszersmind elszenvedte az egyre erősödő katonai jelenlét fájdalmas következményeit. A nyersanyag beszerzése is nagy területet érintett. A szükséges faanyagot északabbra, a Vág mentén, illetve Morvaországban vágták ki, és jórészt a folyón úsztatták le rendeltetési helyére, vasat Bécsből küldtek, Nagyszombat mellett bányászták a mésznek valót, a környéken több helyütt a követ. A közelben lakó mesterek többek között a szükséges szerszámok gyártásában és karbantartásában vettek részt, de csehországi tűzérségből elbocsájtott szakemberek is itt találtak munkát. A helyőrség német katonasága, ha nem éppen hatalmaskodott, akkor napszámért szintén ott dolgozott a falakon. Az építési tisztségviselők is jórészt németek voltak, de például az egyik kőművesmester Brünnből, a másik, neve alapján legalábbis, Itáliából, Ceresoléből származott. A téglaegetőket Svábföldről akarták szerződtetni, míg a bányászokat és a kőfaragókat az Örökös Tartományokból. Mindez pedig arra mutat, hogy egyetlen ilyen vállalkozás is a társadalom valamennyi rétegének hozzájárulását igényelte, olykor erején felül is.

¹⁰² HFU r.N. 226. 1668 Konv. Okt. fol. 83–84. sd. Egy másik összesítés szerint 1665. április 9. és november 23. között 103 293 forintot utaltak ki Lipótvárra. HFU r.N. 220. 1665 Konv. Dec. fol. 109–110. sd. Az összeg azután egyre csökkent, 1669-ben a vár már csak 20 000 f-ot kapott a kialakított 61 000 forint helyett. HFU r.N. 229. 1670 Konv. Febr. fol. 4v. február 2.

¹⁰³ HFU r.N. 223. 1667 Konv. März fol. 266., március 11.

RÖVIDÍTÉSEK

Bd.	Band
Exp.	Expedit
fol.	folio
HFU	Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hoffkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hofffinanz Ungarn
HKR Akt.	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Protokollen des Wiener Hofkriegsrates
KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv
Reg.	Registratur

Függelék

1. táblázat: A Lipótvár külső védműveihez szükséges földmennyiség összesítése¹⁰⁴

<i>erőd rész</i>	<i>köbláb</i>	<i>köböl/ köbláb</i>	<i>köböl</i>	<i>m³</i>
fél ravelin	123 658 (123 648)	572/106 (572/96)	572,49 (572,44)	3901,67
fél mellvéd	29 135 (29 315)	134/191 (135/155)	134,88 (135,72)	925,02
fél banquette	752 (754)	3/104 (3/106)	3,48 (3,49)	23,79
fél belső szárny	7865 (7936,5)	36/89 (36/161)	36,41 (36,75)	250,4
fél bástya fedett útja	72 048	333/120	333,56	2273,4
fél bástya fedett útjának lövész- padja	3648	16/192	16,89	115,11
fél ravelin fedett útja	56 090	259/146	259,68	1769,90
fél ravelin fedett útjának lövész- padja	2840	13/32	13,15	89,61
a fentiek összesen	296 036 (296 280)	1370/90 (1371/144)	1370,42 (1371,67)	9348,90
az egész erődre számítva (12×)		16 445 (16 460)	16 445,00 (16 460,04)	112 186,80

¹⁰⁴ A hibásan kiszámított értékek kurzívval szedve, alattuk zárójelben a helyes végeredmény. 1 köböl = 216 köbláb = 6,8158 m³.

2. táblázat: Lipótvár egy félbástyájának és egy fél kurtinájának megépítéséhez szükséges földmennyiség összesítése

<i>erődrész</i>	<i>köbláb</i>	<i>köböl/ köbláb</i>	<i>köböl</i>	<i>m³</i>
a fél szárny	194 540	900/140	900,65	6138,65
a fél homlokvonal	239 980	1111/4	1111,02	7572,49
a fél kurtina	350740 (351450)	1623/182 (1627/18)	1623,84 (1627,08)	11 089,85
a belső szárny mellvédje	27 632 (18 920)	127/200 (87/128)	127,93 (87,59)	597,00
a külső szárny mellvédje	14 904 (9504)	69 (44/0)	69,00 (44,00)	299,90
a fél homlokvonal mellvédje	42240	195/120	195,56	1332,90
a fél kurtina mellvédje	42240	195/120	195,56	1332,90
a fél bástya és fél kurtina lövész- padja		22/152	22,70	154,72
„zwey stuck, so Zue außfüllung des wahls des halben Bolwercks” ¹⁰⁵		1359/156	1359,72	9267,58
összesen		5605/210 (5543/190)	5605,98 (5543,88)	37 785,99
a 6 bástya és 6 kurtina össz. (12×)		67 271/144 (66 526/120)	67 271,67 (66 526,56)	453 431,88
a támpillérek közé töltött föld		3092	3092	21 074,45
mindösszesen		70 363 (69 618/120)	70 363 (69 618,56)	474 506,33

¹⁰⁵ Nehezen értelmezhető szöveghely. Talán a bástyákra vezető, földből épített rámpákat jelenti.

3. táblázat: Lipótvár egy félbástyájának és egy fél kurtinájának megépítéséhez szükséges kőmennyiség összesítése

<i>erődrész</i>	<i>köbláb</i>	<i>köböl/ köbláb</i>	<i>köböl</i>	<i>m³</i>
fél kurtina (alapozás nélkül)	40 320	186/144	186,67	1272,31
bástyaszárny (alapozás nélkül)	26 880	124/96	124,44	848,16
bástya homlokvonala (alapozás nélkül)	61 740	285/180	285,83	1948,16
fél kurtina belső „triangul”-ja ¹⁰⁶	2880	13/72	13,33	90,85
a szárny belső „triangul”-ja	1920	8/192	8,89	60,59
a bástya homlokvonalának belső „triangul”-ja	4410	20/90	20,42	139,18
a fél kurtina 8 pillére	13 440	72/48 (62/48)	72,22 (62,22)	424,08
a fél homlokvonal és a szárny 15 pillére	25 200	116/44 (116/144)	116,20 (116,67)	795,20
a fél kurtina kazamatája	13 260	61/84	61,39	418,42
a fél kurtina alapozása	6912	32/0	32,00	218,11
a szárny alapozása	4608	21/72	21,33	145,38
a fél homlokvonal alapozása	10 584	49/0	49,00	333,97
a fél kurtina mellvédje	1512	7/0	7,00	47,71
a szárny mellvédje	1024	4/16 (4/160)	4,07 (4,74)	32,31
a fél homlokvonal mellvédje	2320	10/160	10,74	73,20
a félbástya ellenaknája	1560	7/48	7,22	49,21
összesen	21 8570	1020/166 (1011/194)	1020,75 (1011,89)	6896,84
a 6 bástya és 6 kurtina össz. (12×)	2 622840	12 244/24 (12 142/168)	12 244,11 (12 142,78)	82 762,76
levonva a pillérek nyílásai, 184 köböl és hozzáadva a 4 „Sortie” 189 köböl		12 249/24 (12 147/168)	12 249,11 (12 147,78)	82 796,84

¹⁰⁶ A fal ferde belső síkja miatt hozzáadott, derékszögű háromszög keresztmetszetű faldarab.

AZ 1710. ÉVI ROMHÁNYI CSATA A TEREPKUTATÁSOK TÜKRÉBEN

1710. január 22-én zajlott le Romhány térségében a Rákóczi-szabadságharc utolsó csatája, melyről Ottlyk György főudvarmester az alábbi szavakkal emlékezett meg: „németet [...] megvertük dicsőséggessen, de a harczhelyről gyalázatossan elszaladtunk.”¹ Sajnos a nógrádi mezőn nem csak egy győzelem úszott el, hanem a szabadságharc egyik nagy lehetősége is köddé vált. 1709 végére ugyanis jelentős területi veszteségeket szenvedtek el a felkelők. A császári erők szervezett előrenyomulása nyomán elveszett a Dunántúl és a Felvidék. Egyedül az ostromgyűrűbe zárt Érsekújvár maradt a kurucok kezén. Rákóczi terve szerint ez lett volna a Felvidék visszafoglalása érdekében indított hadműveletek bázisa, egyben 1710 januárjában megindított hadjáratának végállomása. Közel 12 000 fős serege útját az Aszód és Szécsény között kiépített császári őrvonal zárta el, melynek egyik legjelentősebb bázisa a vadkerti sánc. Ennek felszámolása volt a hadjárat első feladata, amit Rákóczi „vadkerti próbaként” említett, azonban a vállalkozás sorsa már Romhánynál eldőlt.

A romhányi csata eseményeinek rekonstruálása nem okozott gondot a korszakkal foglalkozó történészeknek, mivel a fennmaradt források leírásaiban nincsenek jelentős ellentmondások. Az események pontos elhelyezése a terepen azonban már korántsem ennyire problémamentes, s mindmáig nem járt megnyugtató eredménnyel. Ennek tisztázása érdekében 2010 tavaszán a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, valamint a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum közötti együttműködési megállapodás alapján megkezdtek a romhányi csatater fémkereső műszerrel történő átvizsgálását. A csatáról fennmaradt források és az ezeket feldolgozó hadtörténelmi szakirodalom egységesen a településtől északkeletre, a Szátok felé vezető út és a Lókos-patak közé eső területre helyezi az eseményeket. Ennek megfelelően ezt a kb. 400 000 m²-es területet kezdtük el vizsgálni.²

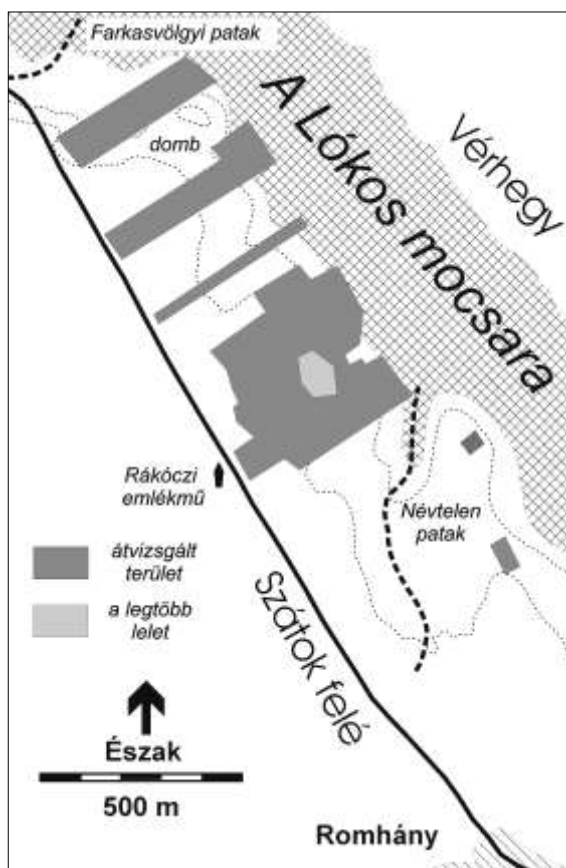
A munka során két meghatározó tényező jelentkezett. Az egyik az időjárás, ami idén tavasszal elég kedvezőtlen volt, a sok eső miatt. A másik, a földek állapota. A szántóföldek a vetés körüli és az azt követő időszakban alkalmasak a kutatásra, amíg a vetemény nem éri el a 10-15 cm-es magasságot. A parlagon hagyott földeken és a lucernásokban április közepéig lehet műszerezni. Később a növényzet magassága és sűrűsége miatt nem lehetséges a munka.

A kutatás megkezdése előtt, tisztázni kell, hogy mit keresünk, mi az a leletanyag és milyen eloszlásban, ami az eseményre jellemző mintázatot alkot. Mivel a romhányi csata januárban volt, és döntően lovassági összecsapások sorozatából állt, viszonylag kevés, de nagy területen szóródott leletanyagra számíthatunk. Egy svéd szemtanú leírása³

¹ Ottlyk György 1710. január 26-án kelt levele. Idézi *Thaly Kálmán*: A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában. (1706–1711.) [IV. közl.] *Történelmi Társulat*, 1883. 388. o.

² Ezúton mondok köszönetet mindazoknak, akik segítették és támogatták a helyszíni kutatásokat: Terman István polgármesternek, Balázs István, Balázsné Nóra, Balázs Jenő, Imre Sándor földtulajdonosoknak, Grolyó Lászlónak, Grolyó Tamásnak és Hajdú István tanár úrnak.

³ Tardy Lajos: Svéd szemtanú a romhányi csatáról és 1710 más eseményeiről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/4. (A továbbiakban: Svéd szemtanú) 903–904. o.

A csatatér és átvizsgált terület kiterjedése

A terepkutatás eredményei és kérdései

A csata szempontjából a puskagolyók jelentik a meghatározó leletet, ezek közül is a kilőtt, de elsősorban a becsapódott példányok fontosak számunkra, melyek jól felismerhetők a deformációról. Az ólom lövedékeknek három különböző állapota lehet: ép, kilőtt és becsapódott. Szabályszerűségnek tekinthetjük, hogy a deformált golyókat nagy valószínűséggel kilőtték, de ezt a lehetőséget a látszólag ép golyók esetében sem zárhatjuk ki. Az ép golyó oda kerülhet még akkor, ha a lövész töltés közben elejti a lövedéket. A tűzharc helyét általában a kilőtt és ép golyók szóródása jelzi, a harcoló köteléknek megfelelő kiterjedésű területen. A golyók általában 2 mm-el kisebbek a fegyvercső belső

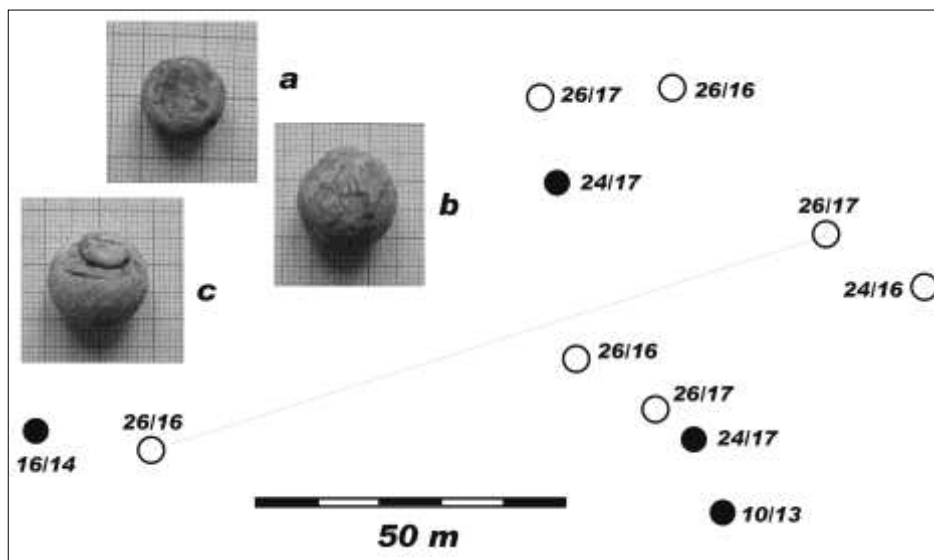
nagyon fontos információt tartalmazta, ti. a csata kezdetén a kuruc csatarend középső részét érte a császári dragonyosok rohama, melynek során legalább két sortüzet lőttek. Itt lehetett a leghevesebb összecsapás, és itt maradhattak meg az ezt jelző ólom puskagolyók, így ennek a területnek a behatárolását tekintettük a legfontosabb feladatnak.

Április–május hónapban, összesen 10 munkanap alatt, a kedvezőtlen időjárás ellenére, a csatatér jelentős részén sikerült végrehajtani az átvizsgálás első fázisát. Sajnos az emlékmű és a Lókos között húzódó területet, melyet a kuruc csatarend és egyben az első összecsapás helyeként jelöl meg Markó Árpád,⁴ csak május elején vetették be napraforgóval, és ekkor vált alkalmassá az átvizsgálásra. A több mint 9 hektár átvizsgálására alig 3 hetünk volt, de az erőfeszítés végül sikert hozott.

⁴ Markó Árpád: A romhányi csata. (1710. január 22.) In: *Uő*: II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok. (S. a. r. Mészáros Kálmán.) Budapest, 2003. (A továbbiakban: *Markó*) 277. o.

átmérőjénél. Az öntőforma minőségétől függően, nem minden esetben szabályos gömbök, ezért célszerű az átmérőt és a tömeget együtt vizsgálni és ennek megfelelően 1 mm-es vagy 1 grammos eltérésnél még azonos csoportba sorolni a lövedékeket.⁵

A romhányi csatátér kutatása során 14 darab ólom lövedék került elő. Ezek közül egy darab a mocsár partján, a Farkasvölgyi-patak közelében, egy pedig a névtelen patak déli oldalán, közel a mocsár partjához. A többi 12 az emlékműtől keletre húzódó sávban. Ezek közül 9 darab 24-26 grammos, 16-17 mm átmérőjű, 3 darab 12-14 mm átmérőjű, változó tömegű. Az egyik nem kilőtt 12 mm átmérőjű golyó markáns öntési csúccsal, mindössze 4 grammos, viszonylag rosszabb minőségű anyagból készült öntvény. Egy másik 13 mm-es átmérőjű, 10 grammos lövedéken csésze alakú bemélyedés őrzi a pus-kavesszővel való döngölés nyomát (a). A harmadik golyó 14 mm átmérőjű, 16 gramm tömegű, markáns öntési csúccsal (c).

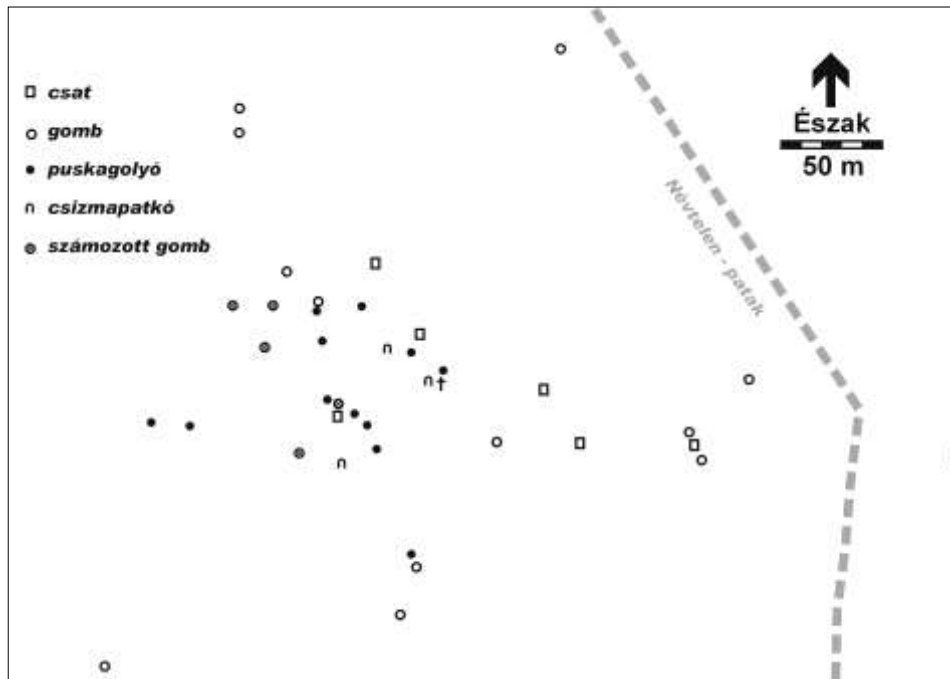

A lövedékek eloszlása. Az üres körök az ép, a fekete pontok pedig a kilőtt lövedékeket jelzik. A mellettük lévő számok a lövedék tömegét grammban és az átmérőjét milliméterben adják meg. A bal oldalon az a-val jelölt képen látható lövedéken a pus-kavesszővel való döngölés során keletkezett csésze alakú bemélyedés, a b-vel és c-vel jelölt lövedékeken pedig jellegzetes öntési csúcs látható.

A 9 darabos csoportból kettőn jellegzetes kúp alakú öntési csúcs maradvány látszik (b). Ezek egymástól 120 méterre kerültek elő. Az őket összekötő vonal a Lókos-patakra merőleges. Ezt tekinthetjük a császári dragonyosok harcvonalának. A lövedékek szóródása és a kilőtt golyók sávja a vonal Lókos felőli harmadába esik. Valószínűleg itt állhattak a svédek, akikre az első sortűzet lőtték.

⁵ Daniel M. Sivilich: What the Musket Ball Can Tell: Monmouth Battlefield State Park, New Jersey. In: Fields of Conflict. (Ed. Douglas Scott, Lawrence Babits and Charles Haecker.) Washington, DC 2009. 84–101. o.

A lövedékek alkotta mintázatot kiegészíti a csatok és gombok alkotta sáv. Ezek egy része sérült, ami utalhat az összecsapásra. Stílusa alapján nagy valószínűséggel a kurucok felszereléséhez tartoztak a pontsor díszítéses rézcsatok. Egy nagyméretű övcsat császári dragonyos felszerelés része lehetett. A területen 4 darab szabálytalan, átlagosan 5 cm széles, kovácsolt csizmapatkó került elő. Egy átlagos férficsizma sarka 7 cm széles, ami az előkerült patkóknál meglehetősen kis méretű sarkot feltételez, ami a császári dragonyosok csizmáját is jellemezte.

Az első összecsapás helyszínének leletmintázata

Zavaró körülmény volt, hogy egy 80×30 méteres sávban 5 darab 22 mm-es átmérőjű, 6 grammos domború rézgomb került elő, a hátoldalukon az öntési csúcsból kialakított füllel. Jól felismerhetően katonagomb, mivel a domború oldalán 13-as szám díszlett. A teljes leletanyag összesen 15 gombot tartalmazott, ehhez képest ez már jelentős mennyiség, főleg amikor egy foltban, az összecsapás helyének közepén, látszólag az ólom lövedékekkel kontextusban helyezkedik el. Ott sem akárhogy, hanem a kuruc harcrend előtt, ahol a császári dragonyosok rohamoztak. Az első gondolatom mindjárt az volt, hogy ezeknek köze van a dragonyosokhoz. Persze a hadtörténelem ennek ellentmond, hiszen 1710-ben még nem számozták az ezredeket, tehát nem lehetett számozott ezredgomb. Ez azonban nem válasz a kérdésre, hiszen magyarázatot kell találni arra, hogy kerültek oda, éppen ebben a helyzetben. Egy olyan csatatéren, ahol az 5 gomb az összes lelet egytizedét jelenti, nem lehet egyszerűen átlépni a kérdést azzal, hogy későbbi anyag, a csata szempontjából nem releváns.

Számozott ezredgomb

A zavart Markó Árpád tanulmányának egyik lábjegyzete okozta, amelyben a császári seregben harcoló dragonyosokkal kapcsolatban megjegyzi, hogy a Savoya-ezredhez tartoztak, mely a későbbiek során a 13-as hadrendi számot viselte.⁶ Túl soknak tűnt a véletlenek száma. Mivel a harctérkutatás során előkerülő és a csatához kapcsolódó leleteket a csata datálja, így felmerült bennem a gondolat, hogy a gombok akár azt is jelezhetik, hogy az ezred már 1710-ben használta a 13-as számot.

Elsőként tehát a Savoya-ezred számozását kellett tisztázni. Az ezred 1798-ban – amikor először kapnak számot a császári hadsereg csapatai – a 15-ös számot kapta, majd 1802-től 5-ös, 1860-tól 1-es, s csak 1867-től 13-as.⁷

Egy gombtropológiával foglalkozó régészeti tanulmány szerint ez a típus az egyik legkorábbi, 1700–1765 között volt használatban.⁸ Ez alapján származhat a csata résztvevőitől, de nem feltétlenül az osztrákoktól, hanem akár a svédektől vagy a franciáktól. A francia seregben ugyanis már a XVIII. század közepétől használtak számozott ezredgombokat,⁹ de nem lehetett kizárni a lehetőségét korábbi példányok létezésének, ugyanis az ezredeket már a század elején is számozták. A franciák azonban lapos gombokat használtak, a szám körül stilizált koszorúval. A számozott ezredgombokkal kapcsolatos szakirodalmat átnézve, végül az egyik orosz katalógusban sikerült rábukkannom a romhányi leletek között felbukkant példányok eredetére. I. Miklós cár uralkodása alatt az orosz hadsereg ezredei 1–104-ig számozott arany- és ezüstsínnű gombokkal díszített egyenruhát hordtak. 1833–1856 között a vityebszki vadászezred katonái viseltek aranszínű 13-as gombokat.¹⁰ Az ezred 1849-ben a Rüdiger-hadtest kötelékében részt vett a magyarországi harcokban. Július 20. körül Romhánynál táborozott. Valószínűleg az orosz katonákhoz kapcsolható egy itt előkerült pravoszláv lemez kereszt, egy moldvai vámpecsét és egy sarkantyú is.

Chobot Ferenc a romhányi plébánia történetéről írott munkájában¹¹ megemlíti, hogy a szabadságharc során először magyar, majd az orosz csapatok táboroztak a falunál. Valószínűleg a magyar honvédek jelenlétének bizonyítéka egy Romhánynál előkerült réz mentegomb. Összezapásról azonban ebből az időszakból nem tudunk, így az általunk talált lövedékek nagy valószínűséggel nem az 1849-es események során kerültek oda. Ezt megerősíti, hogy az orosz hadseregben 1845-ben rendszeresített puskák 7,1 vonalas űrmérettel (18,034 mm) kb. 16 mm átmérőjű, 28 grammos ólomgolyót lőttek ki,¹² az előkerült darabok pedig ennél kisebb tömegűek, és a kialakításuk sem a XIX. századra

⁶ Markó 282. o. 45. jegyzet.

⁷ Alphons Wrede: Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts. Wien, 1901. Beilage III.

⁸ Stanley J. Olsen: Dating early plan buttons by their forms. *American Antiquity*, 1963/4. 553. o.

⁹ Louis Fallou: Le Bouton uniforme Français. Nantes, 1915. 74. o.

¹⁰ Кузин Б. Г. Федорчук А. А: Мундирные пуговицы Российской Империи. Крымский Афон, 2008. 23. o.

¹¹ Chobot Ferenc: A romhányi plébánia története. Budapest, 1913. 43. o.

¹² И. Ульянов: Регулярная пехота 1801–1855. Издательство АСТ, 1996. 172. o.

jellemző, szabályos gömb. Az elmondottak alapján nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a megtalált lövedékek az 1710-es csata során kerültek a területre.

A további kutatásokra vonatkozóan szükséges megjegyezni, hogy a magyar hadirégészet fontos feladata az egyes korszakokra jellemző csatatéri lelethorizont megteremtése. Mivel a kutatás során a felszerelés apróbb, rendszerint sérült, a zsákmányolók számára értéktelen darabjai kerülnek elő, a csatok, gombok, veretek, fém díszítmények megbízható azonosítása elengedhetetlen egy-egy összecsapás helyszínének pontos datálásához. Ez csak úgy valósítható meg, hogy több, az egyes korok hadseregei által vívott csata helyszíne kerül átvizsgálásra, és idővel megállapítást nyer, melyek a jellemző lelettipusok. Sajnos jelenleg még megbízható gombtipológiával sem rendelkezünk.

A csata eseményeinek rekonstrukciója – a felvonulás kérdése

Az 1710-es romhányi csata tanulmányozásánál abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy mindkét oldal beszámolóját ismerhetjük, hiszen a császári oldalon íródott jelentések mellett Rákóczi részletes visszaemlékezése¹³ és a korabeli sajtó hadijelentése¹⁴ is a rendelkezésünkre áll. Tovább árnyalja a képet egy svéd tiszt hadinaplója.¹⁵ A gazdag forrásanyag megkönnyítette a korszakkal foglalkozó történészeknek a csata eseményeinek rekonstruálását.¹⁶ A problémák akkor jelentkeztek, amikor Markó Árpád kísérletet tett az események pontos elhelyezésére a terepen. A kiváló hadtörténész alapos helyismerettel rendelkezett, ugyanis a családja egy közeli birtokon élt, mint bérlő. Több alkalommal bejárta a környéket, és személyes kapcsolatban állt Chobot Ferenc plébánossal, akivel rendszeresen konzultált eredményeiről.

A csatatér behatárolása elvileg nem jelentett gondot, hiszen a források a Romhánytól északra fekvő mezőt jelölik meg. Markó talán éppen a feladat egyszerűsége miatt épített rekonstrukciójába egy, a források által nem támogatott, de egyébként is indokolatlan elemet. Tanulmányában a kuruc sereg nem Romhánynál kel át a Lókoson, hanem a falutól északkeletre, a szírotai hídon, ami a csata időszakában még valószínűleg nem létezett. Az első katonai felmérésen¹⁷ ugyanis nem szerepel, a második katonai felmérésen¹⁸ már felbukkan, de a hozzá vezető út nem a Markó által megjelölt kökeresztnél ágazik le a Romhányról Szátokra vezető útból, hanem a falu keleti széléről átlósan vezet a nyomvonal, ugyanis a híd a szírotai fogadó elérését szolgálta.

¹³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. (Fordította Vas István. A tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla. A szöveget gondozta Kovács Ilona.) Budapest, 1978. (Archivum Rákócziánium III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.) 411–413. o.

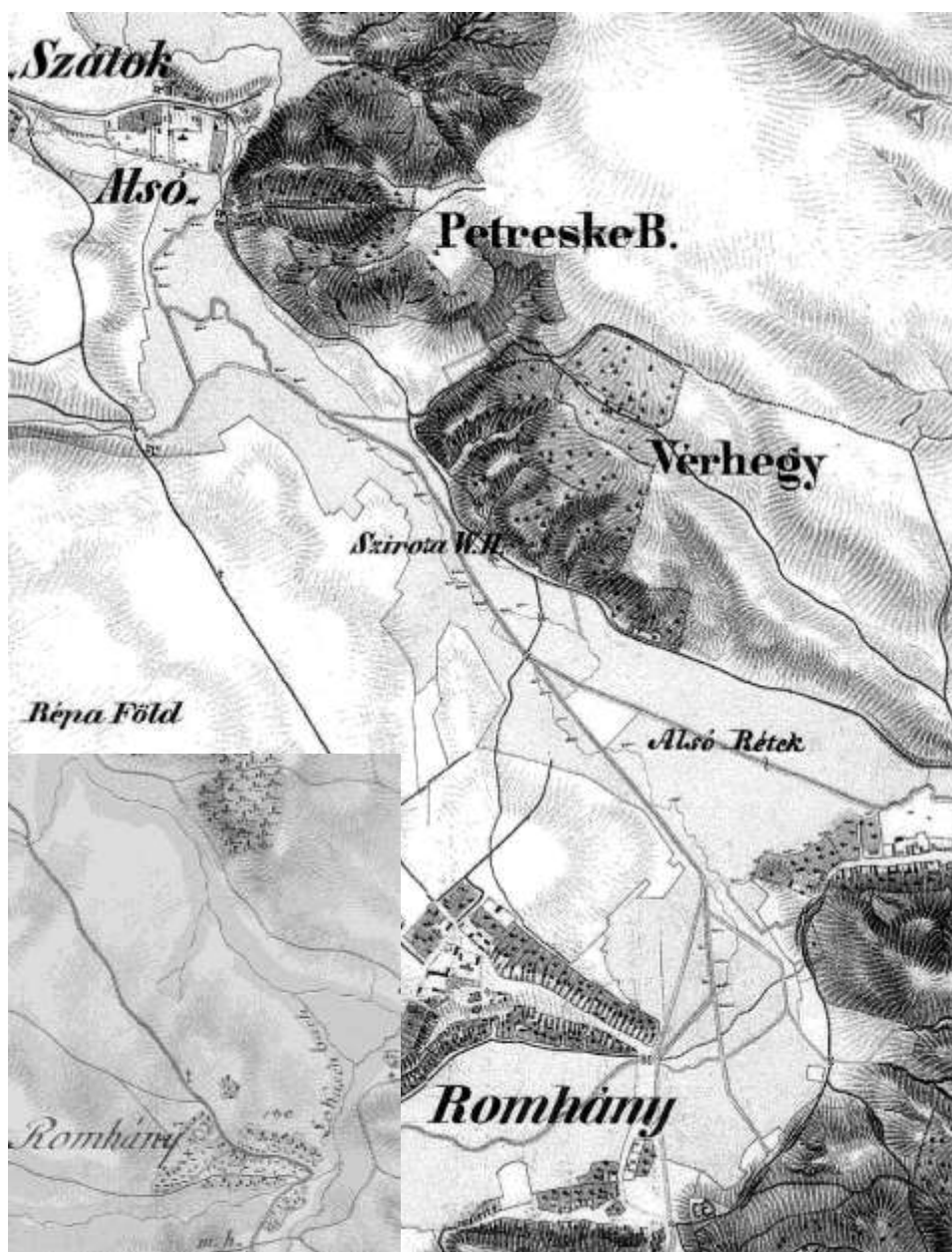
¹⁴ Mercurius Veridicus Ex Hungaria 1710. Januarii. (http://epa.oszk.hu/00900/00904/00005/mv05_R-278_7a/index.htm) Letöltve: 2010. 12. 07.

¹⁵ Svéd szemtanú 903–904. o.

¹⁶ Rónai Horváth Jenő: Magyar Hadi Krónika. II. Budapest, 1897. 380. o.; Magyarország vármegyéi és városai. (Szerk. Borovszky Samu.) Nógrád Vármegye. Budapest, 1911.; Chobot: i. m. 15–19. o.

¹⁷ Coll XV., Sectio XVI.

¹⁸ Section 46., Colonne XXXIII.

A csatatér ábrázolása a második katonai felmérés térképlapján. Jól látható, hogy a szirotai fogadóhoz (Szirota WH) vezető út, nem a szátoki útból ágazik le. A kép bal alsó sarkában az első katonai felmérés részletén még nem szerepel a szirotai átkelő.

A szírotai híd használatát a kuruc sereg menetvonala sem támasztja alá. Bercel mellől indulva, Szécsénkén át érkeztek Romhányhoz, ahol átkeltek a Lókos-patakon. Az aznapi menetnek ez volt a végállomása, és az eredeti terv szerint, a falu melletti legelőn épített tábornak a sereg. A fejedelem az átkelés idején az alsóbodonyi templomnál tartózkodott. A Lókos mocsarán átvezető út valószínűleg Romhánynál haladt. Ezt mutatja az első katonai felmérés, de Romhány helyzete is, hiszen a létét valószínűleg az átkelőnek köszönheti. A mocsár keleti oldalán, a Vér-hegy alatt szintén vezet egy út, Szátok irányába, ami Felsőbodonynál ágazik le a szécsénkei útból. Amennyiben Rákóczi serege ezt az utat választja, akkor célszerűbb lett volna a Vér-hegy tövében tábornak verni vagy továbbhaladni Szátokig. Az alsóbodonyi templom azonban csak akkor esik útba, ha a romhányi átkelő felé meneteltek, egyébként felesleges kitérő.

Markó védelmében meg kell jegyeznem, hogy a helyi hagyományokban a Vér-hegy kötődik legerősebben a csatához. Az itt talált csontokat az elesett katonák maradványainak tartják. A múlt század elején pedig, szőlő alá forgatás során elrejtett fegyverek kerültek elő, melyek az iskolában voltak kiállítva, míg végül nyomuk veszett. Erre alapozva, helytörténészek a csatát is a Vér-hegy oldalába teszik. A szírotai átkelő közvetlen kapcsolatba hozná a Vér-hegyet a csatával, hiszen Rákóczi naplójából tudjuk, hogy a visszavonuló csapatok a patak túloldalán gyülekeztek.

Breit József 24 kötetes magyar hadtörténetének vonatkozó részében¹⁹ elveti a szírotai hidat, és az átkelés helyeként Romhányt jelöli meg, azonban az 1985-ben megjelent hadtörténeti összefoglalóban Heckenast Gusztáv,²⁰ valószínűleg Markó iránti tiszteletből, visszatér a szírotai átkelés gondolatához. A csatát ábrázoló vázlata, ezen túl, tartalmaz még egy furcsaságot, ti. jelzi Rákóczi mozgását is. Visszaemlékezéséből ugyanis tudjuk, hogy a csata végére a bodonyi templomtól a hídhöz lovagolt. Markónál ez a szírotai híd, ami táptalaja lett annak a helyi hagyománynak, hogy Rákóczi a csatát a Vér-hegyről nézte. Heckenast vázlatán a fejedelem a Lókos mocsarán halad végig, egy alkalommal még a patakon is átkel. Gondolom, ez a momentum sokkal inkább a rajzoló fantáziájának, mint a történész véleményének a terméke, hiszen Rákóczitól tudjuk, hogy a mocsár lóval járhatatlan volt. Az pedig nehezen képzelhető el, hogy a fejedelem gyalogosan gázolt át a fagyos zsombékokon.

A csata eseményeinek rekonstrukciója – az összecsapás

Rákóczi leírásában egy rendezett összecsapás képe bontakozik ki. Először a felderítők észlelik az ellenség jelenlétét, azután megjelennek a főerők, harcrendbe állnak és kezdetét veszi a csata. A kuruc balszárny befordításának leírása pedig azt sugallja, hogy a fejedelem személyesen vezette a hadmozdulatokat. A források adatainak egymással való összevetése és a terepen szerzett tapasztalatok fényében való értelmezése azonban ettől eltérő képet mutat.

Rákóczi mintegy 12 000 fős serege 1710. január 22-én reggel indult a Bercel melletti táborból a 14 kilométerre fekvő Romhány felé. A felvonulás közvetlen célja a császári

¹⁹ *Bánlaky (Breit) József: A magyar nemzet hadtörténelme. PC CD-ROM, Arcanum Kiadó, 2001.*

²⁰ *Magyarország hadtörténete. (Főszerk. Liptai Ervin.) I. (Szerk. Borus József.) Budapest, 1984. 393–394. o.*

erők vadkerti sáncainak megtámadása volt, de ehhez először át kellett kelniük a Romhánynál folyó Lókos-patak széles mocsaras völgyén. A csapatok már dél körül elérték a falunál fekvő két gázlót, és megkezdték az átkelést. Ez a művelet ideális esetben is legalább egy órát vett igénybe, de a csapatok föltorlódásával és a menetrend felbomlásával járt. Nem csoda, hogy a fejedelem a táborverés mellett döntött, jöllehet a vadkerti sánc – naplója szerint – mindössze „egy kis órányira” feküdt. Elméletben még aznap elérhették volna az ellenség állásait, hiszen a nap 16.28-kor nyugodott, azonban felelőtlenség lett volna fáradt katonákkal, egy téli nap késő délutánján harcot kezdeni. A pestisjárvány miatt a csapatokat nem lehetett a falvakban elszállásolni, ezért a táborhelyet a Romhány szélén húzódó legelőn jelölték ki az előreküldött francia tisztek. A hely kiválasztásánál figyelembe kellett venniük, hogy legyen a közelben megfelelő vízelőhely. A Lókos közelében ez nem tűnhet problémának, azonban a mocsaras víz alkalmatlan az itatásra, ezért bővizű forrást vagy kutakat kellett keresniük. A tábor helyére vonatkozóan támpontot jelenthet, hogy azt a romhányi plébánia Historia Domusa a falu fölött (északra) fekvő völgyben jelöli meg.²¹ Valóban, Romhány északi szélén van egy markáns völgy, melyben egy patak szállítja a környező források vizét a Lókosba. 1710-ben a falu utolsó házai még kb. 600 méterre estek ettől a helytől, elegendő teret adva a táborveréshez. A csapatok az átkelés után a kijelölt helyre vonultak, és elfoglalták a nekik szánt területet.

A császári erők felderítői hamarosan észlelték a csapatmozgást, és megfigyelték a táborverőket. A sereg létszámát azonban nem tudták megállapítani, így nem csoda, hogy Sickingen altábornagy, aki a január 21-én kapott kémjelentésekből arról értesült, hogy Károlyi néhány ezer emberével Vadkert közelében akar egyesülni Rákóczi hadával, az előbbit vélte felismerni bennük. Ha nem téved, akkor a jó helyzetfelismerés és gyors döntés egyik iskolapéldája lehetett volna, ahogy a környező őrhelyekről néhány óra alatt összevont ütőképes lovascsapattal még az egyesülés előtt csapást mér a kisebb létszámú kuruc seregre.

Rákóczi nem számított rá, hogy még aznap csatára kerül sor. A menet, az átkelés és a táborverés irányítását megoldották a tisztjei. Romhányt elérve, a fejedelem és kísérete kivált a menetből, és az átkelőhely közelében fekvő Felsőbodonyban pihentek és melegedtek. Az éjszakai szállása már a táborban lett volna, hiszen a tábori felszerelését szállító szekereket átvitték a táborhelyre. A gázlók előtt a beérkező csapatok várakoztak, akik pedig már átkeltek, a kijelölt területre vonultak. Ekkor érkeztek vissza a felderítők, akik jelentették, hogy erős császári lovasság közeledik.

A felderítés tevékenysége mutatja, hogy a kuruc sereg hadművelete jól átgondolt terv szerint zajlott. A kitűzött cél a császári záróvonal áttörése, Érsekújvár felé utat nyitandó. Az első feladat a vadkerti sánc felszámolása volt. Ez Berceltől 25 kilométerre fekszik, ami megközelítőleg egy napi menetet jelent. A Lókoson való átkelés azonban hosszabb időt vesz igénybe, ezért jól átgondolt döntés volt a felvonulás két napra bontása. Közben a sereg menetelt, a felderítők már Vadkert környékén portyáztak.

Sickingen a 21-i jelentések alapján elhatározta, hogy szétveri Károlyi csapatát. Ennek érdekében a Vadkert környékén felállított őrállásokból visszavonta az erőit. Így jött létre a mintegy 1500 lovast számláló csapata.

²¹ Markó 277. o. 39. jegyzet.

A csatához vezető események láncolta a déli órákban kezdődött, amikor a kuruc sereg első egységei feltűntek Romhánynál. A császári hírvivőnek legalább fél órára volt szüksége, hogy Vadkertre érjen és jelentést tegyen. Sickingen riadót rendelt el és megindította a csapatát. Ezt észlelték a kuruc portyázók, akiknek szintén legalább fél órára volt szükségük, hogy hírt vigyenek Rákóczinak. Eközben persze a császáriak már meneteltek. Kedvező esetben fél óra állt a kurucok rendelkezésére, hogy felkészüljenek a császári támadás fogadására. Ez valószínűleg nem sikerült tökéletesen a kevés idő miatt. A táborverés időszakában a csapatok egy része biztosító vonalat alakított ki az ellenség felé eső oldalon. A táborban felriasztott katonákat a parancsnokaik ide terelték és rendekbe állították, valószínűleg a saját egységeik ott álló katonái mögött. Mivel a tábor mélyebben fekvő területen volt, és a csatarend feltöltése még a császári lovasság támadásának megindulásakor is tartott, Sickingen nem tudta felmérni, hogy valójában mekkora erővel áll szemben. A kuruc ellentámadás megindulásáig minden bizonnyal abban a hitben volt, hogy Károlyi mintegy ezer fős csapatát rohanja le. A kuruc „csatarend” felépítése meglehetősen szabálytalan. A gyalogság a jobbszárnynon, mellettük a kuruc reguláris lovasság és a svédek. Ez létszámban mintegy 1400 gyalogost 1800 lovast jelent. A balszárnnyat egy tömbben 3000 lengyel lovas alkotta.

Az okát, hogy miért pont így álltak fel, nem annyira a taktika szabályaiban, sokkal inkább a terep adottságaiban kell keresnünk. A tábor helyéül kijelölt völgy közepén folyik a névtelen patak. Valószínűleg a svédek az északi partján kaptak helyet, Rákóczi udvari hadainak közelében. A gyalogság ellenben a Lókos partjához közelebbi részen. Amikor megindul a tömeg a csatarend felé, a lovasok kedvezőbb helyzetben vannak, mivel a felső részen keskenyebb a patak, és lovon könnyebben tudnak átkelni. A gyalogság ellenben az alsó, mocsaras részen kénytelen átlábalni. Ennek eredményeként lemaradnak a lovasság mögött. Először a csatarend közepe telik, azután a gyalogság is kezdi elfoglalni a helyét a jobbszárnynon.

Velük szemben Sickingen két rendben állította fel 1500 fős csapatát. Balszárnynon 400 dragonyos, jobbszárnynon 600 vértess, mögöttük 500 labanc huszár. Feltételezhetjük, hogy a császári tábornok volt annyira képzett katona, hogy tisztában volt a csapatnemek harci alkalmazásának szabályaival. Ha valóban csatarendbe akarta volna állítani az embereit, akkor a huszárokat a szárnyakra helyezte volna. Bár Rákóczi megjegyzi, hogy a támadó kötelék balszárnnyát a mocsár fedezte, de igazából ennek nem volt jelentősége, hiszen velük szemben a kuruc gyalogság állt, ami nem valószínű, hogy képes lett volna a lovasság átkarolására. A Sickingen által kialakított rend a kuruc tábor felszámolására alkalmas formáció, ahol a dragonyosok szétverik a biztosító erőket, a vértess betörtnek a táborba és lemészárolják az ott levőket, a menekülőkre pedig a labanc huszárok vadásznak.

Amikor megindultak, valószínűleg a kuruc seregnek csak egy töredékét látta maga előtt, azokat is inkább a dragonyosokkal szemben, és még csak nem is gyanította, hogy hamarosan az ötszörös túlerőben lévő lengyel lovasság zúdul rá és vértessre.

A csatarendek felállításának kérdésénél további fontos szempont az idő tényező. Láthattuk, hogy a kuruc seregnek kedvezőtlen körülmények között kellett végrehajtani a csatarend kialakítását, hiszen a sereg még nem fejezte be az átkelést, az erők zöme a tábor kialakításával volt elfoglalva, Rákóczi és kísérete még Bodonynál volt, ahonnan nem tudta közvetlenül irányítani a hadmozdulatokat. Összességében a sereg nem állt készen a

csatára. Ezek a tényezők eleve megnövelik a csatarend felvételéhez szükséges időt. Ehhez hozzá kell számítani azt is, hogy minél nagyobb a sereg, annál hosszabb idő kell a rendbe állításához. Jelen esetben a 12 000 fős kuruc seregből az összecsapásban mintegy 6500 fő vett részt, azonban ezek harcrendbe állítása lényegesen hosszabb időt kívánt, mint 1000 császári lovasé, hiszen a labanc huszárok külön csoportot alkottak. További előny a császáriak oldalán, hogy eleve támadni akartak, tehát Sickingennek határozott elgondolása volt arról, amit a romhányi mezőn a csapatainak végre kell hajtani. A császáriak oldalán jól működött a parancsnoki rendszer, hiszen a csapatok maradéktalanul, jó ütemben hajtották végre Sickingen tervét. A kurucokat azonban éppen a szervezetlenségük juttatta előnyhöz. Valószínűleg, ha rendben szétbontakozik a sereg, Sickingen nem indít arctámadást közel nyolcszoros túlerőben lévő ellenség ellen. Fontos tényező a véletlen is, hiszen a császári parancsnok döntéseit arra a téves információra alapozta, hogy Károlyi csapata még nem egyesült a főssereggel. A kurucokról szerzett információit ezzel vetette össze, ti. megerősíti vagy cáfolja azt. Ha nem uralkodik szervezetlenség a csatarend kialakításának időszakában a kuruc oldalon, akkor hamar felismerte volna, hogy a főerőkkel került szembe, és nyilván lemond eredeti szándékáról, azonban mindaz amit látott, téves alapkoncepcióját erősítette.

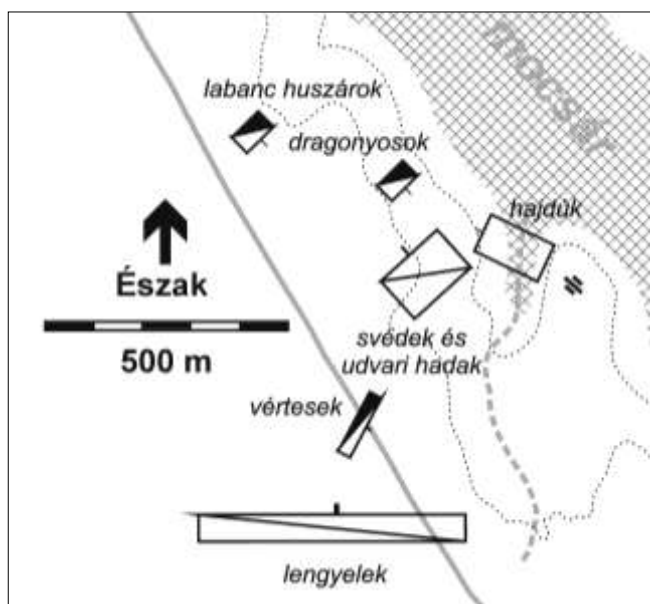
Markó Árpád és Breit József írásaikban részletesen ismertetik a szembenálló felek csatarendjének kialakítását. A helyszín megjelölésében és az egyes kötelékek helyét illetően nincsenek, de nem is lehetnek jelentős eltérések, hiszen a források alapján viszonylag pontosan rekonstruálható. Az összecsapás első fázisa azonban felvet egy kérdést, melyre véleményem szerint nem tudtak megnyugtató választ adni.

Sickingen tábornok a jobbszárnyra állította a vértéseket, azonban a lengyelek támadása éppen ezt a köteléket kényszerítette a mocsárba. Csakhogy a mocsár éppen az ellenkező oldalon volt, tehát a vértések keresztülvágtak a csatatéren a mocsárig, miközben a közelebb álló dragonyosok nem kényszerültek az ingoványba, hanem a csata végéig megőrizték harcképességüket. Persze a vértésekkel együtt a kuruc balszárnyon álló lengyelek is átkerültek a másik szárny elé, olyannyira, hogy Rákóczi szerint a jobbszárnyat alkotó tiszántúli hajdúk is a mocsárba szorultak. A rekonstrukciók azt sugallják, hogy miközben a szárnyakon kavargott a harc, később a fosztogatás, középen a császári dragonyosok és a svédek megőrizték a harcképességüket, sőt a dragonyosokat vezető Saint-Croix tábornok még azt is felismerte, hogy a hajdúk és a svédek között rés nyílt. A vázlatokon jelzett, kb. 500×500 méteres területen ez nehezen képzelhető el, hiszen közel 5000, nagyjából lovas katona harcáról van szó.²²

Megítélésem szerint az első összecsapás helyének megjelölésénél Markó Árpád pontos eredményre jutott, amit az előkerült leletanyag is bizonyított. A csatatér azonban jóval nagyobb kiterjedésű volt. A Farkasvölgyi-patak déli oldalán emelkedő domboknál előkerült leletek azt jelzik, hogy a csata második fázisa, ti. a kuruc előrenyomulás beszüntetése és a császári dragonyosok ellentámadása itt játszódott le. Itt találjuk meg ugyanis azokat a domborzati formákat, melyek valóban eltakarhatták egymás elől a kötelékeket.

A terep sajátosságai az egész összecsapásra hatást gyakoroltak, elsősorban a láthatóság miatt. Az előkerült leletanyag kirajzolta azt a helyet, ahol a 400 dragonyos az első

²² Markó 280. o., 3–4. sz. vázlat; Breit: i. m. XVIII/23-b sz. melléklet.

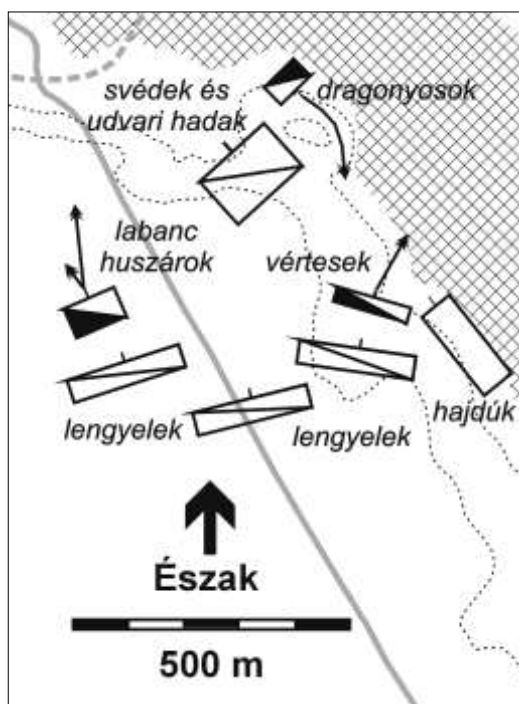
A csata kezdete

sortüzeket leadta. Ez a csatarend középső részén volt, ahol a svédek álltak. Itt a Lókos felé ereszkedő lejtőre egy lépcső ékelődik, ami eltakarta az itt zajló eseményeket a magasabban fekvő út vonalában támadó vértések elől. Időlegesen megszakadt az összeköttetés a két csapat között, főleg, hogy a kuruc csatarend nem alkotott egyenes vonalat. A dragonyosok előtt előrébb nyúlt, míg a vértésekkel szemben hátrébb álltak, sőt a lengyelek jelentős része még föl sem tűnt. A svéd szemtanú leírásából tudjuk, hogy a dragonyosok két

sortüze után a kuruc középhad azonnal ellentámadást indított, és szinte elsodorta a császáriakat, akik a Lókos és az út között húzódó lejtős terület középső részén hátráltak. Az előrenyomulást a lovasság ütemesen hajtotta végre, azonban a jobbszárnyon álló gyalogság nem bírta az iramot, főleg, hogy egy részük még a névtelen patakon sem kelt át. Valószínűleg a patak alsó részén, ahol a Lókos mocsara öbolszerűen betüremkedik, a gyalogság átkelésének vonalában próbálták átvinni azokat az ágyúkat, melyeket a csata után a császáriak a mocsárból húztak ki.

A jobbszárnyon támadó vértések kezdetben akadálytalanul nyomultak előre. Hallották a dragonyosok sortüzeit, de nem látták, hogy a kuruc ellentámadás elsodorta őket. Hamarosan ők is erre a sorsra jutottak, ugyanis jobbról rájuk zúdult a lengyel lovasság többezres tömege, akik a 600 vértest a Lókos felé sodorták. Valószínűleg a vértések egyébként is ebbe az irányba húzódtak volna vissza, remélve, hogy csatlakozhatnak a dragonyosokhoz. Csakhogy ekkorra azokat már jelentősen viaszorította a svédek előrenyomulása. Ez magyarázhatja, hogyan kerültek a vértések a jobbszárnyról a mocsárba úgy, hogy nem okoztak zavart a középen állók rendjében.

Ezzel egyidőben a Lókos partján a kuruc gyalogság nyomult előre, igyekezve utolérni a középhadot, amikor feltűntek előttük a vértések, nyomukban a lengyelekkel. A császáriak közül többen a mocsárba menekültek, mások megadták magukat. A lovasok elől a hajdúk egy része is a mocsárba szorult, de azután a lengyelekhez csatlakozva kezdték kifosztani a foglyokat és a mocsárból kicsalogatni a császáriakat. A dombtetőn azonban feltűnt Sickingen metreszének hintója és a császáriak néhány társzekere, ez elvonta a lengyelek többségét. Nagyonbbrészt a hajdúkra maradtak a vértések.

A kuruc ellentámadás sikere

badította a vértéseket a mocsárból. Ezen a területen nem volt olyan erő, mely képes lett volna őket megállítani. A középhad továbbra is a Farkasvölgyi-patak előtt várakozott, a lengyelek pedig a szekerek kirablása után, az északnyugati irányba menekülő császáriakat üldözték, egyre inkább eltávolodva a Lókos partján húzódó csataterétől.

A svéd szemtanú leírásából arra következtethetünk, hogy a középhad nagy része átkelt a Farkasvölgyi-patakon és azután állt meg, mivel nem látott ellenséget maga előtt. Azt észlelték, hogy a Lókos partján néhány császári svadron a gyalogságra támad, de nem volt olyan parancsnok, aki képes lett volna tisztázni a helyzetet és kifejleszteni a kuruc roham sikerét. A svéd szemtanú Csáky Mihály grófot nevezi meg, aki visszavonulásra adott parancsot. Ezt nem indokolta a helyzet, sőt inkább a dragonyosok ellen kellett volna vezetni a még rendben álló középhadat.

Rákóczi eközben Bodonytól a romhányi átkelőig jutott, ahol a visszafelé menekülő gyalogságba ütközött. Sajnos a parancsnokai nem voltak eléggé képzetek ahhoz, hogy úrrá legyenek az általános pánikon. Rákóczi pedig nem rendelkezett a szükséges információkkal ahhoz, hogy jó döntést tudjon hozni, ezért elrendelte az általános visszavonulást.

Ez volt a csata döntő pillanata. Rákóczi középhada a Farkasvölgyi-patakig szorította vissza a császári dragonyosokat. Nem sokkal mögöttük, a lengyelek a csatateret keresztelve, a Lókosba szorították a vértéseket, a hajdúk előtt. Ez utóbbiak abbahagyták az előrenyomulást. Ezzel a középhad elől jobbra húzódó császári dragonyosok időt kaptak és lehetőséget az újra rendeződésre egy domb menedékében, mivel a középhad is megállt.

A hajdúk és a középhad közötti terület a lengyel lovasság töltötte ki, de amint feltűntek az út vonalában a császári szekerei, azok vonzották magukhoz őket. Ezzel egy jelentős rés keletkezett a középhad és a hajdúk között, akiket eleve lefoglalt a császári vértések blokkolása. A dombtól nem láthatták, hogy közvetlenül előttük, a császári dragonyosok a soraikat rendezik és rohamra készülnek. A mocsár partján végigsöprő császári roham elsodorta a hajdúkat és kiszabadította a vértéseket a mocsárból.

Összegzés

A romhányi csatában a kuruc sereg nem szenvedett vereséget, de győzelmet sem aratott. Az összecsapás során nem került sor hosszan tartó véres közelharcokra, mert a kurucok létszámfölénye erre esélyt sem adott a császáriaknak. Rákóczi 12 000 fős seregének összecsapása 1000 császári lovassal nem igazi csata, hiszen Sickingen nem azzal a szándékkal indult harcba, hogy szétveri a kurucok főerejét. Erre alkalmatlan volt a csoportosítása, hiszen létszámánál fogva képtelen lett volna kifejleszteni a sikert.

A kurucok esetében azonban más a helyzet. A viszonylag kis létszámú ellenséges csapatot, mint az várható volt, egyszerűen elsöpörték. A harc azonban nem ér véget az ellenség szétszórásával, hiszen még fel kell számolni a helyi ellenállási góccokat és bevezetni az üldözést. Ez szigorú parancsnoki munka, hiszen a győzelemittas katonákat kell további harcra vezetni. A kurucok oldalán ez nem valósult meg. Az összecsapás sikertelenségének okát, a parancsnoki állomány alkalmatlanságát Rákóczi pontosan megjelöli februári hadparancsában: „Hogy minekutánna sokszor harczaink és próbáink alkalmosságával tapasztaltuk volna hadainknak nem annyira gyenge szíveitül, mint a tisztek tudatlanságaitül eredett confusiókat, [...] mindazonáltal erőnket megegyeztetni [egyesíteni] nem tudván, ellenségünk elől gyakorta confusiókkal recedálni [zavarral meghátrálni] kénytelenítettünk.”²³

²³ Thaly Kálmán: II. Rákóczi Ferenc fejedelem hadiparancsa. 1710. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1892. 274–277. o.

MÉG EGYSZER A KURUC HADVEZÉREK HALÁLOZÁSÁRÓL ÉS TEMETKEZÉSÉRŐL

**Források Csáky László brigadéros, Bagossy Pál generális-főstrázsamester,
idősebb Barkóczy Ferenc tábornagy és Berthóty István vicegenerális
halálához és végtisztességéhez***

2006-ban, II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai újratemetésének centenáriuma alkalmából a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain összegeztem a kuruc tábornokok és brigadérosok haláláról és temetkezéséről általam ismert adatokat.¹ Egy évvel később, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum évkönyvében népszerű formában is összefoglaltam a főbb személyekre vonatkozó kegyeleti információkat.² Néhány új forrás birtokában előbbi közleményemhez képest már akkor szerény kiegészítéssel szolgálhattam Pekry Lőrinc tábornagy és Bottyán János generális-főstrázsamester nyughelyeit illetően,³ most pedig gróf Csáky László brigadéros, Bagossy Pál generális, idősebb gróf Barkóczy Ferenc tábornagy, valamint Berthóty István kerületi vicegenerális halálához és temetéséhez kapcsolódó források közreadásával szeretnék a téma mind teljesebb feldolgozásához hozzájárulni.

*

A gróf Csáky László brigadéros haláláról általam feltárt forrásokat még 1995-ben ismertettem.⁴ Az akkori szerény közlemény legfőbb célja volt, hogy a szakirodalomban mindaddig gyakori tévedést korrigálja a Csákyak erdélyi ágát megalapító (IX.) László gróf és hasonnevű fia (X. László) személyének szétválasztásával. Most Károlyi Sándor kuruc kori missziliéseinek teljes körű digitalizálási munkálatai kapcsán⁵ ismét áttekintettem a szóba jöhető forrásokat, de sajnos a gróf halálának pontos körülményeiről tudósító levelek nem kerültek elő. Bátyjának, Csáky Istvánnak 1708. szeptember 25-ről két levele is volt Károlyihoz, de ezek ma már hiányoznak, csak az egykorú lajstromkönyv tudósít korábbi létezésükről.⁶ Mégsem tűnt haszontalannak Csáky István két, korábban már felhasznált levelét teljes terjedelmében közreadni (2–3. sz.), kiegészítve Mosoni Péter szilágysomlyói

* A közlemény a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ *Mészáros Kálmán*: Kuruc tábornokok és brigadérosok nyughelyei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006.) (A továbbiakban: *Mészáros* 2006.) 973–994. o.

² *Mészáros Kálmán – Seres István*: Kegyeleti emlékhelyek a kuruc korból. („Fölötte két századnál régibb a mohlepel.”) In: *Emlékek a Hadak útja mentén*, II. Avagy: hadtörténelem, kegyelet és társadalom. Szerk. *Ravasz István*. (A HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum kiadványai.) Budapest, 2007. 33–39. o.

³ Uo. 36. és 38. o.

⁴ *Mészáros Kálmán*: Két Csáky László halála. (1698, 1708). *Fons (Forráskutatás és történelmi segédanyagok)*, 2. (1995.) 375–378. o.

⁵ A Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) folyó munka a Károlyi-levéltár referense, Laczkovics György vezetésével és jelen sorok írójának közreműködésével a befejezéséhez közeledik, s ezzel Károlyi Sándor 1703–1711 közötti levelezése igen részletes segédlettel és a tízezer-számot meghaladó irategyüttes digitális másolatának felhasználásával válik hozzáférhetővé a kutatás számára.

⁶ A Károlyi-levéltárból kikerült kuruc kori iratok felkutatásában főként Seres István ért el komoly eredményeket, ezek jórészt visszakérültek eredeti lelőhelyükre, de még így is tetemes hiánnyal számolhatunk.

plébános (1., 4. sz.) és Székely Zsigmond (5. sz.) leveleivel, mert azok további részleteket közölnek Csáky László agóniájáról és a hagyatékához kapcsolódó igényekről.

*

Bagossy Pál generális-főstrázsamester egyike a kevésbé ismert kuruc tábornokoknak. Pedig maga Rákóczi szép emléket állít neki *Emlékirataiban*, amikor az ő hatását hangsúlyozza Károlyi Sándor hadvezéri kvalitásainak kibontakoztatásában. A fejedelem szerint ugyanis a császári hadsereg gyalogsági ezredeseként komoly katonai tapasztalatokat szerzett és az itáliai hadszíntérről csak 1707 tavaszán hazatért Bagossy kimondottan jó irányba terelte az autodidakta Károlyit a módszeres hadviselés szabályainak elsajátításában. „Ez a tiszt szerette a gyalogságot és értett is hozzá. Látott már ostromokat és csatákat, és mint-hogy Károlynak rokona és régi barátja volt, kezdte felnyitni szemét a haditudományra.” Sajnos azonban – teszi hozzá méltatásához Rákóczi – „ittthoni működésének kezdetén elragadta őt a pestis”.⁷

Már az eddig ismert korabeli források alapján is valószínűsíthettük, hogy nem a járvány következtében, hanem hirtelen halállal halt meg. Magának Bagossynak utolsó levelei február 20-án, Diószegen keltek,⁸ Dobozi István debreceni főbíró pedig 23-ára virradólag keltezett levelében említi „a szegény generális” váratlan halálát.⁹ Cserei Mihály történetíró – nyilvánvalóan csak másodkézből – úgy értesült, hogy „reggel az ágya előtt halva találák”, majd a következő mendemondát teszi hozzá: „ki azt mondja, a gutta ütötte meg, ki pedig, hogy a kurucok fojtották meg, azzal vádolván, hogy a németekkel conspirált...”¹⁰ Ez utóbbi képtelen állítást már az is cáfolja, hogy Bagossy még az előtt elhunyt, hogy komolyabb összeütközésre került volna sor az erdélyi császári sereg és a kurucok között, utóbbiak tehát semmiféle kudarcuk okát sem magyarázhatták Bagossy Pál árulásával.

Heckenast Gusztáv – Dobozi fent idézett levele nyomán – 22-ét és Debrecen adja meg a halálozás dátumaként, és idézi Cserei közlésének első, tényszerű részét is.¹¹ Seres István most rábukkant egy részletesebb tudósításra, amely pontosítja és kiegészíti eddigi hézagos ismereteinket.¹² Vay László brigadéros dátum nélküli levele (6. sz.) szerint Bagossy február 21-én hajnalban halt meg Diószegen, gutaütés következtében.¹³ Jellemző, hogy az ellenségtől fenyegetett helyzetben mekkora riadalom, már-már páni félelem

⁷ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította Vas István. A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*. A szöveget gondozta Kovács Ilona. (Archivum Rákóczián III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.) Budapest, 1978. 413. o.

⁸ Szentiványi Jánoshoz és Károlyi Sándorhoz: MOL P 396. Károlyi család nemzetségi levéltára. 1. Acta Rákócziána. Ser. I. Missiles diversorum ad Alexandrum Károlyi. (A továbbiakban: P 396. 1. Ser. I.) №. 6800. és 6802.

⁹ *Balogh István*: Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709. Debrecen, 1986. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Forráskiadványai, 14.) 139. sz. levél: 74–75. o.

¹⁰ *Cserei Mihály*: Erdély története. [1661–1711.] S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Bánkúti Imre*. Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica.) 428. o.

¹¹ *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r., kiegészítette és az előszót írta: *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2005. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak, 8.) 33. o.

¹² Ez úton is köszönöm, hogy átengedte számomra a forrás közlésének lehetőségét!

¹³ Bár e fontos levél keltezetlen, a csütörtöki nap említése miatt az időpont egyértelműen kikövetkeztethető. A helyszín pedig – mivel Bagossy a megelőző napokban, Vay pedig a következőkben mindig Diószegről dátumozta leveleit – minden bizonnyal Bihardiószeg (nem pedig Debrecen) lehetett.

támadt a parancsnoksága alatt álló területen. Vay éppen ezért halálát egy-két napig eltitkolta a katonaság és a lakosság előtt, a debreceni főbíró is ezért értesült késve a dologról.

Visky Jánosnak Szatmár városából Károlyihoz intézett 1709. március 5-i levele (7. sz.) már a temetés előkészületeiről szól: a koporsó díszítéséhez és feliratához megrendelt zománcos szegekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy azok a Csáky László temetéséhez rendeltékhez hasonló formán készülnek. Visky a koporsó Kaplonyba szállításáról is intézkedett.¹⁴ Debreczeni Péter ecsedi vicekapitány március 6-i levelében már Bagossy kaplonyi temetésére kéredzkedik Károlyitól. (8. sz.)

*

Idősebb Barkóczy Ferenc gróf özvegyének gyászjelentését Zemplén vármegye levéltárában Kazinczy Ferenc kiemelte eredeti lelőhelyéről, és egy különgyűjteményben helyezte el. Kazinczy feljegyzései nyomán a helytörténeti irodalom már régen közreadta a forrás legfőbb adatait,¹⁵ amelyeket magam is hasznosítottam a Rákóczi-kor szereplőinek életrajzi adattárában.¹⁶ Oláh Tamás szívességéből most az eredeti gyászjelentést közölhetem (9. sz.), amelyből immár Barkóczy halálának egészen pontos idejét (óráját) is megtudhatjuk. Ami azonban a kuruc tábornoki kar nesztorának életkori adatát illeti (mí szerint 82 éves korában hunyt el), továbbra is némi óvatosságra int bennünket a kor tekintélynövelő szokása, amely gyakran járt együtt szándékos öregbítéssel.¹⁷ Barkóczy születési éve a most közölt forrás alapján 1627-re volna tehető, de ezt csak akkor erősíthetnénk meg minden kétséget kizáróan, ha gyermek- és ifjú kori éveire is kellő támponttal rendelkeznénk. Életrajzában első tényszerű adata azonban egyelőre csak 1660-ból való, amikor Várad ostroma idején lovas kapitányként szerepel; ekkor csakugyan járhatott már krisztusi korban, de akár 10 évvel fiatalabb is lehetett...

*

Berthóty István érsekújvári kerületi vicegenerális a kurucok talán legfontosabb erődítményének 1708. évi sikeres védelmével írta be nevét a hadtörténelembe. Halálának pontos idejét (Érsekújvár, 1709. október 15. este 9 óra) ismertük ugyan, de temetésére vonatkozó adat mostanáig nem került elő. Korábbi közleményekben azok között említettem, akiket „valószínűleg sebtében temettek el, leginkább elhalálozásuk helyszínén vagy ahhoz közel”.¹⁸ Most az ő temetésére vonatkozó forrásokra (10–13. sz.) is Károlyi iratai között bukkantam rá. Amikor ugyanis Károlyi Sándor 1710 tavaszán komolyabb

¹⁴ A Kaplony (Kaplyon) nemzetség ugyanazon ágából származó Károlyiak és Bagossyak közösen bírták a települést, és ezek szerint mindkét família ősi temetkezési helye, családi sírboltja is itt volt. Minderről lásd *Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. II. köt. Budapest, 1901. 293. o. (Reprint: Budapest, 1995., 2004.² 748. o.) és *Éble Gábor: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. Budapest, 1911. I. köt. 10–12. o.

¹⁵ Történeti jegyzetek Zemplén vármegyéről. Ford. *Dongó Gy. Géza*. [97. folyt.] *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*, 1904. 207. o. és *Dongó Gy. Géza: Kazinczy Ferenc jegyzetei vármegyénk levelestárának tárgymutatáiban*. III. Uo., 1909. 258. o.

¹⁶ Lásd a 11. jegyzetet, 48. o.

¹⁷ A leghíresebb eset a XVII. század végéről való, midőn Széchenyi György esztergomi érseket halálakor már 103 évesnek hirdette a környezete. Ez az adat a szakirodalomban is mély gyökeret vert, s csak legújabb életrajzírója tisztázta, hogy tudatos „szépkorúsításról” van szó: Széchenyi ugyanis nem 1592-ben, hanem 1605/1606 körül születhetett. Lásd *Koltai András: Széchenyi VI. György*. 1685. március 21.–1695. február 18. In: *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Szerk. *Beke Margit*. Budapest, 2003. 310–318. o.

¹⁸ *Mészáros* 2006. 974. o.

mennyiségű utánpótlást juttatott az akkor már a császári hadak hátában ellenálló Érsekújvárra, hosszabb ideig maradt a várban, rendbe tette a helyőrség ügyes-bajos dolgait, többek között elszámoltatta a gazdasági ügyekért felelős Szluha Ferenc prefektust is. Szluha számadásai között maradtak fenn a Berthóty temetésének költségeiről szóló nyugták, amelyek igazolják fenti vélekedésemet: a vicegenerálist csakugyan helyben temették el, az újvári ferenceseknél.

FORRÁSKÖZLÉS

A forrásokat nem betűhív, hanem az egykorú kiejtés megtartására törekvő modern átírásban közlöm. A rövidítéseket dőlt betűkkel oldottam fel. A tollhibából kimaradt betűket és az értelmezés megkönnyítését szolgáló kiegészítéseket szögletes zárójelben toldottam be. A témához nem kapcsolódó levélrészleteket elhagytam, ezeket a szöveghelyeket kipontozás [...] jelzi.

1. Mosoni Péter somlyói plébános levele Károlyi Sándorhoz. Szilágysomlyó, 1708. szeptember 22.¹⁹

[Külső címzés:] Méltóságos Fő Generalis Marschalk, Károlyi Sándor etc. etc. nekem érdemem felett való jó Uramnak, patronusomnak ő Nagyságának íram alázatosan. Károly.

Méltóságos Fő Generalis Uram!

[...] Groff Csáki László Uram ő Nagyságával én semmit nem tudék tenni, a szava elállván, doctort sem hozának, környülette egy ember nincs, ki-kí magának való. Nagyságod arra is méltóztatnék tekinteni bizonyos embere által, Isten is megáldaná Nagyságodat. Én is mindjárt mennék, ha könnyebbednék, de így haszontalan vagyok ott.

Nagyságod méltóságos gratiáját a prédikátor iránt is alázatosan várván, ajánlván magamot méltóságos gratiájába, maradok
Nagyságod

Somlyó, 22. 7bris 1708.

Alázatos káplánja,
Pater Mosoni Péter m. p.

2. Csáky István levele Károlyi Sándorhoz. Hadad, 1708. szeptember 22.²⁰

[Külső címzés:] Méltóságos Fő Commendérozó Generalis Nagy Károlyi Károlyi Sándor Uramnak (cum omnibus dignitatibus), nagy jó Uramnak ő Excellentiájának. Cito, cito, cito, cito.

Méltóságos Generalis, bizodalmas jó Uram!

Ezen órában érkezvén ide Hadadba, szegény Öcsém Uram látogatására. Már negyed napja, hogy nem szólhat, gondolom, a torokfájás miá. Mindazáltal eszén van, kit-kit cselédji közül megismér. Tovább mint adja Isten, a Méltóságos Generalist újobban tudósítom. Ábrázatjában piros; a Méltóságos

¹⁹ Eredeti, MOL P 396. 1. Ser. I. №. 10 036. (Esze Tamás hagyatékából előkerült lajstromozatlan irat.)

²⁰ Eredeti, a zárópecsétnek ma már csak nyoma látszik. Uo. №. 4991. (Régebbi jelzete: 1708. szept. irreg. fol. 651–652.) Kívül, a címzés túloldalán összeadási műveletek, úgy tűnik, Károlyi kézírásával.

Generalis gratiáját meg igyekezném szolgálni, parancsolna Vízaknai Uramnak²¹ az ide való jövetelre, talám segíthetne valamit. Ezzel Isten oltalmában ajánlom a Méltóságos Generalist, maradván

A Méltóságos Generalisnak

Hadad, 22. 7bris 1708.

köteles szolgálja,
Csáky István m. p.

3. Csáky István levele Károlyi Sándorhoz. Hadad, 1708. szeptember 24.²²

Méltóságos Fő Generalis Uram, nekem nagy jó Uram!

Amint Excellentiád maga is jól tudja és látta, jószágim rész szerént elpusztulva, rész szerént az ellenség torkában lévén, minden javaimbul teljességgel kipusztultam, sohol residentiára való helyem nincsen, cselédemet alig tarthatom. Így, ha Excellentiád gratiájából az a quártélyom nem volna, csak a sem volna, miből élődném. Melyhez képest alázatos reménységgel lévén, mind az én Kegyelmes Uram ő Felsége megszokott fejedelmi kegyelmességéhez, mind az Excellentiád megtapasztalt úri gratiájához, mely szerént eleitül fogva, valakik Excellentiádra bízta dolgokat, promoveálni és secundálni méltóztatot Excellentiád, mind penig énhozzám is, érdemem felett is gratiáját nagy mértékben jelenteni nem terhelhetett, mellyért Isten Excellentiádat hosszas uralkodással áldja meg. Inducáltam elmémbe, hogy ezen hadadi jószágnak, úgy, amint Öcsém uramnál volt, és az ő Kegyelme nemes ezerének kegyelmesen nekem collatiója felől alázatosan esedeznem ő Felségének. Reménkedem azért alázatos bizodalommal Excellentiádnak ezen instantiáimat hatóságos patrociniúmával promoveálni és secundálni méltóztassék Excellentiád, hadd legyen miből mind élődnom, mind ő Felségét életemmel végződő igaz hűséggel szolgálnom, megtapasztalván amint eddig többekben, úgy ezen dolgaimban is Excellentiádnak hozzám való gratiáját életem fogytáig tartó kész engedelmisséggel demereálni alázatosan igyekezem. Egyszersmind egy passust is sollicitálván Excellentiádtul ő Felségének írott alázatos instantiámmal expediált emberemnek. Excellentiádat Isten kegyelmes gondviselésébe, magamat és dolgaimat Excellentiád gráciájába ajánlván, maradok

Excellentiád

Hadad, die 24. 7bris anno 1708.

Kész, köteles szolgálja,
Gróf Csáky István m. p.

4. Mosoni Péter somlyói plébános levele Károlyi Sándorhoz. Hadad, 1708. szeptember 24.²³

Méltóságos Fő Generalis Uram!

Nagyságod méltóságos parancsolatját vettem alázatosan, continentiáját némely részin szomorúan értem. A méltóságos Groff mellett már két rendben eleget valék, de praevie hírt nem adván, a' szent communiót csak végben nem viheté, mert semmit le nem nyelhetett, másként tisztet szerrint mindeneket végben vittem, azért Nagyságodnak nem lehet semmi scrupulussa. Somlyóra vissza nem mentem volna, de ott is patiensim voltak, majd hasonló, s temetésim is, és így oda köteles lévén, tartoztam ott is megfélelni tisztetnek.

²¹ Vízaknai Briccius György (1668 k.–1720) neves kolozsvári orvosról van szó, aki ekkor Károlyi és családja környezetében tartózkodott.

²² Eredeti, külcím és zárópecsét nélkül. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 5005. (Régebbi jelzete: 1708. szept. irreg. fol. 674.)

²³ Eredeti, külcím és zárópecsét nélkül. Uo. №. 10 037. (Esze Tamás hagyatékából előkerült lajstromozatlan irat.)

A testamentomban nem voltam, de sokat járván ő *Kegyelme* parancsolatjára Hadadba és Szurdokra, egy paripát ígért. Bár a többi között azt méltóztatnék *Nagyságod* megadatni!

[...] *Nagyságod méltóságos* gratiájába ajánlván magamot, mindenekben parancsolatját elvárva alázatosan, maradok

Nagyságod

Hadad, 24. 7bris 1708.

Alázatos káplánja,
Pater Mosoni Péter m. p.

5. Székely Zsigmond levele Károlyi Sándorhoz. Hadad, 1708. szeptember 28.²⁴

[Külső címzés:] Excellentissimo Domino Domino Alexandro Károlyi, Libero Baroni de Nagy Károly, Suae Serenitatis Principalis Generali Campi Marsalcho, universorumque ejus exercituum in Transilvania partibusque Hungariae eidem annexis ac Cis-Tibiscanorum. Commendanti generalis. Comitatus Szathmariensis Supremo Comiti. Domino Domino mihi gratiosissimo. Károly.

Méltóságos Generalis, nekem jó Uram!

Tudván, hogy az Felső Fejedelem ezen hadadi dominiumot néhai Méltóságos Groff Csáki László Uramnak ő *Nagyságának* ad ulteriorem Suae Serenitatis dispositionem conferálta volt, arra nézve én is kötelességem szerint az megemlézett néhai Méltóságos Groff halálával újabban confiscálni akartam.²⁵ Látván pedig, hogy Excellentiád becsületes emberei ezen dominiumban Excellentiád által expediáltattak bizonyos jóknak confiscálására, akartam én is Excellentiád méltóságos consensussátul²⁶ és parancsolatjátul várni, hogy ha *Nagyságod* nehézsége és animadversiója nélkül ezen dominiumnak confiscatiójához és conservatiójához hozzányúlhatok-e vagy nem, méltóztassék Excellentiád nekem, szolgájának, parancsolni. Mellyel Isten oltalmába ajánlván *Nagyságodat*, maradok

Excellentiádnak

Hadad, 28. 7bris 1708.

alázatos szolgája,
Székely Zsigmond m. p.

6. Vay László levele Károlyi Sándorhoz. Hely és dátum nélkül [Diószeg, 1709. február 22.]²⁷

Méltóságos Generalis Felthmarschalk, nagy jó kegyelmes Uram!

Írtam staffêta által alázatosan Excellentiádnak szegény Generalis Bagossi Páll uram véletlen szomorú casussáru, tudniillik tegnap, csütörtökre viradóra²⁸ hajnal előtt két óra tájban az ágyából felugorván, az gutta megütve, viradtig meg is holt szemünk láttára. Megeszkvetvén [!] a szolgákat s tiszteket, hogy ki nem mondják egy darabik [!] – az mint is máig nem tudják a kesség²⁹ – az

²⁴ Eredeti, a záropecsének csak nyoma látható. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 5025. (Régebbi jelzete: 1708. szept. irreg. fol. 705–706.) Kívül, a címzés túloldalán korabeli tollpróbák között Károlyi keresztnevének latin változata (Alexander) olvasható.

²⁵ Székely Zsigmond korábban az udvari székely kopjas regiment parancsnoka volt, ekkor azonban már az elkobzott (partiumi) kincstári javak prefektusi tisztségét viselte, ezért ment Hadadra.

²⁶ Kissé bizonytalan olvasatú szó, valószínűleg tollhibából ejtett szótagismétteléssel: consensensussátul.

²⁷ Eredeti, záropecsét és külcím nélkül. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 10 497. (Esze Tamás hagyatékából előkerült lajstromozatlan irat.)

²⁸ Február 21. volt csütörtöki nap, ezért tettük a levél keltét 22-re.

²⁹ Értsd: község, azaz a közemberek, a lakosság.

éccaka küldtem el haza szegénynek a testét. Magam elég búsulással vagyok, szégyenlem is, még egy nyelvet sem tudtak hozni. Az mely portásokat küldtem tegnap, az üzent vissza, bizonyoson Vásárhelynél volna az ellenség, maga még hátramaradott. Újjobban küldök, ott, tudom, sokkáig nem subsistálhat, vagy erre, vagy másuva el fog [indulni]. Én eléggé gondolkozom, örömet mégsem futtatnám időnap előtt ezen földet (majd mondhatom, szegény Bagosi uramnak is ez ártott meg, ezen törte elméjét). Ha pedig későn tanál megindulni, csak a derék portássának is nem resistálhatván, minthogy többire semmi had majd nincsen, mert az ki erre a földre való, feleségét, gyermekét könnyen nem hagyja, de ha együtt volna is, bizony, az ellenségnek nem resistálhatnánk, ha csak másunnat nem jű. Írt ugyan, tudom, szegény Bagosi uram errüll Urunknak ú Felségének, most is oda vagyon curiére, kettő is. Nemes Debreczen városának írt volt ú kegyelme, mihent³⁰ másszor veszi levelét szegénynek, azonnal induljanak. Monosi István uramat küldték ide szegény Bagossi uramhoz, mind ekkoráig oly nyilván nincsen, hogy megholt, hanem magam is hirdetem, hogy igen beteg. Minthogy bizonyos, hogy Vásárhelynél van [az ellenség], én megüzentem azon exp[r]essus emberekül: nem ellenzem, akinek olyan portékái vannak, ha kimozdítja is, magok pedig helyben maradhatnak, míg a szükség nem hozza. Praedálástúl is nem tarthatnak annyira. Ha portásim meghoznák, [hogy az ellenség] Váradon innett masírozna, annál is inkább, [hogy] az szegedi recluta erre felé nyomakodna, azonnall hajtatom. Ha mi fogyatkozás esik, Excellentiádat alázatosan kérem, vétküll ne tulajdonítsa, mivel nem tudok választ tenni a kettő között, örömet időnap előtt lármát sem tennék, körmekre égni sem hagynám. Excellentiádat ezen föld óhajtvá várja,³¹ kívánom is, hozza Isten Excellentiádat jó egészségben. Aján[I]ván magam Excellentiád gratiájába, maradván

Excellentiád

Mindenkori alázatos szolgája,
Vaŷ László m. p.

P. S. Tardi uram írja, az lisztet – mely 100 köbölíg való legalább van – Sólyomkúben az katonák szerencsésen bevették, már nem félhetem azon helyt.

7. Visky János levele Károlyi Sándorhoz. Szatmár, 1709. március 5.³²

[Külső címzés:] Méltóságos Fő Generalis Károlyi Sándor Uramnak ő Excellentiájának (cum pleno et sufficienti honoris officiorum et dignitatum titulo), nagy jó Uramnak ő Nagyságának alázatosan adassék. Károly.

[A címzés túloldalán Károlyi kézírásával:] 5. Martii. Generoso Domino Domino Stephano Varasdi. Generoso Domino Domino Nicolao Eötvös etc.

Alázatossággal való kész szolgálatomat ajánlom Nagyságodnak!

Isten Nagyságodat Édes Hazánk előmenetelire szerencsésen éltesse, kívánom szívessen! Méltóságos Generalis Uram, Nagyságod méltóságos úri levelét Csiszár István Uram által nagy alázatossággal elvevén, az egy nállunk lévő ötvös mester embert, úgy Németiből is egyet statim et de facto hozzám hívatván, mérve az ezüstöt kezekbe adtam, a munkát az instructio szerint mennél tisztességessebben lehet, készek lesznek elkészíteni. A koporsót már praevie Kapjonban kiküldöt-

³⁰ E szó olvasata bizonytalan.

³¹ Az eredetiben tollhibából: *vrája*.

³² Eredeti, zárlatán vörös viaszba nyomott címeres gyűrűspeccsével. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 7427. (Régebbi jelzete: 1709. márc. irreg. fol. 10–12.)

tem,³³ a lakatosokkal 400 zománcos szegeket olly formára, amint néhai Méltóságos Groff Csáki László Uram ő Nagysága számára kívánták vala, csináltatván azt is actu kiküldöttem Kapjonban.

[...] In reliquo Isten oltalmába ajánlom Nagyságod méltóságos úri személylyét, magamat Nagyságod gratiájába. Maradok

Nagyságodnak

Szatthmár, die 5. Martii 1709.

Alázatos szolgálja,

Viski János m. p.

8. *Debreczeni Péter ecsedi vicekapitány levele Károlyi Sándorhoz.*
*Ecsed, 1709. március 6.*³⁴

[Külső címzés:] Méltóságos Marschallus Fő Generalis Károlyi Sándor, érdemem felett való jó Kegyelmes Uramnak ő Excellentiájának alázatosan íráom. Károly.

Méltóságos Generalis, érdemem felett való jó Uram!

A szegény üdvezült Generalis, néhai Tekintetes Nemzetes Vitézlő Bagosi Pál Uram ő kegyelme szomorú temetísire szándékoznám kimenni Kaplonyba. Kírem alázatosan Excellentiádat, méltóztassék kimeneteletem megengedni. Ottan végben menvén a dolog, azonnal vissza sietek júni. Ezzel Isten Excellentiádat szerencsésen éltesse, kívánom! Ecsed, die 6. Martii, anno 1709.

Maradok

Excellentiádnak alázatos szolgálja,

Debreczeni Péter

9. *Özvegy Barkóczy Ferencné Andrássy Anna gyászjelentése Zemplén vármegyéhez.*
*Kassa, 1709. augusztus 2.*³⁵

Illustrissimi, Reverendissimi, Admodum Reverendi, Spectabiles, Magnifici, Perillustres, Generosi item Egregii et Nobiles Domini, Domini mihi colendissimi, observandissimi!

Minthogy az első Atyánk eseti miatt olly kemény decretumot és erős sententiát adott ki a' mindenható és nagyhatalmú Isten az emberi nemzetre, hogy az halált minden embernek meg kellessék kóstólnia, ugyanazon sententia alá vettetett lévén bődögül kimúlt néhai Méltóságos Groff idősbik Szalai Barkóczy Ferenc, Szerelmes hitves Társom ő Kegyelme is, azon Úr Istennek egyszer kimondott sentenciáját el nem kerülhetette, hanem sok keserves nyavalyái és betegségi után itt, Kassán, az elmúlt július havának 28^{ik} napján, reggeli négy órakor anni currentis nyolcvankét esztendőskorában maga lelkét az ő Teremtőjének (a' kívül vette vólt) megadta, nekem árváimmal együtt elfelejthetetlen keserűségünkre. Kinek meghidegedett tetemi tisztességesen való eltakarításánál

³³ A következő forrás alapján bizonyosan Bagossy Pál temetésének előkészületeiről van szó, mert Debreczeni Péter Bagossy temetésére kéredzkedik Kaplonyba.

³⁴ Eredeti, zárlatán papírba nyomott gyűrűpecséttel. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 7428. (Régebbi jelzete: 1709. márc. irreg. fol. 13.)

³⁵ Eredeti, külcím és pecsét nélkül. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár. IV. 2001/b. Zemplén vármegye nemesi közgyűlésének, bizottmányának és Haynau-féle közigazgatásának iratai. Szirmay-Kazinczy-féle történelmi iratok – Acta Politica, Autographa Hungarorum. Fasc. 156. №. 92. Az irat alján Kazinczy kézírásával megismételve az aláírás utolsó sora és megjelölve a tárgy: „Meghívó Kassára Gr. Barkóczy F. temetésére.” (A külső és talán a keletkezés helyének zárójelben pótolta betűit is az irat külön gyűjteményben való elhelyezésekor és bekötésekor vághatta le Kazinczy.)

egyebet nem kívánván, azért jóakaró uraimnak s atyámfiainak tetszésekből arra rendellem ezen folyó esztendőben Augustus havának 12^{ik} napját itt, kassai *Pater Franciscanus* Uraimék templomában, estvéli hét órakor meglenni, az holott másnap egyéb halotti solennitas is fog szolgálatni. Kihez képpeszt *Kegyelmeteket* nagy becsülettel kérem, a' megírt napon és helyen jelen lenni ne terheltessek. Ebbéli fáradságos jóakarátját és szolgálatját, adja Isten, nem illy szomorú, hanem örvendetes állapotokban szolgálhassam meg nagy becsülettel *Kegyelmeteknek*! Elvárván jó válaszát, Isten hozza *Kegyelmeteket* jó egészségben, *manente in reliquo*

Praetitulatarum Dominationum Vestrarum

[Casso]viae, die 2^a Augusti, anno 1709

Ad benevole servienda paratissima Illustrissimi
condam Comitis Francisci Barkóczi seniori relictá vidua
Árva Andrási Anna

10. *Berthóty István temetésére fordított költségek összesítése Szluha Ferenc érsekújvári prefektus számadásaiban (részlet az 1709. októberi kiadásokból).
Érsekújvár, 1710. április 10.*³⁶

Partiale introitus et exitus cassae praesidii Ujvariensi
Anno 1709 factorum

Dies	October	fl.	d.	quiet.
20.	Nemzetes Berthoti István commendans Uram temetésére Komárom-bul hozatott szükséges állapotokért	110	85	87.
21.	P. P. Franciscanusoknak Berthóti István Uram eltemetéséért	67	50	88.
22.	Nemzetes Berthoti Uram temetéséért kántoroknak s egyebeknek	36		89.

11. *Dallos Imre elismervénye Szluha Ferenc számára a Berthóty István temetéséhez vásárolt dolgok árának átvételéről.
Érsekújvár, 1709. október 20.*³⁷

Néhai Berthoty István Generalis és Commendans Uram halálára való Dallos Imre Uram által [tett] vásárlásoknak specificatiója.

	fl.	d.
12 szövétnek, fejjér, egyik per fl. 1 d. 50, térszen	18	
30 sárga szövétnek, egyik per fl. 1 d. 25, térszen	37	50
10 font fejjér viaszgyertya, fontja per d. 80, térszen	8	
10 font sárga viaszgyertya, fontja per d. 70, térszen	7	
30 réff fekete vászony, egy vég két darabban	7	50
25 réff kesken fekete vászony, réff per d. 30, térszen	7	50
28 címer, egyik per d. 85, térszen	23	80
egy papyros sárga szeget		85
Summa facit	110	15

³⁶ Eredeti számadásfüzet (vagy egykorú másolat) az érsekújvári helyőrség pénztárának 1709. évi bevételeiről és kiadásairól, 1710. április 10-i keltezéssel, Szluha aláírásával. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 7717. (Régebbi jelzete: 1709–1710. irreg. fol. 9–14.)

³⁷ Egykorú másolat Szluha Ferenc számadásai között. Uo. №. 7719. (Régebbi jelzete: 1709–1710. irreg. fol. 16–18.)

Hogy fellyül nevezett summát Tekéntetes Nemzetes és Vitézlő Szluha Ferenc Uram ő Kegyelme plenarie megfűzette, recognoscálm. Újvár, 20. 8bris 1709.

Dallos Imre X³⁸

Coram me Stephano Szeremlei m. p.

12. Schneider Dionysius ferences házfőnök elismervénye Szluha Ferenc számára Berthóty István holtestének és a sírhely díjának átvételéről. Érsekújvár, 1709. október 21.³⁹

Infrascriptus recognosco serie syngraphae hujus percepisse conventus Érsek Újváriensis a depositione corporis in ecclesia nostra P. P. Franciscanorum Excellentissimi Domini Generalis et Commendantis Újváriensis Stephani Berthóty a Perillustri ac Generoso Domino Francisco Szluha Serenitatis Ducalis omnium bonorum fiscalium praefecto fl. 67, d. 50. Id est sexaginta septem florenos, quinquaginta denarios. Super quibus hanc extradedi quietantiam. Datum in conventu Érsek Újváriensi 21. 8bris, anno 1709. etc.

L. S.

Pater Dionysius Snajder,⁴⁰ Conventus
Érsek Újváriensis Gvardian m. p.

13. Liczky Kandid elismervénye Szluha Ferenc számára a Berthóty István temetésére fizetett költségek átvételéről. Érsekújvár, 1709. október 22.⁴¹

Hogy Tekéntetes Nemzetes és Vitézlő Szluha Ferenc érsekújvári Praefectus Uramtól ő Kegyelmétől percipáltam cantoroknak, kőműveseknek és asztalosoknak munkájátul Istenben elnyugodatt Méltóságos Generalis Berthoty István Uram temetésétől, úgy mint plenarie fl. 36. Kirül ő Kegyelmét quietálom. Érsek Újvár, die 22. 8bris, 1709. etc.

Id est fl. 236

Egyházatya Candidus Liczky m...⁴² magister m. p.

³⁸ A másolaton lévő kereszt értelmezése bizonytalan. Az nem valószínű, hogy a vásárlásokat írástudatlan személy intézte volna.

³⁹ Egykorú másolat. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 7719.

⁴⁰ Schneider Dionysius (1658–1740) utóbb, 1712 és 1715 között a Szűz Máriáról nevezett Ferences Rendtartomány főnöke volt. Fáy Zoltán szíves közlése.

⁴¹ Egykorú másolat. MOL P 396. 1. Ser. I. №. 7719.

⁴² Itt egy rövidített szót nem sikerült értelmezni. Már az egyházatya kifejezés is értelmezési problémát vet fel. Liczky Kandid nem található a ferences szerzetesek között, talán laikus testvér volt, vagy világi. (Szintén Fáy Zoltán szíves közlése.)

**MAGYAR VONATKOZÁSÚ DOKUMENTUMOK
A D'ARGENSON CSALÁD LEVÉLTÁRÁBAN I.**

A Voyer de Paulmy d'Argenson család egyike azon nemesi familiáknak, amelyek jelentékeny mértékben meghatározták a francia állam korai történetét. A család levéltára az utódok akaratából a Poitiers-i Egyetem könyvtárába került, és az intézmény jóvoltából az itt található források a nyílt gyűjteményekhez hasonlóan kutathatók.¹ A XVIII. század során két hadügyminiszter és egy külügyminiszter is viselte e patinás nevet, akik jelentős hatást gyakoroltak a század közepének katonai és politikai reformjaira. Mint ismeretes, e korszak a franciaországi huszárezredek felemelkedésének időszaka is volt, így a család neves tagjai kapcsolatba kerültek számos magyar katonatiszttel és emigráns vezetővel. A levéltár a miniszterek személyes iratai mellett megőrizte a csupán tervezet formában fennmaradt iratokat, levelezéseket, amelyeket a központi levéltárakban nem is iktattak. Ezért ez a gyűjtemény a franciaországi magyar katonai elit törekvéseinek és katonai színvonalának különösen érdekes korabeli lenyomatát nyújtja. Írásunk első felében a miniszterek életpályájának bemutatása után a források rövid kivonatos leírása következik. A publikáció második része a források eredeti, francia nyelven való szövegű átírását tartalmazza. Terjedelmi okok miatt a forrásokat két részletben közöljük.

A d'Argenson család a francia monarchia szolgálatában

A d'Argenson család a régi francia katonai nemességhez tartozott, és már a XIII. században ismert volt, de egyes genealógiák szerint eredetét egészen a IX. századig is visszavezetni lehet. A család két tagja is részt vett a híres páviai csatában (1525). A d'Argenson dinasztia felemelkedése a XVII. században zajlott a királyi hatalommal való szorosabb összefonódása révén. René d'Argenson 1630-ban Richelieu egyik első intendánsa volt, majd később velencei francia nagykövetségként tüntette ki magát. Az ő unokája volt Marc-René de Voyer de Paulmy d'Argenson, aki fiait a lehető legnagyobb gonddal házasította ki és készítette fel a magas állami hivatalra. Marc-Pierre de Voyer de Paulmy d'Argenson gróf 1696. augusztus 16-én született Párizsban.² 1719-ben vette feleségül a befolyásos taláros nemes Pierre Larcher, a párizsi Parlament elnökének leányát, Anne Larcher-t. A szerencsés frigy a párizsi hivatali nemesség leghatalmasabb köreihez csatolta és jelentősen támogatta a fiatal nemes későbbi pályáját. 1721-ben Tours

¹ A Poitiers-i Egyetem könyvtárában található levéltárra Jean-Pierre Bois professzor hívta fel a figyelmet, akinek értékes tanácsaiért ezúton is szeretnék köszönetet mondani. Az intézményben folytatott kutatásaimhoz nagy segítséget kaptam Anne-Sophie Durozoy könyvtárostól, a középkori és régi gyűjtemény referensétől, akinek szintén itt szeretném kifejezni hálás köszönetemet. E forráskiadás elkészítéséhez nagy mértékben hozzájárult a Klebelsberg ösztöndíjprogram keretében Párizsban, Nantes-ban és Poitiers-ben végzett kutatómunkám. A támogatásért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet az adományozó Balassi Bálint Intézetnek és a magyar állam összes adófizető állampolgárának.

² Életréhez lásd: Yves Combeau: Marc-Pierre de Voyer de Paulmy, comte d'Argenson, 1743–1757. In: Thierry Sarmant (szerk.): Les ministres de la guerre 1570–1792. Histoire et dictionnaire biographique. Paris, 2007. 363–389. o.

intendánsa lett, 1722-ben már a párizsi rendőrség irányítója, és a karrierje egészen Orléans hercege haláláig (1723) magasan ívelt felfelé. Ezt követően egy szürke államtanácsosi poszton „parkolt” egészen 1737-ig, amikor ismét magasabb beosztást kapott: a Librairie igazgatója lett, majd egy év múlva a királyi Nagy Tanács első elnökévé nevezte ki XV. Lajos. 1740-ben még sikertelenül pályázott a hadügyi tárcára, de 1743-ban sikerült érvényesíteni érdekeit, és elnyerte a hön áhított posztot. Kinevezése után néhány nappal meghalt Fleury kardinális, az államügyek mindenható irányítója, és emiatt viszonylag nagy önállósággal láthatott a hadügyek irányításának és megreformálásának nehéz munkájához. A király személyes bizalmába fogadta tehetséges miniszterét, aki elkísérte az uralkodót kisebb utazásaira is. Maurepas bukása (1749) után a párizsi államtitkárságot is megszerzi, amely az akadémiák, a királyi könyvtár, a rendőrség és a parlamentek működését felügyelte. Nevéhez fűződött a párizsi rendőrség megreformálása, a párizsi Opera és a XV. Lajos tér megnyitása, amelyek a modern nagyváros kialakulásának fontos mérföldkövei voltak.

A hadügyek reformját nagy energiával és céltudatossággal végezte széles hatalmi körrel felruházott hadügyi biztosai révén. A francia abszolutizmus buzgó híveként gyakran autoriter államtitkárnak meggyült a baja az őt kritizáló hadvezérekkel, például Szász Móriccal. D’Argenson gróf páratlan hatalmi ereje lehetővé tette a királyi tanácsokban saját stratégiai terveinek végigvitelét: így 1744-ben az elzászi hadjáratot, 1748-ban Maastricht elfoglalását és 1756-ban a hannoveri hadjáratot. Stratégiai elképzeléseinek helyességét elsősorban az osztrák örökösödési háború második felének győzelmei (1745 Fontenoy) igazolták. Az aacheni béke (1748) és az osztrák–francia szövetségi szerződés (1756) megkötése ellen hevesen, ám hiába tiltakozott. Kialakított egy tapasztalt tábornokokból álló tanácsot, amelyet a bécsi Udvari Haditanács mintájára szeretett volna intézményesíteni 1752–53-ban. Gyakran utazott személyesen a hadjáratok helyszíneire és rengeteg közvetlen kapcsolatot alakított ki a hadsereg tisztikarával, köztük magyar származású katonatisztekkel is. Egészségi állapota a sok utazás következtében megromlott, és emiatt lemondott a minisztériumi posztról unokaöccse javára. A hadmérnöki képzés reformjára d’Argenson gróf hadügyi államtitkársága idején került sor, 1743-ban, amikor a tüzérségi iskolák mintájára korszerűsítették a hadmérnöki képzés adminisztrációját és vizsgarendszerét (kétlépcsős, felvételi- és záróvizsgarendszer), valamint a terepgyakorlatok lebonyolítását. 1749-ben alapították meg a mézières-i hadmérnöki iskolát, amely a kor legmodernebb ilyen jellegű intézménye volt. Szintén az ő nevéhez fűződik a patinás párizsi Ecole Royale Militaire intézményének létrejötte is, amelyet 1751-ben alapítottak a kevésbé tehetős vidéki nemesifjak katonai képzése céljából. A már említett 1756-os békekötés ellenzése és az 1757-es Damiens-féle merénylet hozzájárultak bukásához. Ugyanakkor a hivatalát továbbadhatta unokaöccsének, d’Argenson márkinak, aki egy igen jól szervezett minisztériumot vehetett át. A királyhoz fűződő jó viszonya és kiterjedt kapcsolatrendszere révén kiválóan tudta egyengetni a tehetséges katonatisztek pályáját, akik gyakran fordultak hozzá közvetlenül előléptetési vagy áthelyezési kérésekkel, amint erre a mellékelt dokumentumok is kiváló példát szolgáltatnak. Az általa 1743-ban átvett hadügyi államtitkárság hat egymástól független osztályból állt: a haditanács, a hadellenőrzés, az út- és közlekedésügyek, a levelezések, a pénzügyek és hadellátás osztályaiból. Ezekhez járultak az általa hozzárendelt erődítésügyi, katonai kórházügyi, ruházati, tüzérségi, előléptetési, hitelkezelési és csendőrségi osztályok. A csapatok ellenőrzé-

sének rendszerét az általa kifejlesztett főfelügyelői rendszer (*inspecteurs généraux*) biztosította. A huszárság első főfelügyelője az 1743-ban kinevezett Bercsényi László gróf volt. D'Argenson gróf XV. Lajos korának egyik legjelentősebb államigazgatási és reformteljesítményét mutatta fel, amely megérdemli az utókor elismerését. 1757-es kegyvesztése után d'Argenson gróf az ormes-i katélyban várta a királyi kegyelmet, amely csak 1764-ben érkezett meg, és a hagyomány szerint a versailles-i udvar körébe visszahívott ex-miniszter a hírt kézhezvétele utáni pillanatban lehelte ki lelkét... Házasságából 1722-ben született idősebbik fia, Marc-René Voyer márki és szép főtiszt karriert futott be, róla a későbbiekben részletesebben is megemlékezünk. D'Argenson gróf 1725-ben született kisebbik fia Prága falai alatt lelte halálát 1742-ben egy párviadal során.

1744 és 1747 között d'Argenson gróf fivére, René-Louis irányította a külügyi tárcát, és ez a pozíció jelentős mértékben megerősítette a d'Argenson klán befolyását a versailles-i udvarban. René-Louis Voyer de Paulmy d'Argenson márki (1694–1757) ma is a neves család egyik leghíresebb tagja.³ Irodalmi működésének köszönhetően sokkal jobban megőrizte nevét a felvilágosodás korának irodalomtörténete mint a történettudomány. Jogi tanulmányai után ő is az államigazgatásban helyezkedett el, ám jóval kevesebb érzelme volt az adminisztrációhoz, mint testvérének. D'Argenson márki sokkal behatóbban érdeklődött a filozófia és a politikai gondolkodás iránt. Richelieu marsall szerint ő leginkább Platón államának lehetett volna jó minisztere... 1744-ben, az osztrák örökösödési háború kellős közepén nevezte ki XV. Lajos külügyminiszternek. D'Argenson márki törekvései gyakran ütköztek a „secret du roi” néven ismert titkos királyi diplomácia érdekeivel, ami a francia külpolitikai irányzatok közötti feszültséget növelte.⁴ Mivel a háború francia katonai sikereit nem tudta diplomáciailag kiaknázni, 1747 januárjában lemondott. 1733-tól az *Académie des inscriptions et belles-lettres* tiszteletbeli tagja, 1747-től pedig elnöke lett. Számos értékes munkát hagyott hátra, közülük a legismertebb, a *Considérations sur le gouvernement de la France* (Paris, 1764) elnyerte Rousseau elismerését is.⁵

D'Argenson gróf utódja a hadügyminisztérium élén unokaöccse, Antoine-René de Voyer de Paulmy d'Argenson, más néven Paulmy márki volt.⁶ D'Argenson gróf öccse, René-Louis 1718-ban vette el Françoise Méliand-t, a lille-i intendáns leányát. A házasságból született Antoine-René fia és Madeleine leánya. Befolyásos rokonaival ellentétben Paulmy márki nem katonai pályára született. Szellemes író, tudós akadémikus és ízig-vérig a felvilágosodás korának embere volt. 1743-tól nagybátyja hívására lépett a hadügyminisztérium szolgálatába. 1745–46-ban itáliai tanulmányúton vett részt, majd a következő évben Németországba látogatott. Néhány év svájci diplomáciai szolgálat után

³ Életéhez lásd: *Arnaud de Maurepas – Antoine Boulant*: Les ministres et ministère du siècle des Lumières (1715–1789). Étude et dictionnaire. Paris, 1996. 140–144. o. Vö.: *Edgar Zevort*: Le marquis d'Argenson et le ministère des affaires étrangères du 18 novembre 1744 au 10 janvier 1747, Paris, 1880.

⁴ D'Argenson márki szerepéről lásd: *Duc de Broglie*: Maurice de Saxe et le marquis d'Argenson. Tom. I–II. Paris, 1891.

⁵ D'Argenson márki politikai eszméiről lásd: *Peter Gessler*: René Louis d'Argenson 1694–1757. Seine Ideen über Selbstverwaltung, Einheitsstaat, Wohlfahrt und Freiheit in biographischem Zusammenhang. Basel, 1957. Vö.: *Mémoires du marquis d'Argenson ministre sous Louis XV, avec une notice sur la vie et les ouvrages de l'auteur*. Paris, 1825.

⁶ Életéhez lásd: *Yves Combeau*: Antoine-René de Voyer d'Argenson, marquis de Paulmy, 1757–1758. In: *Thierry Sarmant (szerk.)*: Les ministres de la guerre 1570–1792. Histoire et dictionnaire biographique. Paris, 2007. 390–395. o.

visszatért a hadügy szolgálatába és elkísérte nagybátyját a legtöbb hivatalos útjára. Unokatestvére, Voyer márki, a lovasság főfelügyelője és neves katonatiszt szintén a társaságához tartozott. 1753-tól a hadügyi biztosok felügyeletét látta el. Nem tartozott nagybátyja belső bizalmas környezetéhez, és ezáltal annak bukása sem rendítette meg karrierjét, sőt, éppen ezáltal léphetett örökébe. Néhány napos habozás után nevezte ki a király a viszonylag semleges politikai beállítottságú, de a minisztérium adminisztrációját jól ismerő Paulmy márkít. Rövid miniszterségének ideje alatt részben folytatta a nagybátyja által elkezdett hadműveletek (pl. a hannoveri hadjárat) irányítását. Hadvezéri tevékenységét határozatlanság és bizonytalanság jellemezte. A háttérben egyre erőteljesebben érvényesült Belle-Isle marsall markáns vezetői egyénisége. A németországi hadjárat során a szervezetlen tábornokok és a versailles-i kabinet közötti koordinációs zavarok végül katasztrofális vereségekhez vezettek: a rossbach-i csatavesztés (1757. november 5.) után Paulmy benyújtotta a lemondását, amit a király csak 1758. február 23-án fogadott el. Croÿ herceg röviden így jellemezte e jó hivatalnok, ám középserű miniszter pályáját: „e nagyszerű és meglepő visszavonulással olyan népszerűséget szerzett, amelynek enélkül soha nem örvendhetett volna”. Ezután két nagykövetségen töltött rövidebb időt: Varsóban (1759–1765) és Velencében (1766–1769). Miután világhosszá vált számára, hogy politikai karrierje csődöt mondott, visszavonul és fiatalkori szenvedélyének, a könyveknek szenteli élete hátralévő éveit. A tehetős francia arisztokrata a XVIII. század egyik legnagyobb bibliofil könyvgyűjtőjévé vált. A nagybátyja által már elkezdett könyvgyűjteményhez csatolta az utazásai során összegyűjtött jelentős kollekciót, melyet 1756-ban annak minisztériumi hivatali lakásában, a párizsi Arsenal-ban helyezett el, amit Paulmy márki minisztersége után is megőrizhetett. A könyvtár 1782-ben mintegy 50 000 kötetet számlált. Halála előtt eladta könyvtárát d’Artois grófjának, de megtartotta annak igazgatói címét. A könyvtár a forradalom idején nemzeti tulajdonba került és jelenleg a Bibliothèque Nationale de France önálló részlegeként eredeti helyén fogadhatja a látogatókat.⁷

A harmadik családtag, aki nagy valószínűséggel kapcsolatban állhatott a magyar emigráció képviselőivel, Marc René de Voyer de Paulmy d’Argenson (1722–1782) d’Argenson gróf idősebbik fia volt. Katonai pályája elején a Berry-lovasezred főhadnagya, majd 1745-ben brigadérossá nevezik ki. Személyes hősiességével tünteti ki magát a fontenoy-i csata során (1745. május 11.) 1748-tól tábornagy és „kiválóan szolgál a flandriai és németországi háborúkban”.⁸ 1752-ben a francia királyi hadsereg ménesét igazgatta és a vincennes-i vár parancsnoka, majd Elzász királyi kormányzója lett. Később Saintonge, Poitou és Aunis katonai kormányzójaként nagy szerepet vállalt a rochefort-i mocsárvidék lecsapolásában és Aix szigetének megerősítésében. A rochefort-i mocsarakban szerzett fertőző betegsége végzetessé vált számára, 1782-ben halálát okozta. Egyetlen utódja, az 1771-ben született Marc-René a mai Voyer d’Argenson család őse. Marc René de Voyer de Paulmy d’Argenson kora neves műgyűjtője volt, flamand festménygyűjteményét a Jacques Hardouin-Mansart által épített asnières-i kastélyában tartotta. 1769-ben eladta a kastélyt, majd a Vienne vidéken található, apjától örökölt ormes-

⁷ Lásd: Richesses de l’Arsenal: deux siècles de passion littéraire. Exposition. Paris, Bibliothèque de l’Arsenal, 23 septembre – 31 décembre 1997. Paris, 1997.

⁸ Charles Claude Lalanne: Histoire de Châtelleraud et du Châtelleraudais. Tom. I. 1 Châtelleraud, 1859. 446. o.

i kastély átépítésével alakította ki új rezidenciáját. A Királyi Festészeti és Szobrászati Akadémia tiszteletbeli tagja és számos művész, mint például az utópista filozófus Dom Deschamps patronálásával a kultúra mecénásaként is fennmaradt a neve.

A levéltár állománya és magyar vonatkozású dokumentumai

A d'Argenson család levéltára az Ormes helységben található kastélyukból való elköltöztetése után, 1776-ban került a Poitiers-i Egyetemi Könyvtárba. Az átkerült irathalmaz egy része már pontosan osztályozott és csoportosított formában érkezett őrzési helyére, nagyobb része azonban ömlesztve és minden logikai sorrendet nélkülöző válogatásban jutott ide, ami főleg a költöztetés viszontagságainak volt köszönhető.⁹ A levéltár a család ifjabbik ágának, Marc-René de Voyer de Paulmy d'Argenson leszármazottainak iratanyagát öleli fel. Marc-Pierre de Voyer de Paulmy d'Argenson gróf, XV. Lajos hadügyminiszterétől 1915-ig hat generáció levéltárát őrzi e becses gyűjtemény, amely elsősorban politikai és hadügyi szempontból izgalmas. Mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy az itt található iratok általában nem kerültek be a központi katonai vagy külügyi iratok közé, mivel leginkább olyan tervezetek és levelek találhatók itt, amelyeket a miniszterek valamilyen oknál fogva nem iktattattak, leginkább azért, mert nem kívánták azokat hivatalos útra terelve megvalósítani vagy éppen informálisan kezelték. Természetesen ez nem csökkenti a forrásokban található információk értékét, ugyanakkor fokozottan ügyelni kell arra, hogy azokat szigorúan a tervezet-jellegüknek megfelelően vegyük figyelembe. Kutatásaink során a következő magyar vonatkozású szövegeket sikerült feltárnunk.

Jeney Lajos Mihályra vonatkozó eddig ismeretlen ajánlólevél

Jeney Lajos Mihály (1723?–1797) életének és hadtudói jelentőségének felfedezése a nemrégiben tragikus hirtelenséggel eltávozott Zachar József kollégánk elévülhetetlen érdeme.¹⁰ Kutatásai nyomán a kisháborús szakirodalommal foglalkozó irodalom ma már megkérdőjelezhetetlenül magyarnak tekinti a jeles XVIII. századi kisháborús traktátus szerzőjét.¹¹ A d'Argenson család levéltárának P 41 jelzetű kartonjában egy nagy valószínűséggel d'Argenson gróf hadügyminiszter számára címzett ajánlólevél örökítette meg fiatalkori portréját, amelyből számos izgalmas új információt tudhatunk meg a neves magyar katonai gondolkodónk életére és jellemére vonatkozólag. A szöveg alapján az akkor 35 éves Jeney Lajos Mihály Nagyenyeden született és ezzel eldöntöttnek tekinthetők azok a találgatások, amelyek a különféle erdélyi Jeney famíliákkal próbálták kapcsos-

⁹ A d'Argenson család levéltárának csak egyetlen kéziratos jegyzéke létezik *Archives d'Argenson (Château d'Ormes) – Inventaire* címmel, amelynek egyik másolatát Anne-Sophie Durozoy könyvtáros önzetlen segítőkészséggel a rendelkezésemre bocsátotta, ezért Neki itt külön is szeretnék köszönetet mondani.

¹⁰ *Zachar József (szerk.): Jeney A Portyázó, avagy a kisháború sikerrel való megvívásának mestersége* korunk gényusa szerint. Hága, 1759.; Budapest, 1986. (A továbbiakban: *Zachar: Portyázó*.)

¹¹ *Sandrine Picaut-Monnerat: La petite guerre au XVIIIe siècle*. Paris, 2010. (A továbbiakban: *Picaut-Monnerat*.) 578. o.

latba hozni.¹² A dokumentum szerint 14 évesen önkéntesként lépett be az egyik huszárezredbe az 1738-as hadjárat során és ott szolgált a háború végéig. Ezek alapján, noha pontos információink továbbra sincsek, feltételezhető az is, hogy a korábban 1723 körülinek datált születési évét 1724-re kellene pontosítani. A forrásunk alapján az osztrák örökösödési háború első éveiben sziléziai, csehországi és német területeken harcolt, majd később az itáliai hadszíntérre került. Itt részt vett a piacenai és tedoni csatákban és a lombardiai hadműveletekben, ahol Pallavicini gróf¹³ császári kormányzó hadsegédje lett. Miután Pallavicini gróft lombardiai kudarcai miatt 1746-ban visszahívták,¹⁴ Jeney a francia szolgálatot választotta, és hadnagyként először a Bercsényi-, majd a Polleczky-huszárezredben szolgált. Itt jegyeznénk meg, hogy ezek az információk tökéletesen egybeesnek a Zachar József által rekonstruált pályakép legfontosabb elemeivel és leginkább kiegészítő jellegű adatokat tartalmaznak. Ugyanakkor, ha a születési évét 1724-re módosítva a levelet 1759-re datáljuk, akkor felül kellene vizsgálni azt a szakirodalomban elterjedt adatot, amely szerint Jeney 1758 szeptemberétől porosz szolgálatban állt.¹⁵ Mindenesetre a levél dátumának hiánya miatt csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Valószínűleg 1758-ban vagy esetleg 1759 elején íródott, de mindenképpen *A Portyázó* című munka hágai megjelenése előtt (1759), hiszen az valószínűleg belefoglaltatott volna a meleg hangú ajánlásba... A levél további része elsősorban Jeney intellektuális és képzőművészeti képességeit ecseteli. Ezek szerint a fiatal katonatiszt kiválóan értett a rajzoláshoz és festéshez, valamint a térképészethez, amelyben nagy gyakorlatra tett szert. Ismeretlen ajánlója szerint Jeney jól tudott a francián kívül németül, latinul és szlavónul (sic!), amit a cseh nyelvvel azonosít. Itt nem állhatjuk meg, hogy ne idézzük fel Jeney szavait a portyázók számára oly fontos nyelvek hasznosságáról: „Ezen felül egy portyázónak tudnia kell latinul, németül és franciául, hogy szóváltásba elegyedhessen mindazon nemzetekkel, amelyekkel találkozik.”¹⁶ Az ajánlás utolsó sorai a jelölt morális kvalitásait hangsúlyozzák, amelyből megtudhatjuk, hogy Jeney Lajos Mihály nem volt sem iszákos, sem nőcsábász és nem hódolt a szerencsejátékoknak sem. Itt szintén *A Portyázó* erre vonatkozó intelmei juthatnak az eszünkbe: „Nagyon veszélyes lenne, ha egy ilyen tiszt a legcsekélyebb mértékben is kötődne az asszonyokhoz, a borhoz és a gazdagsághoz. Az asszonyok elfeledtetik vele a kötelességeit, és gyakran az ellenséggel való, nagyon sokba kerülő összejátszást idézik elő. A bor veszélyes fecsegéshez vezet és megvetést von maga után. A gazdagság bűnre csábít és semmivé teszi a becsületet.”¹⁷ Felmerülhet a kérdés, vajon ki ajánlhatta Jeney Lajos Mihályt e magasabb szintű katonai vagy külügyi szolgálatra? Mivel nem ismerjük a szerzőt, ezért csak találgathatunk a legvalószínűbb lehetőségek közül. A legkézenfekvőbb ezek közül az az elmélet, amely szerint Jeneyt valamelyik befolyásos francia előjárója vette pártfogásába és addigi tapasztal-

¹² Zachar: *Portyázó*, 22–24. o.

¹³ Gianluca Pallavicini (1697–1773) genovai származású császári tábornok. Életéhez lásd: Dr. Marta Riess: *Die Familiengeschichte des Hauses Pallavicini in Österreich-Ungarn*. [Wien, 2006. k.] 8–10. o.

¹⁴ Reed Browning: *The War of the Austrian Succession*. New York, 1995. 238–240. o.

¹⁵ Zachar: *Portyázó*, 30. o.; Picaud-Monnerat, 578. o.

¹⁶ Zachar: *Portyázó*, 56. o.

¹⁷ Uo. 57–58. o.

latai alapján javasolta egy magasabb beosztásra. Ezek alapján Maillebois marsall¹⁸ személye tűnik a legvalószínűbbnek, hiszen az ő hadsegédje volt franciaországi szolgálatának legvégén, de nem zárhatjuk ki Bercsényi László gróf protekcióját sem.

Gondolatok arról, hogy hogyan bírhatnánk rá a törököket a háború folytatására

A d'Argenson család levéltár P 41 kartonjában bukkantunk rá egy érdekes magyar vonatkozású gondolatfüzérre, amely a titkos diplomácia eszközeivel, a magyar emigrációt is felhasználva kívánta az 1717–18-as török háborút a francia érdekeknek megfelelően meghosszabítani. A dokumentum szerzőjét nem ismerjük, de a szöveg stílusa és témája alapján nagy valószínűséggel egy olyan kelet-európai kérdésekben tájékozott külügyi szakértő tollából fakadhatott, aki vagy személyesen is közreműködött a XIV. Lajos uralkodása alatti keleti diplomáciai kapcsolatok szervezésében, vagy hozzáférése lehetett a külügyi államtitkárságon őrzött magyar vonatkozású politikai levelezésekhez. Szintén ismeretlen a szöveg keletkezésének helye, bár ennek nagy jelentősége amúgy sincsen. Ugyanakkor a dátumok hiánya ellenére elég könnyen azonosíthatjuk a dokumentum keletkezésének idejét, hiszen a szövegközi utalások alapján egyértelmű, hogy Temesvár elfoglalása (1716. november 25.) után és a pozsareváci béke (1718. július 21.) előtt vetette papírra a magyar ügyekben tájékozott szerző. A politikai és stratégiai gondolatmenet kiindulópontját a török háború francia érdekek szempontjából való hasznának bizonyítása alkotja. A spanyol örökösödési háború után Franciaország szinte az államcsőd szélén állt, és képtelen lett volna a spanyol örökség újraelosztására irányuló törekvésekből esetleg kialakuló feszültségeket fegyveres erővel megszüntetni. Így a béke fenntartása életbevágóan fontos volt számára. Paradox módon a béke alapfeltétele a császáriak háborúja volt Magyarországon, vagyis a jól bevált kelet-európai diverzió témája kap újabb aktualitást szövegünkben. A diverzióra két hagyományos eszközt jelöl meg anonim szerzőnk: a közvetlen háborúban az Oszmán Birodalom támogatása vagy a Thököly- és Rákóczi-féle mozgalmak közvetett és rejtett támogatása. A nyílt háborúra Franciaország pénzügyi helyzete miatt nem volt lehetőség, ezért a helyzetnek megfelelően óvatos titkos diplomáciai eszközöket javasol az emlékirat írója. Az ennek lebonyolítására megfelelő személy megtalálásához is nyújt néhány ötletet: semmiképpen sem lehet diplomata, hanem egy teljesen ismeretlen, intelligens ügynökre van szükség. Az ágensnek meg kell győznie az oszmán vezetőket a háború folytatásának szükségességéről, mivel a Birodalom összes európai tartománya és maga a főváros is veszélybe került a legutóbbi császári hódításokkal. Noha a Temesvár eleste és Isztambul meghódítása közötti szoros összefüggés a történelmi események ismeretében eltúlozottnak tekinthető, az „Európa beteg embere” toposz minden bizonnyal már ekkor megjelent a nemzetközi kapcsolatokat figyelemmel kísérő európai gondolkodók szókincsében. Ennek indokolatlan felnagyítása a törökök veszélyérzetének fokozását szolgálta, elsősorban a mindennek előtt álló francia államérdeknek megfelelően.

¹⁸ Jean-Baptiste François Desmarets, Maillebois márkija (1682–1762), híres francia hadvezér és Franciaország marsallja.

A szöveg konkrét stratégiai javaslatokat is megfogalmaz a törökkel tárgyaló ügynök számára. A Délvidéken folyó hadműveletek kiterjesztését tanácsolja egy török hadsereg Horvátországba és Boszniába küldésével, amely a császári erőket megosztaná és sikerebben tudnák feltartóztatni az oszmán főerők a Duna mentén az ellenség további előrenyomulását. Természetesen a katonai segítség ígérete is része volt a meggyőzésnek, amelynek bizonytalanságát a magyar történelem korábbi évtizedei során már megtapasztalhatták a kuruc mozgalmak vezetői. A megfelelő ember kiválasztása kérdésében a szerző mégis leginkább egy Rákóczi köréhez tartozó ügynökre gondolt, aki a fejedelem nevében képviselné a francia érdekeket. A magyar felkelők összekapcsolása az oszmán–francia kapcsolatokkal mindenesetre nem új ötlet, és sikeresen elterelhette a figyelmet a francia külpolitika valódi céljairól. A XIV. Lajos halála utáni Régence egyébként is óvatos külpolitikát folytatott, a „gloire” időszaka után egy pragmatikusabb, békepárti politikai garnitúra veszi át a hatalmat, amely kerüli a konfliktushelyzeteket. Ennek a politikának az egyik jellemző példája a mellékelt szöveg. A gondolatmenet másik fontos tanulsága, hogy a francia diplomácia számára a magyar függetlenségi mozgalom csak az Oszmán Birodalommal való összefüggésében értelmezhető. Ennek tudatában jobban megérthetjük II. Rákóczi Ferenc franciaországi tartózkodásának utolsó hónapjait és Törökországba való távozásának okait.¹⁹

Bercsényi László levelei (1743., 1746–47., 1756.)

Székesi gróf Bercsényi László (1689–1778) életére vonatkozólag már számos színvonalas tanulmány és életrajz látott napvilágot.²⁰ A Bercsényi levelek a d’Argenson család levéltára P 41 jelzetű kartonjában rendszerezett dossziében találhatóak a szerző neve alatt. Egy kivételével valamennyi levél az osztrák örökösödési háború ideje alatt született pontos hely és dátum megjelölésével. A leveleket katonai jellegüknél fogva valószínűleg Marc-Pierre de Voyer de Paulmy d’Argenson grófhhoz, XV. Lajos hadügyminiszteréhez írhatta a legendás magyar származású francia huszárpapancsnok.

Az első levelek az 1743. augusztus 1-jén alapított Beausobre-huszárezred feltöltésére vonatkoznak. Jean-Jacques de Beausobre (1704–1784) neves svájci katonai gondolkodó és a huszárság egyik legkiválóbb nyugat-európai szakértője volt.²¹ Az osztrák örökösödési háború során a francia királyi hadseregben megnövekedett a huszárezredek iránti igény. A császári seregekben szolgáló magyar huszárezredekkel folytatott harcok keserves tapasztalatain alapult ez a szükség, melynek kielégítésére hozták létre a korábban már létező magyar többségű huszárezredek mellett az ún. német huszárezredek

¹⁹ Lásd ehhez: *Köpeczi Béla*: A bujdosó Rákóczi. Budapest, 1991. 250–280. o.

²⁰ *Forster Gyula*: Gróf Berchényi László Franciaország marsallja. Budapest, 1925.; *Uő*: Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez. Budapest, 1929.; *Zachar József*: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Vaja, 1979.; *Uő*: Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László. Budapest, 1987. (A továbbiakban: *Zachar*: Bercsényi.); *Le Général Raymond Boissau*: Ladislas Bercheny Magnat de Hongrie Maréchal de France. Paris–Budapest–Szeged, 2006.

²¹ Életéhez lásd: *Pierre Streit*: Jean-Jacques de Beausobre (1704–1783): un écrivain-tacticien dans l’armée de Louis XV. In: *Cahiers d’histoire et de pensée militaires* (CHPM, Pully, Suisse). 1999. 2–26. o., *Uő*: Jean-Jacques de Beausobre (1704–1783): un hussard suisse au service de Louis XV. *Revue Historique des Armées*, 2. (2001.) 113–124. o.

(Raugrave és Beausobre), amelyekben elsősorban elzászi és lotharingiai származású újoncokat verbuváltak és a német vezényleti nyelvet használták.²² Az újonnan létrehozott Beausobre-ezred feltöltésére a létrehozást elrendelő királyi rendelet szerint hat kompániát a Dávid- (korábban Esterházy-) ezredből, hat további kompániát pedig az Apremont-Lynden- (korábban Dessöffy-) ezredből kellett átvezényelni.²³ Valójában azonban csak öt kompániát tudott átadni a Dávid huszárezred és a hatodikat a Bercsényi ezredhez vezényelték, ahonnan egy másikkal kellett azt kipótolni.²⁴ Bizonyára ezzel kapcsolatban írhatott a neves magyar huszárparancsnok egy részletesebb memorandumot, amelynek sajnos csak az 1743. szeptember 1-jei kísérőlevele maradt fenn. Szintén erre a megváltozott helyzetre vonatkozhatott Noailles marsall parancsa, amelyre Bercsényi László hivatkozik 1743. október 16-i itt közölt levelében, mely szerint a Bilderbeck kompániát átvezényelte a Beausobre ezredbe. A Noailles marsallnak címzett mellékelt levélmásolatban kifejti legfontosabb érveit is: „Számos régi magyar harcos, akik velem vannak, nem kívánnak más ezredes parancsnoksága alatt szolgálni, és nem akarom Öméltóságát untatni e téma hosszas részleteivel, mivel meg vagyok győződve róla, hogy hamar megérti, miről van szó. Az ezredemben nincsen egyetlen francia sem, és az a kompánia, amelyet nekem javasolt, teljes egészében franciákból áll, és ebből következően nagyon nehezen egyeztethető össze az ezredem szellemiségével.”²⁵ A hadügyminiszterhez írott 1743. október 22-i panaszlevele a helyzet elmérgesedéséről tanúskodik. A sorozatos tiltakozás ellenére a Bercsényi ezred Bilderbeck kompániáját áthelyezte a főparancsnok a Beausobre-ezredbe. Egy Porubszky nevű magyar huszártiszt nyilvánosan kilátásba helyezte testvérével együtt a francia szolgálat elhagyását, amennyiben nem maradhat a Bercsényi-huszárezredben, mivel emiatt jött el Magyarországról.²⁶ Mindez megnehezítette a két ezred közötti áthelyezések menetét. Bercsényi László levele végén kifejti a magyarok huszárságban játszott fontos szerepéről vallott nézeteit: „Mindent megteszek, hogy magyarokat állítsak a király szolgálatába, és merem állítani, hogy sikeres vagyok, mivel a születésem és nevem ismert a hazámban, de ha megutáltatjuk a szolgálatot, ahelyett, hogy újabbakat szereznénk, elveszíthetjük a jelenlegi magyarokat is. Márpedig az vitathatatlan, hogy a magyarok a legalkalmasabbak a huszárságban való szolgálatra és az ezredemben lévő más nemzetiségűek is tőlük tanulják a szolgálatot.”²⁷ E források megerősítik a franciaországi huszárság nagynevű kutatója, Zachar József Bercsényi Lászlóra vonatkozó kutatásainak eredményeit, amelyeket további források is bizonyítottak. Az 1743-as kissé indulatos Bercsényi levelek pontos hatását mindenesetre elég jól ismerjük más kutatások nyomán. Így Bercsényi László magyarok és a huszársághoz kapcsolódó magyar jelleg vé-

²² Zachar József: Les hussards hongrois du roi de France (1692–1789). In: Pierre Chaunu – Jean Béren-ger (szerk.): Mélanges André Corvisier. Le Soldat, la Stratégie, la Mort. Paris, 1989. 211–212. o.

²³ Recueil des ordonnances royales militaires, vol. 6. (1739–1744.) Paris, 1743. Fol. 295–296. o.

²⁴ A Beausobre ezredben felállításával kapcsolatos etnikai feszültségekről lásd: Sandrine Picaut: Hussards hongrois du régiment de Beausobre: illustration de la recherche d’une adéquation entre les troupes et leur mode de combat au XVIIIe siècle. In: Tringli Zita – Tóth Ferenc: Mille ans de contacts II. Relations franco-hongroises de l’an mil à nos jours. Szombathely, 2004. 77–98. o.

²⁵ Bercsényi Noailles-nak. Bitche, 1743. október 16. AFA, P 65.

²⁶ Végül egy Porubszky nevű tiszt neve felkerült a Beausobre-ezred kapitányainak mustrajegyzékére: SHD, registre Yb 130 fol. 239–240. Vö.: S. Picaut: Hussards hongrois, i. m. 97. o.

²⁷ Bercsényi d’Argenson grófnak. Bitche, 1743. október 22. AFA, P 65.

delmében írt beadványai nem voltak sikertelenek. A magyar huszárok és vezetőjük teljesítményének elismerését igazolja az a tény is, hogy XV. Lajos 1743 végén létrehozta a huszárezredek főfelügyelője beosztást, melynek elnyeréséről d'Argenson gróf hadügyminiszter december 8-án kelt levelében tájékoztatta Bercsényi Lászlót.²⁸ Ezt követően Bercsényi generális még eredményesebben küzdhetett a franciaországi huszárság magyar jellegének megőrzéséért.

Az időrendben következő levelek az osztrák örökösödési háború második szakaszába vezetnek minket. Mint ismeretes, a győztes fontenoy-i ütközet (1745. május 11.) után a Szász Móríc vezette francia seregek megkezdék sikeres flandriai hadjáratukat, melynek során elfoglalták a legjelentősebb ottani erődítményeket (pl. Maastricht, Bergen op Zoom). Bercsényi László első flandriai levele d'Argenson gróf hadügyminiszternek szól 1746. május 25-i keltezéssel. A Boechem helységben írt levél megindokolja, hogy miért nem támadta meg csapataival a Hoogstraten közelében állomásozó ellenséges könnyű-csapatokat. Döntésének alátámasztására azzal érvel, hogy az ellenséges csapatok másfel-szer távolabban helyezkedtek el tőle, mint az őket támogató brédai erődötől. Így támadása elől könnyen visszavonulhattak vagy erősítéssel eredményesen ellenállhattak, és nem akarta kitenni a hadjárat kezdetén a francia sereget egy kudarc negatív hatásának. A magát tisztázni kívánó altábornagy ugyanakkor méltatlannak tartja, hogy negyven év szolgálat után alaptalan vádaskodások és intrikák célpontjává váljon.²⁹ Különösen azt fájjalja, hogy a hamis vádaknak a főparancsnok, Szász Móríc is hitelt adott. Ebben a helyzetben kikergette felettese parancsát és egy gyalogsági erősítést is kért a rendelkezésére álló 3000 fő kiegészítésére. A leveléhez mellékelte két hadrend-tervezetet is, az egyiket arra az esetre, ha megkapja az erősítést, a másikat az ellenkezőre. D'Argenson gróf valószínűleg Bercsényi Lászlónak adott igazat a vitás kérdésben, erről tanúskodik az 1746. május 28-i, köszönő sorokat tartalmazó levél. E levél utóiratában megemlékezik még Bercsényi az ellenséges huszáregységek visszavonulásával kialakult hadihelyzetről is.

Bercsényi László következő levelét már a németországi Heystenbegből írta a hadügyminiszternek 1746. július 18-án. A levél témája rendkívül kényes személyi változásokat érint a Bercsényi László által felügyelt huszárezredekben. A fő téma a Lynden huszárezredben tapasztalható rendellenességek és fegyelmi problémák alkotják. A Lynden ezred az 1706-ban alapított Saint-Geniès ezredből alakult át 1707-ben a salamonfai Ráttky György ezredtulajdonos parancsnoksága idején Ráttky- (Rattsky-) ezreddé, amely az egyik legsikeresebb franciaországi magyar huszárezrednek számított a XVIII. század első felében.³⁰ Ráttky György 1743-ban bekövetkezett halála után az ezred Lynden gróf tulajdonába került, egészen annak 1756-ban történt megszüntetéséig. A levél alapján az új ezredtulajdonos, akinek korábban csak gyalogezred állt a parancsnoksága alatt, nem állhatott a helyzet magaslatán a zömében magyarokból álló huszárezred megrendezésében. Bercsényi ezért két bizalmi emberét ajánlotta a levélben az általa alkalmatlannak tartott Lynden gróf helyettesítésére: Lancelot Turpin de Crissé grófot, a későbbi híres ka-

²⁸ Zachar: Bercsényi, 148. o.

²⁹ A Bercsényit támadó intrikákra vonatkozólag lásd: uo.

³⁰ Zachar József: Ráttky György kuruc ezreskapitány, francia generális, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1982. 355–392. o.

tonairót³¹ és Tóth Andrást,³² ezrede őrnagyát, akit Mikes Kelemennek írt egyik levelében egyszerűen csak „jobb kezemnek”³³ hívott. Még arra a lehetőségre is gondolt, hogy ha a hadügyminiszter Turpin de Crissé mellett döntene: arra kérte, hogy jutalmazza meg Tóth Andrást a Szent Lajos renddel és évi 2000 livre kegydíjjal. Bercsényi László e levele a huszárezredek magyar jellegének védelmében túl arra is jó bizonyítékot szolgáltat, hogy a magyar generális abban a korabeli társadalmi vitában, amely a „születés” (nemesség) és az „érdem” (katonai szolgálat) elvei között zajlott, egyértelműen az utóbbi mellett tört lándzsát.³⁴

Bercsényi László következő levelét a flandriai Commanderie-ből írta d’Argenson grófnak 1747. július 4-én. E levelében felidézi a rendkívül véres lawfeld-i csata (1747. július 2.) eseményeit. A csatában a francia sereg igen jelentős veszteségek árán (10 571 fő!) kioroszakolta a szövetséges csapatok visszavonulását. Bercsényi László a Berry lovasbrigád élén tevékenykedett. Sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az ellenséges hírekben is megemlékeztek róla a csata három nagy hadvezére sorában: „Szász Móríc marsall, Löwendal és a magyar Bercsényi alkotta azt a hadviselésben jártas triászt, amelyik szinte egyedül volt képes arra, hogy a francia hadakat győzelemre vezesse”.³⁵ A levelében külön kiemelte Bercsényi a hadügyminiszter fiának hősie helytállását, amelynek állítólag maga is szemtanúja volt.

A legutolsó P 41 jelzetű kartonban található Bercsényi levél egy évtizeddel később keletkezett. Az 1756. január 17-én Lunéville-ben írt levelében Bercsényi László beszámol Leszczyński Szaniszló egykori lengyel királlyal és lotharingiai herceggel folytatott beszélgetéséről. Mint ismeretes, Szaniszló király és Bercsényi barátsága, mint a lengyel–magyar barátság szép szimbóluma, hosszú évtizedekkel korábban kezdődött, és nagyban hozzájárult Bercsényi László fényes franciaországi karrierjéhez. XV. Lajos apósa gyakran megfordult Bercsényi luzancy-i kastélyában, ahol még ma is tábla őrzi a látogatásai emlékét. I. Szaniszló Bercsényi Lászlót kinevezte Commercy katonai kormányzójává és lunéville-i udvara főlovászmesterének. A levél kezdetén Bercsényi felidézi Szaniszló királlyal egy pipázgatás során folytatott politikai tárgyú beszélgetésük rövid tartalmát, és azt hadügyminisztere szíves figyelmébe ajánlja. Szaniszló király híres pipázásairól már Teleki József magyar utazó naplója is megemlékezik. 1760. március 17-én így ír erről: „A király pipázik rendszerint mindenkor délután és kávé is iszik, mások is, ha tetszik, kávé is ihatnak.”³⁶ A magyar–lengyel pipás beszélgetés témája 1756 januárjában Svédország dicsőséges múltja körül forgott és felidézte XII. Károly poltavai csata utáni területi veszteségeit. Szaniszló király egykori svéd szövetségeseinek sorsát felelevenítve azt is latolgatta, hogyan lehetne Svédországot ismét aktív külpolitikai szereplésre bírni, amelynek nagy jelentősége lehetne

³¹ Turpin de Crissé életéhez lásd: *Tóth Ferenc*: A magyar huszárok dicsérete Franciaországban, avagy Lancelot Turpin de Crissé gróf egy magyar vonatkozású, kiadatlan kézírata. *Fons*, 1997/3. 253–300. o.

³² Tóth András életéhez: *Zachar József*: Idegen hadakban. Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Zachar*: Idegen.) 221–229. o.

³³ „Notre ami Tott szereti a setalást; sûrement Vous n’avez pas été fâché de le voir, il me manque néanmoins ici, il est mon bras droit, quand me le renverrez-vous?” Bercsényi Mikesnek. Lunéville, 1748. január 6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 55/2. Fol. 2.

³⁴ *Léonard É. G.*: L’armée et ses problèmes au XVIIIe siècle. Paris, 1958. 178–185. o.

³⁵ Idézi: *Zachar*: Bercsényi, 178. o.

³⁶ *Tolnai Gábor (szerk.)*: Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761). Budapest, 1987. 222. o.

Anglia tengeri hatalmának megtörésében. A politikai találgatás szintjén mozgó elképzelés teljességgel figyelmen kívül hagyta az óvatos svéd külpolitika konfliktuskerülő jellegét, és alaposan alulbecsülte a brit királyi haditengerészet (*Royal Navy*) potenciálját. Mindenesetre a levél érdekes tanúbizonysága a Bercsényi László és d'Argenson gróf közötti bizalmas viszonyoknak.

Tóth András levele (1752)

A Bercsényi László 1746. július 18-i levelében már említett Tóth András a XVIII. századi franciaországi magyar emigráció egyik legérdekesebb személyisége volt. Nyitrán született, 1698. március 26-án.³⁷ A szabadságharc idején II. Rákóczi Ferenc fejedelem apródjaként viszonylag fiatalon kivette részét a küzdelmekből. 1713-ban, a függetlenségi mozgalom bukása után követte a fejedelmet Lengyelországba, majd később az Oszmán Birodalom területén telepedett le. Néhány év alatt elsajátította a török és tatár nyelvet, és igen jó személyes kapcsolatot alakított ki az oszmán elit számos tagjával. 1720-ban indult útnak Franciaországba, ahol a nem sokkal korábban létrehozott Bercsényi-huszárezredben kapott alkalmazást. Nyelvtudásának és kapcsolatainak köszönhetően gyakran kapott diplomáciai vagy katonai megbízást török és tatár földön. Tehetségének köszönhetően gyorsan emelkedett a diplomáciai ranglétrán, és XV. Lajos bizalmának jeleként a „secret du roi” néven ismert titkos királyi diplomáciába is beavatást nyert.³⁸ Valószínűleg személyes indokok is vezették, amikor a kelet-európai diplomáciai csatározásokban részt vállalt: itt több ízben is találkozott a rodostói magyar kolónia tagjaival, és közvetítette a versailles-i udvarnak honfitársai javaslatait. Mivel a nemrégiben feltárt franciaországi források alapján elég jól ismerjük diplomáciai tevékenységét, az itt közölt levél alapján egy érdekes új adattal egészül ki Tóth András diplomata pályája. A d'Argenson levéltár P 90 kartonjában található 1752. október 17-én kelt levél alapján Tóth András az akkor megürült varsói francia rezidens helyére pályázott és ez ügyben fordult befolyásos protektorához, d'Argenson grófhhoz. Indokai között szerepel, hogy beszéli a lengyel nyelvet és ismeri a lengyel arisztokrácia számos tagját. A tatár kán udvarában töltött diplomáciai kiküldetéseit szintén megemlíti, valamint a szomszédos országok ismeretét is pozitívként nevezi meg. Amint Tóth András élettörténete mutatja, a levél nem érte el célját, ugyanakkor a tehetséges magyar diplomatát 1755-ben a versailles-i udvar fiával együtt Konstantinápolyba küldte, aki méltó utódja lesz a későbbi évtizedekben.

Bercsényi Ferenc Antal levele (1779)

Bercsényi László számos levele után hiányérzete lehetne az olvasóknak, ha a neves magyar származású francia marsall egyik fiának sem közölhetnék írását. Nos, a d'Argenson családi levéltár P 136 kartonjában sikerült egy eredeti Bercsényi Ferenc Antal³⁹ le-

³⁷ Zachar: Idegen, 221. o.

³⁸ Vandal, Albert: Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeneuve 1728–1741. Paris, 1887. 197. o.

³⁹ Életéhez lásd: Zachar: Idegen, 402–407. o.

vélre bukkani. Noha a levél sommás és elég kevés konkrétumot tartalmaz, mégis igen érdekes dokumentuma az amerikai függetlenségi háborút támogató francia kezdeményezéseknek. Mint ismeretes, Bercsényi László ezredét 1762-ben bátyja halála után a marsall kisebbik fia, Ferenc Antal vette át. Zachar József kutatásai nyomán tudjuk, hogy az amerikai függetlenségi háború kitörése után a Bercsényi ezredet erősen fejlesztették és 1778 után kijelölték abba a Vendée-ban elhelyezett csoportosításba, amelyet segélyhadtestként kívántak áthajózni az Újvilágba.⁴⁰ Az 1779. február 10-én Orléans-ban kelt levél tanúbizonysága szerint az ezredparancsnok erős aggodalmát fejezte ki az áthelyezéssel kapcsolatban. Az addig főleg Lotharingiában állomásozó ezred elsősorban német anyanyelvű huszárai számára már a Vendée-ban való állomásozás is nagy gondokat okozhatott, nem beszélve az amerikai kontinens nyelvi nehézségeiről. A gondos ezredparancsnok ugyanakkor biztosítja a levél címzettjét, valószínűleg d'Argenson márkot, hogy mindent elkövet a katonai célok sikeres végrehajtása érdekében. A Bercsényi-ezred áthajózására végül nem került sor a lovak szállításának nehézségei miatt.⁴¹

Forrásaink tudomásunk szerint kiadatlanok. A szövegátírásnál elsősorban az *Archiv für Reformationsgeschichte* korai újkori szöveggondozásra vonatkozó ajánlásait vettük figyelembe.⁴² A szövegek eredeti, következtelen helyesírását megtartottuk, változtatásokat jobbra csak a kis, illetve nagy kezdőbetűvel való átírás terén végeztünk.

FORRÁSKÖZLÉS

*Ajánlólevél Jeney Lajos Mihály részére, H. n. é. n.*⁴³

Louis Michel Jeney natif de Nagyenyenyet ville de Transilvanie dans les Etats de la Reine d'Hongrie âgé de 35 ans né gentilhomme, il a commencée a servir dès l'âge de 14 ans dans un Régiment d'hussards en qualité de volontaire, trois mois après il a été fait cornette et ensuite lieutenant, il a fait les deux dernières campagnes contre les Turcs, il a fait celles que les troupes de la Reine ont été employées contre le Roy de Prusse, en Silésie et en Bohême, s'étant trouvé à toutes les affaires générales qui s'y sont passées il s'est trouvé aussi dans l'armée du prince Charles au passage du Rhin. Son Régiment est passé de là en Italie il s'est trouvé aux batailles de Plaisance, du Tidon et à la révolte de Gennes en 1746. Il a servi dans cette campagne en qualité d'aide de camp du général Palavicini gouverneur de Milan après le rappel de ce général, il a passé au service de France en qualité de lieutenant dans le régiment de Berchini d'où il a passé dans celui de Poloraski en cette même qualité, son colonel a donné l'année dernière un mémoire à la cour en le nommant à une compagnie dans le dit régiment.

Cet officier est rempli de mérite et de talents d'une conduite exemplaire, ceux qu'il a de la peinture lui ont fourni les occasions de faire dans tous les pays où il a voyagé de bonnes connaissances, il est grand dessinateur et en état de lever des plans, il parle écrit plusieurs langues, surtout l'allemand, la latine, l'esclavonne ou bohémienne en un mot on peut trouver en lui de grandes ressources, il a voyagé dans toutes les cours d'Allemagne, en Flandres, et en Hollande,

⁴⁰ Zachar: Idegen, 404–405. o.

⁴¹ Uo. 405. o.

⁴² Empfehlungen zur Edition frühneuzeitlicher Texte. In: Archiv für Reformationsgeschichte. 72. Bd. 1981. 299–319. o.

⁴³ Archives d'Argenson (Château des Ormes). Université de Poitiers. (Fonds anciens.) Série P 41.

voilà Monsieur, tout ce que je puis vous en dire j'ajouterai encore qu'il n'est ni buveur, ni adonné aux femmes ni joueur, très intelligent et discret.

*Réflexions sur les moyens d'engager les Turcs à continuer la guerre, H. n. é. n.*⁴⁴

Les succès de l'Empereur en Hongrie, et l'inaction des Turcs doivent nous faire craindre une paix prochaine entre ces deux puissances. L'usage que pourroit alors faire l'Empereur de ses forces contre nous ou contre l'Italie, demande nos plus vives attentions pour parer le retour de la guerre. Il semble que nous devons l'envisager comme la suite infaillible d'un accommodement entre ces deux Empires.

Pour éloigner cet accommodement d'où il semble que dépend notre tranquillité. Il paroît d'abord qu'on doit tout tenter et tout oser, néanmoins notre situation demande que nous soyons très-circonspects dans le choix des moyens que nous devons employer.

C'est un intérêt immuable pour la France de s'opposer à l'agrandissement de la Maison d'Autriche. Nous avons eu jusques icy deux voyes pour mettre obstacle à cet accroissement du côté des Turcs. Nous le pouvions par une simple ou double diversion, soit par nos propres forces, soit en appuyant les Tekelis, les Ragotzis etc.

Le dérangement des finances ne nous permet plus l'usage de ce premier moyen, et nous ne pouvons pas nous servir de l'autre sans risquer d'indisposer l'Empereur contre nous. En effet nous ne pourrions plus seconder aussi ouvertement que nous avons fait les Mecontens d'Hongrie quand l'occasion s'en présenteroit.

L'Empereur est bien convaincu de cette vérité. Le Turc n'ignore pas aussi la nécessité où nous sommes de conserver la paix. Le premier en tire avantage pour tout entreprendre sans rien craindre de notre part. Le second épouvanté par de mauvais succès, et connoissant notre état, desespere de tirer de nous des secours. Comme notre objet doit estre fixe et invariable, ces circonstances peuvent bien nous engager à proportionner nos démarches à notre situation, mais elles ne doivent pas nous intimider jusqu'à négliger l'usage des moyens qu'on peut tenter prudemment.

Pour tirer avantage des raisons solides qu'on peut employer pour engager les Turcs à continuer la guerre, il semble que ces représentations devoient estre faites par une personne sans caractère et non suspecte. Si elles étoient faites par notre ambassadeur, elles ne feroient peut-estre pas le même effet. Elles ne seroient possible pas capables de détruire la certitude que peut avoir la Porte de notre impuissance, et le peu de cas qu'on en feroit pourroit estre un obstacle au secret dont nous avons besoin dans cette manœuvre.

Un particulier intelligent pourroit s'aquiter de cette commission plus heureusement. Il pourroit donner des mémoires, et insinuer à la Porte le dessein qu'a formé l'Empereur de faire la conquête de Constantinople, et d'obliger le Grand Seigneur à abandonner l'Europe. Il pourroit dire que l'Empereur a dessein de pousser ses conquestes et de s'avancer dans le pays le plus qu'il pourra à la faveur du Danube; qu'ensuite il se portera dans les pays qui l'approcheront de la mer Adriatique pour se saisir des postes et des lieux qui appartiennent au Grand-Seigneur le long de la coste. Que le Sultan ne seroit plus en seureté dans Constantinople dès que cette ville seroit devenue comme le centre d'un demy-cercle dont les conquestes de l'Empereur formeroient la circonference. Il pourroit faire connoître que la conservation des Etats du Sultan en Europe dépend de Temeswar et de Belgrade.

Que la prise de Temeswar doit engager les Turcs à continuer la guerre pour recouvrer cette place.

Que la démarche qu'ils pourroient faire pour tenter d'obtenir la paix en cédant Temeswar, ne seroit pas un moyen assuré pour l'obtenir. Qu'en manifestant par la leur foiblesse, et faisant voir leur consternation, ils donneroient occasion à l'Empereur de ne plus douter de la réussite de son entreprise, et de la pouvoir exécuter sans plus craindre aucun obstacle de leur part. Qu'en supposant l'Empereur disposé à écouter la Paix à cette condition ils ne seroient pas à l'abri du mal à venir. Que leur tranquillité ne seroit durable qu'autant de temps qu'il en faudroit à l'Empereur

⁴⁴ Archives d'Argenson (Château des Ormes). Université de Poitiers. (Fonds anciens.) Série P 62.

pour tenter de remplir ses vues en Italie ou ailleurs. Qu'ils seroient toujours exposez à un retour de guerre. Qu'à la faveur de Temeswar l'Empereur auroit la facilité dans un temps de paix de faire hiverner ses troupes de ce côté-là, et assez près de Belgrade pour faire le siège de cette place d'entrée de guerre, et avant que la Porte eût le loisir de faire venir ses forces d'Asie et des lieux plus éloignez. Que ces considérations doivent engager le Sultan à prévoir le danger qui menace l'Empire ottoman. Qu'il doit opposer aux Imperiaux des obstacles capables d'arrêter les progresz qu'ils se promettent. Que les Turcs sont au moins aussi belliqueux que les Allemans. Qu'ils les surpassent en richesses, qu'ils sont plus puissans par la multitude d'hommes, et par la grandeur de leur Empire. Que le Sultan ne doit point se laisser abattre ni intimider par la Conquête de Temeswar que vient de faire le Prince Eugene. Que ce projet eut échoué si cette place avoit esté suffisamment pourvue. Que ce Prince en avoit formé le siege pour pallier la perte réelle qu'a fait l'Empereur de la meilleure partie de ses forces dans la dernière bataille. Qu'on ne tirera pas autant d'utilité qu'on se l'étoit proposé de la prise de Temeswar pour l'établissement des quartiers d'hiver de ce côté-là. Que les campagnes sont desertes, les habitans en fuit, les grains cachez. Que les troupes impériales seront exposées aux courses des Tartares, éloignées de leur subsistance, privées d'une communication facile avec le Danube, dont la navigation cesse aussi-tost qu'il survient des glaces. Que tous ces inconveniens qu'auront à essuyer les troupes impériales pendant l'hiver en feront périr un grand nombre, et mettront l'Empereur dans l'obligation d'envoyer des recreues innombrables s'il veut avoir une armée complete la campagne prochaine.

Qu'il ne tient qu'aux Turcs de faire tourner à leur avantage les dispositions presentes des Allemans, et de faire échouer les entreprises que se propose de faire a l'avenir le Prince Eugene. Que le Sultan pourroit parvenir à ce grand objet en portant une armée du côté des pays héréditaires de la Maison d'Autriche les plus éloignez du Danube que faire se pourroit.

Que la détermination des Turcs à porter la guerre de ce côté-là, feroit tomber infailliblement le projet qu'a formé l'Empereur de chasser le Sultan de l'Europe, et d'en commencer l'execution par la conquête de Temeswar et de Belgrade à la faveur du Danube. Que l'Empereur seroit entièrement dégoûté dès que les Turcs tourneroient leurs forces vers les pays héréditaires. Que le Prince Eugene seroit contraint de rester dans l'inaction étant alors obligé de s'affoiblir et de partager son armée pour courir au pays menacé. Que le Sultan ne doit pas considérer la depense où l'engageroit un projet qui l'obligeroit luy-même a s'éloigner des rivières. Que la Croatie et la Bosnie pourroient luy fournir des subsistances, et qu'il en pourroit tirer des pays plus éloignez par des précautions prises pour des magasins établis dans la vue d'une entreprise qui peut luy estre si avantageuse.

Que l'armée du Turc auroit la facilité d'agir offensivement dans des pays ouverts et sans défense.

Que cette manœuvre ayant contraint le Prince Eugene à diviser ses forces, les Turcs seroient scurs d'arrêter les progresz des Allemans par un corps de troupes en défensive du costé du Danube. Que par ce moyen ils feront un usage utile de leur supériorité. Que la force des plus grandes armée est limitée. Qu'un général peut s'exposer au combat quoy qu'inferieur, moyennant que ses forces luy donnent le moyen de présenter un frotn égal à son ennemy, et lorsqu'il peut occuper l'espace des terrains les plus ordinaires, et où presque toujours le trop grand nombre devient inutile.

Que les Turcs en formant plusieurs armées obligeront le Prince Eugene a multiplier ses attentions et à faire plusieurs detachemens, et qu'alors ce Prince se trouvera réduit dans une infériorité ou le choix du lieu et sa capacité ne pourront plus luy estre d'aucune ressource que par de nouveaux secours.

On pourroit soutenir toutes ces raisons et beaucoup d'autres qu'on peut ajouter en faisant voir sans affectation l'interest qu'a la France de concourir a tout ce qui peut empêcher l'agrandissement de la Maison d'Autriche. Que la Porte ne peut pas douter de l'impatience ou doit estre la France de secourir le Sultan. Qu'une année ou deux au plus luy donneront la facilité de rétablir l'interieur de l'Etat et luy procureront les moyens de rappeler les Allemans sur le Rhin. Que les Turcs doivent envisager cette diversion comme un secours réel immanquable pour eux, et absolument utile pour nous. Que leur conduite et leurs projets doivent estre relatifs à cette attente. Qu'elle ne peut estre vaine, mais tres-effective moyennant qu'ils soutiennent la guerre jusqu'à ce que la France soit en état

d'agir efficacement, et qu'elle puisse faire teste à ses ennemis avec avantage. Qu'il est de leur honneur de ne point plier dans un traité au gré des Allemans, mais de faire les derniers efforts pour ne point tomber de cette haute réputation d'où dépend la considération qu'ils ont acquis, et qu'ils ont toujours soutenus si glorieusement.

Il semble qu'il conviendrait à un homme de guerre, doué de courage et expérimenté, de faire ces sortes de représentations. Il seroit même à propos qu'il pût autoriser ses démarches de quelque prétexte apparent, pour donner du poids à ses raisons et pour faire paroître plus de seureté aux moyens qu'il proposeroit de mettre lui-même en exécution. Il pourroit leur faire voir la nécessité ou ils sont de changer leur discipline non pas comme défectueuse, mais leur proposant une nouvelle manière de combattre pour vaincre infailliblement leurs ennemis. Il pourroit leur démontrer que leur supériorité sera toujours inutile s'ils ne changent pas leur ordre de bataille en combattant contre les Allemans.

C'est ce que pourroit faire un homme avoué de M. le Prince Ragotzi, et qui paroîtroit agir sur des pouvoirs qui lui feroient rechercher la protection du Sultan pour appuyer les prétentions de ce Prince. Alors sa conduite seroit autorisée, et ce prétexte lui donneroit des accès pour estre écouté. Un homme sensé ne s'exposera jamais comme un aventurier au ridicule que s'est donné Mr. de Langallerie; l'audace est louable lorsqu'une entreprise demande seulement de la hardiesse pour tenter ou pour vaincre les difficultés qui surviennent dans l'exécution d'un projet, mais il faut que ce projet soit au moins appuyé sur la vraiesemblance d'une réussite. La prudence la plus sage ne sauroit faire tourner à bien un dessein mal concerté quand les moyens n'ont point un juste rapport un but proposé. En effet pour attendre beaucoup d'un homme entreprenant, il faut que ses propositions soient solides ou du moins apparentes, et que ses insinuations paroissent fondées sur l'intérêt de ceux qu'il veut attirer dans ses vues par le motif d'un avantage réciproque. Ainsi toute l'utilité qu'un particulier peut tirer du projet imaginaire qu'avoit formé Mr. de Langallerie, et que la Cour Ottomane avoit approuvé, c'est d'estre assuré de la facile crédulité des Turcs, et d'esperer qu'ils seront encore plus disposés à favoriser des propositions plus sensées et plus raisonnables en faveur de Mr. le Prince Ragotzi.

On pourroit dire que le projet qu'on propose au Sultan obligeroit l'Empereur à quitter le Danube, à l'éloigner de la Hongrie et de la Transylvanie, qu'il donneroit par là occasion aux Hongrois de profiter de cet éloignement, soutenus des secours qu'on seroit convenu de leur envoyer.

Ce particulier quoy que sans caractère devoit avoir un pouvoir suffisant pour faire connoître qu'il agit par l'ordre du Prince Ragotzi (rayé: qu'il agit par ordre, ce qui seroit nécessaire pour donner quelques lueur et une apparence de vérité à tout ce qu'il feroit entrevoir touchant les secours à venir de la part de la France. On seroit toujours en état de le désavouer.)

Si ce prétexte semble spécieux, il ne paroît pas tout à fait chimérique. On sçait l'inclination qu'ont les Hongrois à tout risquer pour se tirer de la dépendance, la prise de Temeswar qui met l'Empereur en état de les traiter sans ménagement, leur fera attendre impatiemment l'occasion de pouvoir se soustraire de sa domination. De grands evenemens ont eu souvent pour principe de leur commencement des exposez qui ont dû paroître moins plausibles. La prudence et le courage de quelques-uns soutenus par l'espérance de la liberté, ont quelquefois produite de grandes révolutions quand ils ont esté appuyez des secours d'un puissant Empire. Mais sans porter la spéculation si loin, on ne propose ici pour tout succès que de rappeler les Turcs à leurs propres intérêts. De les faire revenir de la consternation où ils semblent tombez. De les porter à faire un usage utile de leurs forces et de leurs ressources. De les engager à la continuation de la guerre, et par là nous procurer seulement le repos dont nous avons besoin pour quelque temps.

*Bercsényi László levelei*⁴⁵

1. levél: Sarguemines, 1743. szeptember 11.

a Sarguemines ce 11 septembre 1743

Monseigneur

J'ai l'honneur de vous adresser ci joint un Mémoire concernant le corps de housards dans lequel j'apporte une partie des raisons qui doivent déterminer le Roy à m'accorder la grâce que je demande. Il me faut votre protection pour la réussite, je vous la demande très instamment.

J'ai l'honneur d'être avec respect.

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchiny.

2. levél: Bitche, 1743. október 16.

a Bitche ce 16 octobre 1743.

Monseigneur

Je reçois dans l'instant les ordres de Mr. le Maréchal de Noailles pour faire passer la compagnie de Bilderbeck dans le régiment de Beausobre, ou elle doit devenir la lieutenance colonelle.

Il faut obéir.

Maris je ne sçaurois m'empêcher de vous ouvrir mon cœur, Monseigneur, et de vous avouer franchement que le démembrement de cette compagnie me sert d'un coup de poignard, et à tout le Régiment, dont je ne puis vous exprimer la consternation.

J'ai reçu cet ordre comme un coup de tonnerre, sans en avoir été prévenu; vous verrez ci jointe, Monseigneur, la copie de la lettre, que j'ai écrite à Mr. le Maréchal de Noailles.

Je suis vivement touché de cette façon d'agir. Mes services, ma naissance, mon rang, mon zèle, tout doit, il me semble, me faire espérer un différent traitement.

Je recours à votre protection, de grâces, soyez moy favorable.

J'ai l'honneur d'être avec respect.

Votre très humble et très obéissant serviteur
le Comte Berchiny

3. levél: Noailles marsallhoz. Bitche, 1743. Október 16.

Copie de la lettre que Mr. Le Comte de Berchiny a écrite à Mr. le Maréchal de Noailles à Bitche ce 16 octobre 1743.

Monseigneur,

Je reçois dans ce moment vos ordres au sujet de la compagnie de Bilderbeck pour qu'elle passe dans le régiment de Beausobre, ou elle deviendra la lieutenance colonelle.

Il faut obéir.

Et je le feray partir comme vous l'ordonnez.

Mais en recommandant Mr. de Bilderbeck pour être lieutenant colonel de Beausobre il n'a jamais été question de sa compagnie, et le comte de Ségur ne peut pas le dire autrement, n'ayant pu prévoir alors, qu'il eut voulu me porter ce coup.

⁴⁵ Archives d'Argenson (Château des Ormes). Université de Poitiers. (Fonds anciens.) Série P 65.

Le démembrement de cette compagnie me fait une peine infinie; comme vous êtes le maître, Monseigneur, je vous demande en grâce de m'épargner ce désagrément, je ne crois pas l'avoir mérité de vous, personne au monde ne vous étant plus dévoué que moy.

Il y a deux compagnies vacantes dans David, dont l'une celle de Quiqueransky qui vient d'être fait major, et l'autre de Icktersheim, qui a été tué à Egra. L'une de ces compagnies peut former, si vous voulez, Monseigneur, la mestre de camp, et l'autre celle de la lieutenance colonelle.

Ce qui éviteroit bien des inconvéniens, dont l'habillement en est un principal, parce qu'il ne fait que d'être donné. Les masses sont épuisées, et nous devons beaucoup, je suis moralement certain, que cette compagnie doit 14 à 15 000 livres. D'ailleurs elle est la tête du régiment et y subsiste depuis la création. Plusieurs anciens hongrois, qui y sont, ne voudront pas servir sous un autre colonel, je ne veux point icy vous ennuyer, Monseigneur, d'un détail plus long à ce sujet, étant persuadé que vous le sentés d'un coup d'œil, j'aurai seulement l'honneur de vous observer encore que je n'ai pas un François dans mon régiment, et que la compagnie, que me proposez, en est entièrement composée, par conséquent il deviendrait très difficile d'en concilier les esprits avec le reste de mon régiment.

Si donc absolument la chose ne peut pas se faire autrement, je vous supplie au moins, Monseigneur, de faire passer dans mon régiment celle de Wasenberg, dont j'ai le frère, et dont la compagnie est composée d'Alsaciens. Mr. de Lagarde, je le crois être fort honnête homme, mais je ne le connois pas, et il n'y pourra être qu'avec désagrément. J'avoue que j'ai une vraie répugnance d'avoir dans mon régiment des sujets, dont je ne puisse pas répondre. Mes services, mon rang, mon attachement pour vous me mériteront peut-être quelque bonté de votre part.

J'ai l'honneur d'être etc.

4. levél: Bitche, 1743. október 22.

a Bitche ce 22 octobre 1743.

Monseigneur

Vous avez vu par ma précédente mon chagrin et mon embarras au sujet de la compagnie de Bilderbeck, que Mr. le Maréchal de Noailles fait passer malgré moy dans le régiment de Beausobre, sans que j'en aye été aucunement prévenu. J'ai toujours tenu bon jusqu'aujourd'huy, je ne cessois point de luy faire de continuelles représentations et qu'on ne démembroit point ainsy un régiment, sans avoir auparavant l'ordre du Roy. Malgré cela il m'est ordonné de la faire partir; ne pouvant donc pas me dispenser d'obéir, elle partira demain sans faute, pour aller à Pont à Mousson, ou elle entrera dans ledit régiment de Beausobre.

Le Sieur de Porubsky est lieutenant de la compagnie de Bilderbeck. Ce gentilhomme hongrois nous a toujours été attaché de père en fils et a déclaré devant Mr. de Morlet commissaire des guerres d'icy, que plutôt que de me quitter, il quittera le service avec un frère, qu'il a aussy dans mon régiment et qu'il est venu du fond d'Hongrie dans la seule intention de servir sous mes ordres.

Mr. le Maréchal consent que le Sieur Porubsky reste à mon régiment, mais Mr. de Beausobre ne veut point prendre le Sieur de Laire lieutenant de la compagnie de la Garde, qui sort d'Esterhazy pour remplacer celle de Bilderbeck. Il faut donc, pour que ce changement se fasse, au plutôt un ordre de vous, Monseigneur, ce que j'espère ce que j'espère de vos bontés, d'autant plus qu'il seroit en vérité grand dommage de perdre ces deux bons sujets là.

Je me donne tous les mouvemens du monde pour attirer les Hongrois au service du Roy, et j'ose dire, que je n'y réussis pas mal, parce que ma naissance et mon nom sont connus dans ma patrie, mais, si on leur donne du dégoût dans le service, au lieu d'en avoir, nous perdrons ceux que nous avons.

Or, il est incontestable, qu'il n'y a que les Hongrois, qui soient les plus propres pour le service des hussards, et les autres étrangers, que j'ai dans mon régiment, apprennent d'eux la façon de notre service.

Je me flatte qu'eu égard à toutes ces considérations vous ne me refuserez pas la grâce que je vous demande.

J'ai l'honneur d'être avec respect.

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchiny.

5. levél: Broechem, 1746. május 25.

au camp de Broechem le 25 may 1746.

Monseigneur

J'ay eu si peu de tems d'entrer hier en matière avec vous, sur ce que vous me dîtes qu'il faudroit donner un coup de patte aux ennemis qui sont à Hogstrate, que je me crois obligé d'entrer avec vous dans un détail, par lequel j'espère vous prouver que cette démarche auroit été ou périlleuse ou inutile, vu la situation où nous sommes.

Hogstrate est à six lieues d'icy et à quatre de Breda, par conséquent les troupes que les ennemis y avoient étoient plus à portée d'être secourues par leur armée ou de se retirer que je ne l'aurois été dans la supposition que j'eusse marché à eux; si je l'avois entrepris, ils auroient tenus devant moy ou ils se seroient retirés, s'ils avoient tenus devant moy a coup sûr, ils auroient été puissamment secourus, si au contraire ils s'étoient retirés, j'aurois fait une démarche inutile; la distance est trop grande pour qu'on puisse tenter de surprendre des troupes légères si éloignées, sur tout lorsque pour venir à elles il faut déboucher devant elles dans une plaine de deux lieues tel que le pays qui est entre Hogstrate et le bois de Hoyendonck, voilà, Monseigneur, les raisons qui m'ont empêchés de marcher aux ennemis. J'ay cru déplacé de tenter une démarche vaine ou capable de ternir la gloire des troupes que j'ay l'honneur de commander, je n'ay point crus qu'il me convint d'exposer une réputation que 40 ans de service m'ont acquise par une démarche inutile et peut-être très périlleuse, en effet, Monseigneur, quelle honte pour les armes du Roy, si supérieures à celles des ennemis, un corps avancé de l'armée eût été battu à l'ouverture de la campagne, pensez-vous que les Gazettes auroient manqués d'en faire mention, que les ennemis n'eussent fait chanter des Te Deum, et sonner cet avantage, je serois bien fâché d'être la cause d'un pareil événement, cependant il n'a pas manqué de gens dans l'armée qui m'ont condamnés, qui ont dit que les ennemis étoient à ma barbe, et qu'ils avoient un corps à une lieue de moy, et que je n'osois les attaquer, cette supposition auroit été fort bonne pour me faire avoir tort, si elle eût eu la moindre vrayesemblance, je ne puis m'empêcher puisque nous sommes sur cette matière, de vous ouvrir mon cœur, Monseigneur, sur un chagrin bien sensible que j'ay essuyé en cette occasion, j'aurois méprisé les discours de clabaudes (rayé), et loin de m'en plaindre j'aurois peut-être pensé que j'avois quelques mérite, puisqu'ils disoient du mal de moy, mais ce dont j'ay été sensiblement touché de ce que M. le maréchal luy-même aye pu se laisser aller à croire de pareils discours. Je vous avoue que la confiance qu'il a eu en cette occasion a de tels discours, m'a singulièrement agité, pour n'avoir rien à me reprocher, vis à vis de luy, je luy ay demandé ses ordres positifs sur ce que j'avois à faire, je luy ay exposé la situation des ennemis et la mienne, la force de mes troupes qui ne montent en tout qu'à 3000 hommes en état de marcher, et l'inutilité de ma démarche, alors il est convenus que j'avois raison et n'a pas voulu que j'entrepris rien. J'avois fait un ordre de bataille au cas que Mr. le Maréchal eût voulu que je marche à l'ennemy, je luy ay demandé en ce cas une brigade d'infanterie, et comme je scavois qu'il avoit même fait de la difficulté pour m'en donner, j'avois fait un autre ordre de bataille pour marcher avec ce que j'avois icy, blâmant fort cette démarche, mais l'entreprenant sur ce que je scavois que M. le Maréchal le désireroit pourvu qu'il me l'eût ordonné, sans quoy je n'eusse point fait et c'est ce que je luy ay déclaré, il m'a approuvé toutes choses et animées, c'est par où il a finy, j'espère, Monseigneur, qu'il en sera de même de vous, je suis bien fort par ce que je dis la vérité; les gens qui se sont avisés de dire le contraire, sont bien foibles, par ce qu'ils ne la disent pas, j'ay l'honneur d'être avec respect,

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchiny.

Ordres de bataille et de marche de la division de M. le Comte de Berchiny l'on en supposant cette division augmentée d'une brigade d'infanterie et l'autre sans augmentation de la dite brigade.

Ordre de marche dans un bois pour déboucher dans la plaine

Brigade d'infanterie
 1200 dragons à cheval
 800 dragons à pied
 400 hussarts dont il y en aura 50 sur chaque aile pour les patrouilles
 400 dragons à cheval
 100 hussarts réserve
 La Morlière

Autre ordre de marche

600 dragons à pied
 1200 dragons à cheval
 400 dragons à pied et 400 hussarts dont il y en aura 50 sur chaque aile pour les patrouilles
 200 dragons à cheval
 100 hussarts réserve
 La Morlière
 Les dragons à pied en colonne.

Ordre de bataille

M. le Comte de Berchiny

<i>M. le marquis de Bauffremont</i>				<i>M. le duc de Chèvreuse</i>		
	brigadier colonel	brigadier colonel		brigadier colonel	brigadier colonel	
200	400	600	brigade	600	400	200
hussarts	dragons à pied	dragons à cheval	d'infanterie	dragons à cheval	dragons à pied	hussarts
1 pièce de canon à cartouche			1 pièce de canon à cartouche	1 pièce de canon à cartouche		
			Réserve 400 dragons à cheval 100 hussarts La Morlière			

Autre ordre de bataille

M. le Comte de Berchiny

<i>M. le marquis de Bauffremont</i>				<i>M. le duc de Chèvreuse</i>		
colonel	brigadier colonel	brigadier colonel		brigadier colonel	brigadier colonel	
	lieutenant-colonel		lieutenant-colonel		lieutenant-colonel	
200	400	400	600	400	400	200
hussarts	dragons à pied	dragons à cheval	dragons à pied	dragons à cheval	dragons à pied	hussarts
1 pièce de canon à cartouche			1 pièce de canon à cartouche	1 pièce de canon à cartouche		
			Réserve 200 dragons à cheval 100 hussarts La Morlière			

7. levél: Broechem, 1746. május 28.

au camp de Broechem le 28 may 1746.

Monseigneur

La lettre que vous m'aviez fait l'honneur de m'écrire en réponse de celle ou je vous exposois le détail de ma conduite, m'est enfin revenue, elle contient des témoignages de bonté et de justice de votre part assez précieux pour moy pour justifier mon empressement à recouvrer cette lettre, je tascheray de ne pas démentir la bonne opinion que vous avez sur mon compte, m'a conduite ne m'en a pas rendu indigne et mes sentimens particuliers me donnent tout lieu d'espérer que j'en éprouveray les effets.

J'ay l'honneur d'être avec respect,

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchiny.

On me mande que ce gros corps des hussards et le gros de pandoures qui a parrut vouloir se porter du cote d'Heventals s'est retiré et qu'il n'y a que 3 à 400 hussards aux environs de Grobbendonck pour l'observer, il ne seroit pas impossible que les mouvemens des troupes qu'a fait avancer Mr. le Maréchal pour couvrir son quartier, joint à ceux des Grassins et de la Morellière qu'on a jetté à Massenhoven et Saalhoven, déterminassent les ennemis à se retirer de Hogstrate, ils ont même retirés les postes qu'ils avoient à Vasemal et St. Lernart suivant les avis que j'en ay eu cet après diné, je ne vous en assure pourtant pas Monseigneur

8. levél: Heysterberg, 1746. július 18.

au camp de Heystenber, le 18 juillet 1746

Monseigneur

Vous m'avés fait l'honneur de me dire, qu'en vous adressant mes lettres sous double enveloppe, vous les liriés seul, et que rien n'en transpireroit, c'est avec cette précaution que j'ay celuy de vous écrire en vous rapellant ma lettre du 14, au sujet de la fuite honteuse des hussards de Lynden J'ay fait assembler hier devant moy le colonel, le lieutenant colonel, et 6 à 7 capitaines à qui j'ay parlé avec l'autorité que vous m'avés mis en main en ma qualité d'inspecteur, mais j'estois fort surpris losque j'entendis unanimement les capitaines se récrier sur la mauvaise discipline que ce colonel tenoit dans son régiment, à qui j'avois cru plus d'esprit, d'expérience, et de fermeté, et j'ay vu avec étonnement le contraire, parce qu'il n'a dit mot sur tout ce que ses officiers ont dit contre luy en sa présence, je luy ai conseillé enfin pour réparer l'ancienne bonne réputation de ce régiment, de demander un détachement à Monseigneur le comte de Clermont de 3 à 400 de ses hussards, d'aller avec cela à la guerre, d'y périr, ou de réacquérir l'honneur de ce corps, mais à cela non plus qu'au reste, il n'a pas dit mot. Je vous laisse le maitre, Monseigneur, de tirer les conséquences d'un silence si extraordinaire, mais je suis obligé par la confiance dont vous m'honorés au sujet du corps des hussards de vous rendre un compte fidel de tout ce qui s'y passe.

Il n'est pas douteux que Mr. le Comte de Lynden est un homme d'une grande naissance, je suis même persuadé qu'il a parfaitement bien servi dans l'infanterie, mais en vérité, Monseigneur, je le croy déplacé à la tête des hussards, au point que je m' imagine que le Roy gagneroit, en le faisant de brigadier, maréchal de camp avec une pension dont il pourroit vivre honorablement.

Ce régiment pourroit alors être donné à Mr. de Tott, ou à Mr. le comte de Turpin l'un et l'autre rempliroit fort bien cet objet.

Cependant si vous étiez Monseigneur, plus porté pour Mr. de Turpin, je vous supplerois en ce cas d'accorder une pension de 2000 livres sur la Croix de St. Louis à Mr. de Tott, qui est assurément un officier d'expérience, de capacité, et d'un rare mérite, cela est si vray qu'à l'heure qu'il est encore, il est recherché avec distinction lorsqu'il y a quelque détachement épineux à faire.

Si par hazard ce projet avoit lieu, je supplie Monseigneur, d'accorder à mon régiment ce rang sur celuy là, j'ose espérer de vous cette grâce, parce qu'il sert avec une réputation connue.

J'ay bien peur que vous n'ayes, Monseigneur, bientôt un autre régiment de hussards à donner, le pauvre Mr. David est très dangereusement malade d'un herezipel charbonnel à ce que disent les chirurgiens, il s'est fait porter à Bruxelles pour s'y faire traiter.

Je suis avec respect,

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchiny.

9. levél: Commanderie, 1747. július 4.

au camp de Commanderie ce 4 juillet 1747

Monseigneur

Je vous supplie de vouloir bien m'excuser, si je n'ay pas le bonheur aujourd'huy de vous aller faire ma cour, j'ay quelques légers ressentimens de goutte que j'espère n'aura pas de suite, non plus qu'un gros rhume que j'ay aussy.

Ne vous ayant vu qu'un instant le jour de la bataille, je ne put avoir l'honneur de vous rendre compte de ce qui s'est passé à l'endroit ou j'avois porté par ordre de M. le Maréchal ma division qui étoit composée de la brigade de Berry, à la teste de laquelle j'estois avec Mr. votre fils, que je ne puis, sans le flatter, vous assurer avec vérité s'y est comporté sous mes yeux avec valeur et prudence; le régiment de Berry y fit des merveilles au point que les troupes qui marchaient en avant de nous, s'estant repliées avec désordre et confusion furent encouragées par la fermeté avec laquelle elles virent cette brigade marcher à l'ennemy et le charger. Mr. le Maréchal a vu sa bonne contenance et peut luy rendre justice, ainsy qu'à moy s'il le vouloit bien, car il n'est pas douteux que sans nous la chose auroit tourné désavantageusement dans cette partie.

Mr. de Lionnet et tous ces Messieurs de la brigade s'y sont distinguez.

Mr. le Chevallier d'Algrin qui commandoit le 4 escadrons de Berry a donné dans cette occasion des marques de valeur, il mérite vos bontés.

Je suis avec respect,

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchiny.

10. levél: Lunéville, 1756. január 17.

Lunéville ce 17 janvier 1756

Monseigneur

Le Roy de Pologne en fumant sa pipette et faisant différentes réflexions sur les circonstances du tems, me dit qu'il conviendrait peut-être d'intéresser icy les Suédois, qu'il ne seroit pas, à ce qu'il croit, impossible de les disposer en faveur de la France, si on leurs prometois la restitution duduché de Breme qui cy devant étoit à Charle XII Roy de Suède, et dont les Hanovriens se sont emparé, ainsi que les Moscovites de la Livonie; les Suédois ayant toujours à cœur la perte de ces états qui leurs furent envahis après la funeste bataille de Pultava.

Que quoique la puissance des Suedois ne soit pas aujourd'huy dans la même splendeur, que du tems de Charle XII, leur marine cependant n'est pas en plus mauvais état, et qu'ils peuvent bien avoir aux environs de 30 vaisseaux de guerre.

Cette Nation est brave et guerrière, le Royaume est à portée de l'Irlande, en y joignant quelqu'uns de nos vaisseaux, on pourroit certainement donner une inquiétude considérable aux Anglois et leurs occasionner une diversion, tandis que nous sur nos côtes, nous leurs causerions aussi beaucoup de jalousie.

Que ce projet soit fondé, ou non, j'ay cru néanmoins, Monseigneur, que vous ne trouveriez pas mauvais que j'eusse l'honneur de vous le mander.

J'attends toujours vos ordres pour ce qui regarde le corps des hussards.

Je suis avec respect,

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur
le Comte de Berchény.

St. Mihiel le 17. octobre 1752

Monseigneur

À mon retour de Turquie vous m'avez fait la grâce de me dire, que vous vouliez faire usage de mes foibles service, il ce présente une occasion ou je pourray servir Sa Majesté avec utilité, si vous vouliez Monseigneur m'accorder votre protection.

Mr. Perron de Castera, résidant du Roy à Varsovie auprès la République de Pologne, étant mort, je suis en état de le remplacer, par les connoissances que j'ay de ce pays là, je parle leurs langue, et suis connus de plusieurs grands du pays, pour y avoir voyagé, et même demeuré dans ma jeunesse, j'ay eu aussy occasion de les voir à Königsberg avec le Roy de Pologne Duc de Lorraine, et encore plus particulièrement en 1733: 34: et 35: quand je fus employé à la cour du Kan de Tartarie en Crimée, ou je vue arriver des ambassadeurs de Pologne, premièrement Mr. Sumlainsky, et après luy, Mr. le Prince Jablonowsky staroste de Csehrin.

Pendant plus de deux ans que j'ay demeuray auprès ce Prince Tartar, dans un tems assez critique, j'ay eu occasion de prendre connoissance des négociations des cours alors belligérantes, d'autant plus nécessaires pour mon besoin alors, que tout étoit relatif à mes instructions, Mr. de Monty dans ce tems là ambassadeur en Pologne, et Mr. de Villeneuve à Constantinople, ne m'onts point laissés ignorer, tous ce qui pouvoit être utile, auprès le Kan de Tartarie.

Je ne vous parle Monseigneur de tout cela, que pour avoir l'honneur de vous dire, que si le Roy me fait cette grâce, je ne m'y trouverez pas, tout à fait novice, je connois aussy un peu les Moscovites pour avoir vécu avec eu à Constantinople, et pour avoir été dans deux différentes campagnes à leurs armées avec des propositions de paix, la Turquie et la Hongrie sonts limitrofes avec la Pologne, ou j'ay beaucoup voyagé.

J'ay l'honneur d'être avec une très profond respect

Monseigneur

Votre très humble et obéissant serviteur

Totte

*Bercsényi Ferenc Antal levele*⁴⁷

Orléans ce 10 février 1779

J'ignore Mon Général l'objet auquel mon régiment est destiné mais j'ose me flatter qu'il remplira avec succès celui que vous vouderés bien lui confier, le major que le commande est un officier sur les talents, le zèle, et l'expérience, duquel vous pouvés avoir une entière confiance; mais si les circonstances divisais trop le corps, avec la meilleur volonté, il rempliroit moins bien la mission dont il serait chargé, tant par le défaut de la langue du pays qui n'est pas à l'usage des hussards et qui ne parle pas même communément, les bas officiers, que par le nombre de jeunes hussards que le laps de tems et les différentes augmentations nous ont forcés d'avoir; vous me permetterés vous de vous représenter que chargeant le commandant de l'objet que vous désirerés remplir il prendra d'après cette marque de votre confiance toutes les mesures le plus sur pour y répondre à faire réussir les objets militaire.

J'ai l'honneur d'être avec un respectueux attachement Monsieur votre très humble et très obéissant serviteur.

Berchény

⁴⁶ Archives d'Argenson (Château des Ormes). Université de Poitiers. (Fonds anciens). Série P 90 Tott.

⁴⁷ Archives d'Argenson (Château des Ormes). Université de Poitiers. (Fonds anciens). Série P 136. François-Antoine de Berchény.

HADIK ANDRÁS KÖNYVTÁRA

I.

Markó Árpád hadtörténész gróf Hadik András (1710–1790) tábornagyról, titkos tanácsosról, a bécsi Udvari Haditanács elnökéről szóló, 1944-ben megjelent monográfiájában elsőként hívja fel az olvasó figyelmét arra, hogy a futaki gróf hagyatéki leltárának legértékesebb és kortörténeti szempontból legértékesebb része az európai híru magyar hadvezér bécsi és futaki könyvtárának katalógusa, könyvlistája.¹ Hadik műveltségével, olvasottságával kapcsolatban elmondja, hogy számottevő volt történelmi és szépirodalmi érdeklődése, a több ezer kötetet számláló két gyűjtemény többek között bölcséleti, filozófiai, hadtudományi, természettudományi, jogtudományi munkákat tartalmazott, valamint latin klasszikusokat, de megtalálhatók voltak a polcokon például zenei vonatkozású könyvek éppúgy, mint számos atlasz, útleírás.² Az elmúlt évtizedben Frivaldszky János foglalkozott a kőszegi, majd a kassai jezsuitáknál nevelkedett Hadik András tudományos érdeklődésével, tanulmányaival, tudósokkal fenntartott kapcsolatával, tudományos értékeket is hordozó írásműveivel, s felfigyelt archeológiai, paleográfiai és mineralógiai érdeklődésére.³ Megállapította, hogy a tábornagy szenvedélyesen gyűjtötte a könyveket, könyvtára igen nagy számban tartalmazott ösnyomtatványokat, melyek nem könyvészeti értékük, hanem tartalmuk szerint kerültek be a zömében német, francia és latin nyelvű kötetek közé.⁴ Frivaldszky János összegzően – „jelzésszerűen” – ismertette a bécsi könyvtár tartalmát annak 1779-es állapotában, szekrényről szekrényre haladva, kiemelve érdekes, jelentős, fontos, ritka műveket – mindezzel Hadik olvasottságának, érdeklődésének tág határait kívánta szemléltetni.⁵

Jelen közleményben és annak további részében⁶ a Hadik András futaki és bécsi könyvtárának katalógusát tartalmazó forrást adjuk közre, melynek lelőhelye a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, jelzete: M. Irodalom, Könyvészet, 34. sz. A katalógus 105 számozott (és kitöltött) foliót tartalmaz, könyvalakba kötve. Három kéz munkája. Az 1779-ben elkészült, idegen kéz által összeállított, a bécsi és a futaki könyvtár összesített betűrendes listát tartalmazó kéziratrészt (fol. 4^r–71^r) Hadik András 1787-ig vezetett, sajátkezü betoldásai, pótlásai és megjegyzései egészítik ki.

¹ Markó Árpád: Futaki gróf Hadik András tábornagy. [Budapest,] 1944. 309. o.

² Uo. 309–310. o.

³ Id. Frivaldszky János: Hadik András a Minerva szolgálatában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115. (2002.) 2. sz. 389–398. o. (A továbbiakban: Frivaldszky 2002.); Uő: Hadik András erdélyi jelentése. *Erdélyi Múzeum*, 65. (2003.) 3–4. füzet. 67–74. o.

⁴ Frivaldszky 2002. 396. o.

⁵ Uo. 39–397. o.

⁶ A forrásközlemény második része a *Hadtörténelmi Közlemények* 2011. évi 1. számában lát napvilágot, a részletes elemzés pedig a Hadik András műveltsége című tanulmányunkban a 2011. évi 3. számban. E helyen köszönöm meg Dr. Náray-Szabó Gábornak, az MTA Könyvtára főigazgatójának és Babus Antal osztályvezetőnek, a Kézirattár vezetőjének, hogy a kéziratot a Hadtörténeti Intézet és Múzeum részére kiállítás és tudományos feldolgozás céljából rendelkezésre bocsátotta, valamint Soós Péternek, a kiállítás rendezőjének és nem utolsósorban Kovács Beátának, hogy a kézirat tanulmányozását számomra lehetővé tették.

A harmadik kéz munkája, gyakorlatilag a bécsi könyvtár 1779-es rekonstrukciójának is tekinthető, polcról polcra haladva sorolja fel az ott őrzött műveket (fol. 75^r–105^r). (Ehhez Hadik András nem fűzött megjegyzéseket.)

A könyveket a katalógus alkotói az ábécé szerint haladva, de azon belül nem szoros betűrendben sorolják föl. A leírások egy-két kivételtől eltekintve nem a könyvek és kéziratok (pontos) címét, hanem azok latin, német, francia és magyar nyelvű körülírását tartalmazzák: többnyire utalást a szerzőre és a cím tartalmi kivonatát, vagy utalást a könyv-címre. Nem tartottuk feladatunknak e helyen a forrásban szereplő több mint ezer könyv címének részletes feloldását és könyvészeti leírását, a szerzők nevének pontos megjelölését, illetve a leírtak javítását, a címek pontos meghatározását, a kötetszámok, lelőhelyek, a kiadás helyének és idejének tisztázását; ez az aprólékos rekonstrukciós munka a további feldolgozás feladata lehet. Az összeírás során nem minden esetben jelöltek formátumot, kötetszámot és/vagy lelőhelyet. A szövegek eredeti, következtelen helyesírását megtartottuk a betűhívség és a központosítás tekintetében egyaránt, a mai helyesírásnak megfelelően nem javítottuk a leírásokat. A rövidítéseket vagy a szövegben kurziválva, vagy az alább közölt rövidítésjegyzékben oldottuk fel, kivéve a szerzők rövidített személyneveinek kezdőbetűit. A helytelenül, pontatlanul, hibásan, eltorzított alakban írt neveket, szavakat csak abban az esetben javítottuk a lapalji jegyzetekben, ahol a leírt alak a megértést gátolja. Jelen forrásközlemény utolsó, hatodik oszlopának *Anmerkungen* fejezetét kihagytuk, az ott szereplő megjegyzéseket és kiegészítéseket szintén a lapalji jegyzetek között adjuk közre, mint ahogyan annak megjelölését is, mely művekkel egészítette ki Hadik András az összeírást. A szövegben az ismétléseket a lajstromozó hosszú vízszintes vonallal jelölte (—), ezeket szögletes zárójelben, a neveket leírva oldottuk föl. Szintén szögletes zárójellel jelöltük a bizonytalan olvasatot [?], a szokásostól nagyon, olykor az értelmetlenségig eltérő olvasatot [!], az olvashatatlan részeket [...], pótlásainkat (pl. kimaradt betű esetén) és kiegészítéseinket. Az áthúzott vagy átsatírozott szövegrészeket <...> jel közé írtuk. A kéziratban az elválasztást jelölő egyenlőségjelet elválasztójelre cseréltük.

RÖVIDÍTÉSEK

Duod.	duodecimo	1 ^a	prima
f., fol.	folio	2 ^{ten}	zweiten
Maj.	maior	3 ^{tii}	tertii
M ^{ieur}	monsieur	4 ^o , 4 ^{to}	quarto
Min.	minor	5 ^{ten}	fünften
M. S.	Manu Scriptum	5 ^e	cinquième
Mr.	monsieur	6 ^{tis}	sextis
NB.	Nota Bene	8 ^o , 8 ^{vo}	octavo
r.	recto	12 ^{mi}	duodecimi
S. I.	Socetati Iesu	12 ^o , 12 ^{mo}	duodecimo
S.	Sancti, Sanctum	13 ^{eme}	treizieme
St.	Saint	14 ^{me}	quattrozieme
Sti	Sancti	1 ^{mi}	primi
Oct., Octav.	ocatvo	1 ^{mus}	primus
Quart.	quarto	1 ^o	primo
v.	verso	1 ^{um}	primum

FORRÁSKÖZLÉS

[Kivül:] Catalogus Librorum meorum tam Viennæ quam Futokini existentium, uná cum Mappis Viennensibus 1787.⁷

[f. 4^r] Catalogus Librorum Andreae Comitis ab Hadik Tam Viennæ quam Futokini existentium Anno 1779.

[f. 4 ^v] A	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
L' Alcoran	Octav.	2	1	
L' Alme, ou le Système des Materialistes	Octav.	2		1
Acta Canonizationis Beati Joannis Nepomuceni	4 ^{to}	1	1	
Aphorismi Hieroglyphioi	Octav.	1	1	
Abailard und Eloise	Octav.	1	1	
Les Americanis, ou Preuve de la Religion Chretienne	Octav.	3	1	
Algarotti (:Lettres du Comte:) sur la Ruisse	Octav.	1	1	
Agremens de la Campagne	4 ^{to}	1		1
Allgemeine Geschichte der neuesten Entdeckungen	Octav.	3	1	
Andrass (:Joseph:) Abentheürn	Octav.	1	1	
Annales Ecclesiæ Transylvaniæ	Oct.	1		1
[Annales] Politicæ	Octav.	1		1
Authores Mÿtegraphi	Oct.	1		1
Art de Faire la Guerre ⁸	Octav.	1		1
[f. 5 ^r] Atlas de la Marine	Fol.	4	1	
Atlas Historique par Gveudeville	Fol.	4	1	
Atlas Historique	Fol.	4	1	
Atlas der berühmsten Städten	Fol.	1		1
Amusemens Philologiques	8 ^{vo}	4	1	
Annales de la Vertu			2	1
Aetates Mundi et Friderici 3 ⁱⁱⁱ Historia	Fol.	1	1	
Antoni Archi Episcopi Florentini Capitula 1480.	Fol.	1	1	
Arhetini in Phalaridis Tyranni Agrigantini Epistoles 1471.	4 ^{to} .	1	1	
Amphiteatrum Turcicum neü eröfnetes	Fol.	1	1	
Anti Lucretius Cardinal Polignac	12 ^o .	2	1	
Alterthümer Darien	Fol.	1	1	
Aenne Sylvii Historia Friderici III.	Fol.	1		1
S. Augustini Opera omnia	4 ^{to} .	18	1	
[S. Augustini] de Civitate Dei	Octav.	5	1	
[S. Augustini] Mediationes	Octav.	1	1	
Augerii Busbequii Epistolæ de Legatione Turcica	Octav.	1	1	
[f. 6 ^r] Aventures Telemaque	Octav.	1		1
Adjumentum Memoria ⁹	Duod.	1		1
Aristippe, ou le bau ¹⁰ Ministre	Duod.	1		1

⁷ A külső kőtestáblán a cím Hadik sajátkezű felirata.

⁸ Hadik sk. megjegyzése: *gegeben auch Vien.*

⁹ Hadik sk. megjegyzése: *den Praefectus Militaries geschencket.*

¹⁰ Helyesen: *bon.*

A	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Agis Tragoediaja	Octav.	1	1	
Arriani Ars Tactica	Quart.	1		1
Accolli de Bello Christianis Contra Barbaros gesto	Octav.	1		1
Anti-Saus-Souci	Octav.	3		1
Anecdotes de Charles XII.	Octav.	1		1
Amusemens de la Chasse	Octav.	2		1
La Philosophie des Arbres	4 ^{to}	2	1	
Annales de l'Empire	Octav.	2		1
Anweisung zur Zeichenkunst	Octav.	3	1	
Attisches Saltz neue Pose		1	1	
M. Aurelo Antonin	Octav.	1		1
Arithmetique Militaire	Octav.	1		1
[f. 6 ^v] Abhandlung vom Wasserbau	Octav.	1		1
L' Avant Courier	Octav.	1		1
Anecdoten, oder Samlung kleiner Angebenheiten		2	2	
Allgemeines Trag-Büchlein	Oct.	1		1
L' Art des Armées Navalles ¹¹	4 ^o Maj.	1	1	
L' An Deux mille Quatre cent Quarante, nouvelle Edition	8 ^o	2	1	
Abelli Urkunden der Kirche von der Besonderen deren Andacht der Christen gegen die Heilige Jungfrau und Mutter Gottes Maria		1	1	
Ambras Hof Schloß in Tÿrol, Raritats Kabinets Be- schreibung		1	1	
Auszug aus dem Befehls Protocol der Neüstädter Militar Academie	8 ^o	1	1	
Antiquarius Curriaser von Berckenmayer	12 ^o	1	1	
Antiquitatum Convivialium Libri III, in qvibus Hebræ- orum Græcorum, Romanorum, aliarumqve Nationum, antiqua Conviviorum genera, mores Consuetudines ritus Ceremoniæque Convivales, atqve etiam alia explican- tur, rarissimus liber 1594.	4 ^o	1	1	
Auli Gellii Noctes Atticæ	12 ^o	1	1	
Anatomia Ecclesiæ Catholicæ	4 ^o	1	1	
[f. 7 ^c] Albertus Magnus de Secretis Mulierum	4 ^o	1	1	
Allgemeines Historisches Lexicon	Folio	4	1	
L' Art de la Teinture	8 ^o	1	1	
Adjumentum memoriæ manuale		1	1	
Aulicæ Vitæ, ac Civilis Libri IV. Danielis Eremitæ, cum aliis Opusculis Ejusdem		1	1	
Ars moriendi	4 ^o	1	1	
Æsopus	8 ^o	1	1	
Agrippa, de la grandeur, & de l'Excellence des Femmes au dessus des Hommes	8 ^o			
Ambrasische Helden Rüst Kammer	Min.	1	1	
Austriacæ Gentis Imagines per Franciscum Tertium Bergomatem	4 ^o	1	1	
Ameriqve. Les differents Evenements de la Gverre a l'occasion du Svulevements de 13. Provinces et de l'etablissement de Son independence en recueille d'Es- tempes avec l'Histoire	Fol. Maj.	1	1	

¹¹ Ettől a tételtől a B-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik sk. írta.

A	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Abhandlung über die Steinwunden	4 ^{to} .	1	1	
Archee Holtz	8 ^o .	3	1	
L'Abbay Chronologiae Historiae	Fol.	1	1	
[f. 8^r] B	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Biblia Sacra	Fol.	1		
Born Musæi Cæsarei Testamenta		1	1	
Biblia Sacra	Quart.	2	1	
Binnenen Bestimmung der Käyserliche Macht-Vollkommenheit		1	1	
Barmanum sive Bomanum Alphabetum Melchiore Carpaino Barnabita Missionario		1	1	
Bonanni Syracusæ Antiquæ	Fol.	1	1	
Breviarium Romanum	Quart.	1	1	
Bœthius de Consolatione Philosophia 1497.		1	1	
Baxter Glossarium Antiquitatum Britannicarum	Fol.	1	1	
Bernardi (:Divi:) Opuscula, Liber valde rarus 1495.	Octavo	1	1	
Belii Adparatus ac Historiam Hungaricam	Fol.	1		1
[Belii] Prodromus antiquæ et novæ Hungariæ	Fol.	1		1
[Belii] Notitita Hungariæ	Fol.	4		1
Bonfinii Decades de Rebus Hungaricis	Fol.	1		1
[f. 8 ^v] Bockto Jurisprudentiæ Criminalis	Fol.	1		1
Boodt Gemmarum et Lapidum Historia	Quart.	1	1	
Bibliothek der neünsten Reiß Beschreibungen				
Bossuet avec les Oeuvres Posthumus	Oct.	4	1	
Borns Briefe über Mineralogische Gegenstände von Brouland durch David Krantz	Oct.	1	1	
Bielefeldt-Lettres	Oct.	2	1	
Buffon Epoques de la Nature		2	2	
[Buffon] Institutions Politiques	Oct.	4	1	
Bibliothek Amusante et instructive		3	3	
Bielefeldt	4 ^{to} .	2	2	
Büschings Vorbereitung zur Geographie	Oct.	1	1	
Bardai Argenis, Satýricon, Icon Animorum		3	3	
Bároczi Sandor Cassandraja	Oct.	4	1	
[f. 9 ^r] A BölcsessegneK Könýve	Oct.	1	1	
Bergier Examen du Materialisme	Oct.	2	1	
Berosi Sacerdotis Caldaici Antiquitatum Libri	Oct.	1	1	
Briefe Clemens des 14 ^{ten}	Oct.	1	1	
Ballet Reponses Critiques aux plutions difficiles proposés par les nouveaux Incrédules		3	1	
Boileau	Oct.	4	1	
Belisle Sa Vie Politique et Militaire le meme Maréchal de France son Testament		1	1	
Baumer Beschreibung eines Stuben Ofens	Quart.	1		1
Le Blond, Elements de la Tactique	Quart.	1		1
[Le Blond] essai sur la Castrametation	Oct.	1		1
Berchtold Apologatici Libri 3.	Oct.	1		1
Barköczi von der Luße	Oct.	1		1
Bäumgarten Feld Histoire	Quart.	4		1
[f. 9 ^v] Bibliothek Amusante et Instructive	Oct.	1		1

B	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Bohacs de Animalibus marinis	Quart.	1		1
Basenbaum	Oct.	1		1
Bayer Grundriß den allgemeinen Patologie	4 ^{to} Maj.	1	1	
Bilder-Geographie	Oct.	1		1
Burscheid Kayßers Leo des Philosophen Strategie et Tactic	Oct.	2	1	
Betrachtungen in der Einsamkeit	Oct.	1		1
Boch der Feldjäger-Dienst		1	1	
Betrachtungen über Verschiedene Gegenstände der allge- meine und eingelene Glückseeligkeit		1	1	
Bruti Petri Victoria Contra Iudæos 1489. Rarissimus ¹²	Fol.	1	1	
Bercastel Geschichte der Kirche	8 ^o .		1	20
Bourscheid Geschichte des Festen				
Feldzuge der Russen gegen die Türcken im Jahr 1769. ¹³		1	1	
Biblia Magyar nyelven.			1	
[f. 10 ^f] Bittner Klagen der Heyligen Christ Catholischen Kirchen wider die Brochuren 1785.	8 ^o .	1	1	
Bons mots, et Gasconades		1	1	
Balassa Balintnak, és Rimai Janosnak Istenes Enekei	12 ^o .	1	1	
Balduines de Calces, et Nigronus de Caliga Veterum	8 ^o .	1	1	
Busbequius, Ses Ambassades, et Voyages en Turquie & Amasie		1	1	
Binnenzucht		1	1	
Der Binnen Monarche Wehr, und Wasser faste Amazonen und Warders einen Berühmten Englischen Medico		1	1	
Baroni de Verularimo opera omnia	Folio	1	1	
Bartolinus de Armillis Veterum	8 ^o Maj.	1	1	
Bellum Tartaricum	12 ^o .	1	1	
<Benkö Historia Trans>				
Bizot Histoire Metallique	8 ^o Maj.	2	1	
[f. 11 ^f] C	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Constitutio Criminalis Theresiana	Fol.	1	1	
Corpus Iuris Hungarici	Fol.	2		1
Corpus Iuris Militaris	Quart.	1		1
Cypriani Divi Epistolæ [1]483.		1	1	
Code Militaire	Octav.	5		1
Confoederatio generalis Poloniæ et Lithvaniæ Poloniæ.	Fol.	1	1	
Cromeri Martini Polonia	Fol.	1	1	
Castrucii Bonamici de Rebus ad Velitras gestas	Quart.	2	1	
I. Cæsaris Commentaria	Quart.	2		1
I. Cæsaris Commentaria	Oct.		1	1
Curtius de Rebus Alexandri	Quart.	1	1	
Chronologische Auszug der Geschichte von Pohlen	Oct.	1	1	
Critique Sur Bonneval	Oct.	1	1	
Camuset Principes Contre l'Iucredulités	Oct.	1	1	
Correvon Lettres sur la Decouverte du Herculanium	Oct.	2	1	
[f. 11 ^v] Claville Traité du vrai Mérites	Octavo	2	1	
C	Editio	Tomi	Exstant	Exstant

¹² Ettől a tételtől a C-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik sk. írta.

¹³ Hadik megjegyzése: *dem Andree gegeben*.

			Viennae	Futokini
Carracioli die ruffende Stimme der Warheit	Oct.	1	1	
[Carracioli] le Veritable Mentor	Oct.	1		1
[Carracioli] Tableau de la Mort	Oct.	1		1
Cæsars (:Les:) de l'Empereur Iulien	Quart.	1	1	
Crillon l'homme moral	Oct.	1	1	
Cox deconvertes Russes		1	1	
Contarino Historie vom Krieg zwischen den Türckischen				
Kayßern Selim und den Republik Venedig	Quart.	1	1	
Chroms Compendium Arithmeticae	Oct.	1	1	
[Chroms] Rechenbuch	Oct.	1		1
Calmet, von Enscheinungen	Oct.	2	1	
Commentaire de Mouttne	Oct.	4	1	
Castilkon Considerations sur les Causes Phÿsiques et				
morales de la Diversité du Genie des Moeurs et du				
Gouvernement des Nations	Oct.	3	1	
[f. 12 ^r] Curiosités Historiques, utiles à l'Histoire de France	Duod.	2	1	
Caracteres du Messie	Oct.	1	1	
Constitutiones Transylvaniæ	Oct.	1		1
Conversation avec soi-même	Oct.	1		1
Croiset Retraite Spirituelle	Oct.	2		1
Catechismus Römischer	Oct.	4	1	
Carpzovii Practica Criminalium	Fol.	1		1
Condé (:Louis II. Prince:) par Desormeaux	Oct.	4	1	
Campagnes du Duc Noailles	Oct.	2		1
Conseils à un Ami	Oct.	1		1
Clarisse	Oct.	6		1
Cÿropoedie Nouvelle	Oct.	1		1
Cuisinier Francois	Oct.	1		1
Cari Lucretii de Rerum Natura	Oct.	1		1
Concilium Tridentium	Oct.	1		1
Idem concilium ex Recognitione Ioan Gallemart		1	1	
[f. 12 ^v] Cicero de Officiis	Oct.	1		1
Conspectus Historicus den Sachischen Nation	Fol.	1		1
Cÿrilli Beati Patriarchæ Alexandrini opera a Trapezuntio				
traductum. Opus insignatus 1513. ¹⁴		1	1	
Calepini Dictionarium	Fol.	1	1	
Comitium Gloriæ Lentum qvam Sangvine qvam virtute				
illustrium Heron Iconibus in Structum		1	1	
Cziropedia az az Ksenofonnak az Czirus Király életéből etc.	8 ^o .	2	1	
Chronica Türckische, und Hungarische 1663.	Fol.	1	1	
Columnæ Fabu Lynceorum Notita	4 ^{to}	1	1	
Chariclia	8 ^o .	1	1	
Clugii de Baptismo Adami	4 ^o .	1	1	
Concile de Constance.		2	1	
Cour (:la:) de St. Germain, le Comte Tekeli, le Comte				
Barcellona. Histoire.	12 ^o .	1	1	
Chanoine (:l'heureux:) de Rome	8 ^o Min.	1	1	

C	Editio	Tomi	Exstant	Exstant
----------	---------------	-------------	----------------	----------------

¹⁴ Ettől a tételtől a D-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik sk. írta.

			Viennae	Futokini
Chronicon Orientale Petri Rahebi Ægyptii prima ex Arabico latine redditum ab Abrahamo Euhellensi Sýro Maronita e monte Libano nova interpretatione donatum cum Supplemento Hýstoriæ orientalis in duobus Tomis rarissimus	Folio	1	1	
[f. 13 ^r] Columna Coehlis M. Aurelio Antonio Augusto dicata in Belli imaginibus	Fol.	1	1	
Clementis Divi Recognitionum Libri X.	Folio	1	1	
[f. 14 ^r] D				
	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Dictionaire universal de Trevoux	Fol.	5	1	
Dictionaire Roýal par Tomaý	Quart.	2	1	
Dictionaire Economique	Fol.	2		1
Supplement au Dictionaire	Fol.	2		1
Dictionaire Universel de Fosilles par Bertraud	Quart.	2	1	
Dictionaire Crýtololique par le même	Quart.	2	1	
Dictionairium Latino Hungaricum per Pariz-Papai	Fol.	1		1
Dictionaire Historique nouveau ou abrego de tous les hommes, qui se sont fait un Nom			1	
	Oct.	6		
Dictionaire Philosopho-Theologlique	Oct.	1	1	
Dictionaire d' Anecdote		2	1	
Dictionaire Anti Philosophique	Oct.	2	1	
Dictionaire des Merveilles de la Nature		2	1	
Dictionaire de Morale Philosophique	Oct.	2	1	
Dictionaire Geographique par Sosgieu	Oct.	1	1	
[f. 14 ^v] Dictionaire Portatio de Richelet	Oct.	2	1	
Dictionaire à la Connoissance de l'homme	Oct.	1		1
Dictionaire Encýclopédique	Oct.	1		1
Dictionaire Historique de Mýthologie	Oct.	1		1
Dictionaire des Droberbes	Oct.	1		1
Dictionaire Universel d' Agriculture	Oct.	2		1
Dictionaire Raisonné Universel d' Histoire Naturelle par Mr. Valmont de Bomare ¹⁵	4 ^{to}	6	1	
Dictionaire abregé d' Antiquité ¹⁶	12 ^o	1	1	
[f. 15 ^r] Description des Paýs-bas	Fol.	1	1	
Description de l'Arabie par Niebuhr	Quart	1	1	
Description Geographique Historique Chronologique Politique et Phýsiquqe de l'Empire de la Chine et de la Tartarie Chinoise				
avec	Quart	4	1	
Un Atlas par du Halde	Fol.	1	1	
Description de l'Isle Formou d'apres les Memoires du Siéur George Psalman à Czar	Oct.	2		1
Description de Versailles	Oct.	2		1
Description de l'Interieur des [f. 15 ^v] Palais de Sans-Souci, Potzdam et Charlottenburg				
	Quart.	1	1	
Descriptio de la Gallerie et du Cabinet Roýal de Sans-Souci	Oct.	1	1	
Description des Groupes et Statues du Roi de Prusse	Oct.	1	1	
D	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini

¹⁵ Hadik András sk írása. A megjegyzés rovatban: 30 f.

¹⁶ Hadik András sk. írása.

Delices de l'Espagne et Portugal	Oct.	3		1
Delices de la France	Oct.	3	1	
Delices de l'Italie	Oct.	1	1	
Delices de la Hollande	Oct.	1		1
[f. 16 ^r] Discours sur les Monuments publics de tous les Æges et de tous les Peuples connue par l'Abbé Lubersad	Fol.	1	1	
Discours sur l'Histoire Anticum	Oct.	1		1
Discours Historique sur Facile	Oct.	1		1
[f. 16 ^v] Dissertationes de utroque Archi-Episcopatu Kÿ- oviensi et Haliciensi	Quart.	1	1	
Dissertatio de Idiomate Hungarorum et Laponum	Fol.	1		1
Dionÿsii Halicarnassei Antiquitatum Romanarum Libri XI. ¹⁷	12 ^o .	2	1	
Dictionarium Quadrilingve Latino-Ungarico-Græco-Ger- manium, Authoribus Molnár et Beer. 1718.	8 ^o .	1	1	
Dÿonysii Areopagitæ Opera Omnia 1694.	Folio	2	1	
Duglosii Historia Poloniae	Fol.	2	1	
Duglos Historia de France	Oct.	1	1	
[Duglos] Considerations sur les moeurs de ce Siecle	Oct.	1	1	
Delius Einleitung zu der Bergbaukunst	Quart.	1	1	
Diodorus Sicculus	Fol.	2	1	
Dionis Cassii Historia Romana ¹⁸	Fol.	2	1	
Deguiques Histoire Generale des Huns	Quart.	3		1
Duchene du Moureau Clemens de l'Architecture Navale	Quart	1	1	
[f. 17 ^r] Denkwürdigkeiten des Marschals Veterani	Oct.	1	1	
Diogenes Laertius ¹⁹	Oct.	1	1	
Desericii de Initiis ac Majoribus Hungarorum Commentaria	Fol.	1		1
[Desericii] Historia Hungariae	Fol.	5		1
Dÿetis Cretensis	Quart.	1		1
Döbels ersahmen Käyser	Fol.	1		1
Dialogues moraux d'un Petit Maitre Philosophe & d'une Femme raisonnable 1714. ²⁰	8 ^o .	1	1	
Décsÿ, Replica Polemico-Diplomatico-Legalís pro Aposto- licis Constitutionibus, et Legibus Divorum Stephani, & Ladislai Regum Hungariae etc. 1784.		1	1	
Ejusdem Osmanographia 1788.	4 ^o Min.	3	1	
Dionÿsius Carthussanus de Quatuor novissimis Hominis	12 ^o .	1	1	
Doctrinæ Veterum Sapientum Operam Joannis Volandi 1588. Rarus	8 ^o .	1	1	
Demonstrations Solides de la Verité de la Religion Pro- testante Contre la Religion pretendie Catholique. NB. remplies des faussetées & mens onges		1	1	
1. Dionÿsius Afer de Situ Orbis. 2. Dion[ysius] Chrÿsostomus Prusensis. 3. Petronius Arbiter 4. Sÿmmachus. 5. Laudinus. 6. Salernus. [f. 17 ^v] 7. Abstemius. 8. Rabi Hÿssopæus.	4 ^{to} .	1	1	

D

Editio Tomi Exstant Exstant
Viennae Futokini

¹⁷ Ez és a következő két tétel Hadik András sk. írása.

¹⁸ Hadik sk. írásával a megjegyzés rovatban: f. 10.

¹⁹ Hadik sk. írásával a megjegyzés rovatban: Item in 2. Tomes.

²⁰ Ettől a tételtől az E-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik sk. írta.

Dacia des bedrungen durch Hofen Bethlen, verdeüthet durch Grösten	12 ^o .	1	1	
Davids Kriegs Gesang durch Schönfeldt	8 ^o .	1	1	
Delphini Friderici defluxen, & Refluxien Aqva Mario	Fol.	1	1	
[f. 18 ^r] E	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Essai d'un Dictionaire de la Connoissance du Mondo des Sienes Universelles	Quart.	1	1	
Essai sur la Cavallerie tant ancienne que moderne	Quart.	1	1	
Essai sur l'Art de la Guerre	Quart.	1		1
Essai sur les Connoissances d'un General	Oct.	1		1
Essai sur les grands Evenements	Oct.	1		1
Essai sur la Foiblesse des Esprits Forts	Oct.	1		1
Essai sur la Population de l'Amerique	Oct.	1	1	
<Ec> Ehel Catalogus Musæi Cæsarei	Fol.	2	1	
Examen de l'Evidence Intrinsèque du Christianisme par Soame Jenýns	Oct.	1	1	
Examen du Materialisme par Destesle. NB. tres Excellent		2	1	
Essais Sur les Hartas		1		1
L'Esprit des Apologistes de la Religion Chretienne		3	3	
[f. 18 ^v] B. Ephrem Sermones per Fratrem Ambrosium ex Greces in Latinum versi 1501. rarissimus Liber	Quart.	1	1	
Esprit des Maximes politiques par Pequet	Oct.	2	1	
L'Esprit des Romains	Oct.	1	1	
L'Esprit de la Ligne, ou Histoire Politique des Troubles de France	Oct.	3	1	
L'Esprit de St. Evremont	Oct.	1	1	
Encyclopedie Economique	Oct.	16	1	
Encyclopedie nouvelle Portatione	Oct.	2		1
L'École de l'Administration Maritime	Oct.	1	1	
Entretien de Phocion Sur le Raport de morale avec la Politique	Oct.	1	1	
Eybel Adumbratio Audii Jurisprudentiæ	Oct.	2	1	
[Eybel] Lucubratio Canonica	Oct.	1	1	
[Eybel] Ordo Principiorum Iuris Prudentiæ	Oct.	1	1	
Etat du Bengale	Quart.	1	1	
[f. 19 ^r] Evenemens Historiques du Bengale et Indostan par Haluel	Quart.	1	1	
Etat Politique de l'Europe par Maupertius	Oct.	1	1	
Episcopi Agrienses Pars 1 ^a .	Oct.	1		1
In Eugenii Papis Sabondix Funere Oratio	4 ^o Maj.	1	1	
Eugenii Printzen von Savoyen Heldenthatten	Oct.	6		1
[Eugenii] Haupt Militair-Observations	Oct.	1		1
Examen de Belisaire	Oct.	1		1
Ertz-Stuffen	Quart.	1		1
Europæisches Post-Recht	Oct.	1	1	
Az Embernek Probaja	Oct.	1	1	
Emerich	Oct.	1		1

[f. 18 ^r] E	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
-------------------------	---------------	-------------	----------------------------	-----------------------------

Epistolæ Abelardi & Heloisæ Latinæ originales, et translatio carum Gallica ²¹	Oct.	2	2	
Eusebii Chronicon, rarissimus Anni 1483.	4 ^{to} .	1	1	
Ephraim Sti Opera Omnia 1616. liber rarissimus	Folio	1	1	
Etonement de l'Europe	8 ^o .	1	1	
[f. 19 ^v] Epitome Rerum Hungaricarum rebus per Iudices descriptæ, authore Petro Ranzano 1558.	Fol.	1	1	
Epitaphium Friderici Regis Borussiae Stylo lapidari, Consilarii Aulici a Birckenstock Opus eximium	4 ^o .	1	1	
Erasmi Roterodami Proverbiorum Chytides	Folio	1	1	
Eckhel Choix des Pierres Gravees du Cabinet Imperial des Antiques		1	1	
Emblemata Politica	4 ^o .	1	1	
<Estorias> Esteraziana Dominus Trophæum	Fol.	1	1	
[f. 20 ^v] F	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Flavius Josephus	Fol.	2	1	
Flavii Josephi Jüdische Historie	Fol.	1		1
[Flavii Josephi] de Bello Judaico	Oct.	1		1
Fresne Historia Mýrica	Fol.	1		1
Fridealský Minerologia Transylvaniae	Quart.	1	1	
Follard Histoire de Polybe	Quart.	6	1	
Esprit de Follard	Oct.	1	1	
Forbes Pensées sur la Religion Naturelle et revelée	Oct.	1	1	
St. Foix Essai Historique sur Paris	Oct.	5	1	
Fontenelle Entretien sur la pluralité des Mondes	Oct.	1	1	
Falckenstein Mr. le Comte, ou Voyages de l'Empereur Iosephi II. avec les Anecdotes	Oct.	2	2	
Fragmenta Hungaricæ Historiæ	Duod.	1	1	
Frölich Erasmi Nummaria	Quart.	1		1
[f. 21 ^r] Femmes Galantes de la Cour de Henri II.	Oct.	1		1
Faits memorables de Frederic le grand	Oct.	1		1
Fabri Staat Kanzley	Oct.	17		1
Der Freund des Fürstens und Vatterlandes	Oct.	1	1	
Florinda	Oct.	1		1
Fleuri Historia Ecclesiastica	Oct.	1		1
Francisci Salesy de Autore Dei	Oct.	2		1
Szent Ferenczek élette	Quart.	1		1
Fortis-Reiße in Dalmatien	Oct.	2	2	
Frauenzimmer im 19 ^{en} Jahrhundert		1	1	
Fuggers Pferdezuht ²²		1	1	
Ejusdem magyarra fordítva Tolnay János által	4 ^o .	1	1	
Frangepani Francisci Comitiss & Archi Episcopi Colonicensis <Oratio> Episcopi Agriensis Oratoris Regni Hungariae Oratio ad Caesarem, & Electores Germaniae, habita 15<51>41. usque ad 1551.	4 ^o .	1	1	
[f. 21 ^v] Familiae Romanæ	folio	1	1	
F	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Femmes (:Grandeur, et Excellence des:) par Agrippa	12 ^o .	1	1	

²¹ Ettől a tételtől az F-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik sk. írta.

²² Ettől a tételtől a G-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik sk. írta.

Friedrichs des 2 ^{ten} Königs in Preussen Leben 1489.	8 ^o .	1	1	
Fischbüch	Fol.	1	1	
[f. 22 ^v] G	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Goltzii de Re Nummaria	Fol.	5		1
Ejusdem Græcia Sive Historia Urbium etc. ²³		1	1	
Gesnerus Conradus de Animalibus	Fol.	1		1
Gustini de Sacramento Eucharistiæ	Fol.	1		1
Grotius de Iure Bellis & Pacis	Oct.	1	1	
Giaconius de Tridinio	Oct.	1		1
Germaniæ Sacræ Metropolis Laureacensis cum Episcopatu Pataviensi Chronologice proposita Authore P. Marco Han- sizio Societatis Jesu Galeoti Martii de Homine ad Archi- Episcopum Strigoniensem Ioannem, fuit hic Author ac Aulam Mathiæ Regis Hungariæ. Liber rarissimus sine loco et Anno impressionis		1	1	
Gersoni Cancellarii Parisiensis de imitatione Christi, et de Contemptu omnium Vanitatum Mundi 1488.	12 ^{mo} .	1	1	
[f. 23 ^r] Guerre de Flandre	Quart.	1		1
Guerre des Pay's Pas	Oct.	4		1
Guisehardin Memoires Militaires	Quart.	1	1	
Grandeurs des Romains	Oct.	1	1	
Les grands hommes veugés par des Sablons	Oct.	2	1	
Griffet l'Insuffisance de la Religion naturelle	Oct.	2	1	
De Guiques le Chou King, un des Livres sacrés des Chinois	Quart.	1	1	
Guinchien la Sauve Garde des Abeilles	Oct.	1	1	
Grammaire Turque	Quar.	1	1	
Geschichte der Staats-Verränderungen in Russischen Reiche durch Lacombe	Oct.	1	1	
Goldene Jahr hundert		1	1	
Geschichte von Pohlen	Oct.	1	1	
Geschichte von Böhmen von Peltzel	Oct.	1	1	
[f. 23 ^v] Geschichte der Bullen	Oct.	1		1
Geschichte Hamillens	Oct.	1		1
Geschichte Grandisons	Oct.	7		1
Geschichte des gegenwärtigen Kriegs zwischen den Rus- sisch- und Türckischen Reiche, als auch zuherlaßßige Nachrichten von der Schlacht bey Boczim 1769. und der bey Lasul 1770.		1	1	
Gregorii des heyligen Pabstes Dialog aus dem lateinischen übersetzt. Ein seltenes Buch von Jahr 1473.	folio	1	1 ²⁴	
Gellerts-Wercke	Oct.	2		1
[Gellerts] Schilderungen	Oct.	1		1
Godscheds Weltweißheit	Oct.	2		1
[Godscheds] Rede-Kunst	Oct.	1		1
G	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Gedancken von Grafen von Oxenstirn	Oct.	1		1
Gedancken zerschiedene	Oct.	1		1

²³ A tétel Hadik sk. betoldása.

²⁴ A kiadás és a példány Hadik beszűrésa.

[f. 24 ^r] Gerichts-Anderung allgemeine für Böhme-Mähren, Schleßien, Österreich ob unter der Ennß, Steuermarkt, Kärnten, Krain, Görz, Gradisca, Triest, Tyroll, und die Vorlanden		1	1		
Grammatica Nimiecka	Oct.	1	1		
Guerre des Alpes avec l'Histoire de Coni par St. Simon	Quart.	1	1		
Gesetze für die <i>Kaiserliche Königliche</i> Arme in Auszug von Hinrich Audtor ²⁵	8 ^o .	1	1		
Gartenkunst		1	1		
Geschichte des Bäyerischen Erbfolges 1779.	4 ^o	1	1		
	Min.				
Grossing Ius publicum Hungariae	8 ^o .	1	1		
Gesnerus de omni rerum fossilium genere, Gemmis, Lapidibus, metallis etc. 1563. Liber maxime rarus		1	1		
Grotius de veritate Religionis <i>Christianae</i>		1	1		
Gentium Omnium Mores, Leges, etc. Ritus ex multis clarissimis rerum Scriptoribus a Ioanno Boemo Anbano Collecti 1556.	12 ^o .	1	1		
[f. 24 ^v] Georgiensis Mores Turcarum	12 ^o .	1	1		
Gesandtschaft nach Iapan der Niederländischen Ost-Indien Compagnie gedruckt 1669. sehr rar	Fol.	1	1		
Grönländische Fischerey alte <i>und</i> neue	4 ^{to} .	1	1		
Gleichi Historia Numismatum Succinta de qvibus Nummis ab Historicis ravalus olim a Turcis, & Gallis		1	1		
Gvevara in Aristotelis Mechanicas Commentarii		1	1		
S. Gregorii Papæ Moralia et expositiones in Iob	Folio	1	1		
Gallerie (la:) des Femmes fortes		1	1		
Galiberti Reith Schull		1	1		
Galliziens itziger Gestand	8 ^o .	2	1		
Gvalterii Tabula Chronographicae Status Ecclesiae Catholicae a Christo nato ad Annum M.DC.XIV.	Fol.	1	1		
[f. 25 ^v] H					
	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Historiae Romanae Scriptores veteres, qui exstant omnes	Fol.	2	1		
Herodiani Historia Editio Princeps 1493.		1	1		
Historia Byzantina	Fol.	15	1		
Supplementum ad Historiam Byzantinam	Fol.	1	1		
Historia Byzantina Nichephoræ Gregoræ	Fol.	1	1		
Historiarum Herodiani Libri	Oct.	1	1		
Historia Olai Magni de Gentium Septentrionalium variis Conditionibus	Fol.	1	1		
Historia Saracunica Coelii Augustini	Oct.	1	1		
Historia Regni Illýriae	Vol.	1		1	
Historia Galliae Libri 17. per Bartholomæum Grammond	Oct.	1	1		
Historia Hungariae per Istvanfied	Fol.	1		1	
Historia Zosimi	Oct.	1		1	
H					
	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
[f. 26 ^r] Historia vera Concilii Öcumenici Tridentini à P. Sfortia Palavicino <i>Societati</i> Jesu. Expost Cardinale	Fol.	3	1		

²⁵ Helyesen: *Auctor*. Ettől a tételtől a H-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik sk. írta.

S. Hyeronimi Epistolæ Codex vetustissimus sine Armo Editionis		1	1		
Histoire du Prince Eugene de Savoÿe, du Prince & Duc Marlborough, et du Prince de Nassau Frise, par Mr. Dumont B. Carlscoon	Fol.	3	1 ²⁶		
Homere par Madame Dacier	Oct.	7	1		
Histoire de Turenne	Quart.	2	1		
L' Humanité Histoire de Dampiere	Oct.	2	1		
Histoire Militaire du Duc de Luxemburg	Quart.	2	1		
Histoire de Charles 12 ^{mi} Roi de Suede par Nordberg	Quart.	3	1		
Histoire de l'Empereur Charles 5 ^{ten} par Robertson	4 ^{to}	2	1		
Histoire de Charles VI. Roi de France par Madmaselle Lussau	Oct.	9	1		
[f. 26 ^v] Histoire de Du [Bertrand du] Gueslin Comte de Lougmoille Connetable ²⁷ de France par Berville	Oct.	2	1		
Histoire de Pierre le grand	Oct.	3	1		
Haukion Choan Histoire Chinoise		2	1		
Histoire de Guillaume le Conquerant	Oct.	2		1	
Haras (:Essai sur les:)		1	1		
Histoire du Marechal Comte de Saxe	Oct.	2	1		
Histoire Abregé des Papes		2	1		
Histoire abregé des Empereurs Romaine de Grus		3	1		
Histoire du Chevallier Bayard	Oct.	1	1		
Histoire de la Vie de Mornaÿ	Quart.	1	1		
Histoire du Cardinal Ximenes	Oct.	2	1		
Histoire du Cardinal Alberini	Oct.	2		1	
Histoire de la Marquise de Pompadour	Oct.	1		1	
[f. 27 ^v] Histoire du Pÿrrhus	Oct.	2		1	
Histoire Naturele et Politique de la Pensÿlvanie		1	1		
Histoire de Ciceron	Oct.	4	1		
Histoire de Valpooh	Oct.	3	1		
Histoire de Saladin par Marin	Oct.	2	1		
Histoire des Philosophes Anciens par Saverieu	Oct.	5	1		
Histoire des Philosophes modernes par le meme	Oct.	8	1		
Histoire de Vaubrun	12 ^{mo}	1	1		
Histoire abregée des Philosophes et des Femmes Celebres par Purry ²⁸	Oct.	2	1		
Histoire des Femmes galantes	Oct.	1		1	
L'Histoire naturelle des Dorads de la Chim	Fol.	1	1		
Histoire des Amazones par Guÿon	Oct.	1	1		
Histoire Medallique des 17. Provinces par Gerard von Loon	Fol.	3	1		
Histoïr du Triumvirat de César Pompé et Crassus	Oct.	1	1		
[f. 27 ^v] Histoire des Tremblemens de Terre par Hales	Oct.	2	1		
Histoïr des grands Chennies de l'Empire Romain	Fol.	2	1		
H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
L'Histoire de l'Intrique de Cabinet Sous Henri IV. et Louis 13 ^{eme} termine par la Fronde	12 ^{mo}	4	1		

²⁶ Hadik s. k. megjegyzése: *Meinen Sohn Carl*.

²⁷ Helyesen: *Guesclin Comte de Longueville Connestable*.

²⁸ Helyesen: *Bury*.

Histoire Philosophique et Politique des Etablissemens et du Commerce des Européous dans les deux Iudes	Quart.	3	1		
Histoire de la Decouverte et de la Conploth du Peron	Oct.	2	1		
Histoïr des Conclaves	Oct.	1	1		
Histoïr des Templiers					
Histoire de la Campagne de Iesus	Oct.	4			1
Histoire de l'Eglise et de l'Empire	Quart.	2			1
Histoire General de la Marine	Quart.	1			1
Histoire du Traité Vestphalie	Oct.	6	1		
[f. 28 ^r] Histoire du Negociations pour la Paice à Bellgrade par Langier	Oct.	2	1		
Histoire naturelle de Dresde	Oct.	1			1
Histoïr des Variations des Eclises ²⁹ protestantes	Oct.	2			1
Histoire L'Angletere par Smolet traduit L'Anglois par Targe, et la Continuation de celui ci, du celui la 19. et de Celui ci 5 ^e ensembl		24	1		
Histoire Universelle	Oct.	6			1
Histoire Ancienne	Oct.	4			1
Histoire Ancienne par Rollin	Oct.	5			1
Histoire de l'Europe	Oct.	3			1
Histoire des Revolutions de l'Empire des Arabes par Marigni	Oct.	4	1		
Histoire des Arabes sous le Goubernement de Califes par le meme	Oct.	4	1		
Histoire du Roÿaume de Siom par Turpin	Oct.	2	1		
[f. 28 ^v] Histoire de Kamtschatka	Oct.	2	1		
Histoire et Angleterre par d'Orleans	Quart.	3	1		
Histoïr des Revolutions de Génes	Oct.	3	1		
Histoire de Suede	Oct.	1	1		
Histoire de Malthe	Oct.	5	1		
Histoire de la Republique Romaine	Oct.	3			1
Histoire d'Hongrie	Oct.	1			1
L'Homme ou le Tableau de la Vie		1	1		
Histoire de Pombal		2	1		
Hunesovský Medicinische Chirurgische Beobachtungen		1	1		
Historische Vorstелung der Geschicht Kündigen Gotten, weisßagenden Sybillen, und [...] Weiben	Quart.	1	1		
Helmoldi et Arnoldi Chronica Savorum item Vengarcii Slavonia reformata	Quart.	1	1		
[f. 29 ^r] Hugo Hermannus de Militia Equestri Antiqua et nova	Qart.	1	1		
Hemmer Respublico Tenediorum	Oct.	1	1		
Hopii Examen Institutionum	Oct.	1			1
Homeri Ilias	Oct.	1			1
Horatius	Oct.	2	1		
Hortus Gethsemanicus	Quart.	1			1
Hofmanii Orthodoxa Confessio	Oct.	1			1
Homines sub Aquis viventes	Duod.	1	1		
H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
De Hÿaena Odonifera	Duod.	1	1		
Hÿpponensis Opera	Oct.	1			1

²⁹ Helyesen: *Eglises*.

Holod Evenemens Historiques interessantes relatives ou Bengale et a l'Indostan	Oct.	1	1	
Hÿacinthe la nouvelle Philosophie reputée	Oct.	1	1	
Hÿdrologie Nouvelle	Oct.	1	1	
[f. 29 ^v] Hallner Gedichte	Oct.	1	1	
Handbuch des ehrlichen Mannes	Oct.	1	1	
Hederichs Antiquitæ Lexicon	Quart.	2	1	
Haygoletts neu verändertes Rusßland	Oct.	2	1	
Haygoldts Beÿlagen zu den neu veränderten Rusßland	Oct.	2	1	
Hagecii Bohemische Chronik	Fol.	1		1
Haasens-Rechenschule	Oct.	1		1
Hurault Unterricht an einen Sohn	Oct.	1		1
Histoire des quartes derniers Campagnes du Marechal de Turenne en 1672, 1673, 1674, & 1675. par Mr. Beaurani ³⁰	Fol.	2	1 ³¹	
Histoire de la Vré et de la Mort tragique de Bianca Capello	8 ^o .	1	1	
Hayne Abhandlung über die Kriege Kunst der Türcken		1	1	
Histoire de l'Imperatrice Irene		1	1	
Haedi Petri de Amoris Generibus Liber rarissimus, et Editio Princeps Anni 1492.	4 ^{to} .	1	1	
[30 ^c] Historia Cui titulus: Rerum Hungaricarum Scriptores rarii Historici, Geographici, ex veteribus Plerique, Sed jam fugientibus editionibus revocati etc. Anno 1600.	Folio	1	1 ³²	
Histoire de Rois de Thracepar Cari	4 ^{ta} Maj.	1	1 ³³	
Helvetius de l'Home	8 ^o .	2	1 ³⁴	
Notitia rerum Hungaricarum Palma Episcopo Authore 1785.	4 ^{to} Min.	2	1	
Histoire Romaine eclairee par les Medailles		1	1	
Historia de ortu, Progressu, fatis, mutationibus, Reformationibus Ictis, et Legislatoibus Iuris prudentiæ Hungariæ Gentilis, ac Christianæ in quantum ad Processum Iudicium Spectat authore Antonia Decsy 1783.	8 ^o .	1	1	
Historiæ Istvankoi Continuatio per Kazÿ 1737.	Folio	1	1	
Notitia utraque cum Orientis, tum Occidentis Imperii, ultra Arcadii, Honoriqve Cæsarum tempora, illustre vetustatis monumentum, unæ Thesaurus prorsum incomparabilis 1552.		1	1	
Handbuch der Gesetze <8 ^o > von Anno 1780 biß 1784.	8 ^o .			
Histoire de Constantinople depuis le Regne d'ancien Justin, jusqve a la fin de l'Empire par Mr. Cousin	8 ^o .	8	1	
Hermes, Handbuch der Religion		2	1	
[f. 30 ^v] Heloise és Abelard Czirik ³⁵ által	8 ^o .	1	1	
Histoire du Calvinisme et Celle du Papisme	4 ^o .	1	1	

H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
----------	---------------	-------------	----------------------------	-----------------------------

Horányi Elek Magyar Országnak hatalmas és dicsőséges Királyainak és első vitézkedő Kapitányinak emléke-

³⁰ Ettől a tételtől az I-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik sk. írta.

³¹ Hadik sk. megjegyzése: 48. f. *Meinen Sohn Andre gegeben*.

³² Hadik sk. megjegyzése: f. 5.

³³ Hadik sk. megjegyzése: f. 2 den. 24.

³⁴ Hadik sk. megjegyzése: *in duplo*.

³⁵ Helyesen: *Cziriek*.

zető Koporso epülete		1	1		
Hýgini Augusti Liberti Fabulæ, Tælepati F. Fulgentii Episcopi, Arati, & Procli Opera. 1535. rarissimus	Fol.	1	1		
Historia Rhodi per Vice Cancellarium Insulæ Anno 1496. rarissimus		1	1		
Hungariæ Notitia per <i>Ferdinandem</i> Beham	8 ^o .	1	1		
Histoire de Ienni, ou le Sage, & l'Athée	4 ^o .	1	1		
Herodoti Halicarnassei ³⁶ des alles für neuesten und äl- testen Geschicht Schreybens Historia 1593 sehr rar	Fol.	1	1		
Ejusdem Historia Libri IX. Curante Gronato ³⁷		1	1		
Hausner Jahres Geometre	4 ^o Maj.				
Historische nachrichten dem letzten Lebens Jahr Könige Friderich II. von Preüssen durch den Grafen von Herzberg	8 ^a Maj.	1	1		
Homeri Opera Græco-Latina	Folio	1	1		
Histoire d'Hongrie par Mr. de Sacý	8 ^o .	2	1		
Histoire Naturelle par Buffon		2	1		
Haus Mutter in allen ihne Gethäthen		5	1		
Histoire Naturelle de Qvadruped es par Buffon					
Du meme Mineralogie					
Du meme Theorie de la Terre					
Historia Transýlvaniae per Benko		2	1		
[f. 31 ^r] I					
	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Jacobi Regis Angliæ et Thomæ Mori Cancelarii Opera	Fol.	1	1		
Iulii Pogiani Epistolæ et Orationes	Quart.	4	1		
Indostan (:de I:) L'Histoire en fragment	8 ^{vo}	1	1		
Imago antiquæ Hungariæ	Quart.	1		1	
Ius Statutarium Saxonum Transýlvaniae	Quart.	1		1	
S. Ioannis Chrysostomi Divina Missa	Quart.	1		1	
Iornandis Isidori et Procopii Fragmentum de Getharum sive Gothorum Origine et Rebus gestis	Oct.	1	1		
Iaskievics Pharmacia Regni vegetabilis	Oct.	1	1		
Itinerarium Peregrini Philosophi	Quart.	1	1		
Iustiniani Institutiones Editio antiquissima	Oct.	1	1		
Institutiones Politicæ	Oct.	1		1	
[f. 31 ^v] Iansenismi verum Sýstemæ	Oct.	2		1	
Institutions Politiques	Quart.	1		1	
Isidori Scti Opera liber rarissimus Editionis 1483.					
Journal des Choses memorables advenues durant le Regne de Henri III.	Oct.	2	1		
Journal de la Cour Louis 14 ^{me}	Oct.	1	1		
Incas (:les:) ou la Destruction de l'Empire de Peron par Mr. Marmontel		2	1		
Instruction du Roi de Prusse pour ses Generaux	Oct.	1	1		
Le meme en Allemand	Oct.	1	1		
I	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Iouissance de soi meme	Oct.	1		1	
Les Imperatrices Romaines	Oct.	2	1	1	
Iancso Binnen Zuzht	Oct.	1	1		

³⁶ Sajátkezű, sor fölötti betoldás.

³⁷ A tétel sor közti betoldás.

icobi Gedancken	Oct.	1	1	
Iusti Sattieren	Oct.	3		1
[f. 32 ^r] <i>Szent Ignác Élete</i>	Oct.	1		1
Instruction für die Professoren der Chirurgischen Militar Akademie ³⁸	4 ^{to} .	1	1	
Iovii Pauli Novocomensis Episcopi Nucerin Historiæ sui Temporis	8 ^o .	2	1	
L' Incredule	8 ^o .	1	1	
Journal de l'Agriculture, du Commerce, et des Finances		11	1	
[f. 33 ^r] K				
	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
<Kircherii Latium vetus et novum	Fol.	1	1>	
<[Kircherii] Athanasii China	Fol.	1	1>	
Kerii Imperatores Orientes	Fol.	1		1
Kees Commentarius ad Institutiones Iustinianas	Quart.	2	1	
Kleist Poetische Wercke		1	1	
Kirchmaÿer de Basilico Dracone Phoenice	Oct.	1	1	
Klein Elementa Linguæ Daco Romanæ sive Valachiæ		1	1	
Konÿi Mag[y]ar Hadi Roman, avagÿ Grof Zrinyi Mik- losnak Sziget Varban telt Vitéz Dolgai		1	1	
Kutscher den Vollkommen		1		1
Klopstock Messias	Quart.	2	1	
Koczians von der Horn-Vieh-Seuche	Oct.	1	1	
[f. 33 ^v] Kunst ertruncken Menschen zu erwecken	Quart.	1	1	
Kantemir Germanische Geschichte	Quart.	2	1	
Kriegs-Buch	Quart.	1		1
Künstler (:der Kuriößer:)	Oct.	1		1
Koch-Kunst-Magazin	Oct.	2		1
Kramers Sitten-Reden	Oct.	2	1	
Kereszténÿ Tudomanÿi Elmélkedések	Oct.	1	1	
Katona Historia Primorum Ducum et Regum Hungariæ illæ in Tomo Singulari, hæc in Tomis 6. in Simul ³⁹		7	1	
1. Kircherii Athanasii Latium vetus et novum ⁴⁰	Folio	1	1	
2. Ejusdem Chissa ⁴¹	[Folio]	1	1	
3. Ejusdem Mundus Subterraneus ⁴²	[Folio]	1	1	
4. Ejusdem Ars magna Lucis & Umbræ	[Folio]	1	1	
5. Ejusdem Ars magna Sciendi ⁴³	[Folio]	1	1	
6. Ejusdem Turris Babel ⁴⁴	[Folio]	1	1	
K	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
7. Ejusdem Physiologia	[Folio]	1	1	
8. Ejusdem Phonurgia nova ⁴⁵	[Folio]	1	1	

³⁸ Ettől a tételtől a K-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik sk. írta.

³⁹ Ettől a tételtől az L-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik sk. írta.

⁴⁰ Hadik sk. megjegyzése: 10 f.

⁴¹ Hadik sk. megjegyzése: 8 [f.]

⁴² Hadik sk. megjegyzése: 12 [f.]

⁴³ Hadik sk. megjegyzése: 8 [f.]

⁴⁴ Hadik sk. megjegyzése: 9 [f.]

⁴⁵ Hadik sk. megjegyzése: 4 [f.]

9. Ejusdem Sphinx Mýstagoga	[Folio]	1	1		
10. Ejusdem Musurgi[a] ⁴⁶	[Folio]	1	1		
[f. 33 ^v] 11. Ejusdem Ōedipus Ægyptiacus ⁴⁷	Folio	4	1		
12. Ejusdem Magneticum Naturæ Regnum	12 ^o .	1	1		
13. Ejusdem Musæum per Bonanni	Folio	1	1		
14. Ejusdem Arithmologia, Sive de abditis numerorum Mýsterijs	4 ^o .	1	1		
15. Ejusdem Obeliscus Pamphilius	Folio	1	1		
16. Ejusdem Scrutinium Phýsico-Medicum	[8] ^o .	1	1		
17. Ejusdem Itinerarium Extractum	4 ^o .	1	1		
18. [Ejusdem] Splendor et Gloriæ Domus Ioannæ ⁴⁸		1	1		
19. Kircheri Prodromus	4 ^o .	1	1		
20. Kircheri Eustachia Mariana					
21. [Kircheri] Arca Noe ⁴⁹					
Kepler Dissertationes	4 ^o .	1	1		
Kleemans Reisen	8 ^o .	1	1		
Kleinici Iter Subterraneum		1	1		
Kaprinai Hungaria Diplomatica	4 ^o Maj.	1	1		
Der Curioser Künstler	4 ^o .	1	1		
Kieslings Gespräch über die Verwaltung eines Landguths	8 ^o .	1	1		
Kollár Historiæ Diplomaticæ Iuris Patronatus Aposto- licorum Hungariæ Regum	4 ^o .	1	1		
Kriege in Bosnien in den Feldzug in 1737. 1738. 1739. aus dem Türckischen übersetzt von Dubski	4 ^o Min.	1	1		
[f. 34 ^r] L	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Leibnitii Theodicæa	Quart.	1	1		
Lavaur Histoire de Table Confesse	Oct.	4	1		
Lipsii Opera omnia	Oct.	4	1		
Louberc du Roÿaume Siam		2	1		
Lucanus Timeus et Aristoteles	Oct.	1	1		
Lakics Diælectiones Canonicæ de legitima Episcoporum Constituendorum		1	1		
Lacon Politicus	Oct.	1	1		
Lazar Opera Poetica	Oct.	1			1
Luex de Linda Descriptio Orbis	Oct.	1			1
Lessii Opusculum Asceticum	12 ^{mo}	1	1		
L'Esprit des Monarques Philosophies	Oct.	1	1		
Lexicon Europæisches-Staats-Kriegs und Friedens durch Hörschelmann		2	1		
[f. 34 ^v] Luthers Cathecismus durch Dannich		1	1		
Luthers bishero ungedruckte Schreiben		1	1		
L	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Lipsi Policreticon sive de Machinis		1	1		
Lipsi de Militia Romana		1	1		
Louis XVI. (:les Festes de:)	Oct.	2	1		

⁴⁶ Hadik sk. megjegyzése: 12 [f.]

⁴⁷ Hadik sk. megjegyzése: 36 f.

⁴⁸ A tétel sorköztí betoldás.

⁴⁹ Hadik sk. megjegyzése: 12 f. A 19–21. tételek Hadik sk. betoldásai az *Anmerkungen* rovatban.

La Ligne de Cambrai	Oct.	2		1
Lettres Inviés du Marguis d'Argens		8	1	
Lettres sur la Decouverte du Herculanum	Oct.	2	1	
Lettres de Mr. Maintenon	Oct.	9		1
Memoires à l'Histoire de Mr. de Maintenon	Oct.	6		1
Lettres de Louis Montalte	Oct.	4		1
Lettres de Primore	Oct.	2		1
Lettres de M ^{ieur} de Seigné	Oct.	5		1
[f. 36 ^r] Lettres du Cardinal d'Assat	Oct.	5	1	
Leben und Thatten der Durchlauchtigsten Seehelden	Quart.	1	1	
Lichtenstein entdeckte Geheimnüsse oder Kunstwörter bey Bergwercken und Hüten-Arbeiten	Oct.	1	1	
Leben, Regierung und Arbeiten der Venetianischen Hertzogen	Duod.	1	1	
Lactantii Firmiani Divinarum Institutionum ad versus Gentes de falsa Religione 1497. rarus ⁵⁰	Fol.	1	1	
La Lais Philosophe de Madame D. sur l'impieté de Mr. Voltaire rare	8 ^o .	1	1	
Liber moralitatum elegantissimus magnarum rerum naturalium, Lumen Animæ dictus: Cum Septem apparitoribus, nec non SS. Doctorum, orthodoxæ fidei Professorum, Poëtarum etiam, et Oratorum auctoritatibus, per modum pharatræ Secundum Ordinem Alphabeti Collectis. Anno I.X.II. Liber rarissimus.	Fol.	1	1	
[f. 36 ^v] Lutheri Martini Vita nummis, atqve iconibus illustrata et Successorum Evangelicæ reformationis, Iubilæorumque Evangelicorum Historia etc. Authore Iuncker 1699.	8 ^o .	1	1	
Lexikon Universæ rei summariæ veterum, et præcipue Græcorum, et Romanorum cum Observationibus Antiqvariis, Geographicis, Chronologicis, Historicis, Criticis Authore Rasche	4 ^o Maj.	3	1	
Lexicon von Hungarn		1	1	
Legationis a fulgida Porta ad Sophorum Regem Schah Sultan Hussein Anno 1720. expeditæ authentica Relatio per Duris Efendi translata per Iuvam Krusius S. I. Missionarii Persici				
Lotichii Rerum Germanicarum Libri LV. 1646.	Folio	2	1	
Lapidum Speculum Camilli Leonardi	8 ^o .	1	1	
Leonis (:Ioannis:) Africani Africæ descriptio 1632. rarus	12 ^o .	1	1	
Lister historia Conchyliorum liber rarissimus	Folio	1	1	
<Lexicon allgemenines Historisches von Selio	Fol.	4	1>	
Lazý Volfgangi Migrationes Gentium		1	1	
Legatio 6tis Virmond 1719. ⁵¹	8 ^o .	1	1	
Legatio 6tis Leslie		1	1	
[f. 37 ^v] M	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
<u>Manuscripta</u>				
Forgacs de Rebus Hungariæ	Fol.	1		1
Wolfgangi de Bethlen Historiarum Libri	Fol.	1		1
Wolfgangi de Bethlen Continuatio Historiæ	Fol.	1		1

⁵⁰ Ettől a tételtől az M-betűs könyvek listájáig a címetek Hadik sk. írta.

⁵¹ Hadik sk. megjegyzése: *Vide in V. aliam Historiam Legationis in Germanico.*

Bethlenii Vita per ipsum Conscripta	Fol.	1		1
Bethlenii Gabrielis Testamentum	Fol.	1		1
Grendzi Elenchus Wolfgangi de Bethlen	Fol.	1		1
Borthini de Rebus gestis Gabrielis Bethlen	Fol.	1		1
Simigy Rerum Hungaricarum post Bonfinium	Fol.	1		1
Maurocenus de Æterna temporalique Christi Generatione in Iudaicæ improbationem perfidiæ SS. ad Paulum Pontificem 1473. ⁵²	Quart.	1	1	
[f. 38 ^r] Rosnai Historia a Ferdinando I ^o usque ad Leopoldum I ^{um}	Fol.	1		1
Grondzký Historia Belli Cosaco Polonici	Fol.	1		1
Szamoskoj Historia Transylvaniæ	Fol.	1		1
Cserei de Nagý Áyta Historia Transylvaniæ	Fol.	1		1
Tordai Historia Transylvaniæ	Fol.	1		1
Kemény Ioannis de Transylvania	Fol.	1		1
Felner Breviarium Historiæ Transylvaniæ	Fol.	1		1
Ferdinandi I ^{mi} Instructio pro Commissione Transylvaniæ	Fol.	1		1
Soterii Res Dacica	Fol.	1		1
Syloge Actorum Hungaricorum Transylvanicorum sub Leopoldo, Iosepho et Carolo Imperatoris	Fol.	1		1
[f. 38 ^v] Conspectus Historicus den Sächischen Nation	Fol.	1		1
Descriptio Civitatis Claudiopolis	Fol.	1		1
Uhlfeldii Diarium Legationis	Fol.	1		1
Borsaj Palatini Historiæ Hungariæ	Fol.	1		1
Miko Vita per ipsum Conscripta	Fol.	1		1
De Principibus et Statu publico	Fol.	1		1
Instrumentum Pacis inter Leopoldum et Mustapham Imperatorem	Fol.	1		1
Hauer Gynecæum Numismatum	Quart.	1		1
Calastrum Regni Bohemiæ	Oct.	1	1	
Mitterpacher Elementa Rei Ruschiæ		2	2	
[f. 39 ^r] Analecta Lapidum	Oct.	1		1
Von den Prüssischen Truppen	Quart.	1		1
Manuscriptum Ordinationis Ducis Venetorum ad Solennem Capitaneum ad partes Candidæ Sæculi XV. in membrana latine et Italice Augustino Surrano		1	1	
Simile ejusdem Sæculi æque in membrana, et itidem latine et Italice ad Potestatem et Capitaneum Barsani Vincentio Viaro		1	1	
Æquale Manuscriptum ad Procuratorem Sti Marci Franciscum Cornelium ejusdem Ætatis		1	1	
Manuscriptum æquale Venctum Ducis Antonii Perli Ioanni Foscareno in Potestatem ^a M. S. Membræ cum Miscellaneum Variorum 1459. Rarissimus	8 ^o	1	1 ^{a53}	
M	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
[39 ^v] Prixinensem delegato ejusdem Temporis		1	1	
Item Ducis Nicolai de Ponte ad Iacobum Foscarensensem		1	1	
Item â Stephano Viato Duce Venetorum Æque in membrana		1	1	
Item â Marino Grimano &.		1	1	
Item â Dominico Contareno		1	1	

⁵² Hadik sk. marginális megjegyzése: *impressum*.

⁵³ a...^a A jelölt szövegrész Hadik sk. lapalji megjegyzése.

Item sine Titulo		1	1		
Memoires sur l'Infanterie ou Traite des Legions, par le					
Marechal Comte la Saxe	Oct.	1	1		
Memoires du Reveries de Guerre parle meme	Oct.	1	1		
Memoires du Duc de Villars	Oct.	3	1		
Machiavel Histoire de Florence		1	1		
Memoires secrettes de la [f. 40 ^r] Guerre d' Hongrie par					
par [!] Schmettan	Oct.	1	1		
Memoires du Marechal de Tourville	Oct.	3			1
Memoires de Montecuculi	Oct.	1	1		
Memoires de Bervik	Oct.	2	1		
Memoires de Philippe de Comines	Fol.	1	1		
Memoires de Christine Reine de Suede	Quart.	2	1		
Memoires Historiques et Geographiques Sur la Valachie	Oct.	1	1		
Memoires Politiques Conservants la Guerre	Oct.	1	1		
Memoires de Sully	Oct.	8	1		
Memoires de Roger Rabutin	Oct.	3	1		
Memoires de <i>Madmaselle</i> de Montpausier	Oct.	8	1		
Memoires de <i>Missionaire</i> Sydnei Bidulpe	Oct.	5			1
[f. 40 ^v] Memoires de la Baronne de Hateinble	Duod.	1			1
Memoire d'un honnete homme	Oct.	1			1
Memoires sur la Russie par Manstein	Oct.	1	1		
Memoires pour Servir à l'Histoire de la Maison de Bran-					
denburg	Oct.	1			1
Memoires et Aventures d'un homme de Qualité	Oct.	2	1		
Mausoleum Regni Apostolici, Regum et Ducum	Fol.	1			1
Mellen Nummi Regni Hungarici	Quart.	1			1
Moshemii Institutionum <i>Historiæ Ecclesiæ</i>	Quart.	1			1
Merula de Gallorum Cisalbinorum Antiquitate	Quart.	1	1		
Musanti Tabulæ Chro[f. 41 ^r]nologicæ, quæ Sacra-Po-					
litica, Bellica etc. Complectuntur	Quart.	1			1
Mineralogia Transylvaniæ	Oct.	1			1
Memorabilia Budæ	Oct.	1			1
Magnorum Obligatio	Oct.	1			1
Monita Christianæ Politicæ	Oct.	1			1
Manlius Torquatus Severinus	Oct.	1			1
Merlohorstý Paradisus Animæ	Oct.	1			1
Metamorphosis Hungariæ	Duod.	1	1		
Mundi Sphæra Ioannis de Sacro busto Liber rarissimus					
Anni 1491.	Quart.	1	1		1
Montfaucon les Antiquités	Fol.	10	1		
[Montfaucon] Antiquitates [f. 41 ^v] Græcæ et Romanæ	Fol.	1	1		
Marsigli l'Etat militaire de l'Empire Ottoman	Fol.	1	1		
Muschenbrok Essais de la Physique	Quart.	1	1		
Manifestes de la Pologne	Quart.	1			1
Marmontel les Contes moreaux	Oct.	3	1		
[Marmontel] les Incas	Oct.	2	1		
M	Editio	Tomi	Exstant	Exstant	
			Viennæ	Futokini	
Machiavel l'Art de la Guerre	Oct.	1			1
La Monogamie	Oct.	3			1
La Mexique Conquis					
Montesquieu la Grandeur et la Decadence de Romæ	Oct.	1	1		
[Montesquieu] L'Esprit des Loix	Oct.	3	1		

[f. 42 ^r] Le Militaire en Solitude ou le Philosophe Chretien	Oct.	1	1	
Morliere, le Fatalisme	Oct.	1	1	
Le Monde naissant, ou la Creation	Oct.	1	1	
Mahis la Verité de la Religion Chretienne provocé par l'Ecriture Sainte	Oct.	1	1	
Mathioli Andreæ Kreüter-Buch	Fol.	1		1
Methode unauflöslische Molten [?] und Bütte zu machen	Oct.	1	1	
Motiva für die Römisch-Chatolische Religoin	Oct.	1	1	
Merckwürdigkeiten einen Kosakischen Persohn	Oct.	1	1	
Mutz Psalmen Davids	Oct.	1		1
[f. 42 ^v] Molnár az Anya Szent egy háznak Történeti	Oct.	2		1
[Molnár] Épuletek	Oct.	1		1
Mehes Kert	Oct.	1		1
Marsilii Ficini Plotinus. Editio Princeps rarissimus Anni 1492. ⁵⁴	Folio	1	1	
Marha Veszélrül való Könyv	8 ^o .	1	1	
Manu Scriptum über des Türkische Reich von Sumerer 1784.	Folio	1	1	
Manu Scriptum von Wisenfeld, etwas allen Ständen je- dem alter, und Geschichte nützlich, einer Großen Reiche der Menschen unnd beff[e]rlich jederman erga[n]tzlich, und unter Haltlich, denen letztern fürsterlich und zur Strotzte, der Tugend zur auf neunterung und Belohnung so lang die Weltehn wird. Von der Censur in Vienn mit dem ausdruck approbirt: imprimatur ea lege, ut in operis fronte genninum Compareat auctoris nomen. Die 15 ^a Martii [1]783. Hoffinger Leaset, welches ich aber in uni- versali M. S. gekauft Habe.		1	1	
[f. 43 ^r] Mori Thomæ Opera Omnia 1535.	Folio	1	1	
Mayer de Pontificis Romani Electione	4 ^{to}	1	1	
Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Re- gni Apostolici Regum, et Primorum Militantis Hunga- riæ Ducum	8 ^o .	1	1	
Mahometisme (:Lalertitude des Preuves du:) an Examen de Principes d'ineredulite repondes dans les divers ouv- rages du Philosophe Hakim en Forme de Lettres		2	1	
Maximes et Reflexions morales du Duc de la Roche- foucauld	12 ^o .	1	1	
Mirabeau Doutes Sur la liberté de l'Escant	4 ^o .	1	1	
Mes Pensées	12 ^o .	1	1	
Marsigli. La Hongrie, et le Danube en XXXI. Cartes	Folio	1	1	
Machiavelli Florentini Princeps una cum Vindicis Con- tra Tyrannos Stephan Iunio Ornto Celta Authore 1643. Liber adeo rarus	12 ^o .	1	1	
Marsigli Histoire Phÿsique de la Mer	Fol.	1	1	
M	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Montesquieu Ses Eöuvres	8 ^o	4	1	
Magnetisme animal par Mes mex	4 ^o Min.	1	1	
[f. 43 ^v] Merulæ Cosmographiæ	12	1	1	
Mirabeau Lettre au Roy de Prusse Frederic Guillaume II.	8 ^o .	1	1	
Mentschen erkäntniß		1	1	

⁵⁴ Ettől a tételtől az N-betűs könyvek listájáig a címeket Hadik sk. írta.

Moyens Contre les Incendes		1	1		
Memorabilia de Templo, ac Turri ad S. Stephanum Viennæ Austiræ		1	1		
Memoires pour Servir a l'Histoire de la Vertu		3	1		
Memoires de Tavanès Marschal de France Admiral des Mers de Levant, Gouverneur de Provence	Folio	1	1		
[f. 44 ^r] N	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini	
Numismata Aerea Iperatorum per Vaillant	Fol.	1	1		
Numismata Græca per eundem	Fol.	1	1		
Numismata Imperatorum Romanorum per Mediobarone Biragum	Fol.	1	1		
Numismata Cimelii Austriaci Vindobonensis	Fol.	1	1		
Numismata	Fol.	1			1
Numo φηλόλασιον Schulzianum	Oct.	1			1
Nordensis Reißer durch Egýbten und Nubien		1	1		
Nogarols Leonardi Prothonotary Apostolici de Mundi-Æternitate. Liber rarissimus Anni 1086. [!]	Fol.	1	1		
Notitia Regni Bohemiæ	Fol.	1	1		
[f. 44 ^v] Naufrage de Viand	Oct.	3	3		
Nieuventes de l'Existence de Dieu	Quart.	1			1
Les Nuits Angloises	Oct.	4	1		
Nienport	Oct.	1			1
Die Natur der Kriege von Maýer	Oct.	1			1
Nonotte Philosophisches Lexicon der Religion		2	1		
Neuman Postalorum, & Regum Nummi Veteres inediti	4 ^{to}	1	1		
Necker de l'administration des Finances ⁵⁵	8 ^o .	3	1		
Nummaria Rei Utilitas		1	1		
De Nummis Dissertatio		1	1		
De Nummo Appendicula		1	1		
[f. 46 ^r] O	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini	
Onosandri de Re militari et Valtrini Romani de Militia Romanorum	Oct.	1	1		
Onosander et Basilii Imperatori Exhortationes LXVI. cum Ferrandi Diaconi Carthaginensis Regulii VII. Ducis Religioso observandis. Editio 1599.	Quart.	1	1		
Oldradi opera Iuridica de 1472. rarissimus Liber	Fol.	1	1		
Ocellus Lucanus Timée et Lettres d'Aristote	Quart.	1	1		
Observations sur la Religion, les Loix, le Gouvernement, et les Mœurs des Turques	Oct.	1	1		
Oenores du Cardinal de Retz	Oct.	4			1
Oenores de Guý de Iolý	Oct.	3			1
O	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini	
Oenores de Pope	Oct.	8			1
[f. 46 ^v] Oenores de Vergires	Oct.	1			1
Oenores de Madame Ville-Dien	Oct.	12			1
Österreichischer Loben Ganzl oder Käsßelische Victoire	Fol.	1	1		
Oeconomische Abhandlung	Oct.	1	1		

⁵⁵ Ettől a tételtől az O-betűs könyvek listájáig a címekeket Hadik sk. írta.

Ovidii Nasonis Opera	Oct.	1		1
Origenes Contra Celsum Liber Editionis rarissimæ Anni 1481. ⁵⁶	Folio	1	1	
Oevres de St. Therese traduits par Arnauld d'Andilly 1670.		1	1	
Novus Orbis Regionum, ac Insularum, veteribus incognitarum una cum Tabula Cosmographica etc. 1532. rarissimus		1	1	
Ortelius Historische Beschreibung aller Emporungen, Belagerungen, Schlachten etc. Welche von Anno 1395. biß 1603. fürgefalle	4 ^o .	1	1	
Olahi Hungaria & Atila		1	1	
Origines Hungariæ per Otrókocsi	8 ^o .	1	1	
Olympiæ Fulisæ Moratæ Foeminæ doctissimæ ac plane Ordinæ opera omnia 1570.		1	1	
Ossat (:de:) Ses lettres.	4 ^o .	1	1	
[f. 47 ^r] Oeuvres posthumes de Frederic II.	8 ^a Maj.	15	1	
[f. 48^r] P	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Puffendorf de Rebus Suedicis	Fol.	1	1	
Pausaniæ accurata Graeciae Descriptio	Fol.	1	1	
Plinii Secundi Iunior Epistolæ per Philipum Beroaldum Correctæ 1498.				
Philo	Fol.	2	1	
Petrarchee Opera. Editio 1492.		1	1	
Praÿ Annales Hunnorum	Fol.	1		1
[Praÿ] Annales Regum Hungariae	Fol.	5		1
[Praÿ] Vita S. Elisabetæ, et Beati Margarethæ	Quart.	1		
[Praÿ] Epistolæ	Oct.	1		1
Pallas Reiß durch verschidene Russische Provintzen		3	1	
Plautus 1495. ⁵⁷	4 ^o .	1	1	
[f. 48 ^v] Pcitners Bergwercks Geschichte		1	1	
Plutarchus	Quart.	5	1	
[Plutarchus] Opera moralia et Philosophica	Oct.	2	1	
Portæ Villæ Ioannis Opera	Quart.	1	1	
Palingenii Zodiacus Vitæ	Oct.	1	1	
Patarol Series Augustorum	Oct.	1	1	
Polingen Vitæ	Oct.	1		1
Pannonia Veterum Monumenta	Oct.	1		1
Poliacni Stratagemata	Oct.	1		1
Philotea	Oct.	1		1
Petiti Dissertatio de Amazonibus	Duod.	1	1	
P	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini
Peregrini Philosophi Itinerarium	Duod.	1	1	
[f. 49 ^r] Psalmorum Davidis Liber rarissimus Antonis Anni 1556.	Oct.	1	1	
Plinius Secundus de naturali Historia 1496. rarus	Fol.	1	1	
Plinii Iuniori ad Trajanum Epistolæ 1502.	Quart.	1	1	
Passagier l'Art de la Guerre	Fol.	1	1	

⁵⁶ Ettől a tételtől a P-betűs könyvek listájáig a címetket Hadik sk. írta.

⁵⁷ A mű Hadik sk. lapalji betoldása.

Petrification (:Traité de:) par Bousget	Oct.	1	1		
Principes Fondementaux de Fortifications	Quart.	1	1		
Philosophie de la Nature	Oct.	3	1		
Pyrthonisme de l'Eglise Romain	12 ^o Maj.	1	1		
Pensés Diverses Contre le Système des Materialistes	Oct.	1	1		
Le Peuple instruit ou les Aliances de la Nation [f. 49 ^v]					
Angloise	Oct.	1	1		
Plans des Palais de Sans Souci avec la Description	Oct.	1	1		
Population de l'Amerique	Oct.	5	1		
Pensées Sur la Religion par Houbignant	Oct.	1	1		
Le Genie de Petrarque		1	1		
Principes (:les Oraisi:) de la Langue Angloise	Oct.	1	1		
Petite Guerre	Oct.	1			1
Pelletier von den Liebe des Nächsten		1	1		
Pamela, ou la Vertu recompensée	Oct.	8			1
Pot aux Roses		1	1		
Le Philosophe Anglois	Oct.	7			1
Platonis Opera per Marsiglium 1491. Rarus ⁵⁸	Fol.	1	1		
[f. 50 ^r] Politique Chretienne	Oct.	1			1
Le Philosophe Sans Souci	Oct.	1			1
Philosophie nouvelle de Bon Sens	Oct.	1			1
Portrait d'une Femme honnête	Oct.	1			1
Pougelet du Tonerre	Oct.	1			1
Politique des Persones de Qualité	Oct.	1			1
Mes Pensées	12 ^o .	1			1
Poch Historische Tabelle	Fol.	1			1
Pferde Lernen (:Vollkommener:)	Quart.	1	1		
Preüsisches Schema	Oct.	1			1
Pitresques Voyages de l'Italie ⁵⁹	Fol.	2	2		
[Pitresques] Tableaux de la Suisse	Fol.	2	2		
[Pitresques] Voyages de la Grece					
Patinus Imperatorum Romanorum Numismata	Fol.	1	1		
Pascal Ses Pensées	12 ^o .	2	1		
De Primatu Romani Pontificis	8 ^o .	1	1		
[f. 50 ^v] Ptolomæi Claudii Geographia	Folio	1	1		
Pannonicum Bellum, cumqve Arcis Szigethi expugnatione, una cum Epitome illarum rerum, qvæ in Europa in Siginores gestæ sunt, præsertim de Belgarum motibus ab Anno LXIII usque ad LXXIII. Rarus	8 ^o .	1	1		
Pontificum Romanorum Series cum reflectionibus Historicis Contra Hübnerum, aliosqve Lutheranos per Kolb S. I.	4 ^o .	1	1		
Præ Adamitæ	12 ^o .	1			
P	Editio	Tomi	Exstant Viennæ	Exstant Futokini	
Philosophia Arabum ⁶⁰	8 ^o .	1	1		
Palatium Regni Hungariæ		1	1		
Prætores Bellici Cassonæ Simul et Superioris Hungariæ		1	1		
Panstiegl Hernacht und Glaubens Sätze von erkünntnis Gottes der Natur[...] und wahren erbahrten Christli-					

⁵⁸ Hadik sk. lapalji betoldása.

⁵⁹ Ettől a tételtől a Q-betűs könyvig a címetket Hadik sk. írta.

⁶⁰ Ez után egy átsatírozott, olvashatatlan mű következik.

chen Religion, wider die unglaubigen	8 ^a Maj.	1	3	
Pétzeli Meséi		1	1	
[Pétzeli] Henria		1	1	
[Pétzeli] Zayr Tragedia		1	1	
Platina de Vitis, ac Gestis Pontificum	12 ^o .	1	1	
Petrarchæ Trost	Folio	1	1	
[f. 51 ^v] Q	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Quiney l'Art de la Guerre		1		
[f. 52 ^v] R	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Rudimentum Novitionum. Liber rarissimus	Fol.	1	1	
Roo Annales Austriaci	Fol.	1	1	
Réva (:Petri:) Centuriæ Regni Hungariæ	Fol.	1		1
[Révai] Commentarius sacra Corona	Quart.	1		1
Ragoczi Francisci Edicta	Fol.	1		1
Rempseri Meterologia	Fol.	1		1
Ratio Educationis, totiusque rei litterariæ per Regnum Hungariæ	Quart.		1	
Respublica Tenediorum	Oct.	1	1	
Romæ (:de Urbe:)	Quart.	1		1
Respublica Romana	Oct.	1		1
Restes de l'Ancienne Rome	Fol.	1	1	
Receuil de phisicurs [f. 53 ^r] Auteurs Tactiques traduit en Francois	Fol.	1	1	
Receuil des Estempes du Duc de Choiseul	Quart.	1	1	
Receuil d'Antiquité Etrusques, Grèques et Romaines	Quart.	1	1	
Refflexions Militaires et politiques de Santa Cruz	Oct.	11	1	
Rauten Trauch Biographie Marie Therese		1	1	
Refflexions Sentences et Maximes morales	Oct.	1		1
Refflexions sur les Affaires presentes	Oct.	1		1
Rozelli l'infortuné Napolitain		2		1
Rosos Dissertatio Iuris publici universalis de interna Rerum publicarum Securitate		1	1	
[f. 53 ^v] Religion (:la veritable:)	Oct.	2		1
De la Religion par un Homme du Monde		4	1	
Richard, la Defence de la Religion	Oct.	1	1	
Rollin	Oct.	13		1
Relation de la Captivité d'Aranda	Oct.	1	1	
Rabiqueau le Spectacle du Jeu Elementaire	Oct.	1	1	
Rousseau J. J. (:les Confessiones de:)		2	1	
Rousseau J. J. selbst geschrieben		1	1	
R	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Ritterliche Kreüter-Kunst	Fol.	1		1
Rabners-Satiren	Oct.	2		1
Revelationes <i>Heilige</i> Brigittæ Hildegardis et Elizabethæ ⁶¹	Fol.	1	1	
Revolution des Erdkreises 1785.	8 ^o .	1	1	
Ripperda Herzogs Begebenheitn		1	1	

⁶¹ Ettől a tételtől az S-betűs könyvekig a címetek Hadik sk. írta.

Roma Subterranea	12 ^o .	1	1		
[f. 54 ^v] Rattkaÿ memoria, Regum & Banorum Regno- rum Dalmatiæ, Croatiae, Sclavoniæ, ab origine usque ad Annum 1652.	4 ^o .	1	1		
Ramus de Militia C. Iulii Caesaris	8 ^o .	1	1		
Ramus idem in 14. Libros Metaphÿsicos Aristotelis to- tidem libris pugnans		1	1		
Regum Veterum Numismatae	4 ^o .	1	1		
Relation de la Captivité du <i>Seigneur</i> Monette	8 ^o .	1	1		
Reise Beschreibung Strausens, durch Griechenland, Mos- cau, Tartereÿ, Ostindien, und andern Tehÿle der Welt	Folio	1	1		
Reflexions Sur le Caractera et les talens Militaires de Charles XII. par Frederic II. Roi de Prusse					
Romanæ Antiquitates Bonsardi Inscriptiones, & Monu- menta ⁶²		2	1		
Recueil des Repräsentationis des Paÿs Bas	4 ^o Min.	11	1		
[f. 55 ^r] S					
	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Salengre Thesaurus Antiquitatum Romanorum	Fol.	3	1		
Senecae Opera omnia	Fol.	1	1		
Szeredai Praxis Iuridica	Fol.	1		1	
Sacra Concilia Ecclesiae Hungariae	Fol.	2		1	
Svetonii Tranquilli Vita XII. Cæsarum 1469.	Quart.	1	1		
Schmid, Imperatores Ottomanici	Fol.	1		1	
Schaeffe[r]us Ruinae Pannoniae	Quart.	1		1	
Sturms Morgen Stunde		1	1		
Salamandrologia	Quart.	1	1		
Solini Cai Iulii Rerum memorabilium Colectaneæ. 1491. rarissimus		1	1		
[f. 55 ^v] Stobaci Petrefactorum Numismatum, et Anti- quitatum Historia	Quart.	1	1		
Salesÿ Sermones Familiares	Oct.	1		1	
Szegedi tripartitum Iuris Hungarici Tÿrocinium	Oct.	1	1		
Salomon Ptolomæus	Oct.	1		1	
Science de Medailles	Oct.	2	1		
Saint Germain Memoires		1	1		
Science des Personnes de Cour	Oct.	10		1	
Science de Cour	Oct.	4		1	
Siecle de Louis XIV.	Oct.	4	1		
Salasar l'Art de se tranquiliser	Oct.	1	1		
Socrate Rustique	Oct.	1		1	
Spectacle de la Nature	Oct.	8		1	
S	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
[f. 56 ^r] Seligmanus, Samlung Ausländischer Vogel	Fol.		1		
Schirachs Lineen Schwären	Quart.	1	1		
Sammlung nutzlicher Unterrichte in Hertzogthum Krain	Quart.	2	1		
Siebenbürgen (:das Königliche:)	Quart.	1		1	
Siebenbürgische Chronikel	Quart.	1		1	
Schmeizels Erklärung Siebenbürgischen Muntze	Quart.	1		1	
Stahlin, Jahrbuch der Russischen Regenten	Oct.	1	1		

⁶² Hadik sk. megjegyzése: *Tomus I^{mus} Deest.*

Störk, Unterricht für die Land- und Feld-Wund-Ärzten	Oct.	2	1		
Schlettwein, die wichtigste Angelegenheit für das Publicum, oder die natürliche Ordnung in der Politique	Oct.	1	1		
Idem Grundsetze der Politische Oeconomie der Staaten		1	1		
[f. 56 ^v] Sängerin (die Schöne:)	Oct.	1	1		
Sauri Geschichte des Erdbodens		1	1		
Schwedische Abhandlungn	Oct.	11	1		
Sirachs Wald-Lineen-Zucht		1		1	
Sammlung von Muscheln	Oct.	1		1	
Scanderbeg	Oct.	2		1	
Strache eines ferünftigen Mannes	Oct.	1		1	
Stand der Ehre	Oct.	1		1	
Samlung neue von Versuchen und Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig	Quart.	1	1		
Symoneta, Historia Persecutionum Christianarum, et Pontificum 1492. Rarissimus ⁶³	Fol.	1	1		
Salagius de Statu Ecclesiae Pannonicae	4 ^o .	4	1		
Sonnenfels Geschäfts Still	8 ^o .	1	1		
[f. 57 ^r] <Sonnenfels Geschäftsstill	8 ^o .	1	1>		
Speculum Vitae Aulicae	12 ^o .	1	1		
Statuten der Iosephinischen Medicinisch-Chirurgischen Akademie	4 ^o .	1	1		
Stellis (:de:) Marinis Linckii liber Singularis	Fol.	1	1		
Schosulan a vizben holt, fel akasztot, meg fulladt, meg fagyot, és hévségben el ájult, és a menykötül üttetet szerencsétlen felebaráttyának Segétségérül Tolnay János fordítása	4 ^o .	1	1		
Schlesische drey <Feldzüge> Kriege von 26. Haupt Schlachten, und Geschichte in dem, Feldzügen von 1741-42-44-45-56-57-58-59-60-61-62- mithin in II. Feldt gegen nebst der Zeugvertafel der Schlachten, und Gefechten durch Müller Königreichsten Ingeneur Major 1785.		1	1		
Stoll Aphorismi de Cognoscendis, et curandis Febribus		1	1		
Strahlenbergs Krisen in Rusland, Siberien, und der Großen Tartarey		1	1		
Scheütznern Itinera Alpica		1	1		
<Schmidts> Geschichte von Bosnien und Rama Schmecklers	Min.	1	1		
Solitudo, Sive Vitae Foeminarum Anachoretarum	Min.	1	1		
Septem petitiones Orationis Dominicae	Fol.	1	1		
[f. 57 ^v] Synessii et Gregorii Nysseni Epistolae	8 ^o .	1	1		
Schuberts Öconomisch-Kameralistische Schriften		2	1		
Schmeltzeli Commentario de Coronis	4 ^o .	1	1		
<Schniti> Schmiti opuscula Turcica	8 ^o .	1	1		
Schefferi Lapponia	4 ^o .	1	1		
S	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini	
Symbola Divina, et Humana Pontificum, Imperatorum, Regum Iacobi Typotii	Fol.	3	1		
Saxoniae Ducum Effigies		1	1		
De Scorpione		1	1		
De Serpentibus		1	1		
Svvedenburg les merveilles du Ciel, & de la Terre	4 ^o Min.	2	1		

⁶³ Ettől a tételtől a T-betűs könyvekig a címekeket Hadik sk. írta.

[f. 58 ^r] T	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Thucydides de Bello Peloponesiaco	Fol.	1	1	
Thurocz Ioannis Chronica Hungarorum	Quart.	1		1
Tiedens Abend-Stunden		1	1	
Timon Imago antiquæ et novæ Hungariæ	Oct.	1	1	
Taciti Opera	Oct.	2	1	
Turtelini Prælectiones	Oct.	1		1
Thomas à Kempis	Quart.	1	1	
Toppeltinus Origines et Occasus Transylvanorum		1	1	
Divi Thomæ Aquinatis Operum omnium Tabula Editionis 1480. Liber rarissimus, Petri Pergomi Opus	Fol.	1	1	
Divi Thomæ Commentaria in Epistolas Divi Pauli 1481.		1	1	
Temple des Muses avec Etampes	Fol.	1		1
[f. 58 ^v] Traité de la Composition de Vornis	Oct.	1	1	
Traité Historique et Dogmatique de la vrai Religion par l'Abbé Bergier	12 ^{mo}	12	1	
Tactique des Turques	Oct.	1	1	
Traité de la Circulation du Crédit	Oct.	1	1	
Terrasson, la Philosophie applicable â tous les Objects	Oct.	1	1	
Tasso, Ierusalem de livré	Oct.	1		1
Theologie des Insectes	Oct.	1		1
Turretin de la Religion Chretienne	Oct.	1		1
Tom – Jones	Oct.	4		1
Testament Politique de Charles de Lorraine	Oct.	1		1
Tabernæ Montani Handbuch	Fol.	1		1
[f. 59 ^r] Turpin und le Fevre Bewegungen eines Heers	Quart.	1	1	
Todes Gedancken	Fol.	1		1
Ferwils (:Freülein:) Geschichte	Oct.	2	1	
Turpin Essai Sur l'Art de la Guerre ⁶⁴	4 ^o Maj.	2	1	
Turpin, Commentaires Sur les Memoires de Montecuculi	8 ^o Maj.	3	1	
Tott, Memoires Sur les Turcs, & Tartares 1785.	8 ^o Maj.	3	1	
Tertullianus Cum explicationibus et notis Ludovici de la Cerda. 1630.	Folio	1	1	
Turoczi ex S. I. Ungaria Suis cum Religionibus, Coeterisque terræ Dotibus Reges item Ungariæ cum accurata Singulorum Genealogia Compendio dati	Folio	1		
Theologie Astronomiqve par Derham	8 ^o .	1	1	
Theologie et Phÿsique par le mam		1	1	
Turcicæ Lingvæ Institutiones Curante Adamo Francisco Kollar	4 ^o .	2	1	
Traité de la Construction des Chemins	8 ^o .	1	1	
Traité de <rendre> moyens de rendre les rivières navigables		1	1	
T	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Titus Tabulæ Primi mobilis	4 ^o .	1	1	
Traite Politique, et œconomique	8 ^o .	1	1	
Traité Œconomique et Phÿsique du <...> [...]		3	1	
[f. 59 ^v] Turris S. Stephani & Templi memorabilæ	8 ^o .	1	1	
[f. 60 ^r] U	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini

⁶⁴ Ettől a tételtől az U-betűs könyvekig a címetek Hadik sk. írta.

Unterberger Anfangs-Gründe der Mathematique	Quart.	2	1	
Von der Verwandlung der Dominien in Bauer-Güter	Quart.	1	1	
Von dem Verbrechen und Straffen	Oct.	1		1
Ursini de Zoroastre Bactriano, ⁶⁵ Hermete Trismegisto Sanchiomatone Phoenicio: cum Spicilegio Christophori Arnoldi		1	1	
Unterricht vor den Baadensischen Land Mann zur Benutzung der 4. Verneuheten Futter Kräuter ⁶⁶	8 ^o .	1	1	
[f. 62 ^r] V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Vestphalen Monumenta Rerum Germanicarum, Cimbricarum, et Megapolensium	Fol.	2	1	
Vertenhager, de Rebus Publicis Hanseaticis	Fol.	1	1	
S. Virgilii Maronis Codex antiquissimus	Quart.	1	1	
Vielandts Poetische Schriften		3	3	
Velius de Bello Pannonico	Qart.	1		1
Vita Scanderbegii	Quart.	1	1	
Vignoli de Columna Antonini Dissertatio	Quart.	1		1
Weboczi Decreta Regni Hungariae	Oct.	1		1
Varro Mare: Terentius 1483.	Fol.	1	1	
Walerius maximus	Oct.	1		1
Vegetius et alii Authores de Re militari	Quart.	1	1	
Vellejus Paternulus	Oct.	1	1	
[f. 62 ^v] Vaillont, Historia Parthorum	Oct.	2		1
Vie des plus Jameux Peintres		4	1	
Vies de Peres des Deserts d'Orient par Michel Ange Marin		9	1	
De la Verité de la Religion Chretienne l'Inesodule Con- vaineu		1	1	
Vie Privée de Louis XV.		1	1	
Vie de l'Empereur Iulien	Oct.	1	1	
Vie de Michel l'Hopital Chancelier de France	Oct.	1	1	
Les Vies des Hommes et Femmes illustres de l'Italie	Oct.	2	1	
Vie du Cardinal de Richelieu	Oct.	2	1	
Vie de Cronwell	Oct.	2	1	
Vie de Crotius	Oct.	2		1
[f. 63 ^r] Vie de Sixte V.	Oct.	1		1
Vie de Cesar Borgia	Oct.	1		1
Vie de Palafox	Oct.	1		1
Vie Rustique	Oct.	1		1
Wocabulaire Universel latin Francois	Oct.	1	1	
V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Variétés Philosophiques et littéraires	Oct.	1	1	
Vicissitudes de la Fortune	Oct.	2	1	
Woltaire Ocurres Complettes	Oct.	25		1
[Voltaire] Ocuvs	Oct.	5		1
[Voltaire] Abrégé de l'Histoire	Oct.	2		1
[Voltaire] peint par lui meme		1	1	
[Voltaire] (:les Erreurs de:)	Oct.	2		1
[Voltaire] de Retour des Ombres	Oct.	1	1	

⁶⁵ Helyesen: *Bastriano*.

⁶⁶ Az utolsó két tételt Hadik sk. írta. Ezt követően a 61^v folio kitöltetlen.

[f. 63 ^v] Wegeque	Oct.	1	1	
Woie de la Nature	Oct.	1		1
Wilkes (:Miss Jauný:)	Oct.	1		1
Wolfens Politique	Oct.	1		1
[Wolfens] Natur und Völcken Recht	Oct.	1		1
Wallhausen Kriegs Kunst zu Fuß	Fol.	1	1	
[Wallhausen] Romanische deto und Fl. Vegetius in ei- nem Land	Fol.	1	1	
Viegand Hauß-Wirtschafts-Kallender	Oct.	1	1	
Aus Wohlthätigen Weltweisen Moralische Philosophie	Oct.	1	1	
Waggen Kallender	Oct.	1		1
Württembergische Land-Ordnung	Oct.	1		1
[Württembergische] Geschell Ordnung	Oct.	1		1
[f. 64 ^r] Württembergische verschiedene Vorschläg	Oct.	1		1
Deto, verschiedene Verschiedene Ordnungen	Oct.	1		1
Wollstein, Anmerkungen über die Viech-Sache		1	1	
Walchs neünsten Religions-Geschichte		8	1	
Veterani Denckwürdigkeiten von 1683. bis 1694.		1	1	
Warneri Remarques sur le Militaire des Turques et des Russes		1	1	
Wallhausens Vegetius	Fol.	1	1	
Vasseur Sieur de Beauplan, Beschreibung der Ukraine, der Krim, und deren Einwohnen, herausgegeben von Moeller	Oct.	1	1	
<u>Voyageurs.</u>				
Voyage de Corneille de Brun	Fol.	1	1	
Voyage de Mandelslow	Fol.	2	1	
[f. 64 ^v] Voyage au tour du Monde par Auson	Quart.	1		1
Woyage de la nouvelle Gimiée par Sonnerat ⁶⁷	Quart.	1	1	
Voyage de l' Amerique	Quart.	2	1	
Voyage en Californie par la Chappe d'En-Anterouche	Quart.	1	1	
Voyage en Sicile et à la Grece	Oct.	1	1	
Voyage aux Isles de l' Amerique par Labat	Quart.	2	1	
Voyage autour du Monde par la Fregatte la Boudense l'an [17]66. [17]67. [17]68. [17]69.	Oct.	2	1	
Supplement à ce Voyage	Oct.	1	1	
Voyage dans l'Hemispheré Meridional	Oct.	4	1	
Voyage de Paul Lucas au Levant	Oct.	4	1	
Du meme Voyage 1714.		2	1	
Voyages, & Decouvertes faites par les Russes le long de la Cote de la mer Glaciale et Sur l'Ocean Oriental, tant vers le Leonpan, et l' Amerique par Müller ⁶⁸		2	1	
V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
[f. 65 ^r] Voyage aux Iudes Occidentales par Bossu	Oct.	1	1	
Le Voyageur Amæricain		1	1	
Voyage Historique	Oct.	2		1
Nouveau Voyage au Sud		1	1	
Voyage autour du Mond par Des-Cartes	Oct.	1		1
Voyage d'Eilis	Oct.	1		1
Voyage en Siberie	Oct.	2		1

⁶⁷ Hadik sk. megjegyzése: 12. f.

⁶⁸ A tétel Hadik sk. lapalji betoldása.

Voyage à la Meredie Sud	Oct.	1		1
Voyage Mineralogique par Collini ⁶⁹	Oct.	1	1	
Voyage au Tour du Monde, et vers les deux Poles par Terre, et par Mer par Mr. de Pages avec un Atlas Separi in Folio pour Servir des eclairssements pour tete Voyage		2	1	
Voyages de Niebuhr en Arabie ⁷⁰	4 ^{to} .	2	1	
Description de l'Arabic týré des Voyages dites Cÿ dersus du meme		1	1	
Voyage aux Indes Orientales, et a la Chine depuis l'Anno 1774. jusque 1781. par Sonerat	4 ^{to} . Min.	3	1	
[f. 65 ^v] Sammlung allen Reise-Beschreibungen	Quart.			1
Reise nach Mequincz von Stuart	Quart.	1	1	
Scharos Reisen	Quart.	1	1	
Linnés Reisen durch einige Schwedische Provintzen	Quart.	2	1	
Reiße durch Ißland	Quart.	2	1	
Hawkeswort Für Reisen in Sud-Meeren	Quart.	3	1	
Störsters Reise um die Welt	Quart.	1	1	
Reise nach den Nord-Voól ⁷¹ von Phips	Quart.	1	1	
Reise durch Island von Olaw und Povels	Quart.	2	1	
Nachrichten von Island von Anderson	Quart.	2	1	
Reüsners Japonische Geschichte	Quart.	2	1	
[f. 66 ^r] Ives Reise nach Indien und Persien	Oct.	2	1	
Tournefort Reisen nach der Levante	Oct.	3	1	
Voyage fait par Ordre du Roi Anno 1750. et 1751. dans l'Amerique Septendrionale etc. par Chabert ⁷²	4 ^{to} . Maj.	1	1	
Wollstein die Bücher der Wundartzney der Thiere	8 ^o .	1	1	
Vie du Duc de Ripperda		2	1	
Vie de Tristram Schandi, & ses Opinions		2	1	
Voyage au Pole Australe et au tour du Monde Sur les Vaisseaux du Rois l'Avanture, et la Resolution en 1772, 73, 74, & 75. par Jacques Cook	8 ^o .			
Voyages par le Comodore Bÿron, Caput Carteret, Wallis et Capitaine Cook dans les Vaisseaux le Dauphin le Swallov et l'Endeavis etc.	8 ^o .	4	4	
Wollsteiner Zucht der Kriegs Pferde		1	1	
Vie du Comte Wences las Krevuski		1	1	
Vocabula Rei nummariæ, sondern & mansu rarum Græ- ca, Latina, Hebraica 1556.		1	1	
V	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
[f. 66 ^v] Volstein az barom állatok Sebgyogyetása tu- dományárul Tolnay János fodatása ⁷³	4 ^o . Min.	1	1	
Ejusdem a Pusztai Hadi és Házi Méneseokról per eundem mag[ly]arul		1	1	
Wollstein es Buch von innerliches Kranckheiten der Fallen		1	1	
Woller Samlung der Lesen Rechte		1	1	

⁶⁹ A következő négy tétel Hadik sk. kiegészítése.

⁷⁰ Hadik megjegyzése: 27 f.

⁷¹ Helyesen: *Nord Pôle*.

⁷² Hadik sk. megjegyzése: 6. f. – Ettől a tételtől az X-betűs könyvekig a címetek Hadik sk. írta.

⁷³ Helyesen: *folytatása*.

Wollstein das Buch für Thier artze im Krieg	8 ^o .	1	1	
Vie de Charles V. Duc de Lorraine		1	1	
Virmondts Groß Bottschaft	4 ^o .	1	1	
Voyage d'Italie ⁷⁴	8 ^o .	3	1	

[f. 68 ^r .] X	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Xenpohen ses trois Ouvrages	Oct.	2	1	
[Xenophen] la Cÿropoedie	Oct.	1	1	
Xenophontis Ephesii Ephesiacorum Libri V. de Am- ribus Anthiæ et Abrocomæ ⁷⁵	Quart.	1	1	

[f. 69 ^r .] Y	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
ÿoungs Nacht-Gedancke	Oct.	4		1
[ÿoungs] Ruhm-Begierdn ⁷⁶	Oct.	1		1

[f. 70 ^r .] Z	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Zimmermanns National-Stoltz	8 ^o .	1		
Zrini Miklosnak beszédg[y]e az Ország Gyülekezetiben ⁷⁷	4 ^o .	1	1	
Zvittingeri Specimen Hungariæ Literatæ		1	1	
Zahn Specula Phÿsico-Mathematica Historica Maj. ⁷⁸	Fol. Maj.	2	1	

[f. 71^r.] Supplementum⁷⁹

H	Editio	Tomi	Exstant Viennae	Exstant Futokini
Histoire de l'Empire Ottoman par Ricaut	8 ^o .	3	1	
Histoire du Grand Tamerlan par Sainctÿon	12 ^o .	1	1	
Hollandiæ Zelandiæqve Comites	4 ^o .			
Hÿeronimii S. Opera omnia	Folio	3	1	
Histoire des trois Empereurs des Turcs par Ricaut	8 ^o .	1	1	
Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman par le meme	12 ^o .	1	1	
Histoire des Grands Vizirs. 1676.		1	1	

Supplementum

Histoire de l'Etat præsente de l'Empire Ottoman par Ricaut, traduite de l'Anglois par Briot a Paris 1670.	4 ^{to} .	1	1	
Haßhaltung des Römischen und Ottomanischen Kriegs Hof, und Liebes Intriquen	folio	1	1	
	8 ^o .	1	1	

⁷⁴ A 67^{r-v}. foliók kitöltetlenek.

⁷⁵ A 68^{r-v}. foliók kitöltetlenek.

⁷⁶ A 69^v. folio kitöltetlen.

⁷⁷ Ezt és a további tételeket Hadik sk. írta.

⁷⁸ A 70^v. folió kitöltetlen.

⁷⁹ A Supplementum Hadik sk. kiegészítése.

BÉCSBŐL BUDÁRA

A magyar korona és a nyilvánosság, 1790

„Hogy végre semmi el ne maradjon a ti kívánságaitoknak egészen való teljesedéséből, megparancsoltuk, hogy az ország szent koronája s a többi drágaságok, amelyeket mi darab időkre kincstartó házukba hozattunk volt, most minél hamarébb Budára, a mi királyi várunkba vitessenek, s ott a törvények szerint őriztessenek, aminthogy már parancsolatot is adtunk egy alkalmas helynek arra végre illendőképpen leendő elkészítése felől.”¹ Az idézett sorok II. József elhíresült rendeletéből valók, amellyel a magyar rendek lehetőséget nyertek az 1784 óta a bécsi kincstárban őrzött magyar uralkodói koronának az ország fővárosába, Budára történő visszazállítására. II. József visszavont rendeletei közül – mindenekelőtt a benne rejlő szimbolikus többlet okán – a korabeli magyar közvéleményben leggyorsabban ennek a passzusnak támadt visszhangja. Az akkor összességében már több ezerben mérhető példányszámú magyar, német és latin nyelvű magyarországi sajtótermékek, a *Magyar Kurír*, a *Hadi és más nevezetes történetek*, a *Mindenek gyűjtemény* és nem kevésbé a nevezetes eseményről közvetlenül tudósító *Pressburger Zeitung*, vagy a Budán kiadott, latin nyelvű *Ephemerides Budenses* a megjelenési gyakoriságtól függően szinte napra készen szolgáltatták a korona körüli híreket a publikumnak, amelyek szerencsés esetben néhány nap, de legfeljebb pár hét elteltével célba is értek.

Ahogy az újságok a korona körüli eseményeket tálták, beleillett a kor ünnepeiről szóló tudósítások sorába. A hírek révén – ezt várta a közönség – mindenekelőtt a külsőségek váltak könnyen hozzáférhetővé, az emészthető látvány, az ünnepélyes érkezések és távozások, a be- és kivonulások, a falakra és ablakokra „illuminált”, aktualizált győzelmi jelképek bemutatása, a köszöntő és búcsúztató beszédek, az ünnepi lakomák és az utcai népünnepek, a barokk pompa megannyi kliséje. Ami a korona körül történt, nemcsak politikai, hanem szinte társasági esemény az írott sajtóban. Neves és kevésbé neves személyiségek sora kerülhetett így a közérdeklődés középpontjába amiatt is, mert valamelyikük éppen akkor Pozsonyban, Győrben, Esztergomban vagy Budán tartózkodott és a tudósító valami oknál fogva fontosnak tartotta megemlíteni a nevét. Az egyszerű jelenlét is fontossá emelhette a személyt.

A magasra csapott nemzeti érzelmi hullámokon a korona maga is a látványosság része lett, megbámulható, sőt, a kivételezetteknek megérinthező tárgy. A visszatért korona, vagy ahogy magasztosabban nevezték, a „visszaszerzett drága kincs” ezekben a napokban valójában, bárha csak rövid időre, egyfajta „deszakralizáláson” esett át, amihez a korabeli sajtó, kielégítendő a közönség híréhségét, megfelelő módon asszisztált.² A koronáról szóló tudó-

¹ *Hadi és másnevezetes történetek*, 1790. február 5. 250. o.

² A korona nyilvánosságának kérdéseiről mint aktualizált problémáról legújabban lásd: Radnóti Sándor: Az üvegalmárium. Esettanulmány a magyar korona helyéről. *Beszélő*, III. folyam, VI. évf. (2001.) 11. sz. 38–68 o.; Bodnár-Király Tibor: História és nyilvánosság. A XVIII. század végi szentkorona-diskurzus kontextusai. In: http://tortenelemszak.elte.hu/ajanlok/konferencia/van_a_politikanak_konferencia. print "Van a' politikának és az igazgatás mesterségének is a' maga poezissa, maga ideálja" (A letöltés időpontja: 2010. november 14.) A Diaeta munkacsoport (ELTE BTK) és a Politikai esztörténeti műhely (ELTE ÁJK) tagjainak eddigi

sítások egyszersmind győzelmi híradások is voltak, a sajtó így adta közre a magyar nemesi társadalom triumfálását uralkodója felett, újságonként eltérő hangsúlyokkal, jobbára attól függően, hogy a szerkesztő éppen mennyire egykori jozefinistaként, vagy az új divat szerint, a magyar nemesi mozgalom szemüvegén keresztül látta a történeteket.

Az alább következő írás néhány nap eseménytörténetét rekonstruálja a korabeli sajtó hírányaga alapján. Azt vizsgálja, olykor kommentálva is az eseményeket, vajon mennyire lehetett tájékozott a korabeli magyar közvélemény az 1790 február 18–21. közötti négy napról, a korona utaztatásáról Bécsből Budára.³

Az eseménysor, melyről a korabeli publikum is tudomást szerezhetett, így kezdődött: „József császár die 28. január költi rendelkezésében a törvény folytatásának az elébbeni lábra állását, országgyűlése tartását, addig is pedig a koronának Budára való leszállítását meghatározta, mely szerint a korona Bécsből die 18. febr. József halála előtt két nappal kiindítottatott.”⁴ S most következzenek az események publikus részletei: a hazaszállítás terveit Pálffy Károly magyar kancellár és a két aktuális koronaőr, Keglevits József és Nádasdy Mihály állította össze. A részletekről, az útvonalról, az idősebbik koronaőr (Keglevits) február 11-én számolt be a betegágyán fekvő uralkodónak. Hogy mi történt pontosan az audiencián, arról tételes feljegyzések nem szólnak. Annyi bizonyos, hogy a végleges döntés megszületett a korona Budára történő útbaindításáról, méghozzá az előre eltervezett napon, február 18-án kora délelőtt. A császárnak is voltak e tekintetben parancsai – s Keglevits József ezt megosztotta a nyilvánossággal – úgy rendelkezett, hogy egy kapitány vezetésével négy magyar testőr hadnagy kísérfje a koronát, és legyen velük egy udvari titoknok is. A menet úgy álljon fel, hogy a kapitány és két testőr elöl menjen egy négylovas hintóban. Utánuk egy hatlovas következék, abban legyen a korona és az „ország egyéb drágaságai (klenódiumai), mellette mindig két testőr lovagoljon. A harmadik hintóban a két koronaőr és két kiválasztott titoknok utazzék, legvégül pedig a cselédség, az urakhoz tartozó személyzet, inasok, szolgák. József arról is rendelkezett, hogy az út négy napig tartson,⁵ az első éjszakán a pihenő Köpcsényben legyen, az Eszterházy-

eredményeit bemutató, 2009. szeptember 25-én tartott konferencián elhangzott előadás, amely dolgozat része a szerző e tárgyban készülő munkájának.

³ A korona 1790-es Budára szállításának a sajtó mellett már a közvetlen kortársi történeti munkákban is jelentős visszhangja volt, és az érdeklődés a téma iránt azóta is töretlen. Mindezen munkáknak közös jellemzője, hogy mindegyik a fentebb jelzett újságok hírányagát tekinti forrásnak. Tallózva a témával foglalkozó különböző műfajú írásokban, művekben, a teljesség igénye nélkül: *Decsy Sámuel*: A Magyar Szent Koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak története. Bécs 1792.; *Keresztesi József*: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVII. század végén. Pest, 1868. 196–203. o. Szemelvényes kiadása: *Katona Tamás* (szerk.): A korona kilenc évszázada. Budapest, 1979.; A magyar korona viszonyai II. József korában. *Vasárnapi Újság*, 1867. június 9. 283–285. o.; *Barta János*: A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit. Budapest, 1978.; *Tompos Lilla*: Egy történelmi esemény tükröződése a viseletben. *Folia Historica*, 1998–99. (Magyar nemzeti Múzeum, 2000.) 215–233. o.; *Fazakas László – Hegedűs Ernő – Hannel Sándor*: A Szent Korona őrzése. Budapest, 2002. 107–111. o.

⁴ *Keresztesi*: i.m. 197. o.; *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. február 5. 250. o.

⁵ A Bécs–Buda közötti útra téli viszonyok között, napi 10–11 óra utazási idővel és 60–70 kilométer megtételével számolva, valóban négy napra volt szükség. Nyáron a hivatalos postakocsi járatok az utat feleannyi idő alatt megtették. Joachim C. von Hoffmann szerint természetesen eképpen: „Teljességgel lehetetlen, hogy a posta gyorsabban szolgálja ki az embert, mint ebben az országban (ti. Magyarországon). Gyakran a friss lovak hamarabb be voltak fogva, mint ahogy a kocsit megkenni sikerült, és egyetlenegyszer sem fordult elő – mint nálunk –, hogy azért kellett volna megállnunk, mert nem voltak lovak az állomáson, vagy egyebek. Csak így lehetséges két nap alatt, és pedig reggel 5-től este 9-ig 360 mérföldet megtenni, ennyire van ugyanis

kastélyban, a másodikon Győrben, a győri püspökségen, a harmadikon Esztergomban, az esztergomi káptalannál. Bár a postaút hivatalosan nem érinti Esztergomot, ezt a kitérőt mindenképpen meg kell tenni – szólta a császár meghagyása. A negyedik napon érkezzenek meg Budára; ott a Zsigmond kápolna „egyik jobboldali kerek kápolnácskájában” helyezték el a koronát, a két koronaőr pedig mindaddig ott maradjon a koronával, amíg az őrzőhely tökéletesen és biztonságosan el nem készül.

Meghagyta azt is az uralkodó – olvashatjuk az újság által idézett koronaőri interpretációban –, hogy a korona által érintett Pozsony, Moson, Győr, Komárom, Esztergom és Pest vármegyében „deputátus urak jöjjenek ki a vármegye széléig”, ott pedig, ahol bekvártélyozott katonaság lenne, vagy éppen átvonuló katonasággal találkozának, belőlük is mindig őrséget vagy protokolláris kíséretet biztosítsanak a koronának. A szállítás apró finomságai, a ceremóniális részletek a császárt már nem igazán érdekelték, erről csak annyit mondott, hogy ezt a „gróf uram úgyis jobban tudja”, vagyis a körítés maradt a szervező magyar urak kompetenciája.⁶

A cikk toldalékában (február 16-i dátumozással) „friss” információ szól arról, hogy másnap, vagyis szerdán, délután helyezik a ládába a koronát és a klenódiumokat, 18-án, csütörtökön délelőtt pedig megindul a menet Magyarországra. Jólétesültként még azt is hozzátették, hogy postaállomásonként⁷ 26 ló lesz előre kirendelve, s hogy immár nevesítve vannak az uralkodó által elrendelt „titoknokok” és nemesi testőrök is. A két titoknok Pálffy kancellár megbízható embere, egyik saját gyermeke, József, a másik saját személyi titkára Néveri Elek úr, a kiválasztott testőrök pedig Bátsmegyey Sámuel, Zsigárdi György, Tadeus Stermenszky és Ferdinánd Rédli hadnagy urak.⁸

Az időpontok és tennivalók a továbbiakban az eltervezettekhez igazodtak: 17-én délután Pálffy kancellár a két koronaőrrel és más, Bécsben időző magyar úrral⁹ a kincstartó házba ment: „...ott mindnyájok láttára a koronát, pálcát, arany almát, Szent István palástját s kardját, a Mária Terézia koronázására készült köves karddal együtt az üvegalmáriumból

Buda Bécestől, és én másnap este már ott is voltam.” *Hofmannsegg, Johann Centurius, graf von*: Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Németből ford. és bev. *Berkesi István*. Budapest, 1887. Reprint kiadását használtuk: Pécs, 1988. 21. o.

⁶ *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. február 16. 210. o.

⁷ A rendszeres postajáratokhoz a pihenő és lóváltó állomások kb. 16–18 km-re voltak egymástól.

⁸ A kiválasztott testőrök valamennyien az uralkodó bizalmi emberei – legalábbis előéletük ezt feltételezi. A két tisztt, Soóky János I. testőrőrmester, (katonai rangja őrnagy) és Dóczy József, ugyancsak I. testőrőrmester (katonai rangja: II. kapitány) több hadjáratban és diplomáciai látogatáson is személyi testőre volt Józsefnek. Soókyt II. Lipót is támogatta, 1790-ben alezredessé, egyben testőr alhadnaggyá léptette elő. Lipót halála után kilépett a testőrségtől, 1791 novemberében 29 000 forintért eladta testőr rangját Eszterházy Miklós hercegnek. Dóczy még polgári származásának született, a család csak 1765-ben nyert nemességet. Megbízható ember, József uralkodása alatt egyike a négy „első futárnak”, testőr karrierje, mondhatni, utána töretlen. Tagja a Budára küldött nádori testőrkülönítménynek. Mint későbbiekben is megbízható ember 1795-ben ő vezette a kivégzését gyilkosságért elítélt két testőr társának, Ordódy Györgynek és Csemez Jánosnak. *Hellebronth Árpád*: A magyar testőrség névkönyve. Budapest, 1941. Soókyról: 334. o.; Dóczyról: 131. o.

⁹ Az *Ephemerides Budenses* című latin nyelvű lap név szerint is megnevezte az urakat, így summázva az esemény záró mozzanatát: „Hic ea serie omnia numerantur pout nos superiores recensimus, tum Nominum subscriptiones sequuntur hoc modo... Quae omnia sic acta testantur infrascripti...” Következnek az aláírók: Batthyány József hercegprímás, Kolonics László kalocsai püspök, Zichy Károly országbíró, Végh Péter tárnokmester, Ürményi József királyi perszonális, Illésházy János Trencsén és Liptó főispánja, Sztáray Mihály szabolcsi főispán, Skerletz Miklós zágrábi főispán, Orczy László abaúji főispán, Szily József Pest megyei alispán Marics Tamás Fejér megyei alispán, Péchy Imre Bihar vármegyei viceispán és Margalics János kúriai bíró.

kivétette, régi ládájokba rakatta, három kulccsal bezárta, s zárva másnap reggelig otthagytta.¹⁰ A kulcsokból egyet-egyet a koronaőrök tettek el, a harmadikat¹¹ a „Ts. királyi Kincsmester a T. Udvari Magyar Kancelláriától” vitte magával. Másnap ő is indult Budára.

18-án reggel 8 órára négy udvari hintó, három hatlovas és egy négylovas állt a kincstár elé, a bakon fessen öltözött postakocsisokkal. Udvari szolgáló legények hozták ki a vörös bársonnyal letakart ládát, mellettük kétoldalt, kivont karddal egy-egy nemes testőr lépdelt. A másik kettő a hintó mellett állt, lóháton, ugyancsak kivont karddal. A hintó ülésére két deszka volt erősítve, ehhez csatolták a ládát. 10 órakor indultak el. Az első hatlovas hintóban négy nemes testőr ült, Dóczi és Soóky kapitány és két hadnagy, a másodikban a korona, a külső ülésen egy díszesen öltözött „udvari cseléddel”, a hintó mellett kétoldalt, lóháton egy-egy testőr; a harmadikban a két koronaőr és a titoknokok utaztak, a negyedikben az inasok és a cselédek. Az indulás idejére a Burg udvara és környéke megtelt bámsz és kíváncsi emberekkel, valamennyien a koronát szerették volna látni; levett süveggel közeledtek a kocsihoz, ám csak a bársonnyal letakart ládát láthatták. De sebj, mert láthatták helyette a korona képi mását. A napra készülve, s természetesen üzleti hasznot remélve, ugyanis a bécsi könyvkereskedők is ügyeskedtek: „Már Tsötörtökön délelőtt mindenféle árulják vala képét (ti. a koronának) papirosra festve”, tudósított a történekről a *Magyar Kurír* február 20-i száma. Ugyanebben a tudósításban jelentette be Szacsvey Sándor szerkesztő, hogy a négynapos útról helyszíni beszámolót ad majd, mert maga is kísérni fogja a menetet, úgy ahogy tette azt 1784-ben, amikor éppen ellenkező volt az útirány – Pozsonyból Bécsbe, és akkor ő a „Duna partján lévő repülő hídig” kísért a koronát.¹² A bécsi magyar mágnások és urak, ifjabb Eszterházy Antal herceggel és Eszterházy Ferenc gróffal az élen még jóval a város határán túl is kísérték a menetet.¹³

Eközben az érintett vármegyék az uralkodói parancsnak megfelelően készültek a korona fogadására és kísérésére. Pozsonyban február 18-án talán a bécsinél is nagyobb lehetett az izgalom. Készült a város és a vármegye is. A korona útja csak egy igen kis szakaszon, a vármegye Dunán átnyúló délnyugati csücskénél érintette a pozsonyiakat, de a józsefi utasítás így is érvényes rájuk; a vármegye készülődésében így megvan tehát a hivatalos ok is, nemcsak a nagy nemzeti felbuzdulás. Sokan voltak a városban, érdeklődők is, „vármegye kebele béli s másunnan való számos nemesség, főbb és alsóbb rendű magyarság”, és természetesen sokan voltak a pozsonyiak is, polgárok, jogakademisták, valamennyien mint a szabad királyi város lakói. A fogadtatás hivatalos szervezője Makripodáry Miklós pozsony vármegyei első viceispán, az 1790-es esztendő egyik fontos szereplője. Érdemeiért, nyilván nemcsak ezekért, a novemberi koronázáson aranyсар-

¹⁰ *Keresztesi József*: A magyar korona visszajöveteléről. In: *Katona*: i. m. 267. o. A ládában a „szent kleonódiumoknak” elrendelt helye volt. A koronáládáról és tartalmáról az 1784-es kiemelési jegyzőkönyv kapcsán lásd: *Fazakas – Hegedűs – Hannel*: i. m. 107. o.

¹¹ A harmadik kulcs az uralkodó kulcsa, amire József igényt is tartott. Utasítása szerint a koronaszállító menet útra kelte után harmadnap induljon Budára egy udvari ember, a „császári és királyi kincstartóra vigyázó” urak közül, s hozza vissza Bécsbe a kincstárba a harmadik kulcsot. Jó ez így – nyugtázta a *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. 232. o. –, mert így válik a koronatarató láda igazi frigyládává, s maradjon is így örök időkre. A láda kulcsairól, zárásáról-felnyitásáról egy 1638-as koronázás kapcsán lásd: *Pálffy Géza*: A Szent Korona és a koronáláda balesete 1638-ban. In: „Nem súlyed az emberiség!” Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. Főszerk.: *Jankovics József*. Budapest, 2007. 1438. o. (A világhálón: www.iti.mta.hu/szorenyi60.htm.)

¹² *Magyar Kurír*, 1790. február 20. 196. o.

¹³ *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. február 20. 262–263. o.

kantýús vitézzé is üti majd az új uralkodó. A viceispán a gyülekező helyet az érseki palotánál határozta meg. Itt, a nagy nap nyitányaként Batthyány József érsek intézett lelkesítő szöveget a jelenlévőkhöz. Innen mindenki Forgách Miklós főispán palotája felé vette az irányt, onnan pedig muzikaszóval, lobogó zászlókkal levonultak a Dunához, ahol hajóra szálltak és átkeltek a túlpartra.

A mágnási rend a főispán vezérlete alatt külön vonult és hajózott át, ahogyan az a reprezentációhoz a hagyományok szerint kötelezően kijárt, két-két „saját huszárral”. A pozsonyi német nyelvű újság, a *Pressburger Zeitung* helyszíni beszámolót adott az eseményről, néven nevezve a reprezentáló főbb embereket is: gróf Amade Ferenc, (ő nem-sokára a megalakuló Pozsony vármegyei koronaőrző sereg főkapitánya lesz); a három Csáky gróf: János, Lajos és Emanuel, továbbá gróf Czapáry József, gróf Erdődy Sándor, gróf Esterházy Károly, gróf Forgács Miklós, gróf Keglevics Károly, gróf Festetics, báró Malonyay János, báró Motosiczky, báró Nesszer, Ormosdy, Jezernitzky Károly nyitrai alispán és gróf Széchényi Ferenc.¹⁴ Egy magát „Francia Úr”-ként aposztrofált lelkes hazafi, írásából kikövetkeztethetően maga is jelenlévő, a *Hadi és más nevezetes történetekben*¹⁵ így emlékezett a történetekről: „Dámájiaktól¹⁶ pompás hintókban kísértetvén” jelentős uraságok, az ország nagyjai és nemesei lovagoltak ki az ország határára, s várták a Bécsből érkezőket annál a hídnál, amely Magyarországot elválasztja Ausztriától. Itt, Farkasfálvánál (Wolfstahl) vártak a koronára, felhúztak néhány sátrat is, és zenével mulatták az időt. Délután három és négy között érkezett a határra „az óhajtott és igen sok tekintetekben méltán drága Kintse Országunknak”. Már akkor felhangzottak az örömköltészek, amikor csak megpillantották a közeledő kis csapatot – írta a fent említett „Francia Úr”, felharsantak a trombiták, durrogtak az ágyúk, amivel egyben a pozsonyiakat is értesítették: a Szent Korona megérkezett Magyarországra. Az ágyúdörejre megkondultak a pozsonyi harangok.

A határon az első protokolláris üdvözlő Perényi Imre esztergomi kanonok, címzetes bácsi püspök volt. Fennkölt stílusban, ékes magyar nyelven, fölöttébb szuggesztív beszédet intézett a két koronaörhöz és a jelenlévő rendekhez.¹⁷ Aztán rövid protokoll következett, majd rendezték a sorokat, újra felharsantak a trombiták és a menet elindult a kijelölt cél, Eszterházy Miklós mintegy félóránnyira lévő köpcsényi kastélya felé. A korona kocsija előtt és mögött ekkor már magyar nemesurak is lovagoltak, kivont karddal, jelezve, hogy a magyar rendek, jelképesen birtokba vették a magyar koronát.

Köpcsény határában újabb fogadó csoport várta a koronát, Fengler József győri püspök deputátusai: Geiger Mátyás győri prépost, Horváth András, a néhány éve megszűntetett királyi akadémia igazgatója és Weisz Ferenc címzetes kanonok, mosoni plébános

¹⁴ *Pressburger Zeitung*, 1790. február 20. 15. sz. 146. o.

¹⁵ *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 5. 314–315. o.

¹⁶ Ismert egy divatrajz, amely a dámák magyaros viseletét ismertette meg az érdeklődőkkel, nem utolsósorban a mintaadás okán is. Megjelent a *Hadi és más nevezetes történetekben* ezzel az aláírással: „Illyen öltözetben jelentek meg némely Magyar Fő Asszonyságok az Ország szélén a Bétsből Haza jövő Koronának fogadására.” *Hadi és Más Nevezetes történetek*, 1790. 258. o. A metszetet Czetter János Sámuel készítette. Újabb feldolgozása: *Fülemile Ágnes*: Magyar vonatkozású viseletábrázolások a 18. századi sokszorosított grafikában. In: Népi kultúra – Népi társadalom. MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, 17. (1993.) 157. o.

¹⁷ Beszéde külön nyomtatásban is megjelent az alábbi címen: Magyar ország Sz. Koronájának Buda várába Bécsből lett által vitele alkalmatosságával, az ország határára tek. nemes. Pozsony vármegye statusinak s rendeneiben nevezte mondotta febr. 18. 1790. [H. n., 1790.]

és kíséretük. Az előzetes tervek szerint a kiváló szónoki képességű Geiger prépost¹⁸ köszöntötte volna beszéddel az érkezőket, ám mivel Perényi Imre határnál elmondott beszéde a tervezettnél hosszabbra sikeredett, ráadásul váratlanul igen nagy szél kerekedett,¹⁹ a beszéd elmaradt, és fittyet hányva a betervezett protokollra, sietősen Eszterházy Miklós herceg nem oly messzi kastélyához hajtottak.

Ott sem volt kisebb a lelkesedés, mint a határnál; a kastély kapujánál Ferenczi Mihály, a herceg fiskálisa mondott rövid üdvözlő beszédet,²⁰ majd a bíró és a „köpcsényi esküdtség” a korona hintóból kifogta a lovakat, és azt maga vontatta fel a kastélyig. Az itt is jelen lévő „Francia Úr” azért mást is észrevett, és némi malíciával meg is jegyezte, hogy a hazafiúi buzgalom már olyan magas fokon égett, hogy a jelenlévő magyar urak még azon is összeszólalkoztak, sőt, némi túzással: összeverekedtek, ki legyen közülük az a négy, aki a hintóból kiveheti és a kastélyba beviheti a koronaládát. Végül béke lett, mert aki akarta, megérinthette a ládát, így megnyugodtak a kedélyek; a ládát a két főrend (koronaőr) vette ki a hintóból, bevitte a kastélyba, ott kiemelték, egy skarláttal bevont asztalra tették, és egy órán át látni hagyták, majd visszacsomagolták a ládába. Mise következett, a *Te Deum* éneklésével, majd asztalhoz ült a szépszámu magyar előkelő és a bécsi vendégsereg. A köpcsényi eseményekre ugyanis többen kíváncsiak voltak Bécsből is, ahonnan „némely német urak” érkeztek a korona fogadásának nézésére, s akik, legalábbis az elfogult magyarok szerint, igencsak meg voltak elégedve a fogadás pompájával. Nagyon tetszett nekik a sok szép magyar öltözet, a „mezítelen fegyvereknek villogtatása, a paripák ugráltatása, egyszóval minden” – sommázta az eseményeket a *Hadi és más nevezetes történetek* levelezője.²¹ A magyar nemesek „mezítelen fegyverrel”, pompás magyar öltözetben, egész éjszaka felváltva őrizték a ládát.

Másnap mindenki korán kelt, s hamar el is indultak. Magát a koronaládát megint magyar mágánások vették gondozásba, saját kezűleg vitték a kocsihoz, majd maguk is beállva a menetbe, kíséretet adtak egészen a köpcsényi határig, ahol ezt a szerepet tőlük Oroszvár (Karlburg) mezőváros bírója és esküdtjei vették át. Rajka volt a következő állomás, ahol ágyúdurrogatás fogadta őket, s ahol rövid időre meg is álltak. Talpon volt az egész városka, a bíró és az esküdtek pedig gyalog járultak az érkezők elébe. Aztán lóra ültek ők is, beálltak az oroszváriak mellé, s indultak Óvár felé. Amint a *Pressburger Zeitung* jelen lévő tudósítója megjegyezte, az oroszváriak és a rajkaiak is igen módosan és

¹⁸ Az ekkor már 70. évében járó jezsuita áldozópap, Geiger Mátyás, korának egyik legműveltebb egyházi személyisége a rend feloszlása után a győri konviktusban lett a nemesi ifjak nevelője. Horváth Andrásval valójaiban közvetlen kollégák. Geiger több nyelven (latin, német, francia, angol, olasz, román, török) is beszélt, több politikai tartalmú írása is ismert. *Szinyey József: Magyar írók élete és munkái*. III. k. Budapest, 1894, 1091. o.

¹⁹ Ha Köpcsényben nagy is volt a szél, azért, amint arról a korabeli tudósítások szólnak, összességében igen kellemes időjárás volt 1790-ben február közepén. Péczely József (alább még szóba kerülő) korona köszöntő versében meg is énekelte: „Még a nap is bámul, mosolyog hazánkra, / Tsapodár fényt lő le dicső koronánkra, / Elűzte a felhőt, havat, s komor szelet, / Értünk kies nyárrá tette a mord telet.” Majd lábjegyzetben maga is megjegyzi: „Februáriusnak 18-dik, 19-dik 20-dik napjai igen kellemetesek voltak.” *Mindenek Gyűjtemény*, 1790. 3 sz. 280. o.

²⁰ Bár az üdvözlő beszéd minden bizonnyal magyarul hangzott el, csak német változata ismert, amit a *Pressburger Zeitung* adott közre olvasóinak, szószerinti német fordításban. A valóban rövidke és protokolláris beszéd a korona magasztalásával kezdődött, és a magyar rendek, a két koronaőr és II. József éltetésével fejeződött be. *Pressburger Zeitung*, 1790. február 24. 153. o.

²¹ Uo. 260–264. o. A levelező bőséges és igencsak hazafias hangvételű tudósításához hasonlatos a *Magyar Kurír* beszámolója is.

egyforma ruhában voltak, bár arról, hogy az „magyar divatú” lett volna, híradásában nem szólt a tudósító. De ez talán nem is volt érdekes, hiszen nem nemes emberekről volt szó, a magyar ruha pedig, amint majd a továbbiakban látjuk, 1790-ben különösen rendi-nemesi attribútum volt.²²

Magyaróvár határába 10 óra körül érkezhetett a menet, ahol számos Moson vármegyei nemes és rangos vármegyei tisztségviselő személyiség csatlakozott. A pozsonyi újság tudósítója Palocsay (János?) és Szentgáli urakat említi név szerint, akik kocsin, illetve Nostroviczky főtáblabíró és Andrássy Mihályt, akik lóháton, kivont karddal érkeztek a fogadásra. A négy vármegyei úr a koronahintó elé sorolt be, a két mezőváros 30 lovasa pedig mögé. A menet végére hat- és négylovas kocsijaikkal beálltak a vármegyei nemesek is. 11 óra lett, mire a város kapujához értek, itt 24 óvári lovas fogadta őket, benn a városban pedig dobszóval és kibontott zászlókkal a város polgári serege, amely háromszoros díszlövessel tisztelgett, miközben a város tornyaiban a trombitások szólaltatták meg hangszereiket. A koronamenet török muzsika és hangos éljenzések közepette, dobszó alatt, az óváriak kíséretében vonult át Moson városába, ahol, a tudósító megállapítása szerint, hasonló fogadtatásban részesültek, de itt is inkább csak átvonultak a városon.

Az út sietős volt Győr felé, a következő éjszakai szállásra. Délután négy óra lehetett, amikor Abda határában az Eszterházy János és Festetics Ignác vezérlette Győr megyei nemes bandériummal²³ összetalálkoztak; 60 nemes lovas állt az úton kivont karddal, kibontott zászlóval, magyaros stílusban, magyar viseletben²⁴ – Győr vármegye nemessége átvette a korona őrzését. A bandérium fele beállt a koronahintó elé, a másik mögé, s így kísérték a menetet egészen Győr városáig, annak is Bécsi kapujáig, ahol már teljes díszben, teljes fegyverzettel, kompániáinként 100–100 fővel rendben felsorakozva a város 14 magyar és német polgárőr kompániája várakozott. A falon kívül, két zászló alatt az újvárosi polgári sereg Hajmál tanácsnok, második főstrázsamester vezérlete alatt, a városfalon belül pedig a belső városi polgárság, két-két magyar, illetve német zászlóalja, Hege-dűs tanácsnok, városi kapitánnyal, seregbeli rangja szerint első főstrázsamesterrel az élen. Már ötre járt az idő, kezdett sötétedni, amikor végre eldördülhetett a jeladó lövés, majd rákezdtek a város bástyáin felállított mozsarak és ágyúk, a tornyokban pedig felzúgtak a harangok. Ahol vonultak, elől a polgári sereg kompániáinként, utánuk a testőrök hintója, még utánuk a megyei bandérium fele, majd a győri egyházi személyiségek, aztán a koronahintó, mögöttük a vármegyei bandérium másik fele, aztán a két koronaőr hintója, utánuk a személyzeté, s legvégén a menethez csapódottak, a nemhivatalos kísérről; végig díszsorfal állt. Hivatalból kinn álltak a diákok, a „Nemzeti Oskolabéli Ifjúság”, a város szinte teljes egyházi rendje, és a Győri Káptalan alkalmazottai, valamilyen hivatásuknak megfelelő ünnepi öltözetükben és természetesen a teljes városi tanács is – ők legfőképpen magyar ruhában. Szóltak a sípok, trombiták és mindenfajta tábori hangszerek, peregtek a dobok, és szólt egyre-másra az „Éljen a magyar szabadság”, „Éljen II. József”, „Éljen a magyar nemzet” – főleg a diákság jóvoltából. Közvet-

²² *Pressburger Zeitung*, 1790. február 24. 16. sz. 153. o.

²³ Az általunk átnézett sajtóbeli híradásokban ez az első előfordulása, hogy a koronaváró és -kísérő nemesek csapatát bandériumnak nevezik: „zahlreiche, prächtig equipirte Banderi Ungarischer Edelleute.” *Pressburger Zeitung*, 1790. február 24. 16. sz. 165. o.

²⁴ *Pressburger Zeitung*, 1790. február 24. 16. sz. 154. o.

lenül a korona hintója után, a nemesek köré gyűlve csatlakozott egy igazi magyar zenekar is. A menet a Püspökvárba tartott, hogy a tervek szerint a korona ott éjszakázzék.

Már éppen kiemelni szándékozták a koronátartó ládát a hintóból, amikor ott termett a vármegye nemessége, követelve, hogy a koronát vigyék az Öregtemplomba, hogy odatehessék az oltárra Szent László fej-ereklyéje mellé, „amely fön valaha ez a’ Szent Korona már megnyugodott”. A papság képviselői ezt nem szerették volna, ők ragaszkodtak a püspöki lakhoz. A koronaőrök döntöttek, és helyt adva a nemesek követelésének, a koronát a püspöki udvarból átvitték az Öregtemplomba. Kítették az oltárra, közszemlére, „az oda járuló népnek élő szemeivel való nézésére”. A templomban Hollósy György esztergomi kanonok, nyitrai főesperes mondott igen emelkedett hangvételű, lelkesítő magyar beszédet, miközben kint a Brechanville gyalogezred városban elszállásolt zászlóalja parádézott a korona tiszteletére. Késő este – aztán, amikor már véget ért a Batthyány József primás által a korona kísérintek és az egyéb előkelő vendégeknek adott díszvacsora is – a „soupee”, ahogy a *Pressburger Zeitung* írja –, amelyen minden fontos vendég részt vett, a koronát zeneszó mellett átvitték a Püspökvár kápolnájába, oda, ahová a pihenőhelyet, még Bécsben hivatalosan is kijelölték. Vigyázva a koronára, az ajtó előtt egész éjszaka magyar nemesek álltak őrt kivont karddal, egymást óránként váltva – két-két vármegyei nemes, két-két városi polgár, és két-két tanácsbeli úr.

Este György Ferenc királyi biztos adott zenét a korona és a magas méltóságok tiszteletére. Akik pedig nem kerülhettek az előkelők közé, Fengler püspök látta vendégül, és ugyanő állta a mindenholonnan kiszorultak népszórakoztatását is. Fizette a bort és a kenyeret,²⁵ és valószínűsíthetően tőle származott az a 200 arany is, amit a nagy nap tiszteletére és emlékeztére a szegények között szétosztottak.

Ünnepire váltott a város külseje is a korona fogadására. Díszbe öltöztek a házak, különösen a középületek, a Városháza, a mellette lévő „Rajzoló Oskola”, maga a Püspökvár, és több fontos polgár háza is. Főként az ablakokat díszítették, rajzolták tele az eseményhez illő alkalmi motívumokkal, allegóriákkal, aktuális jelszavakkal, jelmondatokkal. Néhány házra festett kárpitot feszítettek. A fő díszítő, rajzoló és szövegező – talán az egész városban is –, tanítványait bevonva, Révai Miklós volt, aki ekkor már negyedik éve a győri iskola – többek között – rajztanára volt. Ahol a korona éjszakázott, a vári kápolna fölött lévő ablakot egy *Sacrae Regni Coronae Restitutae* felirat díszítette. Aminthogy a Városházán is az ablakokat pingálták ki, mindenik szárnyra egy-egy obeliszket, az oszlopocsókra pedig koszorút. A Városházával szomszédságban volt az említett Rajzoló Oskola. Öt ablaka díszességben vetekedett a városházáéval: a legközépen „kékes égen aranylángú nap”, fölötté is, alatta is jelmondat: fölül „NAPUNK’ VIRRADÁSA”; alul: „EGÜNK’ DERÜLÉSE”. A két mellette lévő ablak „csak” fényes volt, nem volt rajtuk sem szöveg, sem rajz; a két szélső azonban ugyancsak festett, „ragyogó lángokkal” körbe ölelt jelmondatokkal: „TÖRVÉNYÜNK’ EREJE” és „HAZÁNK ÚJULÁSA”; illetve: „SZABADSÁG’ ÉPSÉGE” és „NEMZETÜNK’ ÉLETE”. Révaiék „illumináltak” más épületeket is. A legszebben Platzer kereskedő házának négy ablakára festettek: az elsőre a „Békesség templomát”, oda belépni készülő, kezükben olajfa ágakat tartó szüzekkel; a másodikra kereskedő hajók szelte tengert, a tenger fölél lebegő magyar címet, a harmadikra „hálaadó

²⁵ Zipolten, azaz ein Gattung von Milchbrot – ahogy a *Pressburger Zeitung* tudósítója megjegyezte. *Pressburger Zeitung*, 1790. február 24. 16. sz. 166. o.

áldozatot”, a negyedikre a barátságot jelképező két összekapcsolódó kezét. S természetesen jelmondatokat: az elsőre „REDIVIVA SECURITAS”, a másodikra „ANIMA COMMERCIORUM”, a harmadikra „PLACATO COELO”, a negyedikre „CONCORDI MANU”. Alig maradt el ettől Pitner doktor háza. Ő nem az ablakát díszítette, hanem egy kárpitot készíttetett Révaival, a kárpitra a magyar koronát festette, és ráíratta saját versét is.²⁶ Dozler patikus ablakára is korona és címer került az alábbi szövegekkel: „ÓHAJTÁSUNK CÉLJA”; „SEBÜNK ORVOSLÁSA”; „PANASZUNK SZÜNETE”; „ÖRÖMÜNK KEZDETE”. Müller könyvkötő házának emeleti ablakain arany színben tündöklött a korona, fölötté „REDIVIVA LIBERTAS”, alatta „HUNGARORUM VITA” felirat, míg Canelder kereskedőnél az ugyancsak aranszínű korona felett, „REGNI SALUS” és „LEGUM ROBUR”. Hogy ez a sok alkalmi dekoráció látványként is élvezhető legyen, kinti sötét kellett; ahogy beköszöntött az este, belül gyertyákat gyújtottak, az átvilágított üveglablakok a rajzokkal, jelmondatokkal, szimbólumokkal kívülről már teljes pompázatukban váltak láthatóvá.

Révai Miklós mindezekén túl is a koronafogadás egyik központi figurája volt Győrben. Az általa szervezett hegedűsök zenéjére járta a táncot a polgárnép és a környékről a városba tóduló „pór bocskorosok”, (az ingyenbort két nagy hordóval, a város állta), a vármegye nemességének pedig azzal nyerte el a tetszését, hogy szerzetes tanár létére, akiknek egyébként németes hivatalnok ruhában illett járni, ő az egész napot magyar ruhában töltötte. Ezért aztán egyre-másra ölelgették, és derék magyar embernek, hazafinak nevezték. Mindazonáltal volt egy kis szépséghibája is a győri koronafogadásnak; idő hiányában elmaradt a hálaadás, nem volt *Te Deum*. Fengler püspök végül úgy döntött, hogy a vasárnapi nagymisén lesz a hálaadás, és a misét ő maga fogja celebrálni.

Másnap ismét elég korán kellett kelni, hétkor már indultak is. A kíséret semmivel sem volt kisebb, mint a megérkezéskor: papok, polgárőrök, bandérium, még a püspök is beült hatlovas kocsiába. Az útirány: Komárom. A tervek szerint a Duna túlsópartján lévő város nem részesülhetett a bevonulásból, de a város színe-java így is kitett magáért. Igen sokan jöttek a Dunán, hogy – amint a *Mindenes Gyűjtemény* írja – „ezt a kedves Vendéget főhajrával tiszteljük”.²⁷

A menet déli egy órakor (február 20.) ért a város határába, de ott csak rövid időre álltak meg. Közönség azért így is jócskán volt: az országút szélén kétoldalt „muzsikákkal, rozmarintokkal, téli zöldekkel; és... sokezer emberektől, nagyoktól és kicsinyektől főhajrával tiszteltetett a korona”. Ürményi Jánossal az élen „ötszáz komáromi polgár puskásan és kardosan parádézott, míg a nemesség, mintegy 300 fő, Tajnai János vezetése alatt lóháton vonult ki. Az pedig egyáltalán nem volt váratlan, hogy a város lakója, evangélikus gyülekezetének lelkipásztora, korának neves irodalomszervezője és költője, Péczely József sebtében aktuális verset is készített a koronához”.²⁸

²⁶ Nehogy az utókor az „inkább tudományokban gyönyörködő” orvosdoktor nem igazán sikeres rigmusát Révainak tulajdonítsa, a tudósítás szükségesnek tartotta megjegyezni az orvos szerzőségét: „Felicí fátó regni diadema redemptum / Praesidia hujus gens hungara tuta manet” *Pressburger Zeitung*, 1790. február 24. 16. sz. 166. o.

²⁷ *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. 3. sz. 230–231. o.

²⁸ A vers, amit a *Mindenes Gyűjtemény* (1790. 3. sz. 279–282. o.) és a *Hadi és más nevezetes történetek* (1790. március 2. 282–286. o.) egyaránt közölt, megjelent külön nyomtatásban is, az alábbi címet viselte: A magyar koronához, mikor ezen drága kincs ezen folyó hónapnak 20. napján Budára lett levitetésekor, Komárom alatt megállapodott, s az ország útján kicsinyektől s nagyoktól főhajrával tiszteltetett. Buda, 1790. – Bi-

Rövid megállás után továbbindultak Esztergom felé. Kitett magáért a vármegye és a város is. Amint azt egy lelkes hazafi a városból az újsággal levélben tudósította, Kondé József szolgabíró 60 fős nemesi bandérium élén a vármegye határán várta, s vezette be Esztergomba a korona szállítóit. Itt újabb fogadó lovasok sorakoztak fel, 100-nál is többen, Pauer Ádám kapitány vezetése alatt és majdnem ugyanennyi gyalog is, akiket Latesits Pál tanácsbeli úr parancsnokolt. Felsorakoztak az érseki bandérium zöldruhás katonái, és igazán impozáns látvány lehetett az a 300 leány, „ékes Magyar szüzek”, akik fehér színű magyar ruhában, hajukban rózsaszín pántlikával, kezükben égő viaszgyertyával két sorban álltak a város kapujától befelé vezető út két oldalán. Este kilencre járt, durrogtak az ágyuk, harsogtak a trombiták, szóltak a dobok, sípok. S hogy milyen sokan voltak, a levelező túlzásával élve: a legszélesebb utca is szűknek bizonyult, annyi volt az érdeklődő, esztergomi is, környékbeli is. A menet a Káptalanházhoz tartott, ahol az Esztergom és Hont vármegyei uraságok is várták az érkezőket. A Káptalanházat igazán „királyi módra” készítették elő, legkivált azt a szobáját, amelyben korábban a prépost lakott, s ahol a tervek szerint éjszakára a koronát is megpihentetik. Sissai Károlynak és Majthényi László viceispánnak adatott meg, hogy kiemelve a koronálását a hintóból, s vigye fel a prépost szobájába. Ott egy drága terítővel leborított asztalra tették, majd a vicarius Generális (általános helynök) és Festetics József koronaőr mondott beszédet. Ezek végeztével kivették a koronát, sok-sok tapsolás, vivát és éljen közepette. Késő este lett, 10 óra, amikor végre felhangozhatott a *Te Deum* is. Másnap reggel fél nyolckor folytatódott a szertartás, az elmúlt napi bandériumokkal és fehér ruhás szüzekkel, trombitákkal, dobokkal, de – amint ezt a tudósító megjegyezte – azzal a különbséggel, hogy gyertya helyett most „tzifra fátskákat” tartottak a szüzek a kezükben. Kondé szolgabíró úr és csapata egészen Dorogig kísérte a koronát.²⁹

A menet a leányvári hídnál érkezett Pest vármegye határára. A fogadás előkészítésével, a nagy nap forgatókönyvének kidolgozásával a vármegye Vörös István főszolgabírót bízta meg. A program, amely nyomtatásban is olvasható volt, egészen részletes; a főszolgabíró minden fontos eseményt előre megtervezett.³⁰ Elsőben is arról rendelkezett, hogy a Pest vármegyei kapitány nyolc megyei katonával és a pilisi járás főszolgabírójának kíséretében a megye határában fogadja a koronát. S mindez így történt a valóságban is: a leányvári hídnál Belányi István, a vármegye kapitánya várta az érkezőket nyolc vármegyei százarral, kikhez csakhamar csatlakozott Bitskey viceszolgabíró 100 fős lovas csapata is.

zonyítja a készülődést, hogy a két koronaőr méltóság saját kezébe is kapott egy-egy kinyomtatott példányt a szerzőtől. Ennek talán lehetett egy másfajta aktualitása is: Nádasdy Mihály koronaőr Komárom vármegye örökös főispánja volt. Péczelynek nem ez az egyetlen koronával foglalkozó írása, lásd: *A magyar koronának rövid története; melyet az aszszonyok és jó gyermekek kedvéért szedegtetett össze*. Buda 1790. A *Mindenes Gyűjtemény* más aktuális koronaverset is közreadott „P - - ban” szignóval – valószínűleg ugyancsak Péczely a szerző. *Mindenes Gyűjtemény*, 1790. 3. sz. 327–330. o.

²⁹ Az Esztergomban történekről összefoglalóan lásd: *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 5. 308–312. o.

³⁰ A *Hadi és más nevezetes történetek*, mint ahogy a *Magyar Kurír* is, hosszasan és részletesen foglalkozott a budai eseményekkel. Közlik a korona fogadásának forgatókönyvét, és részletes beszámolókat adnak a történekről is. A terveket lásd: Rendtartás, mely Nemes Magyar Ország Koronájának Buda városába lejendő el érkezés alkalmatosságával való fogadására szabattatott. In: *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 2. 286–290. o. A tervezet nyomtatásban is megjelent, magyar és német nyelven is. A bevonulásról és az azt követő eseményekről: uo. március 5. 315–320. o.

Innen a tervek szerinti útirány: Vörösvár. Útközben Piliscsabánál – ez nem volt benne Vörös terveiben – megállt a menet, ugyanis szembetalálkoztak a településen és környékén kvártélyozó Neugebauer-gyalogregiment katonáival, akik a józsefi rendelkezéseknek megfelelően „királyi tiszteletet” adtak a koronának; az ezred, teljes állományával, kibontott zászlókkal, zenekarral, összes hangászával és ágyújával felállt az út két szélén. A korona – amint azt a császár megparancsolta – valóban a legmagasabb katonai tiszteletadásban részesült, a tisztek, amikor a koronahintó elhaladt előttük, kivont karddal háromszor tisztelgtek, majd ahogy a rituálé előírta, negyedekre levették kalapjukat. Mindezek után a törzs-tisztek lóháton a hintó mellé álltak és egy darabon maguk is kísérték a koronát.

Vörösvárra érvén csatlakozott a menethez a ceremóniamester, Vörös István főszolgabíró szentendrei és óbudai nemes lovasokból álló csapata is az előzetes terveknek megfelelően. Mindjobban közeledtek Budához; a menethez csatlakozók egyre többen lettek. A Kerék vendéglőnél nőtt meg a számuk igazán, itt várakozott a kivonult Pest vármegyei nemesség, a vármegyei küldöttek, valamint a kunok, a jászok és a kecskeméti lovasai.³¹ Feltűnt másik két illusztris fegyveres csapat is; az egyik kisebb létszámú, de annál fontosabb – Laczkovits másod viceispán fősege alatt hat egyenruhás Pest vármegyei nemes ifjú, velük az év folyamán még többször is találkoztunk reprezentációs szerepkörben, a másik az Orczy László vezette nádorispáni bandérium, amelyik ugyancsak szinte végigparádézta az esztendőt, s amelyre majd a Sándor Lipót nádor körüli protokollban várnak fontos feladatok, nemcsak a tárgyalat esztendőben, de végig az 1790-es évtized első felében.³² Itt, a Kerék vendéglőnél sorakoztak fel a korona fogadására a város zsidó lakói is.

Laczkovits kis csapata a koronahintó elé, a bandérium a hintó mögé állt. Az események továbbra is a kijelölt mederben zajlottak: az „arra neveztetett Kanonok” (Takáts Márton kalocsai kanonok) szép magyar beszéddel üdvözölte a két koronaőr méltóságot. Beszéde fennkölt volt,³³ mint Perényi Imréé Farkasfalvánál. Aztán valami nem tervezett következett, „egy őszibe tsavarodott lovas” fújta meg tárogatóját.

Természetesen megszólaltak a jeladó hírlövő mozsarak is, hogy hírül adják a várbelieknek: a korona immár a Kerék vendéglőnél van. A következő megálló Újlaknál (Neustift) volt, közben azonban még áthaladtak egy diadalkapun, amit az óbudai ácsok emeltek, bizonyos Nidermájer nevű ácsmester háza előtt, s ahogy elhaladtak, az ácsok zenekara „tábori muzsikát” szolgáltatott. Az újlaki rövid megálló alatt csatlakozott a menethez Buda városának 80 fős lovas bandériuma,³⁴ huszárnak, illetve ulánusnak öltözött

³¹ A *Pressburger Zeitung* pesti tudósítója február 21-i levelében írja, hogy a jászok a jászkapitánnyal az élen tegnap, azaz 20-án vonultak át a városon s mentek át Budára. Megjegyzésre érdemesnek tartja, hogy „Sie waren alle nobel gekleidet, und machten ein herrliches Ansehen”. *Pressburger Zeitung*, 1790. 167. o.

³² A nádorispáni bandérium valójában a budai királyi vár nemhivatalos őrségeként, s egyben a nádor mintegy testőrségeként funkcionált.

³³ Beszéd, melyet Magyar Ország Koronájának Bétsből Budára lett lehozatása alkalmatosságával Pest Vármegye határán a Korona Őrzőkhöz monda vala Takáts Márton Kalotsai Kanonok. [H. n.,] 1790

³⁴ A bandériumot az őrnagy rangot viselő Kramerlauf Ignác vezette. Három szakasza volt, az első (Nikolics Simon szakasza) 40, a második (Sztankovics János, rácvárosi bíró szakasza) 20, a harmadik, a Gumpinger féle szakasz 24 főből állt. Az első kettő valójában huszárszakasz volt, közülük az első fekete prêmes, aranyzsinóros világoskék mentében, arannyal kihányt veres lajbiban, aranyzsinóros fekete bársony csákós süvegben. A második szakasz teljes sötétkékben volt, a harmadik az ulánus veres hajtókás sötétkék zsinórtalan dolmányban, aranyzsinóros sárga nadrágban, fekete bársony csákós süvegben és sárga csizmában. *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 12. 335–336. o.; *Pressburger Zeitung*, 1790. 175. o.

polgári serege. Innen indult a menet megtenni az utolsó pár kilométert az alábbi vonulási rendben: elől Belányi István nyolc lovasával, utánuk a szentendrei, majd az óbudai lovasok. Őket követte a kunok, a jászok és a kecskeméti csapat, majd a budai huszárok és ulánusok. Utánuk hintókon a pesti tanács hivatalosságai, majd nemhivatalos előkelőségek, urak és dámák, kocsikon. Mögöttük lovagolt Laczkovits másod viceispán a hat nemes ifjúval, majd a vármegye hivatalos küldöttei, kocsikon, még mögöttük a vármegye (nem formaruhás) nemessége, lóháton. Ezután a testőrtisztek hatlovas hintója következett, amelyen Bécestől eddig utaztak (most üresen, hiszen a finisben a két testőrtiszt is lóra ült), majd maga a koronaszállító hintó, mellette teljes létszámban a testőr különítmény, amint a tudósító megjegyezte: „már nem postalovakon, hanem ugyancsak derék magyar paripákon”. Őket a nádorispáni zászlóalj³⁵ követte, majd a két koronaőr méltóság hintója, s legvégül, záró fejezetként, egy nemesi csapat lóháton.

Ahogy egyre közelebb értek, kispapok és szerzetesek, majd az egyetem és a budai gimnázium tanulói vonultak ki eléjük, s az ő dízsorfaluk között érkeztek a Bécsi kapuhoz. Délután négy óra körül járt az idő. Már ahogy közeledtek, megszólalt a várfalakra kihelyezett 18 ágyú, és megszólaltak a harangok. A Bécsi kapunál a budai magisztrátus és kiválasztott budai polgárok csoportja várta az érkezőket, és következett Balassy Ferenc nótárius latin nyelvű üdvözlő beszéde, majd a bevonulás. A menet itt is sorfal között haladt: felsorakozott a budai és hét pesti polgári gyalogszázad,³⁶ illetve két seregred, a Klebek- és a Carl Toscana-gyalogezred éppen Pesten tartózkodó katonái. Elvonultak a Helytartótanács épülete előtt, tovább a Brunszvik-házig, s végül elértek a „Parádé Piacra”. A királyi várhoz e polgári bandériumoknak azonban már csak az eleje vonult át, benn, a várudvarban és a palota belső tereiben pedig, a nádori bandérium mellett a polgári gyalogszázadnak már csak válogatott tagjai kaptak szerepet. Az udvaron a nemességet jelképező nádori bandérium tagjaival együtt ők mint kiválasztott gyalogszázadbeli polgárok adhattak sorfalat. A koronát „az arra különösen nevezetett Nemesek által”³⁷ a fölépcsőn vitték fel a direkt erre a célra kialakított „Koronaszobába”, valójában a Palota nagy szalájába”, ahol egy „három grádics magasságyra készített veres damasztal bévont alkotványra” helyezték. A koronaőrök felnyitották a ládát, megmutatták a folyosón összegyűlt mindkét nembeli kíváncsiaknak, aztán visszazárták a ládát. Az ajtókhöz öröket állítottak, a „nagy szála” elé a nádorispáni zászlóalj nemeseiből, a külső ajtóhoz a budai és a pesti polgári századokból. Az épületen kívül katonák strázsáltak, ők álltak a palota bejáratú ajtó és udvari kapuja előtt is.

Jegyezzük meg az első váltás két strázsálójának nevét, mindketten a Helytartótanácsnál szolgáltak, titkárként, és mindketten tagjai voltak a nádori bandériumnak: Meszner és

³⁵ A Pest vármegyei bandériumot a szokásjog alapján hívták nádori bandériumnak, lévén, rendszerint a nádor a vármegye főispánja. A bandérium formaruhája: fekete prémes, világoskék mente arany zsinórzással, arany paszománnyal és zsinórral kihányt világoskék nadrág, és „lajbli”, sárga csizma, arany vitézkötéses nyusztos kalpag, kócsagtoll dísszel. *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 9. 318. o.

³⁶ A budai polgári gyalogszázadok parancsnoka Kramerlauf József tanácsnok, a többi főember: Lechner Leonárd, Mayerhofer János és Reichl Gáspár. *Pressburger Zeitung*, 1790. 175. o. – Ruhájuk is katona mintákat követtek, olyanok voltak, mint a stuccal felszerelt reguláris katonák. Ruhaszínük: veres hajtóka, zöld kabát, sárga lajbi és nadrág. *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 12. 336. o.

³⁷ A kijelölt nemesek: Madarassy István, Tomcsányi János, Kubinyi Károly, Szuchanszky Gábor, Janics József, Bogyai József.

Farkas.³⁸ Hogy a küső ajtónál szolgáló budai polgári sereg kiket állított ki, arról már nem szólt semmilyen tudósítás.

Az érkezés napjának estéjén mindenesetre nagy volt a vigalom Budán. Az egész várost kivilágították, feldíszítették, az alkalomhoz illő írásokkal és „rajzolatokkal” csinosították. Folyt a bor, 50 cseber fehér és ugyanannyi veres emelte a Városháza körül a közhangulatot, elfogyott ezer cipó, szólt a muzsika. A nobilitásoknak Zichy Károly országbíró adott estélyt.³⁹

Három napon át, egészen február 24-ig folytatódtak az ünnepségek. 22-én Batthyány József primás tartott *Te Deumot*, majd ünnepi lakomák következtek: az előkelőknek Zichy Károly országbíró, a nádori bandériumnak Orczy László főispán, a budai és pesti polgári sereg tisztjeinek pedig a budai magisztrátus adott nagy ebédet. Az udvari templomban mindhárom napon át láthatták a koronát, reggel 9-től este 6-ig. 24-én aztán visszazárták a ládába. Közben született egy határozat, mely arról szólt, hogy a lerajzolták a koronát, ugyanis azt állapították meg, hogy az eddigi ábrázolásokon sok a pontatlanság. Miután ez megtörtént, eltették, vele a klenódiumokat is, az országalmát, a jogart, Szent István palástját, kesztyűjét, kardját és papucsát is. Elzárták valamennyit az erre a célra kialakított szobába.⁴⁰ Jegyzőkönyvet vettek fel, amit mind a négy rend képviselője aláírt.

Így fejeződött be a tervezett négyből végül is hét naposra sikeredett koronaünnepség. Ezt követően a koronát egészen novemberig a budai Várban őrizték, időnként közszemlére tették, megvizsgálták, lerajzolták, majd visszazárták. Február 21-től egy hónapon át Pest vármegye bandériuma strázsált körülötte, aztán sorra felvonult Budára majd mindegyik magyar (és horvát-szlavón országi) vármegye. A sajtó számára maradt elég látványos esemény a korona kapcsán, s noha az eufória az idő múlásával a szent ereklye körül mindinkább alábbhagyott, volt kommentálni, glosszázni való egész esztendőre. Különösen a koronaőr bandériumok budai jelenléte szolgáltatott kimeríthetetlen híryanagot.

³⁸ A *Pressburger Zeitung* tudósítója jólétesült volt, s megküldte az újságnak a váltások teljes névsorát. E szerint a parancsnok február 21–22-én gróf Jankovich volt, helyettese Gróf Csáky, az örök: Fodor, Pálffy, Majláth, Markovch, Balassy, Végh Péter, Farkas, Metzner. Február 22–23-án a parancsnok Bárod Rudnyászy Pál volt, az örök: Szentiványi, Festetich, Sággy, Karácsonyi, Irsay, Lázár István, Nemes, Andrássy. Február 23–24-én a parancsnok Gróf Klobusiczky Ferenc, helyettese Gróf Fekete, az örök Szabó János, Csörgő Pál, Kászonyi, Szabó Dániel, Kandó József, Rakovszky Ferenc, Belezay, Majthényi Károly volt. Február 24–25-én a parancsnok helyettese Gróf Keglevich volt, az örök: Onody Zsigmond, Gróf Haller, Muslay István, Majthényi Pál, Astrich, Szentiványi, Szentkirályi László, Ujfalussy voltak. Végül február 25–26-án a parancsnok Laczkovich György alispán volt, az örök: Muslay Péter, Sötéth Antal, Gosztanyi Mihály, Sarkóczy, Kovachoczy László, Kaprinay, Gloszius Dániel, Bárod Ráday Gedeon, Darvas László voltak. *Pressburger Zeitung*, 1790. 175. o.

³⁹ *Hadi és más nevezetes történetek*, 1790. március 9. 320–321. o.

⁴⁰ Uo. 1790. március 12. 335–337. o.

FEGYVERVÁSÁRLÁS, FEGYVERCSEMPÉSZÉS 1848-BAN

Az 1848. évi áprilisi törvények egyik nagyjelentőségű cikkelye a 22., amelyik a nemzetőrség felállításáról intézkedett. Ahhoz, hogy ez a belső karhatalmi erő feladatát teljesíteni tudja, fegyverre, elsősorban lőfegyverre volt szüksége. Ennek tudatában Batthyány Lajos miniszterelnök már a pozsonyi országgyűlés ideje alatt igyekezett fegyvert szerezni. Kossuth Lajos pénzügyminiszter április 12-én jelentette, hogy intézkedett a nemzetőrség számára vásárolt 1750 fegyver kifizetéséről.¹ A vásárlás azt jelezte, hogy a miniszterelnök a fővárosból érkezett hírek alapján nem bízott abban, hogy a katonai fegyvertárakból elegendő fegyver juthat az összeírás után 5–600 000 főre becsült nemzetőrség számára.² Ezért Batthyány már április 29-én aláírta a fegyvergyártási szerződést a Pesti Gépgyár Társulattal.³ Ezt a gyárat azonban újonnan kellett felállítani, gépekkel felszerelni és külföldi szakmunkásokkal ellátni, így a szerződés szerint is csak hat hónap elteltével lehetett a termelés megindulására számítani. Természetes, hogy Batthyány, aki a minisztertanács döntése értelmében felelős volt a nemzetőrség felállításáért, a korábbi példa alapján Bécsből, illetve Ausztriából kívánt fegyvereket vásárolni. Georg Marziani ezredes, a kormány megbízottja májusban Bécsben 25 000 fegyverre kötött szerződést, de azokból december végéig (ti. a havonkénti szállítás értelmében) csak 13 000 darab kerülhetett volna az országba, ha szeptemberben nem következik be a konfliktus Béccsel. Így a szerződés ütemezési feltételeinek hiánytalan teljesítése esetén is legfeljebb három-négy havi szállítmányra lehetett számítani.⁴

A „katonai mintára” szervezett honvédség júniusban megindult felállítása korszerű, szuronyos fegyvereket igényelt. Kíváncos volt távoli, belga és angol beszerzési forrásokat keresni. Batthyány július 1-jén Sztankó Soma főhadnagyot, nemzetőri irodájának segédtitkjét (és a honvédség felállításának tervezőjét) küldte el Belgiumba, egyelőre 10 000 fegyver vásárlására.⁵ A kiküldetés pénzügyi fedezetéről június 27-én a Bécsen átutazó Batthyány intézkedett. Utasítására Pulszky Ferenc, a külügyminisztérium államtitkára felkérte Wodianer Móricot, a magyar kormány bankárját, hogy Sztankó főhadnagynak „Lüttichben, vagy ha szükséges volna, Londonban fegyvervásárlásra 80 000 azaz nyolcvanezer pengő forintokig hitelt nyitni”.⁶ Duschek Ferenc pénzügyi államtitkár augusztus 6-án újabb 25 000, augusztus 11-én további 26 000 pengőforintnyi, Sztankó

¹ Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. S. a. r.: *Urbán Aladár*. Budapest, 1999. (A továbbiakban: Batthyány iratai.) I. köt. 315. o.

² Az országos összeírás eredményeire lásd: *Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán*. Budapest, 1973. (A továbbiakban: *Urbán: Nemzetőrség*.) 71. o.

³ Batthyány iratai I. köt. 413–414. o. A fegyvergyári szerződésre: uo. 86–91. o. A fegyvergyártásra lásd: *Urbán: Nemzetőrség*, 52–64. o.

⁴ *Sztankó Soma: Adatok az 1848-dik év eseményeihez*. Pest, 1869. (A továbbiakban: *Sztankó: Adatok*.) 5. o. A megbízólevél dátumára lásd: *Urbán: Nemzetőrség*, 127. o. 70. jegyzet.

⁵ Batthyány iratai II. 969. o.

⁶ Batthyány iratai II. 1002., 1046. o.

Soma számára nyújtott hitelről értesítette a miniszterelnököt.⁷ Batthyány Sztankó levelére hivatkozva augusztus 14-én arról értesítette Kossuthot, hogy a főhadnagy az eddig vásárolt 9000 fegyver mellett további 5000 darabot vásárolhat, ha a nála lévő maradék 20 000 pengőforinthez további 40 000-et küldenek. A miniszterelnök egyben arról is tájékoztatta a pénzügyminisztert, hogy Sztankó heti további ezer fegyvert tudna venni, ha arra neki hetente 12 000 pengőforintot utalnak.⁸ Kossuth válasza gyors volt.⁹ Így Batthyány augusztus 16-án már értesítette Sztankót, hogy számára aznap utalnak 50 000 pengőforintot, továbbá megkapja hetenként a 12 000 pengőforintot.¹⁰

Tudomásunk szerint az első belga fegyverszállítmány augusztus 7-én érkezett meg Pestre. Mivel Sztankó már 9000 megvásárolt fegyverről jelentett, Batthyány arra hivatkozva, hogy eddig csak az első szállítmány érkezett meg, augusztus 14-én utasította Pulszkyt, hogy a szállítás elé „netalán gördített akadályokat” erélyes fellépéssel hárítsa el.¹¹ Augusztus 19-én pedig szemrehányást tett a gőzhajótársaságnak, hogy a Pestre szállítani szokott fegyverek továbbítása a tapasztalat szerint „nem a kellő pontossággal és gyorsasággal történik”. Ezért felszólította a vállalat igazgatóságát: utasítsa az illető ügyvivőket, hogy ne hevertessék a raktárakban a fegyvereket, hanem azokat haladéktalanul és pontosan szállítsák le.¹² Pulszky augusztus 26-án jelentette, hogy valóban akadályozták a fegyverek szállítását, mert azt egyidejűleg tartóztatták fel a szerbeknek szánt szállítmányokkal. Pulszky azt is közölte, hogy az ellenségnek szánt fegyverek szállítását sikerült megakadályoznia.¹³ Pulszky aggodalmas levelét követően másnap, augusztus 27-én jelentette, hogy éppen levele befejezésekor kapta Doblhof kereskedelmi miniszter jegyzékét „hogy a mi fegyvereink szállításának semmi akadályok nem tétetnek, a ráczokéi ellenben elkoboztattak.”¹⁴ Augusztus 28-án Pulszky örömmel számolt be, hogy 3500 angol fegyver érkezett, s azokat holnap az eddig feltartóztatott 1300 fegyverrel le fogja Pestre küldeni.¹⁵ Augusztus 31-én Duschek jelentette Batthyáynak, hogy Sztankó Soma levele kapcsán a Wodianer bankházat felszólította, a főhadnagynak ne heti 12 000, hanem 32 000 pengőforintot utaljon.¹⁶ Mivel a fegyverek változatlanul lassan érkeztek, Batthyány szeptember 13-án levélben a szállítmányokat finanszírozó Wodianer bécsi bankárhoz fordult. Sztankó levelére hivatkozva közölte, hogy a főhadnagy jelentése szerint az utolsó szállítmánnyal együtt Bécsbe már 15 000 fegyvert küldött, de Pestre eddig csak 10 000 darab érkezett meg, „s így a többi hihetőleg Bécsben még elmaradt”. Ennek

⁷ Batthyány iratai II. 1002., 1046. o.

⁸ Uo. 1066. o.

⁹ Kossuth Lajos összes munkái. XII. k. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. S. a r. *Sinkovics István*. Budapest, 1957. (A továbbiakban: KLÖM XII.) 730. o. Az utalásról: Pulszky Ferenc levele Batthyáynak. Uo. 752. o.

¹⁰ Batthyány iratai II. 1083. o. A levél azt is közli, hogy a kovás puskákra a 200 000 pengőforintot a PM csak három hét múlva tudja utalni.

¹¹ Uo. 1066–1067. o.

¹² Uo. 1100.

¹³ Uo. 1133–1134. o. Pulszky jelentése szerint Sztankótól érkezett 1300 fegyvert foglaltak le.

¹⁴ Uo. 1145. o.

¹⁵ Uo. 1148. o.

¹⁶ Uo. 1190. o.

sürgős leszállítását kérte.¹⁷ A jelek szerint szeptember közepén új fegyverbeszerzési lehetőség kínálkozott. A miniszterelnök ugyanis szeptember 21-én arra utasította Marziani fegyverzeti főfelügyelőt, hogy a bemutatott minta alapján kössön szerződést az ajánlkozóval.¹⁸ Sztankó Soma szeptember 25-én Liègeből (Lüttichből) megküldte az eddig útnak indított 18 000 fegyver jegyzékét és jelentette, hogy két nap múlva ismét fog küldeni 600 fegyvert.¹⁹ Az utolsó ismert szállítmány, 2000 fegyver szeptember 28-án érkezett porosz vasutakon a Ferdinand Nordbahnhofra, Pulszky október 1-jén láttamozta, s Majthényi ezredes, Komárom parancsnoka október 3-án igazolta azok átvételét.²⁰

A bécsi fegyverszállítási tilalom bekövetkezése előtt Kossuth Lajos intézkedései következtében is érkeztek fegyverek. Augusztus 12-én értesítette bizalmasát, Pulszky Ferencet, hogy Szalay László pénzügyminiszeri titkár „ministeriális megbízásból” Bécsbe megy néhány száz szuronyos puskát átvételére. Ezen kívül Szalayra hivatkozva közölte, hogy mintegy 5000 darab fegyvert lehetne kapni hat hét alatt, darabonként 18 pengőforintért. „Az ár nagy, de fegyverre szükségünk még nagyobb” – írta. Ezért meghagyta Pulszkyknak, hogy tájékozódjon: ha az ajánlat komoly, köthet szerződést, sőt pár ezer forint „előpénzt” is utalhat.²¹ A politikai helyzetet elemző, Csány László kormánybiztoshoz intézett, augusztus 14-én kelt levelében Kossuth felfedte tervét: „Frey Corps-okat állítok, 2400 gyalogot, 1500 székely lovas. Fegyverem már van.”²² Emellett Kossuth is küldött személyes megbízottat fegyvervásárlásra Londonba: Wimmer Gottlieb Ágoston evangélikus lelkészt. A megbízott augusztus 6-án és 8-án kelt leveléből sajnálattal értesült arról, hogy Wimmer megvásárolta azt a 22 000 fegyvert, amit 4–5 héttel korábban Sztankó alkalmatlannak tartott. Kossuth azonban a vásárlást jóváhagyta azzal a megjegyzéssel, hogy „rosszabb fegyvert is örömebb vesznek, mint semmi fegyvert.” A megküldött árjegyzékek alapján további 7000 fegyver vásárlására adott megbízást.²³ Kossuth publikált pénzügyminiszeri irataiból tudjuk, hogy Bécsben Szalay László augusztus 20-án szerződést kötött bizonyos Dr. A. D. Bastler fegyverszállítóval 220 vontocsövű (huzagolt) és 4000 szuronyos kapszlis fegyverre.²⁴ Pulszkyknak augusztus 26-án Batthyányhoz intézett jelentésében a Sztankótól érkezett 1300 fegyver említése mellett szerepel Bastler *számunkra* (!) küldött 250 darab fegyvere.²⁵ Mivel azonban Szalay szerződéséről Wodianer bankárt nem értesítették, Pulszky augusztus 28-án arról számolt be Kossuthnak, hogy ő saját felelősségére elrendelte a számla kifizetését és utasította a ban-

¹⁷ Batthyány irtai II. 1307. o.

¹⁸ Uo. 1509. o.

¹⁹ Uo. 1606. o.

²⁰ MOL H 2 Országos Honvédelmi Bizottmány iratai. (A továbbiakban: OHB.) 1848:2109. Mellette a szállítmány minden irata.

²¹ KLÖM XII. 710. o. Pulszky azért utalhatott előleget, mert a külügyminisztériumnak saját kifizető hivatala volt. Batthyány valószínűleg értesült Szalay László küldetéséről, mert aug. 18-án Kossuthtól 20 000 pengőforintot kért egy „biztos ember”, Piller János nemzetőri őrnagy számára, aki Bécsbe megy fegyvereket vásárolni. MOL H 92. Országos Nemzetőrségi Haditanács. Általános iratok. 1848:2783.

²² KLÖM XII. 722–723. o.

²³ Uo. 727–729. o. A Wodianernek utalt ft és font összegekről lásd: *Urbán*: Nemzetőrség, 128. o., 88. jegyzet.

²⁴ KLÖM XII. 830–831. o.

²⁵ Batthyány irtai II. 1134. o.

kárt, hogy minden fegyvert vegyen át Bastlertől.²⁶ A Szalay László által kötött szerződésről a bécsi magyar külügyminisztérium hivatalosan akkor értesült, amikor azok másolatát augusztus 29-én Duschek Ferenc államtitkár megküldte. Egyben utasította Pulszky Ferencet, hogy a Bastler által szállított és Wodianer bankár által kifizetett 250 fegyver árát a bécsi magyar fiókpénztár térítse meg, s a jövőben szállítandó fegyverek kifizetését hasonlóan oldja meg.²⁷ Nem tudjuk, hogy a Bastlerrel kötött szerződés értelmében az szállított-e további fegyvereket, s ha igen, ezek azonosak-e azokkal a fegyverekkel, melyek megszerzésére számos kísérlet történt.

Az Ausztrián keresztül történő fegyverszállítás egyértelmű tilalmára Batthyány Lajos miniszterelnöki lemondásával egyidejűleg került sor. Pulszky október 2-án közölte Wodianer Móriccral, hogy az osztrák belügyminisztérium betiltotta a fegyverszállítást Magyarországra. Ezért arra kérte a bankárt, hogy egyelőre ne finanszírozza Sztankót, illetve csak a már ténylegesen megvásárolt tételeket fizesse ki. Erről értesítse a főhadnagyot, s a megérkezett fegyvereket ideiglenesen Bécsben raktározza.²⁸ Pulszky október 4-én Nyáry Pálhoz intézett levelében óvatosan fogalmazott. Nem a fegyverszállítás teljes eltiltásáról beszélt, hanem csak arról, hogy nehézségek támadtak, de azokat le fogja győzni. Kérte, hogy a pénzügyminisztérium ezer fegyver árát minél előbb utalja Wodianernek, mert az előlegezte ezt az összeget.²⁹ Sztankó időben megkapta Wodianer értesítését, mert október 5. után nem vásárolt tovább. Emlékezéseiben pontos kimutatást közölt: 1848. július 20. – október 5. között 24 355 puskát és 3 812 000 gyutacsot vásárolt és küldött Bécsen át haza. Ezek között 2400 darab volt, ami Londonból származott.³⁰ Amint rendezte ügyeit Lüttichben, Sztankó Bécsen át megindult haza. Bécsbe ugyanazon vasúti kocsiban érkezett, mint Rober Blum és a frankfurti parlament többi küldötte, vagyis október 17-én. Azonnal megkereste Pulszkyt, aki közölte vele, hogy továbbutazása nehézségbe ütközik, mert Windisch-Grätz körülzárta a várost. Egyben kérte, hogy vállaljon futárszolgálatot a Lajtánál álló magyar táborba, mert futárjai onnan nem érkeztek vissza. Pulszky azonnal, tehát még október 17-én levelet írt Csányi Lászlónak, amivel Sztankó kalandos úton jutott ki a városból, kelt át a Morva folyón és 18-án jelentkezett Csányinnál.³¹ Még Bécsben értesült arról, hogy az október 6-i forradalom alkalmából a felkelők feltörték a Zeughaust (Fegyvertárat) és elvitték onnan azt a mintegy 2300 fegyvert, amit Wodianer Móric oda

²⁶ KLÖM XII. 813. o.

²⁷ Uo. 831. o.

²⁸ MOL H 6 Külügyminisztérium elnökiratai. 1848:1548.

²⁹ OHB 1848:2230. Kossuth Lajos összes munkái. XIII. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. I. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1952. (A továbbiakban: KLÖM XIII.) 87. o. Ezeket a fegyvereket feltehetően Bastler szállította.

³⁰ *Sztankó: Adatok, 6–7. o. Urbán: Nemzetőrség, 95. o.* A vásárlásokhoz a pénzt a Wodianer bankház utalta Bécsből Brüsszelbe a Trumper és Mertens bankházhoz, ahol Sztankó személyesen vette fel azt, s Lüttichben egy szállítmányozót bízott meg, aki a fegyvereket Bécsbe szállította, s azután Wodianer intézte a szállítást Pestig. *Solymosi József: Sztankó Soma, az 1848-as honvédtiszt visszaemlékezései életére és szolgálatára. Hadtörténeti Közlemények, 120. (2007.) 3. sz.* (A továbbiakban: *Solymosi: Sztankó.*) 992. o. Sztankónak a Hadtörténelmi Levéltárban őrzött kéziratok emlékezései alapján.

³¹ KLÖM XIII. 237. o. Pulszky levele így fejeződik be: „Ezen leveletem Sztankó Soma hozza, azon ügyes tiszt, ki fegyvereinket Lüttichben vásárolta, az V-ik honvéd zászlóaljnál.” Sztankó Bécsbe érkezésére és távozására: *Solymosi: Sztankó, 992. o.*

beraktározott.³² Sztankó emlékezései szerint ezek a fegyverek voltak az utolsó szállítmány, amely Bécsbe érkezett.

Wodianer értesítését megkapva, Sztankó, kimutatása szerint, utoljára október 5-én vásárolt fegyvert. Ezt a szállítmányt természetesen nem Bécsbe, hanem a sziléziai Ratiborba, közel az osztrák (galíciai) határhoz szállíttatta. Az emlékiratok erről nem szólnak, de Láhner György ezredes, a fegyverfőfelügyelési osztály vezetője október 27-én jelentette a Honvédelmi Bizottmánynak, hogy Sztankó kapitány szerint – akit még Batthyány miniszterelnök küldött ki fegyverek és lökupaok vásárlására Belgiumba – Ratiborban, a porosz határon 4230 puská és 800 000 lökupa van letéve. Láhner kérte ezért a Bizottmányt, hogy Wodianernél tegye meg a szükséges lépéseket.³³

A bankár segítségének igénybevételére nyilván ekkor már nem volt egyértelműen lehetőség. A Bizottmány határozatából másnap megszületett egy ún. *Biztosító levél*, amely szerint bárki, az állítólag Ratiborban, a porosz határon lerakott 4200 fegyvert és 800 000 lökupaot „a mai naptól számított 3 hét leforgása alatt” az országba szállítja és a kormánynak átadja, minden fegyver után egy pengőforintot kap.³⁴ Október 29-én azután a Honvédelmi Bizottmány H. A. M. Thoma a fegyverszállítót bizta meg az említett fegyverek és kapszlik Magyarországra szállításával. Ezeket a fegyvereket egy tételben vagy részletekben szállíthatja, de egyszerre ezernél több fegyvert ne kockáztasson. Thoma minden egyes fegyverért, amelyet a Bizottmány által megbízott személynek átad két guldent *in CM* [konvenció forintot] fog kapni prémiumként. Amennyiben ezek a fegyverek látható sérülések nélkül megérkeznek az országba, költségeit a szállítmányozónak megtérítik.³⁵ Sztankó abban a hiszemben jelentett utolsó küldeménye célállomásáról, hogy joggal vélte, miszerint az időközben már megérkezett. Madocsányi Pál kormánybiztos azonban november 11-én értesítette a Bizottmányt, hogy a fegyverek nem érkeztek Ratiborba, így azok szállításáról nem kell még gondoskodni.³⁶ November 19-én Mednyánszky Sándor harmincadik hivatalnok Karlórol azt jelentette, hogy a poroszországi fegyverszállítmányt elárulták,³⁷ de 22-én Iglórol Ludvig János szepesi kormánybiztos azt jelentette, hogy embere már Ratiborban van, s egy új embert kellene utána küldeni a kiadatást elősegítő pár sorral.³⁸ A fegyverek léte tehát bizonyossá vált, így november 21-én Kossuth *Nyílt rendeletet* írt alá, amely szerint Thoma Ágoston Árva megyén keresztül a kormány rendeletére Alsó-Sziléziába utazik.³⁹ A Ratiborban tárolt fegyverek

³² Solymosi: Sztankó, 992. o.

³³ OHB 1848:2424.

³⁴ OHB 1848:1825. A fogalmazványnak csak a külzetén van dátuma: 28/10.

³⁵ OHB 1848:1901.; KLÖM XIII. 309–310. o. Ugyanezen a számon egyidejűleg megkapta az értesítést erről az intézkedésről a Wodianer és Fia bankház.

³⁶ OHB 1848:3045.

³⁷ MOL H 2 Kossuth-Polizei-Akten 426. Német fordításban közli *Friedrich Walter*: Magyarische Rebellienbriefe 1848. Aemtliche und Privat-Correspondenzen der magyarischen Rebellienregierung, ihrer Führer und Anhänger. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 13.) München, 1964. 140–141. o.

³⁸ OHB 1848:3867.

³⁹ OHB 1848:3355. Thoma november 17-én Pestről írt az OHB-nak, mire Kossuth november 30-án 20 000 pengőforintot utalt Madocsányi árvai kormánybiztosnak. November 25-én pedig arra kérte őt, hogy ha Árva-ban megjelenik Thoma, aki fegyverszállítással van megbízva, a körülményekhez képest legyen segítségére. OHB 1848:3737.; KLÖM XIII. 555. o.

valószínűleg nem kerültek be az országba 1848. december 31-én Madocsányi jelentette, hogy koholmány, miszerint a 80 láda Poroszországból szállított fegyvert Galiciában lefoglalták⁴⁰ Majd 1849. január 1-jén a jelentést kiegészítette: Szalay László ezredes, aki szigorú ellenőrzés után megérkezett Bieliczre, azt üzenté, hogy nem igaz a 80 láda fegyver lefoglalása. Csak 72 vadászfegyvert foglaltak le.⁴¹ (Szalayt egyéként szintén fegyverszerzési céllal küldte ki az Országos Honvédelmi Bizottmány.) A fegyverek december végén tehát Galiciában voltak, de elképzelhetetlen, hogy azokat tovább tudták szállítani Debrecenbe vagy Nagyváradra.

A Galiciából és az északi megyéken keresztül történő szállítási kísérletek sorában van sikertörténet is. Ez Sztankó Soma akciója, aki gyutacsgyártó gépeket csempésztett be Galicián keresztül. Az emlékezések szerint Sztankót, miután hazatérése után Pesten jelentkezett, a Honvédelmi Bizottmány a lajtai táborba rendelte, ahol részt vett a schwecháti csatában. A csata után Csány László kormánybiztos panaszkodott, hogy a sereg gyutacshiányban szenved, s ezen csak egy gyutacsgyár segíthet. Sztankó úgy ír erről a beszélgetésről, mintha ennek a következménye lett volna az ő megbízatása, hogy szerezzen megfelelő gépeket és szakmunkásokat.⁴² A kiküldetés nem születhetett a Honvédelmi Bizottmány döntése nélkül, de ez igen hamar történhetett, mert útjáról beszámolva Sztankó azt írja, hogy emlékezete szerint november eleje volt, amikor Teleki Lászlót Párizsban meglátogatta. Közelebbi időpontot nem jelöl, s küldetésének dokumentumait nem ismerjük. Sztankó az utasítás szerint Galicián és Krakkón keresztül utazott Belgiumba. Mint írja: „Lüttichbe érkezve a gépeket megnéztem, megalkudtam”. Fogadott kilenc munkást is, akiknek útlevelében a foglalkozást kártológépszállítónak tüntették fel. Míg a gépeket csomagolták, s készültek az útlevelek, „miniszteri küldetésben” Párizsba utazott Teleki Lászlóhoz.⁴³ A gépek hazaszállítása az ismert útvonalon történt. Porosz-Sziléziában, Mislovicon megakadtak, mert a munkások útlevelét nem láttamoztatták a brüsszeli osztrák követségen. Így őket ideiglenesen visszahagyva, kísérőjével továbbindult. Krakkóban a vámtisztviselők meg akarták vizsgálni a ládákat, hogy nincsenek-e bennük fegyverek. Mivel a második láda bontogatásakor a tisztviselő megsebezte a kezét, abbahagyta a vizsgálatot és kifakadt: vigye az ördögbe a kártológépeit. (A szállítólevélen ugyanis ez szerepel.) Krakkóban fuvarosokat fogadott Iglóig, s onnan hazai fuvarosok vitték Pestig a szállítmányt.⁴⁴ A gépek megérkezését illetően a rendelkezésünkre álló dokumentumok nem egyértelműek. Ludvig János szepességi kormánybiztos december 9-én jelentette a Honvédelmi Bizottmánynak és Láhner ezredesnek, hogy Belgiumból a gyutacsgyártó gépek megérkeztek.⁴⁵ Ez a jelentés nem lehetett ismert, amikor Kossuth december 9-én arra utasította a pénzügyminisztériumot, hogy az állam számára rendelt gépek kifizetésére „Sztankó Soma százados úr nyugtatványára 6000 azaz Hat ezer pengőforintot *Austriai bankjegyekben* kifizettetni rendeljen.” Ugyanezen a napon

⁴⁰ OHB 1849:237.

⁴¹ OHB 1849:241. Közli *Daniel Rapant*: Slovenské povstanie roku 1848–49. (Dejiny a dokumenty. III/2. k.) Bratislava, 1954. 448. o. Szalay megbízatása: KLÖM XIII. 608. o.

⁴² *Solymosi*: Sztankó, 993. o.

⁴³ Uo. 994–995. o. Érdekes a beszámoló a Telekivel folytatott beszélgetésről, a Dembinskivel való találkozásról.

⁴⁴ Uo. 995. o.

⁴⁵ Hadtörténelmi Levéltár, 1848–49-es gyűjtemény, 52b-21/11. Idézi: *Solymosi*: Sztankó, 995. o.

Kossuth Koczogh Sándor Szepes megyei nemzetőr őrnagyhoz a következő rendeletet intézte: „Azon esetre ha Sztankó kapitány által behozandó gépek a határszélén letartóztatnának, meghagyatik őrnagy úrnak, hogy azokat fegyveres erővel is hozza be.”⁴⁶ Kossuth idézett két rendelete több kérdést vet fel. Sztankó említi visszaemlékezésében, hogy Lüttichben megalkudott a gépekre. Kossuth utalása értelmében kinek kellett fizetnie a kapitánynak osztrák bankjegyekben? A szállítmányt elkísérte a gyáros megbízottja, aki most kapja meg a gépek árát? (Vagyis a szállítás Lehman gyáros kockázatára történt volna? Ez teljesen hihetetlen.) Sztankó kézhez kaphatta a Kossuth által utalt összeget, ha a lassan haladó fuvarosok előtt ért a fővárosba. Így jelenthette, hogy a Krakkó-Igló útvonalon a szállítmány beérkezett az országba. Ekkor viszont mi szükség volt Koczogh őrnagy megbízására? Erre csak akkor kerülhetett sor, ha Kossuth értesítés kapott arról, hogy Sztankó szerencsésen elhagyta Krakkót és közeledik az országhatárhoz. Így Kossuth utalását az magyarázza, hogy Sztankó megérkezésére elő legyenek készítve az osztrák bankjegyek. (A kérdés azonban marad: kinek és hol fizetett a kapitány?) Kossuth a gépek megérkezését örömmel fogadta, s nem volt baj, hogy a munkások elmaradtak, „mert időközben egy francia, egy Chateau nevű gépész⁴⁷ Illirán keresztül jött az országba, és ezen szerencsés körülmény következtében már három nap múlva a gépek fel voltak állítva a József laktanya épületében”.⁴⁸ Sztankót pedig a hazának tett hasznos szolgálataért december 28-án a lőkipakgyár felügyelőjének és Láhner ezredes mellé „oldalmelletti őrnagynak” nevezték ki.⁴⁹

Sztankó sikeres vállalkozása is szerepet játszhatott abban, hogy Kossuth december második felében több akciót is tervezett az északi megyékben, elsősorban a Szepesség vagy Árva megye térségében. Így december 17-én *Nyílt rendelettel* indította Árva megyén keresztül Poenisch Ernőt Poroszországba.⁵⁰ Egyidejűleg utasította Wodianer Samu „állami bankárt”, hogy a Berlinbe kifizetendő, általa Wodianernek átadott 30 000 pengőforintról szóló hitellevelet Poenisch Ernőnek mint állami megbízottnak adja át.⁵¹ December 19-én Szent-Iványi Károly Liptó megyei főispánhoz fordult Kossuth, s értesítette arról, hogy Baudis Izidor honvéd hadnagyot külföldre küldi, hogy fegyvereket vásároljon, s azokat az országba hozza. A levél felszólította a főispánt, hogy ha a főhadnagy fegyvereket kíván behozni, azt a határszélén felállított csapat erejével segítse, vagy szükség esetén biztosítson fuvar a megérkező fegyverek Pestre szállításához.⁵² December 20-án arra kérte Ludvig János kormánybiztost, hogy ha Szepesbe két külföldi mechanikus érkezik, segítse azok Pestre jutását, mert „a gőzhajó arsenál számára fel vagynak fogadva”.⁵³ December 22-én egy utasítással egészítette ki az előbbieket, mely szerint Ludvig küldjön megbízható embert Boroszló felé Miskovicznak, s az egy bizonyos

⁴⁶ OHB 1848:5011.; KLÖM XIII. 693. o.

⁴⁷ Kossuth december 20-án közölte Láhnerrel, hogy Párizsból megérkezett Chateau francia fegyverszakértő, akit másnap azonnal alkalmazzon. OHB 1848:6117.; KLÖM XIII. 824. o.

⁴⁸ *Solymosi*: Sztankó, 995. o.

⁴⁹ OHB 1848:5581. Sztankóra lásd: *Bona Gábor*: Tábormokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. (3., átdolgozott és bővített kiadás.) Budapest, 2000. 669–670. o.

⁵⁰ OHB 1848:5881.

⁵¹ OHB 1848:5881.; KLÖM XIII. 790. o. Mellette az északi megyékhez intézett nyílt rendelet, hogy támogassák Poenisch Ernőt.

⁵² OHB 1848:6117.; KLÖM XIII. 813. o.

⁵³ OHB 1848:6134.; KLÖM XIII. 825. o.

Pohl nevű vendéglősnél érdeklődjék, hogy a két francia munkás elutazott-e Pest felé.⁵⁴ Kossuth végül december 28-án megbízólevelet állított ki a Honvédelmi Bizottmány nevében Motesiczky István számára, hogy megbízottként és felhatalmazottként bárminemű és bármely külföldről származó Magyarország számára indított vagy feltartóztatott fegyvert átvegyen, vagy kiadásukat követelje és azoknak birtokba vételét eszközölje. Az ilyen fegyverszállítványok felügyelőinek kötelességévé teszi, hogy azokat a megbízó levél felmutatójának ellenvetés nélkül átadják.⁵⁵

Az osztrák–magyar viszony megromlása után a nyugati határszél kínálta csempészkedés lehetőségét egy ideig több-kevesebb sikerrel lehetett hasznosítani. A lökupakok hiánya miatt Láhner ezredes egy váratlan lehetőség miatt megkereste a Honvédelmi Bizottmányt. Jelentése szerint Lusztig Lipót lökupak szállítására ajánlkozik, s ezer darab után 10 pengőforintot kér. Mivel az ár magas, választ vár, megkötheti-e a szerződést. Másnap kapott választ: szerződhet, ha a vállalkozó 1 millió lökupak Pestre szállítását vállalja rövid és biztos határidőre. Fizetség csak akkor történik, amikor az áru megérkezett. Ha a szerződés így megköthető, az 1 millióért ígérhet 10 000 pengőforintot.⁵⁶ A fegyverszállítás elakadása ösztönözte a vállalkozókat. A Nemzetőrségi Tanács, melynek feladata a honvéd zászlóaljak felszerelése és felruházása volt, október 18-án azzal kereste meg a Bizottmányt, hogy Kardossy doktornak, aki fegyverek és gyutacsok Bécsben történő bevásárlásával van megbízva, Wodianer és fia állami bankároknál biztosítson 10 vagy 15 000 pengőforintnyi hitelt.⁵⁷ Október közepén Fehr Vilmos, a Vasöntőde és Gépgyár igazgatója utazott Bécsbe, ahol a Honvédelmi Bizottmányhoz eljutott hírek szerint 800 fegyvert vásárolt, amelyek a volt kancellária (a magyar külügyminisztérium) épületében vannak lerakva. Utasították ezért Pulszky Ferenc államtitkárt, hogy ezeket az oly annyira szükséges fegyvereknek „haladék nélkül ide szállításról alkalmasan gondoskodják”.⁵⁸ A fegyverszállításból a jelek szerint nem lett semmi, mert Pulszky október 31-én immár Pozsonyból jelentette, hogy semmi remény nincsen arra, hogy fegyvereinket valaha is megkaphassuk, mert október 20. óta, amikor Windisch-Grätz Bécsset körülfárta, semmi lehetőség nincsen fegyverszállításra. Az ugyanis akasztással járt, s a bécsi kereskedők ezt nem kockáztatják.⁵⁹

Fehr Vilmos, mint említettük, október közepén több napon át Bécsben tartózkodott, s ezek során tárgyalt olyan gépek beszerzéséről, amelyek a fegyvergyár számára alapvetően fontosak voltak.⁶⁰ Mivel a hadiállapot bekövetkezése miatt ezeket nem lehetett be-

⁵⁴ OHB 1848:6898.; KLÖM XIII. 856. o. A küldetés további történetére és eredménytelenségére lásd: Hermann Róbert: Görgei és a felvidéki kormánybiztosok 1849. január 5. – február 10. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1991. 3. sz. 138–140. o.

⁵⁵ OHB 1848:6898.; KLÖM XIII. 913. o. A megbízás a lengyel és a német gerillacsapatok felfegyverzését szolgálta.

⁵⁶ OHB 1848:1079.

⁵⁷ OHB 1848:1369. Az intézkedés megtörtént. Dátum és szignó nélküli fogalmazvány: OHB 1848:1264.

⁵⁸ OHB 1848:1458. Fehr jelentette Bécsből, hogy talált egy lökupak és gyutacskészítésben jártas egyént, aki hajlandó Magyarországra jönni. Az OHB jóváhagyta Fehr szerződési tervezetét, de meghagyta az ügyet előterjesztő Láhnernek, hogy a döntésről „Fehrt s az általa azon egyént az e tárgyban megkívántató óvatossággal értesítse”. OHB 1848:1675. Fehr később megbízhatatlannak bizonyult.

⁵⁹ OHB 1848:2334.; KLÖM XIII. 317. o.

⁶⁰ Bakó Imre: A magyar állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben. Budapest, 1942. 24. o.

hozni, de mert a Honvédelmi Bizottmány úgy értesült, hogy ezek a gépek Bécsújhelyen vannak lerakva, sőt a bécsújhelyi gyárban is vannak megrendelt géprészek, ezért csempész kísérlet mellett döntött. November 12-én Strauss Vilmos rendőrtisztviselő a helyzet ismertetése után a következő utasítást kapta: „E célból Önt a végből küldjük ki Sopronba, hogy ott kövessen el mindent, miszerint csempészet útján jutalmak ígérete mellett is a Bécsújhelyen létező géprészeket hozassa be s szállíttassa tüstént részekként is Gönyőre a gőzhajó hivatalhoz rögtöni leszállítás végett. A szükséges költségek fedezésére a pénzügyminisztérium 3000 pengőforint kifizetésére utasított.”⁶¹

A vállalkozás nem sikerült. Erről tanúskodnak Kossuth november 27-én Görgei Artúrhoz intézett levelének záró sorai: „Még egy kérdésem van: fegyvert, fegyvert minden áron – én a poklot is megmozdítom, de nehezen megy. Wiener Neustadtban [Bécsújhelyen] fegyverünk hever egy pár ezer, s a Nationalgardenak [nemzetőrségnek] is van fegyvere – ha három nap alatt meg nem támadja önt az ellenség, jó volna ám a la Neudorf titkos látogatás [utalás a dévényújfalui november 21-i és 23-i rajtaütésekre] – s fegyverrel térni vissza.”⁶² A kalandos terv kivitelével Görgei nyilván nem foglalkozott, mert – mint Kossuth leveléből látszik – bármikor lehetett tartani az osztrák erők támadásától. Kossuth természetesen minden lehetőséget megragadott. Mikor jelentkezett nála egy bizonyos Keiser Ferenc bécsi lakos, hogy a városból kicsempészett és elásott ezer puskacsövet, s ezt a magyar kormány rendelkezésére kívánja bocsátani, Kossuth az illetőt december 2-án levél kíséretében Csány Lászlóhoz küldte. Ajánlotta, hogy ha a csövek szállítása „biztos úton és veszélyeztetés nélkül eszközölhető”, azokat kellő előlegezés mellett az államnak megveheti.⁶³ December 5-én Csány újabb megbízást kapott: ne tartóztassák fel a pesti Jurenák vaskereskedő megbízottját, Walterdorsfer Vilmost, hogy az Stájerországba utazzon a fegyvergyár számára szükséges szerszámok és nyersanyag beszerzésére.⁶⁴

Ilyen lehetőséget ígért Tallián Ede Zala megyei kormánybiztosnak a Honvédelmi Bizottmányhoz intézett jelentése, mely szerint szombathelyi zsidók ajánlkoznak, hogy Stájerországból fegyvereket csempészenek. Bár az ajánlattevők 16–18 pengőforintot kértek a fegyverek darabjáért, Kossuth december 11-én azt ajánlotta Vidos József Vas megyei kormánybiztosnak, hogy „óvatos móddal magát ezekkel érintkezésbe tegye, s mentől több fegyver megszerzését eszközölje”.⁶⁵ Kossuth másik kísérlete, amelyik a Stájerországból beszerezhető fegyverekre vonatkozik, december 20-án a Vas megyében gerillacsapatot

⁶¹ OHB 1848:790.; KLÖM XIII. 433. o. Ezek a gépek a jelek szerint ki voltak fizetve. *Bakó* előző jegyzetében idézett munkája, 24. o. Egy november 10-én kelt irat alapján tévesen állítja, hogy ezek a gépek szerencsésen megérkeztek. Ausztriával ezekben a napokban még nem szakadt meg teljesen a kapcsolat. 1848. november 15-én az OHB nyílt rendeletben tájékoztatta a katonai és civil hatóságokat, hogy Bécs felől faanyagot szállítana a Lánchíd számára, s azt ne akadályozzák. OHB 1848:2984.

⁶² KLÖM XIII. 569. o.; Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése 1848–1849. S. a. r.: *Hermann Róbert*. Budapest, 2001. 134. o.

⁶³ OHB 1848:4328.; KLÖM XIII. 627. o. Kossuth különösen fontosnak tartotta, hogy Keiser fegyvergyári munkások toborzását is ajánlotta.

⁶⁴ KLÖM XIII. 654. o.

⁶⁵ OHB 1848:5245.; KLÖM XIII. 711. o.

szervező Albrecht Vilmos századoshoz intézett rendelete, melyben felhatalmazta, hogy „a szomszéd Styriából a lehetőségig minél több fegyvert és posztót is vásárolhasson.”⁶⁶

A csempészkedés itt a nyugati határszélen nemcsak egyirányú volt. Csány írta december 3-án Lukinich Mihály Sopron megyei kormánybiztosnak: „A zárkózást a külföldről s az e tekintetbeni felvigyázatot ajánlom, ajánlom azonban a gyógyszerári és koloniális cikkhozó tartozék bejelenteni, hogy mit hoz be, oda egy polgári biztos, valamint a katonai hatóság részéről is egy tiszt lesz kiküldendő – kik a szállítmányt megvizsgálják.”⁶⁷ Megismételve a csempészet lehetőségét, Csány december 9-én közölte, hogy a Honvédelmi Bizottmány a polgári és katonai szervek ellenőrzése mellett megengedte a gyarmatárak behozatalát. Hozzátette: „A csempészetből is a lehető [legnagyobb] hasznot igyekezzünk hazánknak húzni, – engedje meg Ön például, hogy fegyverért dohányt lehessen kivinni, – kikötvén, hogy ez által a harmincadi jövedelem ne csonkíttassék.”⁶⁸ Nemcsak a határ közelében élők vállaltak különböző megbízatásokat. A földművelési, ipari és kereskedelmi minisztérium vezetésével megbízott Pulszky Ferenc december 15-én utasította Csány Lászlót, hogy a Bécsbe utazó Kánicz Manó nagykereskedőt engedje át Pozsony vagy Sopron irányába.⁶⁹ Kánicz megbízólevelét, vagy küldetésének célját nem ismerjük. Mivel a hadműveletek ekkor már messzire távolodtak a nyugati határtól, feltehetően nem gyarmatáruért utazott. Kérdés az is, hogy személyazonossága és foglalkozása megfelel-e a valóságnak.

Összefoglalva a témát elmondhatjuk, hogy 1848-ban szeptember végéig legálisan lehetett behozni külföldön vásárolt fegyvereket, bár az utolsó időszakban az osztrák hatóságok okoztak néha nehézségeket. Az utolsó hazaérkezett, ismert belga fegyverszállítmány október 3-án érkezett Komáromba. Sztankó utolsó lüttichi, Fehr októberi bécsi vásárlásai a jelek szerint nem jutottak be az országba. Kossuth, főleg november közepétől, személyesen intézkedett az északi megyék kormánybiztosai, vagy Csány segítségével, de ezek (egyéb-ként méreteiben nem ismert) anyagi ráfordítások a jelek szerint nem jártak eredménnyel.⁷⁰ Siker csak Sztankó Soma főhadnagy, majd őrnagy nevéhez fűződik, aki a legális beszerzés időszakában jó és olcsó fegyvereket szerzett be, s később kockázatvállaló bátorságával Lüttichből Krakkón át behozta a nagyfontosságú kapszlikészítő gépeket.

⁶⁶ OHB 1848:6146.; KLÖM XIII. 821–822. o.

⁶⁷ Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. (A továbbiakban Csány ir.) S. a. r.: *Hermann Róbert*. Zalaegerszeg, 1998. II. köt. 76. o.

⁶⁸ Csány ir. II. köt. 82., 88. o.

⁶⁹ MOL H 44 Földművelés-, ipar és kereskedelmi minisztérium elnöki iratok, 1848:363.

⁷⁰ Csány december 17-én jelentette Kossuthnak: „Pisekben 3000 fegyverünk elkoboztatott.” KLÖM XIII. 790–791. o.; Csány ir. II. köt. 101–102. o.

LŐKUPAKOS FEGYVEREK AZ 1848–1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC HADSEREGÉBEN

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc politikai és hadtörténetírásának doyenje, Urbán Aladár az 1973-ban megjelent, *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán* című alapművében egy nagyon érdekes, a mai napig figyelemre nem méltított fegyvertörténeti érdekességre hívta fel a figyelmet. Noha a hazai és a nemzetközi szakirodalom a csappantyús, más néven lökupos fegyverek tömeges megjelenését a császári hadseregben 1854-re teszi, a korabeli forrásokban, fegyverkiutalásokban rendszeresen bukkan fel olyan adat, amely arra utal, hogy a hadsereg fegyvertáraiban 1848-ban már raktároztak csappantyús puskákat.¹ Állítását kezdetben hitetlenkedve fogadtam, azonban a nemzetőrség és honvédség erdélyi szervezésének feldolgozásakor sikerült olyan kútfőket találnom, amelyek arról szóltak, hogy a gyulafehérvári császári-királyi fegyvertárban lökupos vagy csappantyús fegyvereket tároltak.² A fegyvertörténeti szakirodalom alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a forrásokban csak elírásról lehet szó, feltehetőleg az 1842 M. Augustin gyutacsos gyalogsági puskára gondoltak.³ Így a 2004-ben megjelenő tanulmányomban, amelyben a honvédség 1848. évi erdélyi szervezését dolgoztam fel, a fenti szemléletet építettem bele.⁴ Sajnos ezzel hibát követtem el, mivel az elmúlt hat év kutatásai még jobban alátámasztották kételyeimet, s ösztönözve éreztem magam, hogy a problémakör feltárását a teljes szakirodalom átvizsgálásával és újabb források felkutatásával végezzem el. Kutatásaim eredményét az alábbi tanulmányban kívánom összegezni.⁵

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hadserege által használt löfegyvereket a történettudomány csak áttételesen vizsgálta, átfogó monográfia a kérdéskörrel a mai napig sem született. A XIX. század végén hagyta el a nyomdát Anton Dollecsek tüzér százados (1849–1918) kiváló munkája,⁶ amely a császári és királyi hadsereg fegyverzetét mutatja be. Elsősorban az ő könyvére támaszkodik Oscar Teuber és Rudolf von Ottenfeld reprezentatív kiadványa,⁷ amely a császári és királyi hadsereg jubileumára készült. 1990-ben pedig Erich Gabriel, aki 1965-től 1996-ig volt a bécsi Heeresgeschichtliches Museum fegyvertörténésze, összefoglalta gondos anyaggyűjtéssel és rendkívüli precizitással a császári hadse-

¹ Urbán 1973. 129. o.

² Urbán Aladár, 1999. II. 1089. o. Vay Miklós királyi biztos jelentése a miniszterelnöknek. Kolozsvár, 1848. augusztus 17.; MOL Vay Miklós kormánybiztosi iratai. H.113. 808. Dobay Károly ezredes Vay Miklós-hoz. Kolozsvár, 1848. augusztus 28.; Urbán 1999. II. köt. 1416. o. Dobay ezredes jelentése a miniszterelnöknek. Kolozsvár, 1848. szeptember 17.

³ Kedves 1993. I. 47. o.

⁴ Süli 2004. 52. o.

⁵ Ezúton szeretném köszönetemet nyilvánítani a kutatásaim során nyújtott önzetlen támogatásért Hermann Róbertnek, Kedves Gyulának, Tóll Lászlónak, Lenkefi Ferencnek, Soós Péternek, Pap Péternek, Németh Györgynek, Demeter Lajosnak (Sepsiszentgyörgy) és Demeter Lászlónak (Barót).

⁶ Dollecsek 1970. 49–123. o.

⁷ Teuber – Ottenfeld 1895. 840–853. o.

reg fegyvertörténetére vonatkozó ismereteit.⁸ A hazai szakirodalomban elsősorban Bakó Imrének az Országos Fegyvergyár történetét feldolgozó, 1942-ben megjelent, a mai napig pótolhatatlan munkájára⁹ kell felhívunk a figyelmet. A kézi lőfegyverek történetéről Csillag Ferenc, a Hadtörténeti Múzeum egykori parancsnoka írt monográfiát¹⁰ 1965-ben. Ez a munka a kor kutatási eredményeit és ismereteit színvonalasan rendszerezi és összefoglalja. Csillag Ferenc kutatási eredményeinek felhasználásával Kedves Gyula, a Hadtörténeti Múzeum fegyvertörténésze 1992-ben írt rövid összefoglalót¹¹ a *Haditechnika* folyóirat hasábjain. 2004-ben jelent meg Rácz Attila fiatal kutató alapos tanulmánya¹² az Országos Fegyvergyár termeléséről, számos adattal kiegészítve Bakó Imre kutatásait. 2009-ben Töhl László, a Hadtörténeti Múzeum fegyvertörténésze egy rövid tanulmányban¹³ foglalta össze a hazai és nemzetközi fegyvertörténeti szakirodalom eredményeit, adaptálva azokat a forradalom és szabadságharc hadseregéhez.

Lőkupakos fegyverek megjelenése a császári-királyi hadseregben

A korszakban alapvetően két különböző elsütő szerkezetet használtak a lőfegyvereknél: a modern kémiai gyújtásút (perkussziós) és az elavultnak számító kovás szerkezetűt. Utóbbit a polgári életben és a fegyverraktárakban egyaránt megtalálhatjuk. A két rendszer között a különbség a lőportöltet begyújtásának módjánál volt, mivel ezek a típusok előltöltő fegyverek voltak és fekete lőporral működtek. A kovás fegyvereknél a lőportöltet begyújtását a kovakő és az acél összeütkezéséből keletkező szikra, míg a perkussziós fegyvereknél a gyutacsban vagy lőkupakban lévő durranóhigany berobbanása végezte. A lőkupak egy néhány milliméter átmérőjű fémből sajtolt, kalap alakú szelence, míg a gyutacs 10–12 milliméter hosszú és 2–3 milliméter átmérőjű kis henger volt.¹⁴

Az 1830-as évek közepén az osztrák hadseregben is felmerült a kémiai gyújtású fegyverekre való átállás igénye.¹⁵ A nagy dilemma azonban az volt, hogy a lőkupakos fegyvereket válasszák-e, amelyeket ekkor már Európa és Észak-Amerika haderőiben rendszeresítettek, vagy egy új megoldás mellett döntsenek. Ebben az időszakban, a birodalomban a polgári életben megjelentek a lőkupakos fegyverek, elsősorban pisztolyok¹⁶ és vadászpuskák¹⁷ formájában. A fegyverek lőszerellátásáról a prágai székhelyű Sellier und Bellot gyár gondoskodott. A vállalatot 1825-ben alapították, termelése 1835-ben 60 millió lőkupak volt. A gyárban 1829-ben 45, 1845-ben már 118 munkás dolgozott.¹⁸ Az üzem francia száрма-

⁸ Gabriel 1990. 61–101. o.

⁹ Bakó 1942.

¹⁰ Csillag 1965. 43–51. o.

¹¹ Kedves 1992. 46–50. o.; Kedves 1993. 49–51. o.

¹² Rácz 2004. 3–38. o.

¹³ Töhl 2009. 25–27. o.

¹⁴ Csillag 1965. 25., 43–45. o.; Töhl 2009. 25. o.

¹⁵ Schönebeck 1844. 7. o.

¹⁶ Lugosi József – Temesváry Ferenc: Pisztolyok. Budapest, 1989. 23–24. o.

¹⁷ Temesváry Ferenc: Vadászfegyverek. Budapest, é. n. 39., 282–283. o.

¹⁸ Slokar 1914. 509–510. o.

zású tulajdonosai a Kriegsarchiv mutatókönyvei szerint kapcsolatban álltak az Udvari Haditanáccsal.¹⁹ Ennek ellenére az osztrák hadsereg irányítói tudatos és megfontolt mérlegelés után egy új forma bevezetése mellett döntöttek. A fő szempont az volt, hogy a lökupakok kisméretűek voltak, kezelésük pedig nehézkes volt.²⁰ A Milánóban élő vámtisztviselő, Giuseppe Console egy gyutacsos elsütő szerkezetet tervezett, amelyet elsősorban vadászfegyvereknél (puska, karabély, stucc) és lovassági pisztolyoknál alkalmaztak.²¹ Elsősorban a kovás fegyvereket alakították át, a típust a sorgyalogság puskáinál csak elvétve alkalmazták.

A császári-királyi hadsereg tényleges átfegyverzését 1840-ben kezdték meg a Vincenz von Augustin (1780–1859) osztrák táborszernagy által tervezett elsütő szerkezettel szerelt löfegyverekre.²² Az első sorozatok még a régi 1798 M. franciakovás muskéták átalakításából születtek, ezeket a szakirodalom 1798/1840 M. és 1807/1840 M. jelöléssel illeti. Az 1842-től újonnan gyártott fegyverek csak nagyon apró részletekben különböztek az átalakítottaktól, pl. ezek már nem réz, hanem vasszerelékekkel készültek.²³ A fegyver tartozéka volt az 1838 M. Laukart-féle négyélű döfőszurony.²⁴ A speciális rendeltetésű alakulatok, vadászok, harcászata nem a tömeges, hanem a pontosan lőtt tüzre alapult. Ezért kapták az 1844 M. kamrás puskát, melynek huzagolt csöve már pontos lövések leadását is lehetővé tette. Ezekhez a fegyverekhez az 1844 M. Laukart-féle vágó szuronyt rendszeresítették.²⁵ Emellett megkezdődött a lovassági pisztolyok és karabélyok átalakítása az Augustin szerkezetre.²⁶ Az Augustin típusú elsütő szerkezet tömeggyártására a Brevillier család²⁷ bécsi üzeme kapott felhatalmazást az

¹⁹ Lenkefi Ferenc szíves közlése.

²⁰ Dollecsek 1970. 85. o. A döntés folyamatáról: Gabriel 1990. 72. o. A gyutacsos fegyver előnyeit a lökupakossal szemben ismerteti Joseph Puffer: Über das neuartige in der österreichischen Armee eingeführte Percussionsgewehr. (Österreichische militärische Zeitschrift. I. Bd.) Wien, 1847. 41–63. o.

²¹ A lovassági pisztolyt elsősorban az 1798 M. kovás pisztolyból alakították át. Szintén Console típusú elsütő szerkezettel szerelték fel az 1838 M. vadásztuccot és az 1807/1835 M. vadászkarabélyt. Gabriel 1990. 74. o. – Kedves Gyula az utóbbit 1838 mintával jelöli és lökupakos elsütő szerkezetűnek tartja. Kedves 1992. 50. o. – Megítélésem szerint ez tévedés, amely elsősorban Oscar Teuber és Rudolf von Ottenfeld hibás adatközlésén alapszik. Teuber–Ottenfeld 1895. 852. o. Ugyanakkor a fenti munkában az 1838 M. vadásztuccot Console típusú zárral ábrázolják. Uo. 850., 851. o. közötti ábrásor. Emellett a fenti szerzők utalnak az 1835 M. lovassági stuccra mint lökupakos fegyverre. Uo. 851. o. Utóbbiról azonban sem Anton Dollecsek, sem Erich Gabriel nem ír a munkájában. Tekintettel arra, hogy mindkét szerző rendkívül nagy hozzáértéssel és precizitással dolgozott, álláspontjukat elfogadom. Az előbbi szerző a fegyvert szintén Console típusú zárral jelöli. Dollecsek 1970. 119. o.

²² Hermann Meynert: Geschichte des Kriegswesens und der österreichischen Monarchie. Bd. IV. Wien, 1854. 160. o. Először a 8. (Lajos főherceg) sorgyalogezred kapott Augustin puskákat 1840-ben, majd a következő évben megkezdték a teljes átfegyverzést.

²³ Dollecsek 1970. 86. o.; Gabriel 1990. 74–75. o.

²⁴ Gabriel 1990. 540. o.

²⁵ Gabriel 270. o.; Lugosi József: Szuronyok Magyarországon a 18. századtól napjainkig. Budapest, é.n. 12–13. o.

²⁶ Azonban hivatalos bevezetésük, azaz az eleve Augustin-rendszerrel szerelt karabélyok és pisztolyok gyártására a rendelet csak 1851-ben született meg. Gabriel 1990. 79–81. o.

²⁷ A Brevillier család vállalkozásait 1823-ban alapította Carl Wilhelm von Brevillier az alsó-ausztriai Neunkirchenben. A vállalkozás elsősorban fémtermékek gyártásával foglalkozott, az 1840-es években 28 telephelyén 300 munkás dolgozott. Slokar 1914. 490. o.

Udvari Haditanácstól 1841-ben.²⁸ A későbbiek folyamán azonban a gyártásra és beszállításra való jogosultságukat az Udvari Haditanács más vállalatoknak adta át.²⁹

Anton Dollecsek szerint az 1842-től jelent meg a császári-királyi hadseregben az első lökupaos elsütő szerkezettel ellátott puská, az 1846 M. Grenzfäger-Gewehr.³⁰ 1842-től ezzel a löfegyverrel szerelték fel vámtisztviselőket az Osztrák Császárság területén³¹, valamint a sorgyalogság kiségitő személyzetét a birodalomban. A fegyver ürmérete 18,3 mm, hossza 124 cm, tömege pedig 3,3 kg volt.³² A fegyver létét Erich Gabriel nem zárta ki, azonban sem a Kriegsarchiv aktái között, sem a korabeli szabályzatokban nem sikerült a nyomára bukkannia.³³

A császári-királyi hadseregben a teljes áttérés a lökupaos fegyverekre csak 1854-ben kezdődött meg a Lorenz-féle löfegyverek bevezetésével. Ezt az áttérést – többek között – nem a gyutacsos rendszer működési hátrányai, hanem a lökupaosénál bonyolultabb és munkaigényesebb alkatrészek előállítási költségei indokolhatták.³⁴

Lökupaos fegyverek a szabadságharc hadseregében

Az első magyar független minisztérium felállításával elvileg megteremtődtek az önálló magyar hadügy feltételei. Az április törvények XXII. törvénycikke létrehozta a nemzetőrséget, amely a belbiztonságot garantáló fegyveres erő volt. 1848. május 16-tól megkezdődött az első tíz honvédzászlóalj szervezése, amelyet szeptembertől újabbak követtek. Augusztustól pedig az önkéntes nemzetőrség és a szabadcsapatok felállításáról született döntés.

A fenti szervezetek felfegyverzése nehéz próbatétel volt a kormány számára. Bár szeptemberig rendelkeztek a császári-királyi fegyvertárak készleteivel,³⁵ ezek csak az igé-

²⁸ Dollecsek 1970. 86. o.; Teuber – Ottenfeld 1895. 844. o.

²⁹ Dollecsek 1970. 87. o.

³⁰ Tóll László szerint a császári haderőben az első rendszeresített lökupaos fegyver az 1844 M különscapat puská volt. Tóll 2009. 25. o. A típus egyetlen példánya a bécsi Heeresgeschichtliches Museum gyűjteményében található, a puskát Erich Gabriel ismerteti a művében. Érdekes, hogy Gabriel a lökupaosá átalakított fegyvert az Augustin rendszer darabjai között sorolja fel. A puskához, amely az utász-, műszaki csapatok és a haditengerészet részére volt rendszeresítve az 1860-as évek közepéig, négyélű Laukart szurony tartozott. Gabriel 1990. 78. o. Más helyen Gabriel azt sugallja – bár ezt konkrét forrással nem támasztja alá –, hogy gyutacsos fegyver lökupaosá történő átalakítása az 1850-es évek elején történt. Gabriel 1990. 88. o. A fegyver 1848 és 1849-ben való használatára azonban kútfőt nem sikerült találnom.

³¹ Verordnung an die Militär-General-Commanden in Böhmen, Mähren, Galicien, Niederösterreich, Illyrien und Innenösterreich, und in lombardisch-venezianischen Königreiche, von 17. Juni 17. 1842. G. 2581. In: Sammlung der im Fache Militär-Bewaltung ergangenen Gesetze und Normal-Beordnungen. Wien, 1842. 35. o. (A rendeletet Lenkefi Ferenc bocsátotta rendelkezésemre.)

³² Dollecsek 1970. 94., 121. o.; Teuber – Ottenfeld 1895. 845., 853. o. A fegyverről ábrázolás sajnos nem maradt fenn.

³³ Gabriel 1990. 87. o.

³⁴ Uo. 88–92. o. Ezzel természetesen nem azt akarom állítani, hogy a Lorenz puskáknak nem voltak előnyei az Augustinokkal szemben. A fegyver kifejlesztője Josef Lorenz (1814–1879), elsősorban a löfegyver huzagolását tökéletesítette.

³⁵ Buda, Pozsony, Pétervárad, Temesvár, Arad, Gyulafehérvár, Nagyszeben. A készletek összeírására 1848. május 28-án kelt rendeletben utasította a miniszterelnök a hadügyminisztert. Urbán 1999. 537., 622. o.

nyek egy részét fedezték. Az innen kiutalt löfegyverek gyutacsosak, lökupakosak és kovások voltak. Ezekkel a fegyverekkel szerelték fel a nemzetőrség és a honvédség egy részét, illetve a magyar oldalon harcoló császári-királyi soralakulatok megörökölték korábbi fegyvereiket.³⁶

A forrásokban a császári-királyi hadseregben rendszeresített kémiai gyújtású fegyverek német megfelelője a Percussionsgewehr,³⁷ amely magyarul csappantyús puskát jelent.³⁸ A magyar fegyvertörténeti szakirodalomban a csappantyús fegyvereken általában a lökupakos zárral ellátott fegyvereket jelölik.³⁹ Kétségtelen tény, hogy 1848-ban rendelkezünk olyan forrásokkal is, amelyekben a lökupakos fegyverre a „percussió” elnevezést használták, az utóbbi fogalmon az összes kémiai gyújtású típust is értették.⁴⁰ A félreértések elkerülése miatt kizárólag a lökupakos megnevezést használok. A gyutacs német megfelelője, a Zünder, míg a lökupakké a Kapsel, Zündkapsel és a Zündhütchen.⁴¹ A lökupak elnevezés mellett a magyar forrásokban előfordul a gyúakupak megnevezés is.

A temesvári tüzértárból 1848. július elsején 416 db lökupakos fegyvert adtak át a győri 5. honvédszászlóalj részére.⁴² Az erdélyi honvédszászlóaljakat⁴³ szervező Dobay Károly⁴⁴ ezredes szeptember közepén jelentette a miniszterelnöknek, hogy a fenti alakula-

³⁶ Kedves 1992. 48. o.

³⁷ Ezen az Augustin gyutacsos, Console gyutacsos és a lökupakos fegyvereket egyaránt értették. A fegyvereket mintával nem jelölöm, mivel a korban a rendszeresítési évvel ellátott muster számot nem használták. Alois Pfersmann altábornagy, erdélyi főhadparancsnok helyettes egy 1848. június 27-én kelt levelében „neuartige Percussionsgewehr”-ről írt. Jelentés a főkormányshoz. Nagyszeben, 1848. június 27. In: Documente privind Revoluția de la 1848. în Țările Române. C. Transilvania. Vol. VIII. 26 iunie-30 iunie. Volum întocmit de: M. Bodor, E. Cosma, G. Neamțu. Cu cuvânt introductiv de Acad. Camil Mureșanu. București, 2007. 24. o.

³⁸ Kiss Károly szótára szerint a die Percussion jelentése: csappantó. Kiss 1843. 6. o. Emellett Kiss a csappantyú német megfelelőjeként tünteti fel a német „Percussionskapsel” szót is. Kiss 1843. 6. o. A 15. (2. székely) határezred 1848. december 16-án kelt kimutatásában a gyutacsos fegyvereket csappantyúsnak nevezik. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kézirattár. Szn. Máday főhadnagy. – Emellett Heinrich Schönebeck 1844-ben megjelent szabályzatában kétféle perkussziós elsütő szerkezet különböztet meg: Console és az Augustin típusút. Ez pedig bizonyíték arra, hogy a perkussziós (magyarul csappantyús) löfegyvereken a gyutacsosokat is értették. Schönebeck 1844. 19. o.

³⁹ Csillag 1965. 43–47. o.; Kedves 1993. 47. o.; A csappantyús puska elnevezés félreérthetőségéről: Urbán 1973. 129., 371. o.; A budai fegyvertárból a vidéki nemzetőrök részére 1848 tavaszán számos csappantyús fegyvert utaltak ki, amelyek lökupakosak és gyutacsosak egyaránt lehettek. Urbán 1999. 235., 752–753. o. – Tekintettel arra, hogy a birodalmi haderő alapfegyvere a gyutacsos típus volt, én úgy vélem, hogy a kiutalt „csappantyús” puskák is azok voltak.; Az 1849-ben Pesten kiadott Tábori utasítás gyalogság, lovasság és tüzérség számára című mű az Augustin gyutacsos fegyvereket a csappantyús elnevezéssel jelöli. Az 1849-ben Csíkszeredán Bíró Sándor szerkesztésében kiadott *Hadi Lapok* melléklete, a *Csiki Gyutats* (Zünder) írója, a gyutaccsal működő löfegyvereket szintén csappantyús fegyvernek nevezi. Hadtörténeti Levéltár, Csíkszereda. 1849. április 22. 47. o. A *Csiki Gyutats*-ról: Rákóczy Rozália: Volt-e a Hadi Lapnak tüzérségi melléklapja 1849-ben? *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989. 2. sz. 200–207. o.

⁴⁰ Pl.: *Dér – Hajagos* 2000. 140. o. A hadtest löszertári parancsnokának kimutatása a hadtestparancsnokság számára. Miskolc, 1848. december 21.

⁴¹ Kiss 1843. 17., 29. o. A Zündkapsel fogalmat fogalmat Kossuth Lajos is használta az Angliából tervezett lökupak vásárlás esetében. KLÖM XII. 729. o. Zündhütchen: például Görgei Artúr használja. *Görgei* 1852. I. köt. 2–3. o. Magyar megfelelője: gyúkalapos löfegyver. *Dér – Hajagos* 2002. 174–175. o.

⁴² MOL Mészáros Lázár verbászi iratai. H 76. №. 151. Georg Marziani ezredes levele Mészáros Lázár hadügyminiszterhez. Pest, 1848. szeptember 19. Mellette a temesvári tüzértár átadási jegyzéke. A forrásban a lökupakos elsütő szerkezetre a Percussionschloss fogalmat használják. *Urbán* 1973. 371. o.

⁴³ 11. és 12. honvédszászlóalj.

⁴⁴ *Bona* 2000. 307–308. o.

tok felszerelésére a gyulafehérvári fegyvertárból 2000 db lökupakos fegyvert adtak át.⁴⁵ A lökupakos elnevezést használó Georg Marziani⁴⁶ és Dobay ezredek több évtizede szolgáló csapattisztek voltak, akiknek a szakértelmében nincs okunk kételkedni. Ráadásul az előbbi az Országos Nemzetőrségi Haditanács fegyverfelügyelője volt.

A lökupakos fegyverek létét erősíti a császári-királyi haderőben az a kútfő, amelyet Hermann Róbert közölt a Csány László kormánybiztosi iratait bemutató mű második kötetében. Csány 1848. december 19-én továbbította Lázár György vezérőrnagy⁴⁷ alakulatainak gyalogsági és tüzérségi lőszerigényét az Országos Honvédelmi Bizottmány részére. Eszerint az igény „100 000 d[arab] belgiai nagy kapszlik, 100 000 Grenzer Kapseln, 100 000 Englische Kapseln, 50 000 Konsolische Zünder.” A Grenzer Kapseln Hermann Róbert lábjegyzete szerint „határőrpuskába való lökupak”.⁴⁸ A kifejezést nem lehet másképpen fordítani, így a Dolleczek által fentebb már bemutatott 1846 M. Grenzüäger-Gewehr létét sem lehet egy tollvonással kétségbe vonni. A gyulafehérvári és temesvári fegyvertárakból kiutalt lökupakos puskák ténye szintén a megállapításomat erősíti, mivel mindkét főhadparancsnokság alárendeltségébe tartoztak határőrezredek, ezek ellátásáról pedig kötelesek voltak gondoskodni. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Jellasics 1500 fős székesfehérvári helyőrségének lefegyverzésekor, illetve Karl Roth vezérőrnagy ozorai kapitulációjakor több ezer lőfegyver került az Országos Honvédelmi Bizottmány birtokába. Ezek között a fentiek alapján lökupakos fegyverek is lehettek.⁴⁹

A fegyverek beszerzésének másik lehetséges formája a külföldről történő vásárlás volt. Batthyány miniszterelnök 1848. április 21-én érdeklődött Joseph Andrew Blackwell angol megbízottnál, hogyan lehetne Angliából 100 ezer darab puskát vásárolni. Blackwell javasolta a miniszterelnöknek, hogy küldjön két katonatisztet Birminghambe és kössenek szerződést a helyi fegyvergyárral.⁵⁰ A vásárlásra tervezett fegyverek minden bizonnyal lökupakosak voltak, ami bizonyítja, hogy a magyar kormány már ekkor az ilyen típusú fegyverek felé orientálódott. Pedig a nemzetőrség részére rendszeresítendő lőfegyver típusát illetően nem volt egyetértés, mivel mind a gyutacsos, mind a lökupakos rendszer mellett szóltak érvek és ellenérvek. A gyutacsos típus mellett szólt, hogy a császári-királyi haderőben ez volt rendszeresítve. Makk József⁵¹ tüzértiszt a nemzetőrség szervezéséről szóló cikksorozatában például az Augustin gyutacsos fegyvereket részesítette előnyben, mivel ez a sorghalomság lőfegyvere. Megállapítása szerint „jelenleg általában nem volna

⁴⁵ *Urbán* 1999. II. köt. 1416. o. Kolozsvár, 1848. szeptember 17. – Csehi Szigethy Miklós visszaemlékezése szerint a 11. honvédszászlóalj gyutacsos puskákkal volt felfegyverezve. Csehi Szigethy Miklós: Adatok a XI. honvédszászlóalj történetéhez. Kolozsvár, 1868. 72. o. – Tekintettel arra, hogy a visszaemlékezés húsz évvel az események után jelent meg, én a korabeli forrás megállapítását fogadom el. A zászlóalj lőfegyvereit a kimutatásokban a Percussionsgewehr fogalommal jelölték. Pl.: MTA Csány-levéltár, szn. Az erdélyi hadtest balszárnájának létszámkimutatása. Kolozsvár, 1849. január 17. Eszerint a zászlóalj 910 perkussziós puskával rendelkezett.

⁴⁶ *Bona* 2000. 742. o.

⁴⁷ Uo. 174. o.

⁴⁸ *Hermann* 1998. II. köt. 104. o. Csány László jelentése Kossuth Lajoshoz. Komárom, 1848. december 19. éjjel 10 óra.

⁴⁹ *Hermann* 2001. 137–139. o.

⁵⁰ Joseph Andrew Blackwell magyarországi küldetése. 1843–1851. S. a. r. és az utószót írta: *Haraszti-Taylor Éva.* (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1989. 154. o.

⁵¹ *Bona* Gábor, 2000. 491. o.

helyén időrabló tudós diskusiókba bocsátkozni a fölött milynemű fegyverek szereztessenek. Az ausztriai gyalogság Brevillierfőle⁵² szerszámú csappantyús fegyverekkel van ellátva.⁵³ A *Jelenkor* cikkírója kissé ironikus hangnemben ugyanakkor a lökupakos típust preferálta. A gyutacsos fegyver ugyanis drága, hazai ipari háttér a kiszolgálásához nem létezik, ráadásul csak az osztrák haderőben rendszeresítették, mivel az oroszok elvetették hadrendbe állítását. Ezzel szemben az angol és francia fegyverek lökupakosak.⁵⁴

A kormány a nemzetőrség felfegyverzése tekintetében végül a lökupakos rendszer mellett döntött. A tervezett löfegyver leírását báró Baldacci Manó⁵⁵ ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnökének leveléből ismerjük, aki ezt írja: „Tekintve, hogy a nemzeti őrsereg gyalogsága rövid-kurtályhoz hasonló vágó szuronnal leendő felfegyverkezve.”⁵⁶ A fenti fegyvert ábrázolta Szerelmey Miklós a nemzetőröket és honvédeket bemutató színezett litográfiáján⁵⁷ és Karl Teibler az Eisler Ferenc nemzetőrt ábrázoló színes akvarelljén.⁵⁸ Arról, hogy a tervezett fegyver gyártása megkezdődött-e, illetve hány nemzetőr kapott a típusból, adatokkal nem rendelkezem. Az április 24-én tartott minisztertanácsi ülésen a kormány döntött a külföldi fegyvervásárlások megindításáról a nemzetőrség felfegyverzése érdekében.⁵⁹ Erre néhány hónapig még nem került sor, pedig a külföldi beszerzések megkezdését Kossuth Lajos pénzügyminiszter június 30-án kelt levelében erősen sürgette Mészáros Lázár hadügyminiszternél.⁶⁰

Ezután került sor Sztankó Soma⁶¹ főhadnagy küldetésére, aki július közepe és október eleje között 24 355 darab angol⁶² és belga lökupakos fegyvert vásárolt a miniszterelnök megbízásából.⁶³ Emellett 3,8 millió lökupakot⁶⁴ is küldött Belgiumból, valamint október

⁵² Fentebb már utaltunk rá, hogy a Brevillier vállalat készítette az Augustin gyutacsos puskákat. Szintén a gyutacsos fegyvert ajánlotta Sztankó Soma a honvédség felállítására vonatkozó tervezetében. *Urbán Aladár*: Sztankó Soma tervezete az 1848-as honvédség felállítására. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1986. 3. sz. 525–540. o. A fegyverzetre: uo. 536. o.

⁵³ *Mack József*: Nemzetőrhad organisatiója. VII. *Reform*, 1848. június 4. 142. o.; *Urbán* 1973. 129. o.

⁵⁴ *Jelenkor*, 1848. május 9. 228. o.; *Urbán* 1973. 129. o.

⁵⁵ *Bona* 2000. 144–145. o.

⁵⁶ *Urbán* 1999. I. köt. 848. o. Körlevél az eddigi polgári-őrhidak vadászaihoz. Pest, 1848. július 2.

⁵⁷ Lelőhelye: Hadtörténeli Múzeum Képzőművészeti Gyűjteménye. Leltári száma: 0243/KP.

⁵⁸ Batthyány Lajos 1807–1849. Emlékalbum. Szerk.: *Nagy Mézes Rita*. Budapest, 2007. 88. o.

⁵⁹ *F. Kiss* 1989. 36. o.

⁶⁰ KLÖM XII. 327. o.

⁶¹ *Bona* 2000. 669–670. o.

⁶² Az angol fél 22 000 szuronyos és 750 vadászpuskát ajánlott fel, amelyeket Sztankó megvizsgált, azonban a minőségüket nem találta kielégítőnek. Végül a magyar kormány a fegyverhiány miatt 7000 szuronyos és 300 vadászpuska megvételére szerződött, szeptember elsejei szállítási határidővel. KLÖM XII. 727–729. o. Kossuth levele Wimmer G. A. londoni magyar megbízotthoz. Pest, 1848. augusztus 15.

⁶³ Az első szállítmány augusztus 17-én este érkezett meg. *Urbán* 1999. II. köt. 1092. o. – Batthyány rendelete Csány Lászlóhoz. Pest, 1848. augusztus 18.; *F. Kiss* 1989. 131. o. Ezen felül még 9000 darab kovás puskát vásárolt Sztankó Bécsben. Bakó 1942. 16. o. Batthyány figyelemmel kísérte és teljes mértékben támogatta Sztankó küldetését. *Urbán* 1999. II. köt. 1066–1067., 1116–117. o. Sztankó mellett fegyvervásárlásra kapott megbízást Batthyánytól Görgei Artúr százados, a Dietrich cég Konstantinápolyban és Szmirmában tárolt fegyvereire. *Urbán* 1999. II. köt. 911–912. o. Pest, 1848. július 13. A küldetés végül nem realizálódott. Görgei 1988. I. köt. 139. o.

⁶⁴ Sztankó visszaemlékezésében gyutacsról írt, pedig az ő általa beszerzett löfegyverek biztosan lökupakosak voltak. Azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy visszaemlékezése húsz évvel a szabadságharc leverése után jelent meg először. *Sztankó Soma*: Adatok az 1848-dik év eseményeihez. Pest, 1869.

1-jén gyutacs és lökupak készítő gépeket csempészett be Magyarországra Galicián keresztül.⁶⁵ Sztankó 2400 puskát Londonban a többi pedig Lüttichben vásárolta, az utóbbi szerinte jobb minőségű és olcsóbb volt. A legutolsó szállítmányát Bécsben lefoglalták az osztrák hatóságok.⁶⁶ A lökupakos fegyverekből a honvédek és a nemzetőrök egyaránt kaptak.⁶⁷

Kossuth a felügyelete alatt szerveződő Hunyadi szabadcsapat felfegyverzése érdekében titkárát, Szalay Lászlót augusztus közepén Bécsbe küldte, hogy vásároljon néhány száz puskát azonnal, illetve 5000 darabot hat hét alatt, darabonként 18 forintért. A miniszter tisztában volt vele, hogy az ár magas, de a horvát és szerb veszély miatt a fegyverek sürgősen kellettek.⁶⁸ Szalay Dr. Anton Dominikus Bastler bécsi kereskedővel szerződött 4000 db szuronyos lökupakos puska és 220 vont csövű puska három héten belüli leszállítására.⁶⁹ A szállítások augusztus 26-tól kezdődtek el, Bastler addigra már 250 fegyvert átadott.⁷⁰ Urbán Aladár kutatásaiból tudjuk, hogy Bastler kb. 2200 fegyvert szállított,⁷¹ a többi átadására a megváltozott politikai helyzetben már nem volt lehetőség. Egy 1849-es kimutatás szerint a honvédség használt egy bécsi puska névvel jelölt típust, amelyből 1609 darabot utaltak ki az alakulatoknak.⁷² Elképzelhető, hogy a bécsi puskán a Szalay által vásárolt fegyvereket értették. Azt azonban tényként közölhetjük, hogy 2000 darabban több lökupakos fegyvert használt a honvédsereg ez eddig feltételezetnél.⁷³ Ezen kívül vásároltak fegyvereket Prágából is, erről azonban pontosabb adatokkal nem rendelkezem.⁷⁴

1848 októbere után a külföldi fegyvervásárlás lehetetlenné vált, mert a határainkat elzárták a behozatal elől. 1849. július végén Pulszky Ferenc londoni magyar diplomáciai megbízott felvillantott egy lehetőséget, pontosabban 35 000 lökupakos szuronyos fegyvert vételének lehetőségét, amelyet Korfun, majd Várnán keresztül szállítottak volna Magyarországra. Erre azonban a szabadságharc leverése miatt már nem volt lehetőség.⁷⁵

A külföldi beszerzések mellett legalább annyira fontos volt a hazai hadiipar megteremtése. A fegyvergyártás fontosságát jelzi, hogy a kormány már az április 19-én tartott ülésén foglalkozott a kérdéssel. A gyutacsok (Zünderek) készítésének megtanulására a

⁶⁵ Sztankó 2007. 975–976. o.

⁶⁶ Uo. 991–992. o. Mintegy 2300 puskát. Ezek később a bécsi forradalmárok birtokába kerültek. KLÖM XII. 742. o.

⁶⁷ Sztankó 2007. 993. o. A Hajdú kerületi nemzetőrök a belga lökupakos puskaikat a schwechati csatát követő menekülésben eldobálták.

⁶⁸ KLÖM XII. 710. o. Levél Pulszky Ferenc államtitkárhoz. Pest, 1848. augusztus 12. Urbán 1999. II. köt. 1054. o. Batthyány átirata Kossuthoz. Pest, 1848. augusztus 12. KLÖM XII. 730. o. Kossuth levele Batthyány Lajoshoz. Pest, 1848. augusztus 16. Ebben közli, hogy a Bécsben lévő fegyverek felvásárlására intézkedett.

⁶⁹ Gewehre mit Stichbayonetten und Kapselschlössern; Kammerbüchse mit gezogenen Röhren. Urbán 2009. 28–31. o.

⁷⁰ KLÖM XII. 813. o. Pulszky Ferenc Kossuth Lajoshoz. Bécs, 1848. augusztus 28. KLÖM XII. 830–831. o. Duschek Ferenc államtitkár Pulszkynak. Buda, 1848. augusztus 29.; Urbán 1999. II. köt. 1136. o. Pulszky jelentése a miniszterelnökhöz. Bécs, 1848. augusztus 26.

⁷¹ Urbán 2009. 30. o.

⁷² MOL H 2. 48:2040. Kimutatás az 1848. szeptember 28. és október 31. között az Országos Felfegyverzési Hivatalból kiutalt löfegyverekről.

⁷³ Bakó 1942. 111. o.

⁷⁴ Urbán 1999. II. köt. 927. o. Batthyány Kossuthnak. Pest, 1848. július 16.

⁷⁵ Deák 1943. 408. o. Pulszky Kossuthnak. London, 1849. július 27.

minisztérium személyeket küldött Bécsbe, akik részére napidíjat biztosított.⁷⁶ A kormány április 29-én szerződést kötött a Pesti Gépgyár Társulattal, mely szerint a gyár köteles volt a meghatározott áron hat hónap alatt napi 500 fegyvert készíteni a nemzetőrség részére. Az üzemnek angol, belga és német mestereket kellett szerződtetni, ami arra enged következtetni, hogy a minisztérium már ekkor a lökupakos típusban gondolkodott.⁷⁷ Emellett Batthyány megbízta Pálffy Móric grófot, hogy az osztrák örökös tartományokban tárgyaljon a fegyvergyárak tulajdonosaival és próbáljon meg szerződést kötni ötven-ezer fegyver egy év alatti legyártására.⁷⁸ Pálffy május 10-én átadta a megbízatását Georg Marziani ezredesnek. Pálffy 1500 db régi puskára adott foglalót, amelyből azonban csak 440 darabot vett át. Ezen felül még szerződést kötött hétezer darabra, és felkutatatta újabb tizenháromezer beszerzésének lehetőségét. A mintafegyverek azonban csak két hét múlva érkeznek Pestre, mivel az elsütő szerkezet fajtáján – Batthyány tudtával és beleegyezésével – változtattak.⁷⁹ Marziani májusban a fentebb már hivatkozott Brevillier vállalkozással szerződött ötezer darab elsütő szerkezet leszállítására. Ezek a záruk Marziani tájékoztatása szerint lökupakos elsütő szerkezetűek voltak, a fővárosi nemzetőrsek felé pedig intézkedett a kormány a javításra szoruló fegyverek leadásáról.⁸⁰

Sztankó Soma és Szalay László lökupakos fegyverbeszerzései után meg kellett szervezni a hazai gyutacs- és lökupakgyártást. Erre a feladatra Batthyány az 5. honvédszázalóalj századosát Görgei Artúrt⁸¹ szemelte ki. Görgei, aki kilépett huszártiszt és vegyész volt, rendelkezett a szükséges szakértelemmel. Ehhez még a helyismeret is párosult, mivel a birodalom egyetlen lökupak gyára Prágában volt, Görgei pedig több évig itt szolgált. Görgei a bécsújhelyi császári-királyi tüzérszertárban a gyutacskészítést, Prágában a Sellier und Bellott vállalatnál a lökupak gyártást tanulmányozta. Tapasztalatairól és javaslatairól összefoglaló jelentést készített Marziani ezredes részére, aki azt támogatás mellett továbbította Batthyány részére.⁸² A misszió körülményeit és eredményét Urbán Aladár és Hermann Róbert kutatásai⁸³ messzemenően tisztázták, annak teljes részletére nem kívánok kitérni, mivel az gyár felállítása a miniszterelnöki jóváhagyás ellenére, a megváltozott politikai helyzetben elmaradt. Egy tényezőt azonban nem hagyhatok figyelmen kívül a honvéd őrnagy összegző jelentéséből: a löpukatgyártás melletti érveit. Görgei szerint a „durranó por” készítése kis mennyiségben is veszélyes, a hazai gyártás feltételei nem állnak rendelkezésre. Nem ajánlotta a bécsújhelyi gyutacs gyártás technológiájának átvételét, mert az „egyszerűen csak a kisebb mértékű kémiai kísérletnek sokszoros ismételtetésében áll. Ez felette költséges, és mi célunknak meg nem felelő, fő-

⁷⁶ F. Kiss 1989. 30. o.

⁷⁷ Urbán 1999. I. köt. 413–415. o. A miniszterelnök utasította a pénzügyminisztert, hogy gondoskodjon a fegyvergyártás pénzügyi háttéréről. Pest, 1849. április 29.; Uo. 579. o. Batthyány tájékoztatója Klauzál Gábor miniszternek. Budapest, 1848. május 21.; Uo. II. köt. 931. o. Pest, 1848. július 17.

⁷⁸ Urbán 1999. I. köt. 320. o. Pest, 1848. április 19.

⁷⁹ Uo. 471–472., 609. o. Batthyány utasítja Pulszky államtitkár Marziani bécsi tevékenységének támogatására. Pest, 1848. május 27. Feltehetőleg ekkor született döntés a lökupakos fegyverek javára a gyutacsos típusal szemben.

⁸⁰ Uo. 619–621. o. Batthyány intézkedései a fegyvergyártásról. Budapest/Pest, 1848. május 28.

⁸¹ Bona 2000. 160–163. o.

⁸² Urbán 1999. II. köt. 1115–1116. o. Budapest, 1848. augusztus 21.

⁸³ Urbán 2009. 269–271. o.; Hermann 2009. 28–30. o.

ként azért, mert csak melegebb évszakokban használható.” Ezzel szemben a prágai gyár által sokévi tapasztalat után kifejlesztett módszer kevés munkaerőt igényel, így kevesebb anyagi ráfordítást követel a kormány részéről.⁸⁴ Görgei Artúr észrevételei felbecsülhetetlen értéket jelentenek a forradalom és szabadságharc fegyvertörténetét kutatók számára. Egyrészt alátámasztja a tényt, hogy a Batthyány kormány elsősorban pénzügyi okok miatt döntött a lökupakos típus mellett. Másrészt viszont bizonyíték arra, hogy a lökupak készítés olcsóbb technológiája több éves tapasztalatszerzés után alakult ki. Márpedig a prágai gyár csak 1829-től kezdte meg a lökupakok sorozatgyártását és a hatékonyabb módszer kifejlesztését is csak ezután fejezhette be. Így nem biztos, hogy 1835-ben, amikor a birodalom katonai vezetői a gyutacsos rendszer mellett döntöttek, a költségkímélő technológia már rendelkezésre állt. Ez magyarázata lehet annak, hogy miért csak az 1850-es évek elején döntöttek a lökupakos fegyverek teljes rendszerbe állításáról.⁸⁵ A hazai gyutacs- és lökupakgyártás üzeme végül a pesti Újépületben jött létre 1848 őszén Ullrich Ágoston⁸⁶ tűzér főhadnagy irányításával.⁸⁷ Az Állami Fegyvergyár raktárában novemberben már 543 000 darab lökupak volt.⁸⁸ A főváros feladása után a gyutacs és lökupak készítő üzemeket, amelyek egymástól elkülönített szervezeti egységek voltak,⁸⁹ a nagyváradi vár kazamatáiban állították fel. A termelés a Sztankó Soma által vásárolt gépekkel folyt, a teljes napi kapacitás 40 000 darab volt.⁹⁰ Az utóbbi a későbbiek folyamán 60 000-re nőtt, míg gyutacsból naponta 50 000 darabot tudtak előállítani.⁹¹ A tényleges termelésről kimutatás nem maradt fenn, csak részadatokat ismerünk, amelyeket az alábbi összefoglalás szemléltet:

<i>Időszak</i>	<i>Gyutacsos töltény (db)</i>	<i>Lőkupakos töltény (db)</i>
1848. szeptember 18–31. ⁹²	nem ismert	578 000-et adtak ki
1848. szeptember 31. – november 25. ⁹³	1 490 000 (raktári készlet)	543 000 (raktári készlet)
1849. január 14. – február 6. ⁹⁴	nem ismert	187 000
1849. január–március összes termelése ⁹⁵	1 070 448	1 767 632
1849. április 8. – április 14. (raktári készlet) ⁹⁶	143 800	519 860
1849. április 29. – május 5. (raktári készlet) ⁹⁷	279 600	613 800

⁸⁴ MOL Görgei család levéltára. P 295. 6/4. fasc.

⁸⁵ Erre a szempontra csak Bakó Imre figyelt fel a magyar fegyvertörténet művelői közül. Bakó 1942. 54–56. o.

⁸⁶ Bona 2000. 693. o.

⁸⁷ Bakó 1942. 25. o.

⁸⁸ Uo. 30. o.

⁸⁹ Uo. 39., 65. o.

⁹⁰ Uo. 46., 48. o. Más kutatás szerint a tényleges termelés csak napi 27 000 lökupak volt. Fleisz 1998. 97. o.

⁹¹ Bakó 1942. 53. o.

⁹² Rácz 2004. 12. o.

⁹³ Uo.

⁹⁴ Bakó 1942. 48. o. Rácz Attila szerint a gyár a költözés óta 157 000 db lökupakot adott ki és 40 000 db maradt raktáron. Rácz 2004. 17. o.

⁹⁵ Bakó 1942. 56. o.; Rácz 2004. 22–23. o.

⁹⁶ Rácz 2004. 33. o. Fleisz János szerint 138 362 gyutacsos és 222 610 lökupakos. Fleisz 1998. 101. o.

⁹⁷ Rácz 2004. 36. o.

Számos olyan egyéni kezdeményezésről is van adatunk, amelyek arra utalnak, hogy a lökupa készítésével magánszemélyek is foglalkoztak. Wagner Dániel⁹⁸ (1800–1890), aki 1848-ban egészségügyi tanácsos és a gyógyszerészeti ügyek előadója volt, több vegyész-szel részvénytársaságot alapított a „Kapsel-ek” gyártására. 1849 elején a császári hatóságok több mázsa salétromot és kénköt koboztak el tőle, amelyért kárpótlást nem kapott.⁹⁹ Kézdivásárhelyen Gábriányi József gyógyszerész teremtette meg a gyutacs- és lökupa-gyártás feltételeit, hozzájárulva ezzel a szék önvédelmi harcának sikerességéhez.¹⁰⁰ 1849 tavaszán Simó Mózsa a *Csíki Gyutats* hasábjain ismertette a gyutacskészítési módszert, amelyet a nagyváradi fegyvergyár vezetése csak szükségmegoldásként értékelt, a technológia bevezetését nem javasolták.¹⁰¹ A körülzárt Komáromban Zoffcsák József oldotta meg a lökupakészítés problémáját.¹⁰²

A lökupagyártás legnagyobb problémája az volt, hogy a különböző típusú löfegyverekhez való kapszlik más-más méretűek voltak. Csány László fenti jelentéséből tudjuk, hogy a belgiumi beszerzésekből származó lökupakok nagyobb méretűek voltak. Emellett létezett még az angol lökupak, a határőr puskához való lökupak, a bécsi puskához tartozó kapszli és a különböző méretű vadászpuskákhoz tartozó lökupakok. Az utóbbiak elsősorban a polgári lakosságtól beszedett löfegyverek voltak, amelyeket elsősorban nemzetőrök,¹⁰³ szabad és vadászcsapatok, a honvéd vadászrezdek¹⁰⁴ és a népfelkelő alakulatok számára rendszeresítettek. Azt, hogy a tényleges száma a lökupakos fegyvereknek mennyi volt, pontos kimutatások hiányában nem tudhatjuk,¹⁰⁵ de tény, hogy Nagyváradon az ismert adatok alapján, több lökupakot gyártottak, mint gyutacsot.¹⁰⁶ Márpedig a lőszer-gyártást a korban is a tényleges igények alapján szabályozták. A rendelkezésünkre álló források alapján azonban az is megállapítható, hogy a nagyváradi üzem lökupak termelése még így sem fedezte a tényleges igényeket. Különösen kritikus volt a helyzet Erdélyben,¹⁰⁷ ahol Csány László fő kormánybiztos „kisebb rendű kapszlik” nagy mennyiségű és

⁹⁸ Wagner 1834-ben alapított Pesten gyógyszerertárat és vegyi laboratóriumot. 1848-ban a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium egészségügyi tanácsosa volt. *F. Kiss Erzsébet: Az 1848-1849-es magyar minisztériumok. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. III. Hatóság és hivaltörténet. Sorozatszerk.: Ember Győző. 7. köt.) Budapest, 1897. 615. o.*

⁹⁹ Mátray Gábor: Töredék jegyzemények Magyarország történetéből. S. a. r.: Fülep Katalin. (Magyar Ritkaságok.) Budapest, 1989. 370. o.

¹⁰⁰ Bakó 1942. 106. o.

¹⁰¹ HL *Csíki Gyutats*, 39–58. o.

¹⁰² Bakó 1942. 109. o.

¹⁰³ A törvényhatóságok nemzetőrségei mellett a négy önkéntes nemzetőri tábor mindegyike 500 lökupakos fegyvert kapott. *Urbán* 1999. II. köt. 1139. o. István főherceg nádor és Batthyány közös rendelete. Budapest/Pest, 1848. augusztus 27.

¹⁰⁴ A négy honvéd vadászrezdek Ormai Norbert ezredes 1848. június 12-én Marosvásárhelyen kelt kimutatása szerint 3951 löfegyverrel rendelkezett. HL 32/397. Közli: *Gyalóka Jenő: A honvéd vadászrezdek állománya és tisztikara 1849. június 12-én. Hadtörténelmi Közlemények, 1933. 1–2. sz. 103–110. o. A fegyverzet-re vonatkozólag: uo. 104. o.*

¹⁰⁵ A megállapítás azonban a többi típusra is igaz.

¹⁰⁶ Rácz Attila kutatásai szerint a lökupakos és kovás töltények száma háromszorosa volt a gyutacsoséknak. *Rácz* 2004. 27. o.

¹⁰⁷ Pl.: MTA Csány-levéltár, 3646. Ugron István kormánybiztos levele Beöthy Ödönhöz. Torda, 1849. január 17.; MTA Csány-levéltár, 2864. Czetz János vezérőrnagy levele. Nagyszeben, 1849. május 8. Tóth Ágoston ezredes csapatai részére 20 000 db lökupakot kér sürgősen.

sürgős küldésére kérte a hadügyminisztériumot 1849. március 25-én.¹⁰⁸ Láhner vezérőrnagy a válaszában kifejtette, hogy a nagyváradai üzem csak a nagy (belga) lökupaok készítésével foglalkozik, így az igényt teljesíteni nem tudja. Elrendelték viszont a polgári személyek birtokában lévő kisebb lökupaok begyűjtését az erdélyi haderő számára.¹⁰⁹ Bethlen Ferenc őrnagy,¹¹⁰ a II. honvéd vadászrezred ideiglenes parancsnoka is az állandó lökupa hiányról panaszkodott, amelynek következtében ezrede szinte elveszítette bevetettségét. Bethlen 100 vadász számára, 3000 lövéssel számolva az alábbi löszerezényt fogalmazta meg: 235 font lőpor, 30 mázsa ólom, 20 000 különböző fajtájú lökupa és 1000 darab gyutacs.¹¹¹ Az állandó hiány miatt Freisinger György¹¹² tűzér főhadnagy egy lökupa gyártó üzem felállítását javasolta Kolozsváron, a Fellegvárban Szent-Iványi Károly főköormánybiztosnak 1849 májusában. Elképzelése szerint az üzemben a Fellegvárban fogva tartott rabok dolgoztak volna. A termelés beindításához Freisinger 15 hordó finom puskaport kért Nagyszebenből, illetve a hadügyminisztériumtól 100 000 db kisebb lökupaot. Kérte, hogy Mihályfi öntő mestert, akinek a munkájára szüksége volt, mentesítsék a nemzetőri szolgálat alól. Freisinger felszólítást intézett Erdély törvényhatóságaihoz, amelyben a magántulajdonban lévő löfegyverek leadását kérte üzeme számára.¹¹³ Arról, hogy a gyárat felállították-e, adattal nem rendelkezünk.

1848-ban a fegyverhiány enyhítésének szükségmegoldása volt a magánszemélyek birtokában lévő löfegyverek beszedése térítés ellenében. A napóleoni háborúk óta a szabad királyi és más jogállású városokban léteztek polgárőrségek és lövészegyek. Ezek tagjai zömében a módosabb polgárság tagjaiból kerültek ki, aki egyenruházatukról és fegyvereikről maguk gondoskodtak. Fegyverzetük többnyire vontcsövű, lökupaos vadászfegyverekből állt, melyek használatát tagjaik alaposan elsajátították. A polgárőr csapatok tagjai igyekeztek megőrizni különállásukat a nemzetőrségen belül, amit a miniszterelnök nem engedélyezett, mivel attól tartott, hogy ez megbontja a nemzetőrség szervezetének egységét.¹¹⁴ A magántulajdonban lévő löfegyverek többsége minden bizonnyal lökupaos rendszerű volt, mert a kormány 1848 júniusában kénytelen volt az 5. tűzérezred budai állományából Prágába küldeni egy főt a lökupaok gyártásának tanul-

¹⁰⁸ MTA Csány-levéltár, 645.

¹⁰⁹ MTA Csány-levéltár, 1549. Nagyvárad, 1849. április 18.

¹¹⁰ Bona 2000. 246–247. o.

¹¹¹ MTA Csány-levéltár, 3250. Levél Szent-Iványi Károly főköormánybiztoshoz. Kolozsvár, 1849. május 21. Ez a helyzet később sem változott érdemben. Tarsoly Gergely százados, aki az ezred 7. osztály 1. századának volt a parancsnoka, még július közepén is a lökupa és löszerezési hiány miatt panaszkodott. MOL II. honvéd vadászrezred iratai. 143. Levél az ezredparancsnoksághoz. Torda, 1849. július 10.

¹¹² Bona 2008. I. köt. 365. o.

¹¹³ MTA Csány-levéltár, 3262. Szent-Iványi jóváhagyása. Kolozsvár, 1849. május 21. Mellette: Rendelet Berzenczey Antal térparancsnokhoz és Uzoni Antal nemzetőr parancsnokhoz. Kolozsvár, 1849. május 21. A rendelet értelmében a Kolozs megyében beszedett fegyvereket Freisinger részére adták át. MTA Csány-levéltár, 3483. Rettégi László alispán levele. Kolozsvár, 1849. május 25.

¹¹⁴ Urbán 1999. II. köt. 449. o. Deák Ferenc helyettes miniszterelnök a szegedi polgárőrség vadászaihoz. Pest, 1848. május 5.; Uo. 779–780. o. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács és a miniszterelnök elutasítja a pesti lövésztüzet különállására irányuló kérelmét. Hasonló állásfoglalást kaptak a soproniak is.; Ezzel Szemben a kolozsvári nemzetőrök, akik kétsövű lökupaos vadászpuskával voltak felszerelve és kiválóak lőttek, századba tömörültek és mindvégig megőrizték a különállásukat. *Jakab Elek*: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések. Bp. 1880. 244. o.

mányozása céljából.¹¹⁵ Arra is volt példa, hogy a kovás fegyvereket a települések kovácsai alakították át lökupakossá.¹¹⁶ Fentebb már utaltunk arra, hogy a nemzetőr alakulatokon kívül elsősorban a szabad és vadászcsapatok állománya rendelkezett lökupakos vadászfegyverekkel. Ezeket az alakulatokat az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. december 16-án, Erdélyben Beöthy Ödön fő kormánybiztos január 6-án kiadott rendeletei hívták életre. A szabad és vadászcsapatok tagjai általában négyhavi szolgálatot vállaltak, felszerelésükről maguk gondoskodtak.¹¹⁷ Erdélyben a vadászcsapatokba csak olyan egyént vettek fel, aki jó vadászpuskával rendelkezett.¹¹⁸ Ezek a vadászcsapatok a későbbiek folyamán integrálódtak a 2., 3. és 4. honvéd vadászrezdekbe, így az utóbbiak fegyverzete túlnyomórészt lökupakos fegyverekből állt.¹¹⁹

Nagyon érdekes szempontnak tartjuk a kérdéskör vizsgálatánál, hogy a parancsnokok és kormánybiztosok többsége állandóan a kritikus lökupak hiány miatt panaszkodott. Az erdélyi helyzetet már ismertettük. Görgei Artúr vezérőrnagy 1848 őszén arról panaszkodott, hogy rendelkezésére álló kapszlik elfogytak, így a zászlóaljparancsnokok igényeit kénytelen volt elutasítani.¹²⁰ Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú kormánybiztos az I. hadtest és a nemzetőrök részére többször is lökupakot sürgetett a hadügyminisztériumtól és az Országos Honvédelmi Bizottmánytól.¹²¹ A fenti források bizonyítják, hogy a korábbi felfogással ellentétben, amely az Augustin gyutacsos puskát tartotta a honvédhadsereg alapfegyverének, a lökupakos fegyverek legalább olyan számban és súllyal képviseltették magukat.¹²² Az 1848 őszén a Muraközben és Stájerországban harcoló Perczel-hadtest löfegyvereinek fele – Hermann Róbert kutatásai alapján – lökupakos rendszerű volt.¹²³ Az erdélyi hadtest állománya az 1849. január 17-én kelt kimutatás szerint az alábbi típusú löfegyverekkel rendelkezett: 6063 perkussziós, 2531 kovás és 149 kapszlis. Ha elfogadnánk, hogy a perkussziós elnevezés ebben az esetben a gyutacsos típust jelöli,¹²⁴ azt hihetnénk, hogy végre létezik egy hadtest, amelynek a fegyverállománya alátámasztja a gyutacsos fegyverek mennyiségi fölényét. Csakhogy a kimutatásból hiányoznak a szabad- és vadászcsapatok, valamint a nemzetőri erők, amelyek

¹¹⁵ Urbán 1999. II. köt. 714. o. Baldacci Manó ezredes javaslata a hadügyminisztériumnak a vadászfegyverekkel felszerelt nemzetőr csapatok lökupakkal való ellátására. Pest, 1848. június 10.

¹¹⁶ Pl. Torockón 1849-ben. Borbély István: Torockzó története 1848–49-ben. Kolozsvár, 1906. 61. o.

¹¹⁷ Hermann 1999. 10–14. o.; Beöthy rendeletét közli: Okmánytár az 1848-49-ki erdélyi eseményekhez. szerk.: Kővári László. Pest. 1861. 144–145. o.

¹¹⁸ MTA Csány-levéltár, 3470. Szentpály Sándor százados levele Csány Lászlóhoz. 1849. április.; Uo. 55/849. Beöthy Ödön Torda városának. Kolozsvár, 1849. január 8.

¹¹⁹ A 2. honvéd vadászrezred vonatkozásában: MTA Csány-levéltár, 3250.

¹²⁰ Görgei 1988. I. k. 256. o.

¹²¹ Dér – Hajagos 2002. 114. o. Bydeskuthy Ernő százados löszertári parancsnok jelentése a hadtestparancsnokságnak. Miskolc, 1849. december 19. Rajta Szemere Bertalan kiegészítése.; Uo. 142. o. Kossuth Lajos Szemere Bertalanhoz. Budapest, 1848. december 21. és Kossuth utasítása Láhner György ezredesnek. Budapest, 1848. december 21.; Uo. 177. o. Szemere Bertalan az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz. Miskolc, 1848. december 24. „Lökupak kell. Ez sürgetős. Igen sürgetős. Mészáros már írt.”

¹²² Bakó Imre szerint a honvédsereg fele gyutacsos puskákkal harcolt. Állítását azonban korabeli forrásokkal nem támasztotta alá. Bakó 1943. 53. o. Ezt a felfogást képviselte Csillag Ferenc: Szuronyos puskák a 48-as honvéd kezében. Honvéd, 1948. 8–9. sz. 67–70. o., Urbán 1973. 129. o. és Kedves 1993. 47. o.

¹²³ Ez az arány Perczel löszérigényéből következik. Hermann Róbert: Perczel Mór első honmentő hadjárata. (Zalai Gyűjtemény, 36/II.) Zalaegerszeg, 1995. 78–79. o.

¹²⁴ Ami a korabeli források, illetve Dobay ezredes fentebb már jelzett jelentései alapján korántsem biztos.

túlnyomórészt lökupakos vadászfegyverekkel voltak felszerelve. Ezek létszáma pedig jelentős, több ezer fő volt.¹²⁵ Szintén lökupakos fegyverekkel volt ellátva az I. hadtest alárendeltségébe tartozó 17. honvédzászlóalj.¹²⁶ A 26. honvédzászlóalj egyenlő arányban volt ellátva a három típushoz tartozó löfegyverekkel,¹²⁷ míg a 42. honvédzászlóalj 208 gyutacsos, 247 lökupakos és 829 kovás löfegyverrel rendelkezett.¹²⁸ Egy 1848. december 23-án kelt kimutatás szerint a 43. honvédzászlóalj és a borsodi nemzetőrség is zömében kapszlis fegyverekkel rendelkezett.¹²⁹ A VIII. hadtest (komáromi várőrség) alárendeltségébe tartozó zászlóaljknál a löfegyverek egységesítését rendelték el, amely abból állt, hogy az egyes zászlóaljak kicserélték a különböző puskáikat. Erre a műveletre 1849. február 4-én került sor, amelynek eredményeképpen a zászlóaljak fegyverzete az alábbiak szerint alakult:

Alakulat	Gyutacsos	Nagy lökupakos	Kis lölupakos	Kovás
2. Sándor sorgealogezred III. zászlóalja	912			
34. (Porosz herceg) sorgealogezred 7. osztálya	312			
37. honvédzászlóalj	799			
57. honvédzászlóalj	1110			
17. honvédzászlóalj		1015		
18. honvédzászlóalj		907		
Második pesti önkéntes mozgó nemzetőr zászlóalj		594		
15. honvédzászlóalj			823	
Veszprémi nemzetőr zászlóalj				1045
Összesen	3133	2516	823	1045

A fenti kimutatás alapján a gyutacsos és lökupakos fegyverek nagyjából egyenlő arányban szerepelnek a hadtest állományában, míg a kovás fegyverek száma kb. harmada az előbbi két típusnak.¹³⁰ A lőszerkiutalás alapján szintén egyenlő arányt figyelhetünk meg a Perczel Mór vezérőrnagy vezette IV. hadtest esetében is.¹³¹

Számolnunk kell azzal is, hogy a lökupakos fegyverek nemcsak a vásárlásokból, császári-királyi fegyvertárakból és magánszemélyektől kerülhettek a honvédzászlóaljakhoz, hanem újabb darabok gyári termelése is folyt. Így az újonnan gyártott lökupakos fegyve-

¹²⁵ MTA Csány-levéltár, sz. n.

¹²⁶ *Dér – Hajagos* 2000. 110. o. A 17. honvédzászlóalj jelentése a hadtestparancsnokságnak. Miskolc, 1848. december 19.

¹²⁷ Uo. 120. o. A 26. honvédzászlóalj parancsnokságának jelentése a hadtestparancsnokságnak. Hejőcsaba, 1848. december 20.

¹²⁸ Uo. 131. o.; Farkassányi Sámuel tábori élelmezési kormánybiztos felszólítása a 42. honvédzászlóalj parancsnokához. Miskolc, 1848. december 21.

¹²⁹ Uo. 164. o.

¹³⁰ Katonai parancs könyv az 1849-iki forradalom idejéből. Komárom. Másolat. Hadtestparancs. 1849. február 4. (Hermann Róbert gyűjtése.) A 2. (Sándor) gyalogezred III. zászlóaljának és a 34. (Porosz herceg) két századának fegyverszámát egy 1849. január 31-én kelt kimutatásból ismerjük. (Hermann Róbert szíves közlése.) A parancskönyv szerint mindkét alakulat csak gyutacsos fegyverekkel rendelkezett.

¹³¹ Perczel 120 000 gyutacsot és ugyanannyi lökupakot kért sürgősen. *Fleisz* 1998. 102. o.

rekből az addig rosszul felfegyverzett honvédzászlóaljok is részesültek. Eerre vonatkozólag értékes adatokra leltem Karsa Ferenc hadnagy visszaemlékezésében, aki 1849 februárjától az 52. honvédzászlóalj tisztje volt.¹³² Az alakulat fegyverzetéről Karsa az alábbiak szerint emlékezik: „Zászlóaljunknak már abban az időben,¹³³ rövidebb csövű vágó szuronyos kapszlis fegyvere volt; a megtöltésnél ügyelnünk kell arra, hogy elébb a gyutacsok tétessenek fel, azután következzen a cső megtöltése. Egy cigány legény megtölti a fegyverét, s azután akarja feltenni a gyutacsot, Kállay hadnagy¹³⁴ hozzá lép s rá kiált a bakára: te számár mért nem kapszlitad fel elébb? Most már tartsd fel a czövet, hogy ha el talál sülni kárt ne tegyen! Evvel egyszersmind a cigány fegyverének csövét megfogja és fel akarja tolni. – De abban a pillanatban a fiú ujjja lesiklik a sárkányról, a fegyver elsül, s a hadnagy hátra tántorodik, s az előttünk kellő távolságban álló 3-ik századból jaj-jaj, hangzik. Kállaynak az átilóját feltéptük – szerencse hogy oldalt és nem szemközt állt a fegyvernek, hát csak mellcsontig érő, de a csont-hártyát is össze zúzó zsúroló lövés volt a mellén. De ugyanaz a lövés a 3. századból két legénynek jobb karját zúzta meg.”¹³⁵ Karsa Ferenc megállapítását támasztja alá az 1848 októberében Marosvásárhelyen kiadott *Szabad lovas sereg oktatási szabályzata* (szerzője feltehetőleg Gál Sándor) is, amely a 6. §-ban leszögezi: „Az Augusztinféle gyutacsos pisztolyok igen ajánlandók, mivel a lökupakosok lovaglás közben könnyen elsülhetnek, valamint mozgásban s nagy hidegben a lökupakokat nehezen lehet feltenni”. A gyutacs könnyebben kezelhető volt, mint az igen kicsiny lökupak, és az Augustin-rendszer rugózó tuskéje biztosítóként is funkcionált.

A vágószuronnal ellátott lökupakos fegyver lehetett a honvéd vadászezredek alapfegyvere is. Eerre vonatkozó utalást Bethlen Ferenc őrnagynak, a II. honvéd vadászezred ideiglenes parancsnokának munkanaplójában találtunk. Ezeket a fegyverek Nagyváradon kapta meg az alakulat 1849 júliusában.¹³⁶

Egy 1848. október 31-én kelt kimutatás szerint a budai fegyvertárban különféle típusú löfegyvert tároltak, illetve adtak ki az alakulatoknak: bécsi, osztrák gyutacsos, osztrák kovás, belga lökupakos, belga kovás, vadászpuska, pisztoly, karabély, légpuska.¹³⁷ Ráadásul a lökupakokat többféle méretben is használták. A sokféle típus, amely szükségmegoldás volt, nehézkessé tette a gyártást,¹³⁸ így 1849 tavaszán felmerült a honvédhadsereg egységes löfegyverrel való ellátásának igénye. A vizsgálat szerint a gyutacsos fegyver 100 lövéséből kettő,¹³⁹ a lökupakosból 8–10, míg a kovásból 20–25 nem sikerült. A fenti eredményt Láhner vezérőrnagy jelentette Kossuthnak, aki elrendelte, hogy az

¹³² Bona 1998. II. köt. 178. o.

¹³³ 1849. március 19.

¹³⁴ Kállay János hadnagyra lásd: Bona 1998. II. köt. 160. o.

¹³⁵ Karsa Ferenc: Szabadságharcos napló. „A körültem és velem 1848. és 1849. években történt események.” S. a. r.: Bona Gábor. Budapest, 1993. 148–149. o.; A zászlóalj 1848. december 24-én 421 lökupakos, 175 vágószuronyos lökupakos és 4 gyutacsos löfegyverrel rendelkezett. *Dér – Hajagos* 2002. 174–175. o.

¹³⁶ MOL II. honvéd vadászezred iratai.; Az első honvéd vadászezred hasonló fegyvereiről: *Gacsányi Gábor*: Az 1848/49-es szabadságharc eseményei *Bartha Mór* naplója alapján. In.: Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban. IX. Helytörténet. IX. Nyíregyháza, 1981. 3–124. o. A hivatkozott rész: 44. o.

¹³⁷ MOL H 2. 48:2040.; *Bakó* 1943. 111. o.

¹³⁸ *Bakó* 1943. 53. o.

¹³⁹ Más szerző szerint hét. *Rácz* 2004. 19. o.

„összes új fegyverek gyutacsosak legyenek.”¹⁴⁰ A teljes haderő átfegyverzésére már nem volt idő, de van tudomásunk olyan alakulatról, amely lecserélte a fegyvereit. A 44. honvédszázalaj például Budavár bevétele után leadta a kovás és lökupakos fegyvereit, ezek helyett gyutacsosokat kapott.¹⁴¹

Az 1848-as forradalom első fegyveres testületének számító pesti nemzetőrség már a megalakulásakor különböző típusú (kovás, gyutacsos, lökupakos) fegyverekkel rendelkezett.¹⁴² Ez a sokféleség a külföldi fegyvervásárlások után csak erősödött. A honvédsereg a szabadságharc végéig állandó fegyverhiánnyal küzdött, így számos esetben kényszermegoldás született. A császári hadsereg rendszeresített fegyverein kívül a Belgiumból, Angliából és Bécsből vásárolt lökupakos és kovás fegyverek, a polgári lakosságtól begyűjtött lökupakos vadászfegyverek, lándzsák, kasszák képezték a honvédek, nemzetőrök honvéd vadászok fegyverzetét.

A szándék az egységesítésre megvolt, azonban erre a rövid idő miatt a gyakorlatban nem kerülhetett sor. Tanulmányunkat elsősorban vitaindítónak szánjuk, hogy a magyar fegyvertörténet művelőit újabb kutatásokra ösztönözzük. Az elmúlt három évtizedben az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetéről számtalan olyan forrás jelent meg, amelyeket a szakma a mai napig sem hasznosított, a levéltárak melyén lappangó rengeteg értékes adatról nem is beszélve.

A császári-királyi hadsereg állományában az első lökupakos fegyvert nem 1854-ben, hanem 1846-ban rendszeresítették. Anton Dollecsek kutatási eredményét magyar kútfővel is sikerült alátámasztani.

A lökupakos fegyverek csappantyús elnevezéssel való megjelölése félrevezető, mivel a korabeli forrásokban ezzel az elnevezéssel a gyutacsos fegyvereket is szerepeltették. Az Augustin típusú gyutacsos fegyver nem egy átmeneti típus volt a kovás és lökupakos típus között, hanem a korszak egyik legkiválóbb konstrukciója. Ezt a Láhner vezérőrnagy által elrendelt hatásvizsgálat és a korabeli szakírók (Gál Sándor) megállapításai teljes mértékben alátámasztják.

Bár a vizsgált források részadatok, azoknál bizonyos tendenciákat megfigyelhettünk. Az állandó lökupakhiány, illetve a gyutacsosnál nagyobb lökupaktermelés¹⁴³ nem támasztja alá az általános megállapítást, mely szerint az Augustin gyutacsos puska volt a honvédseregben a legnagyobb számban alkalmazott löfegyver. Sehol nem tudtuk kimutatni az Augustin fegyverek abszolút többségét, így el kell vetnünk azt a tézist, hogy ez volt a korszak magyar alapfegyvere. A lökupakos és kovás löfegyverek ugyanúgy szimbolizálják a honvédfegyvert, mint a gyutacsosak.

¹⁴⁰ Bakó 1943. 56. o.; Rácz 2004. 19. o.

¹⁴¹ Hermann Róbert: A 44. és 45. honvédszázaljak története. (Vas Megyei Levéltári Füzetek, 9.) Szombathely, 2000. 392. o.

¹⁴² A pest-városi nemzeti őrsereg ideiglenes szolgálati szabályzata. Szerkesztette és a pesti őrhaditanács helybenhagyásával közre bocsátá: Gál Sándor. Pesten, 1848. 8. o. „Minthogy 'a löfegyverek', mellyekkel a 'jelen nemzeti őrseregek' elátvák, különféle alkatásúak, azért a 'töltés' fogták magyarázatát itten mellőzve...”

¹⁴³ Figyelembe kell vennünk, hogy Láhner vezérőrnagy fentebb bemutatott jelentése szerint a fegyvergyár csak a nagy lökupakokat gyártotta. MTA Csányi-levéltár, 1549.

Rövidítések

- A II. honvéd vadászrezred iratai MOL Mikrofilmtár. A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára. 1848–1849-es Erekllye Múzeum. X 7156. A honvédhadcsereg II. vadászrezredének iratai.
- Bakó* 1942. *Bakó Imre*: A magyar állami „Országos Fegyvergyár” működése 1848–49-ben. Budapest, 1942.
- Bona* 1998–1999. *Bona Gábor*: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban. I–III. köt. Budapest, 1998–1999.
- Bona* 2000. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000.
- Bona* 2008–2009. *Bona Gábor*: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–II. köt. Budapest, 2008–2009.
- Csány-levéltár MTA Könyvtára, Kézirattár. Csány László levéltára. Másolatok. Az aradi Csány-levéltár, pontosabban az 1849. évi országos biztosság január–június közötti iratairól készült másolatok
- Csillag* 1965. *Csillag Ferenc*: A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Budapest, 1965.
- Deák* 1943. *Deák Imre*: 1848, a szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták. Budapest, 1943.
- Dér – Hajagos* 2002. Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai I. Vál., s. a. r.: *Dér Dezső, Hajagos József*. Eger, 2002.
- Dollecsek* 1970. *Anton Dollecsek*: Monographie der k.u.k. österr.-ung. Blanken und Handfeuer-Waffen. H. n., 1896. (Reprint: Graz, 1970.)
- F. Kiss* 1989. Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Szerk. és bevezető tanulmányt írta: *F. Kiss Erzsébet*. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 15.) Budapest, 1989.
- Fleisz* 1998. *Fleisz János*: Nagyvárad a szabadságharc hadiiparának központja. (1849. január 26. – 1849. május 26.) In: A szabadság Debrecenbe költözött. Tanulmányok 1848/49 történetéhez. Szerk.: *Takács Péter*. (Erdélytörténeti könyvek 2.) Debrecen, 1998. 93–109. o.
- Gabriel* 1990. *Erich Gabriel*: Die Hand- und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere. Wien, 1990.
- Görgei* 1852. *Artur Görgei*: Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849. Leipzig, 1852.
- Görgei* 1988. *Görgei Artúr*: Életem és működésem. Görgei István fordítását átdolgozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: *Katona Tamás*. (Pro Memoria.) I–II. k. Budapest, 1988.
- H 2 MOL Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökiség. H 2. Általános iratok
- Hermann* 1999. *Hermann Róbert*: Az abrudbányai tragédia, 1849. Budapest, 1999.
- Hermann* 2001. *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.
- Hermann* 2009. *Hermann Róbert*: A miniszterelnök és a honvéd őrnagy. Batthyány és Görgei. AETAS, 2009/1. 20–50. o.

- Kedves* 1992. *Kedves Gyula: A szabadságharc fegyverei. I. Haditechnika, 1992/2. 46–50. o.*
- Kedves* 1993. *Kedves Gyula: A szabadságharc fegyverei. II. Haditechnika, 1993/3. 49–51. o.*
- Kiss* 1843. *Kiss Károly: Hadi műszótár: Magyar-németül és német-magyarul. Pest, 1843.*
- KLÖM XII. Kossuth Lajos Összes Munkái. XII. köt. Kossuth Lajos az első magyar minisztériumban. S. a. r.: *Sinkovics István*. Budapest, 1952.
- MOL Magyar Országos Levéltár, Budapest
- MTA Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Rácz* 2004. *Rácz Attila: A magyar Állami Országos Fegyvergyár termelése 1848 márciusától 1849 áprilisáig. Fons, 2004/1. 3–38. o.*
- Schönebeck* 1844. *Heinrich Schönebeck: Beschreibung der Waffen in der k.k. österreichischen Armee. Gratz 1844.*
- Slokar* 1914. *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Mit besonderer Berücksichtigung der Großindustrie und unter Benützung archivalischer Quellen verfaßt von Dr. Johann Slokar. Wien, 1914.*
- Süli* 2004. *Süli Attila: A honvédség szervezése Erdélyben 1848 nyarán és őszén. Fons, 2004/1. 39–77. o.*
- Sztankó* 2007. *Solymosi József: Sztankó Soma, 1848-as honvédtiszt visszaemlékezése életére és szolgálataira. Hadtörténelmi Közlemények, 2007. 3. sz. 975–1004. o.*
- Tölli* 2009. *Tölli László: A dicsőség fegyverei. In: „Ilyen tavasz csak egy volt életemben” Kiállítási katalógus. Szerk.: Basics Beatrix, Csákváry Ferenc. Budapest, 2009. 21–27. o.*
- Teuber – Ottenfeld* 1895. *Oscar Teuber – Rudolf von Ottenfeld: Die österreichische Armee. III. Bd. Wien, 1895.*
- Urbán* 1973. *Urbán Aladár: A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973.*
- Urbán* 1999. gr. Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. A dokumentumokat válogatta, jegyzeteket készített, az előszót írta: *Urbán Aladár*. I–II. köt. Budapest, 1999.
- Urbán* 2009. *Urbán Aladár: Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén. (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtára.) Budapest, 2009.*

A MAGYAR HADSEREG AZ 1849. ÁPRILIS 26-I KOMÁROMI CSATÁBAN

Miután a tavaszi hadjárat második szakaszában a Görgei Artúr vezérőrnagy vezette magyar főssereg 1849. április 22-én észak felől felmentette Komárom erődjét, az április 24-én tartott haditanács úgy döntött, hogy a hadsereg támadását a jobb parton folytatja, s szétzúzza az ottani ellenséges ostromzárát is.¹

A Klapka György vezérőrnagy, az I. hadtest parancsnoka által kidolgozott haditerv értelmében a támadást április 26-án hajnalban az I. és III. hadtest csapatai hajtották végre, de Guyon Richárd vezérőrnagy vezetésével támogatnia kellett őket a komáromi várőrség egy részének is. Ezek feladata – Klapka emlékirata szerint – az volt, hogy a Dunasziget nyugati csúcsánál kompokon keljenek át a Dunán, s Monostor térségében támogassák a támadó hadoszlopokat.² A Guyon vezette hadosztályt az 57., 64., 70. és 71. honvédzászlóalj alkották.³ Thaly Zsigmond emlékirata szerint az akcióban a várőrség három zászlóalja (a 70. honvédzászlóalj és két másik) vett részt, s a különítmény parancsnoka Kun Géza őrnagy volt. Feladata az lett volna, hogy Nemesőrsnél keljen át a Dunán, s a folyóparton lévő magaslatokat megmászva, üzze el az osztrákokat pozíciójukból – nyilván Monostor térségéből; s szerinte ezt a feladatot végre is hajtották.⁴ Görgei emlékirata szerint a feladatot csupán a várőrség két zászlóalja kapta, azzal, hogy a főoszlop támadásával egy időben erős csatártűzet zúdítson a Monostoron lévő cs. kir. ütegekre, s vonja ide a cs. kir. csapatok figyelmét, ám a két zászlóalj alaposan elkésett, s már csak a délelőtti órákban ért az akkor már magyar kézen lévő – a cs. kir. ütegek által elhagyott – Monostorra.⁵ A csatáról szóló hivatalos hadijelentés általában szól arról, hogy „a komáromi őrseregnek egy része, négy zászlóalj Guyon tábornok úr vezérlete alatt” részt vett a csatában, de a csatarendben elfoglalt helyét nem adja meg.⁶

Noha a komáromi csata volt a tavaszi hadjárat utolsó összecsapása, a hadtörténeti irodalom nem szentelt túl nagy figyelmet ennek az eseménynek.⁷ Magyar részről ugyan

¹ Klapka 1851. I. köt. 368–369. o.; Klapka 1986. 129–130. o. A haditanácsra lásd még: Hermann 1999. 270–272. o.

² Klapka 1986. 130., 225. o.

³ A különítmény összetételére lásd Lumniczer Sándor törzssorvos dátum nélküli jelentését a csata sebesülteiről; ebben az 57., a 70. és a 71. honvédzászlóalj szerepel. HL 1848–49. 24/257. A 64. honvédzászlóaljról lásd: Rényi 1884. 189. o. „Április 26-án már Igmánd előtt állottunk, hol az ellenség jobb szárnyát egy heves csatában Ácsnál futásra kényszerítettük.” Klapka 1851. 369. o., s ennek nyomán Klapka 1986. 225. o. csupán általánosságban említi a várőrség erős csapatát. Görgey Artúr 1988. II. 38., 40., 43–44. o. csupán két várbeli zászlóaljról szól. Ugyanakkor az ápr. 27-i hivatalos hadijelentésben egyértelműen négy, „Guyon tábornok úr vezérlete alatt” harcoló zászlóaljról van szó. Közli: Hermann 2001. 325–327. o.

⁴ Thaly 1852. 118. o. A komáromi várőrség tüzérparancsnoka, Krivácsy József semmilyen konkrét adattal nem szolgál a csatáról, csak Görgeit szidalmazza. Krivácsy 1881. 12–14. o.

⁵ Görgey Artúr 1988. II. 38., 40., 43–44. o.

⁶ Hermann 2001. 325–326. o.

⁷ Az összefoglaló munkák vonatkozó fejezetein kívül egyetlen önálló tanulmány foglalkozik a csata történetével. R. H.: Komárom felmentése 1849. április 26-án. Történelmi adalék. *Budapesti Szemle*, 79. (1894.) 436–447. o. Ez azonban láthatólag Görgey István alább idézendő munkáján alapul, sőt, az sem zárható ki, hogy maga Görgey István volt a szerző.

öt hadijelentés is fennmaradt a történekről, de ezek a Damjanich vezette centrum, illetve a Klapka vezette balszárny harcáról tudósítanak. (A jobbszárny harcáról valószínűleg azért nem született hadijelentés, mert ezt maga a fővezér, Görgei Artúr vezényelte.) Miután a csata igazán látványos mozzanatai (az ostromsáncok elfoglalása, illetve a cs. kir. főserég beavatkozása következtében beállt válságos helyzet) ezeken a szakaszokon következtek be, jóval kevesebb figyelem jutott a Görgei vezette magyar jobbszárnynak.⁸

A résztvevők közül Klapka, illetve Görgei is megírta emlékezését a csatáról, a két beszámoló azonban csak néhány ponton fedi egymást, s inkább az ellentmondások számát növeli. A hadtörténeti összefoglalók többsége inkább Klapka szakszerűbbnek tűnő, áttekintő beszámolójára alapozott, holott ez néhány ponton nyilvánvaló valótlanságokat, illetve képtelenségeket állít.⁹

A csata azzal kezdődött, hogy a III. hadtest Knezić Károly ezredes vezette hadosztálya, illetve az I. hadtest Zákó István vezette dandárja az elmúlt napokban vert talphídon átkelt a Csillagsáncba, majd a Knezić-hadosztály Kiss Pál ezredes vezette dandárja megtámadta és elfoglalta a Nagyigmánd felé található 7. és 8. számú sáncokat. Ezt követően Knezić a Zákó-dandár 34. zászlóalját, illetve a saját hadosztályába tartozó Kökényessidandárból az 52. gyalogezred 3. zászlóaljának egy részét előreküldte a Kiss-dandár megerősítésére.¹⁰ A továbbiakban a III. hadtest Knezić- és a harcvonalba beérkező Wysocki-hadosztálya alkotta a magyar harcrend centrumát. Megjegyzendő, hogy Damjanich a Nagysándor József vezérőrnagy vezette lovasdandárt – amelyhez a 8. huszárezred négy, az I. hadtestben szolgáló századát is beosztották – Ószőny felé küldte, s ez tartotta az összeköttetést a magyar balszárnyal.¹¹ Sem Knezić, sem Damjanich hadijelentése nem írja, de mind Klapka, mind Görgei emlékirata említi, hogy a 7. és 8. sáncok elfoglalása után Knezić csapatai nyugatra fordultak, s megszállták a Monostor (németül Sandberg) felé eső többi, valószínűleg a 4–5–6. sáncot is.¹²

Miután Knezić a Monostor felől élénk csatározást hallott, a szintén a Zákó-dandárba tartozó 19. honvédzászlóaljat a Csillagsáncból nyugatra lévő (az ostrom alatt elpusztult) Újszőny megszállására küldte.¹³ A Nyeregjártó János őrnagy vezette alakulat – egyik

⁸ A komáromi csatáról szóló részjelentések közül a következők ismertek: Klapka György, hely és dátum nélkül, HL 1848–49. 24/255., közli: Von der Revolution, 359–360. o., magyar fordításban: *Bőhm – Palotai* 1955. 199–200. o.; Knezić Károly, Komárom, 1849. április 27., uo. 24/351., közli: Von der Revolution, 361–362. o.; Damjanich János, Komárom, 1849. április 28., uo. 24/413.; Nagysándor József vezérőrnagy, lovassági főparancsnok, Komárom, 1849. április 29., uo. 24/470. Dipold Antal alezredes, az I. hadtest dandárparancsnoka, Tata, 1849. április 30., uo. 24/608.

⁹ *Klapka* 1851. I. köt. 367–375. o.; *Klapka* 1986. 224–229. o.

¹⁰ Knezić Károly, Komárom, 1849. április 27., közli: Von der Revolution, 361–362. o. Az itteni küzdelemben a csapatok a 17. gyalogezred 4. zászlóaljból 3 tisztet és 323 legénységi állományút ejtettek foglyul; az elesettek között volt a zászlóalj parancsnoka, Mundsinger őrnagy is. *Ferdinand Strobl von Ravelsberg: Geschichte des K. und K. Infanterie-Regiments Ritter von Milde Nr. 17. 1674–1910. Bd. I. Laibach, 1911. 184–185. o.; Sz[abó] Gy[örgy] 1875. 175. o. Lásd továbbá: Bobik 1870. 91–104. o. (Bobik tévedésből a 4. Deutschmeister ezred gránátosait említi a sáncok őreiként, de ezeket Ószőnynél a Dipold-dandár 26. honvédzászlóalja és a 8. huszárezred két százada fogta el. Dipold Antal alezredes, az I. hadtest dandárparancsnoka, Tata, 1849. április 30. HL 1848–49. 24/608.) A tévedést átvette *Hegyesi Márton: Az 1848–49-iki harmadik honvédzászlóalj története. Budapest, 1898. 168. o.**

¹¹ Damjanich János, Komárom, 1849. április 28. HL 1848–49. 24/413.

¹² *Klapka* 1986. 225–226. o.; *Görgey Artúr* 1988. II. köt. 39. o.

¹³ Knezić Károly, Komárom, 1849. április 27., HL 1848–49. 24/351., közli: Von der Revolution, 361–362. o.

tisztjének visszaemlékezése szerint – a reggeli órákban „a sáncból, mely Újszőny mellett a legelső volt”, kiszorította a cs. kir. csapatokat, majd ott is maradt egész nap.¹⁴ Az alakulat kétségkívül részt vett valamilyen küzdelemben, mert aznap négy sebesültje is volt.¹⁵ A szöveg alapján azonban nem egészen világos, hogy melyik sánctól van szó, ugyanis a 10. számú esett legközelebb a Csillagsáncchoz, de Újszőnytől ez nagyjából azonos távolságra volt a 9. sánccal.

Klapka jelentésében azt állítja, hogy a Zákó- és a Dipold-dandár a sáncok bevételeiben igen tevékeny részt vett, de ez a Zákó-dandár esetében csak a 19. zászlóaljra lenne érvényes. Szintén e jelentésből tudjuk, hogy a Kazinczy-hadosztály (amelyet Sulcz és Zákó dandárja alkotott) részint a sáncok megszállására maradt hátra, részint a jobbszárny támogatására küldték.¹⁶ Miután a 34. honvédszászlóalj a 7–8. számú sáncok megszállásában vett részt, a 19. honvédszászlóalj pedig a 9. vagy 10. sánctól foglalta el, a jobbszárny támogatására a Sulcz-dandár két zászlóalja, a 17. honvédszászlóalj, a 39. gyalogezred 3. zászlóalja, valamint két utászszázad maradt. Klapka e két dandár tüzéséből a Teofil Lapinski főhadnagy vezette gyalogüteget, illetve a Barla százados vezette 1. tizenkétfontos üteg felét a saját vezérlete alatti balszárnyra küldte; a tizenkétfontos üteg másik fele a Görgei által vezényelt jobbszárnyra került.¹⁷ Az I. hadtest másik gyaloghadosztályának nem volt parancsnoka. Ez a hadosztály szintén két, a Dipold- és a Bobich-dandárból állott, melyek Ószőny ellen indultak, s ők alkották a csatában a magyar balszárnyat. A Bobich-dandárba beosztott 28. honvédszászlóalj egyik tisztjének naplója szerint reggel 5 órakor keltek át a Dunán, majd negyed 6-tól délután háromig tűzben voltak, amikor „ágyútöltések hiánya miatt” kénytelenek voltak visszavonulni a sáncokba.¹⁸

Klapka emlékiratának csataleírása csak részben egyezik a hadijelentésekben leírtakkal. Eszerint Kiss Pál dandárjának feladata az volt, hogy a Csillagsáncból a Homokhegy (Sandberg) felé gyorsan előretörjön, s azt puskalövés nélkül szuronnal bevegje. A Kökényessi-dandárnak ebben Kisst kellett támogatnia, majd a két dandárnak – miután erős tartalékot hagytak hátra a Homokhegyen – Monostor felé kellett volna előretörnie, s az ellenség arcvonalát folsodornia. Eközben Sulcznak is előre kellett törnie, és be kellett vennie Újszőnyt.¹⁹ A Klapka által leírt diszpozícióval egy gond van: a Homokhegy

¹⁴ *Csoór Gáspár*: Isaszeghtől Budavárig. Iglói Szontagh Boldizsár 48-as honvédhadnagy kézirat naplójából. *Vasárnapi Ujság*, 58. (1911.) 504. o.

¹⁵ Lásd erre Lumniczer Sándor törzsorvos dátum nélküli jelentését: HL 1848–49. 24/257.

¹⁶ Klapka György, hely és dátum nélkül. HL 1848–49. 24/255., közli: Von der Revolution, 359–360. o., magyar fordításban: *Böhm – Palotai* 1955. 199–200. o.

¹⁷ Lapinski ütegeire lásd: *Lapinski* 1850. 75–81. o.; *Karsa* 1993. 187. o.; *Andrássy Jenő*: A 26-dik honvédszászlóalj vitéz tette a komáromi ütközetben. In: *Vahot Imre – Gánóczy Frigyes*: Honvédek könyve. Történelmi Adattár az 1848-ki és 1849-ki magyar hadjáratból. II. köt. Pest, 1861. 105–106. o. A tizenkétfontos félétegre lásd Klapka hadijelentését, közli: Von der Revolution, 360. o., magyar fordításban: *Böhm – Palotai* 1955. 200. o.; *Butykay József*: Az 1848/9-iki első 12 fontos honvéduteg történetéből. *Vasárnapi Ujság*, 30. (1883.) 549. o.; *Klapka* 1851. 372–373. o.; *Klapka* 1986. 227–228. o. – Érdekes módon a Lapinski-féle üteg egyik tüzéének emlékiratában semmilyen konkrétum nem szerepel a komáromi csatáról. *Kunsági [Illésy György]*: Mit ettünk és mit tettünk a táborban. In: *Kunsági [Illésy György] – Potemkin [Ödön]*: Honvédvilág. Pest, 1868. I. köt. 156. o.

¹⁸ Rónay János naplója. Hadtörténelmi Múzeum. Kéziratok emlékegy. 9.346/Em. Rónay szerint egyébként Igmánd felé indultak volna. A lőszerhiányt említi Puky Miklós: Komáromi dolgok. In: Szószék és csata-tér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből. S. a. r. *Hermann Róbert*. Budapest, 2000. 426. o.

¹⁹ *Klapka* 1986. 224–225. o.

(Sandberg) lényegében azonos Monostorral, s ez a pont volt a magyar támadás legnyugatabbra eső célpontja. A III. hadtest két dandárja nem erre, hanem délnek, Igmánd felé támadott. Ebben az irányban is vannak magaslatok, de ezek Herkálypuszta környékén találhatók. Klapka valószínűleg ezekkel tévesztette össze Monostort, ami azért is érthető, mert elég lett volna a térképre néznie ahhoz, hogy a tévedés nyilvánvalóvá váljon. (Nagyjából olyan ez, mintha valaki Eszterházáról Fertődre indulna...) ²⁰

Klapka mentségére szolgáljon, hogy a cs. kir. hadsereg fővezére, Ludwig Welden tábornagy 1853-ban megjelent emlékiratában maga is arról ír, hogy a honvédek éjjeli rohammal foglalták el a monostori (Sandberg) sáncokat, ahol zsákmányul ejtettek hét nehézlöveget, s a 18. (Hohenlohe) gyalogezred néhány száz embert veszített; ám a honvédek sikere időleges volt, mert a 2. vadászászlóalj támadása következtében csakhamar kénytelenek voltak elhagyni a sáncokat, s csak akkor sikerült azokat visszafoglalniuk, amikor Guyon a hadiszígről Monostorra átkelve, oldalba támadta őket. Welden azonban egyértelműen használta Klapka munkáját (szó szerint idézi a Klapka-féle állítólagos diszpozíciót) – de a térképet ő sem nézte meg. A hat (nem hét) löveget ugyanis a 7–8. sáncokban foglalták el a III. hadtest katonái – tehát igencsak távol a Monostortól. ²¹

Klapka emlékirata szerint a Monostor elleni támadás kitűnően sikerült, de Sulcznak már jóval nehezebb dolga volt Újszölynél, „míg vitéz honvédek itt is benyomultak, és az ellenséget a monostori sáncokba való visszahúzódnásra kényszerítették”, itt dühös küzdelem bontakozott ki, amit a Guyon vezette komáromi zászlóaljaknak az ellenség hátában történt megjelenése, illetve tüzelése döntött el: az osztrákok a monostori dombokról elúszva, az országúton Ácsra menekültek. Így háromórai „véres küzdelem után, még napfelkelte előtt birtokába jutottunk Újszölynnek és az ellenséges sáncoknak, ami által elegendő tért nyertünk, hogy napfelkeltekor az ellenséggel szemben csatarendbe fejlődjünk.” ²²

Ami a III. hadtest csapatainak küzdelmét illeti, ezt Klapka csak röviden, de – az említett topográfiai tévedést leszámítva – pontosan foglalta össze. Az Újszöly bevételéért folytatott elkeseredett küzdelemnek azonban nemcsak a hadijelentésekben nincs nyoma, hanem az Újszölyt állítólag komoly ellenséges ellenállás után elfoglaló Sulcz Bódog emlékiratában sem. Sulcz emlékirata meg sem említi Újszölyt, de nem tud az itteni véres küzdelemről a Sulcz 17. honvédzászlóaljában szolgáló egyik honvéd, Büttner Emil sem, aki április 30-án írta meg csatatéri élményeit a családjának. ²³

Nem tud az Újszölyért folytatott küzdelemről a fővezér, Görgei sem, pedig, miután ő vezényelte a Monostort megszálló magyar jobbszárnyat, a Csillagsáncból oda indulva, át kellett haladnia Újszölyön. Tudjuk, hogy Simunich a magyar főszereg Komáromba érkezéséről értesülve hátrébb vonta csapatait és a Monostort is kiürítette, így nem is igen lett

²⁰ Klapka emlékiratának közvetett vagy közvetlen átvétele miatt ez a tévedés bekerült pl. Fiala János emlékiratába, illetve a 9. honvédzászlóalj történetéről szóló munkába is. *Ács Tivadar: A száműzöttek*. Fiala János 1848–49-i honvédalezredes emlékiratai az emigrációból. Budapest, é. n. 85. o.; *Hoffmann Arnold: Az 1848–49-iki vörös-sapkás 9-ik honvédzászlóalj története*. Kassa, 1906. 50–51. o. Ez utóbbi munka egyébként a 10. számú sánc elfoglalását említi, ami a sáncrendszer legkeletibb pontja volt.

²¹ *Ludwig Freiherr von Welden: Episoden aus meinem Leben. Beiträge zur Geschichte der Feldzüge der österreichischen Armee in den Jahren 1848 und 1849*. Gratz, 1853.

²² Uo. 225–226. o.

²³ *Bátori Schulcz* 1870. 66. o.; *Büttner* 1989. 92–95. o.

volna értelme a magyarok orra előtt, Újszönynél csapatokat hagynia. Újszöny megtámadását Klapka egyik vezérkari tisztje, Prágay János említi emlékiratában azzal, hogy Ó- és Újszönyt a Knezić vezette nyolc zászlóalj foglalta el, s sok hadifoglyot ejtettek, illetve nagy mennyiségű hadianyagot zsákmányoltak.²⁴ Knezić hadijelentése pedig egyenesen azt állítja, hogy már csak akkor küldte Újszöny megszállására a 19. honvédszászlóaljat, amikor a Monostor felől csatártüzelést hallott.²⁵

Úgy tűnik, hogy Klapka ezúttal „segédeszközt” használt a csata leírásához, s ez vitte félre. A Klapka hadtestében szolgáló Theophil Lapinski 1850-ben megjelent emlékiratában arról ír, hogy röviddel éjfél után támadták meg az ellenséges ütegeket és a Csillagsáncctól jobbra lévő, az ellenség által megszállt és elbarikádózott Szöny falut. A további leírás szerint a küzdelem sokáig eldöntetlen maradt, a magyar csapatok többször megrohanták a sáncokat, s többször visszavetették onnan őket; végül hajnalhasadáskor az ellenség elhagyta a sáncokat, kiürítette Szönyt, s jobbszárnyát Mocsára támasztotta.²⁶

Klapka valószínűleg olvasta ezt a szöveget – annál is inkább, mert Lapinski az emlékirat második, Komárom védelmét és feladását tárgyaló részében meglehetősen durván támadta őt. Miután a Knezić csapatai által megrohant ostromsáncoknál köztudomásúlag nem folyt hullámozó küzdelem, s a magyar csapatok a 7–8. sáncot „menetből” foglalták el, Klapka a heves és hosszan tartó küzdelmet „áthelyezte” Újszönyre. Annál is inkább, mert Lapinski nem mondta meg, hogy Ó- vagy Újszönyre gondolt-e; pontosabban, miután a községet Csillagsáncctól jobbra helyezte, Klapka teljes joggal gondolta, hogy Újszönyről van szó. Újszöny mellett szolt az is, hogy Ószönyt a Dipold-dandár szintén menetből foglalta el, s ennek Klapka szemtanúja is lehetett, hiszen ő vezényelte a magyar balszárnyat.²⁷ Az Újszönynél történeteknek viszont aligha volt szemtanúja, ezért hagyatkozott Lapinski – s talán Prágay János szintén 1850-ben megjelent – emlékiratára; ez utóbbi általánosságban szintén említi Újszöny elfoglalását.²⁸

De nagyjából ez a helyzet a monostori sáncokért folytatott „véres küzdelemmel” is; ez is csak Klapka képzeletében zajlott le. A források e tekintetben inkább Görgei emlékiratának leírását erősítik meg a jobbszárnyon történetekről.

Görgei azt írja, hogy Knezić akciójának sikeréről értesülve az I. és III. hadtest többi csapata is megkezdte az átvonulást a talphídon, s a Csillagsáncból kiindulva elfoglalták helyüket a harcrendben. Miután Knezić csapatai voltak a legtávolabb, s ők voltak kitéve leginkább az ellenséges támadás veszélyének – annál is inkább, mert az osztrák ostromárkok jelentette akadály miatt sem tüzéség, sem lovasság nem volt náluk – Görgei a beérkező csapatokból először az ő erősítésükre küldött. Ugyanakkor abban reménykedett, hogy a 7–8. sáncokért, illetve az Ószönyért folytatott küzdelem elvonja az ellenség figyelmét a Monostorról, s ezért az átkelő csapatokból egy félüteget (valószínűleg az 1. tizenkétfontos üteg felét) és fél század huszárt Monostor felé irányított. Ezek akadály-

²⁴ Prágay 1850. 54. o.

²⁵ Közli: Von der Revolution, 361. o.

²⁶ Lapinski 1850. 74. o.

²⁷ Karsa 1993. 185–186. o.; Szalkay emlékirata, 1998. 48–49. o.; Hajagos József: A Heves vármegyei 26. honvédszászlóalj története 1848–1849-ben. In Horváth László (szerk.): A tavaszi hadjárat. (Az 1996. március 14-i tudományos konferencia anyaga). (Hatvany Lajos Múzeum Füzetek 13.) Hatvan, 1996. 140. o.

²⁸ Prágay 1850. 54. o.

talanul érték el Monostort, mire Görgei, aki csatlakozott hozzájuk, előreküldte őket az országúton Ács felé, hogy ezáltal a centrumra nehezedő nyomáson enyhítsen, s ide vonja az ellenség figyelmét. Röviddel ezt követően Görgei az I. hadtest két, a talphídon átvonult zászlóalját, a Sulcz Bódog alezredes dandárjába tartozó, s a dandárparancsnok által vezényelt 17. honvédzászlóalját, s talán a szintén e dandárban szolgáló 39. gyalogezred 3. zászlóalját a Monostorhoz közeli sáncok megszállására küldte. Sőt, a 17. honvédzászlóalj két századát a Monostoron túl lévő szőlőkbe küldte, majd miután e térségben a cs. kir. csapatok támadást indítottak, a 17. zászlóaljból újabb két századot irányított ezek támogatására. Ezek befészkeltek magukat a szőlőkbe, s visszaverték az ellenség támadását. A lőszer nélkül előnyomuló századokat Görgei aztán visszarendelte a sáncok mögé, majd miután löszert vételeztek, újra előreküldte őket.²⁹

Görgei ezek után abban reménykedett, hogy ha az ácsi erdő déli szegélyén túlra tudja visszaszorítani a szembenálló ellenséges csapatokat, s eléri az Ács felé vezető országut, ezáltal veszélyeztetheti az ellenség visszavonulási vonalát. Rövidesen erre megfelelő esély látszott, mert a balszárnyról megérkezett a Mesterházy István ezredes vezette 1. huszárezred nyolc százada egy félüteggel (valószínűsíthetően az I. hadtestből), valamint végre előkerült két komáromi zászlóalj is. Ezek valószínűleg a 70. és 71. honvédzászlóaljak lehettek. Kérdéses azonban, hogy honnan és hogyan jöttek? A 71. honvédzászlóalj történetét tárgyaló munka szerint az alakulat az átkelés után Duna-partról háromszor rohamozta meg a sáncokat, mire sikerült elfoglalnia azokat.³⁰ Az osztrák munkák szerint a Monostoron már nem tartózkodtak cs. kir. csapatok április 26-án, hanem attól nyugatra és délnyugatra, az ácsi erdőnél és a Concó patak mentén rendezkedtek be védelemre, s a monostori sáncok birtokbavételért magyar részről nem indult támadás.³¹ Guyon még április 25-én jelentette Görgeinek, hogy a híd elkészült, s hogy a tutajok is megérkeztek a meghatározott helyre, s ezáltal a csapatok számára az átkelő nyitva áll.³² Azaz, megtörténtek az előkészületek a tutajon való átkelésre.

Ezek után több dolog is elképzelhető. Lehetséges, hogy a tutajon átkelőket a sodrás lejjebb vitte Monostornál. Lehetséges, hogy a parancsnokok túlzottan kockázatosnak ítélték a tutajon való átkelést, s inkább a talphídon vitték át a csapatokat. Egyvalami bizonyos: a négy zászlóaljból csak kettő érkezett meg a jobbszárnra, s Guyon nem volt velük. (A hadsereg hadműveleti naplója – amelynek szövege nagyjából megegyezik a hadijelentésével – azt írja, hogy a Guyon vezette négy zászlóalj már csak a cs. kir. főseereg megérkezését és a komáromi ostromsereg délelőtti támadásának kezdetét követően

²⁹ Büttner 1989. 94.; Görgey Artúr 1988. II. köt. 40–42. o.; Batori Schulcz 1870. 66. o.

³⁰ Thaly Zsigmond szerint a különítményt Kun Géza őrnagy, a 70. honvédzászlóalj parancsnoka vezette, s három zászlóaljból állott, Thaly 1852. 118. o. A 70. honvédzászlóaljról lásd még: Baráth Ferenc honvéd százados visszaemlékezése. In: H. Szabó Lajos: Naplók, versek, levelek a szabadságharc korából. Pépa, 1998. 146. o. (Nem ír az átkelésről.) A 71. honvédzászlóaljról lásd: A 71-dik zászlóalj története. Egy honvédszázados elbeszélése után. In: Szirondi [Birányi Ákos]: Forradalmi képcsarnok. Regény és valóság 1848 és 1849-ből. I. füzet. Pest, 1850. 112–116., 144. o., ennek nyomán Péterné Fehér Mária: „Első a tűzben, utolsó a hátrálásban”. Lestár Péter és a 71. zászlóalj az 1848–1849-es szabadságharcban. In: Kecskemét is kiállítja... Kecskemétiak a szabadságharcban II. Szerk. Székelyné Körösi Ilona. Kecskemét, 2002. 107., 127–129. o. A Szirondinál található leírás szerint a 71. zászlóalj az átkelés után a Duna-partról háromszor rohamozta meg a sáncokat, mire sikerült elfoglalnia. A szintén ott közölt költemény azonban nem ezt, hanem a sáncok délelőtti védelmét örökíti meg.

³¹ Strack 1858. 113–116. o.

³² Guyon – Görgei, Komárom, 1849. április 25. MOL H 115. Görgei Artúr iratai. 1. doboz. №. 589.

érkezett meg a csatatérre, és nyomult előre. Ez megmagyarázná, hogy miért nem érkeztek meg korábban Monostorra. Azt azonban ezután sem tudjuk, hogy a másik két zászlóalj – és maga Guyon – hol tartózkodott a csata idején.³³⁾

Görgeinek tehát immár négy gyalogzászlóalj, egy lovasezred és két félüteg állt a rendelkezésére. Így megindította a támadást az ácsi erdő ellen: az északi szegélynél a 17. honvédzászlóalj, a déli szegély felé a két komáromi zászlóalj, az ettől keletre található nyílt téren pedig valószínűleg a lovasság és a két félüteg nyomult előre az ellenséges lovasság ellen. Egy gyalogzászlóalj Görgei közvetlen rendelkezése alatt a tartalékokat képezte. Alighogy a csapatok ágyúlovásnyi (kb. 600–750 méternyi) távolságra megközelítettek az erdőt, Damjanichtól jelentés érkezett, hogy a cs. kir. csapatok erősítést kaptak, Nagysándort a lovasság zömével visszavetették, Klapka a balszárnnyal a Csillagsánc felé vonul vissza, s ő, Damjanich a jobbszárnnyal nem tudja fedezni a baloldaltól történő megkerülés ellen.

Görgei erre félbeszakította az előnyomulást, tartalék zászlóalját visszaküldte Monostorra, a többi erővel pedig lépésről-lépésre hátrált és erre utasította Damjanichot is. Időközben az ellenség erősítést kapott, s tüzérségi támadást indított Görgei csapatai ellen. A nála lévő nyolc lövegből hatnál elfogyott a lőszer, mire Görgei egész tüzérségét hátraküldte Monostorra, hogy ha az ellenség tovább folytatná előnyomulását, legyen mivel megvédenie a sáncokat. Az 1. huszárezred – Görgei emlékirata szerint – ezt a visszavonulás jelének vette, s szintén megindult a sáncok felé. (Lehet, hogy így volt, ugyanakkor egy későbbi kitüntetési előterjesztés szerint az 1. huszárezredből Prevendár János százados az egyik ágyúüteget fedezte az ellenség előnyomulásánál. Perczel László százados pedig osztályának (két századának) „jókori előnyomulása által az ellenség ágyúinkra rohanását megakadályoztatta.”³⁴⁾

A huszárok által mutatott rossz példát a két komáromi zászlóalj is követni akarta, de Görgei megállította, sőt, az ellenséges ágyútűzben elővezette és megállította őket. „Volt bajom a vár óvó mellvédjeihez szokott két zászlóaljjal – de még inkább az őket vezénylő törzstisztekkel” – írja emlékiratában.³⁵ A nem szemtanú, de szemtanúi beszámolókat hasznosító Görgey István munkája szerint Görgei az egyik törzstisztet, aki emberei háta mögé bújva „nagy kedvet mutatott hazafelé jelezni az utat”, megfenyegette: „Őrnagy úr! Látja Ön amott azt a kútgémet? Mindjárt oda akasztatom, ha rögtön elő nem jön, és előre nem vezeti embereit.”³⁶⁾

Rövidesen azonban kiderült, hogy az ellenség csupán vissza akarta szorítani Görgei csapatait, de nem akarta üldözni őket, ugyanis csupán az ácsi országút biztosítására töre-

³³⁾ Operations-Journal der ungarischen Insurgenten Armee angefangen vom 22-en März 1849 bis 9-ten July 1849. HL 1848–49. 37/37a. A 64. honvédzászlóaljról úgy tűnik, hogy Igmánd felé, tehát Damjanich segítségére küldték előre. Rényi 1884. 189. o. Az 57. honvédzászlóalj talán azonos azzal a komáromi egységgel, amelyről Klapka azt írja, hogy a Csillagsáncot tartotta megszállva. Klapka 1851. 371. o.; Klapka 1986. 226. o.

³⁴⁾ Az 1. huszárezred kitüntetettjeinek származási és szolgálati leírása, Nagyvalkász, 1849. június 3. MOL H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1849:23909. Vö. még: Karsa 1993. 190. o. Eszerint Görgei szemrehányást is tett Mesterházy ezredesnek a huszárok ingadozása miatt. Ugyanakkor Karsa azt állítja, hogy Mesterházy huszárai „meggázták” a 47. honvédzászlóaljat, ami aligha lehetséges, hiszen a 47. honvédzászlóalj a balszárnnyon harcolt.

³⁵⁾ Görgey Artúr 1988. II. köt. 42–44. o.

³⁶⁾ Görgey István 1888. II. köt. 232. o.

kedett, s nem indított támadást a Monostor felé. Így aztán Görgei az addigra érzékeny veszteségeket szenvedett két komáromi zászlóaljat is kivonta az ellenséges ágyútűzből, s a Damjanich vezette jobbszárnnyal egy színvonalra, valamivel a sáncok előtti vonalba vonult vissza. Ezt követően a Sulcz Bódog vezette, még mindig előnyomulásban lévő 17. honvédzászlóaljat is „Sulcz uramat hamarjában jól lekapva” személyesen rendelte vissza.³⁷ Délután két órára elhallgattak a fegyverek; a cs. kir. csapatok folytatták elvonulásukat Győr felé, a magyar fél pedig a déli sáncok birtokába került.³⁸ A jobbszárnnyon vívott küzdelemben a 17. honvédzászlóaljnak 8, a 70. honvédzászlóaljnak 10, a 71. honvédzászlóaljnak 4, az 1. huszárezrednek 3 sebesültje volt.³⁹

Felvetődik a kérdés: hol volt Guyon a csata során, s hol volt a többi komáromi zászlóalj?

A négy zászlóaljból kettő kétségkívül „megvan”: ezek a 70. és 71. honvédzászlóalj, amelyek a Monostor védelmében, illetve az ácsi erdőben végrehajtott támadásban vettek részt. A 64. honvédzászlóalj történetírója összesen egy mondatot szentel a csatának, s ennek alapján csak annyi bizonyos, hogy az alakulat valahol a 8. és 1. sáncok között állhatott fel: „April 26-án már Igmánd előtt állottunk, hol az ellenség jobb szárnyát egy heves csatában Ácsnál futásra kényszerítettük.”⁴⁰ Az Igmándra történő utalás alapján inkább az tűnik valószínűnek, hogy a centrumban, vagy amögött állhatott fel. Az alakulatnak nem volt sebesültje, ami arra mutat, hogy nem vehetett részt közelharcban. Marad még 57. honvédzászlóalj, amely talán azonos azzal az egységgel, amelyről Klapka azt írja, hogy a Csillagsáncot tartotta megszállva. Ennek azonban ellene szól, hogy az alakulatnak volt aznap egy sebesültje.⁴¹

A források többsége megegyezik abban, hogy a különítményt Guyon vezette (vagy neki kellett volna vezetnie). Ezt írja a hadijelentés, a hadműveleti napló, valamint Klapka emlékirata; az egyetlen kivétel Thaly Zsigmond visszaemlékezése, aki Kun Géza őrnagyot nevezi meg vezetőként. Vukovics Sebő, a hadsereg főkormánybiztosa is említi, hogy „Guyon is a várbeli őrség egy részével a csatában részt vett.”⁴² Ugyanakkor nem tudjuk meghatározni, hogy a harcrend melyik szakaszán tartózkodott. A jobbszárnnyon aligha lehetett, mert Görgei Artúr és öccse, Görgey István bizonyára nem mulasztották volna el, hogy a komáromi zászlóaljak késését az ő nyakába varrják. A balszárnnyon és a centrumban sincs róla adat. Életrajzírója a Klapka szöveg alapján a monostori sáncok bevételét tulajdonítja neki – de, mint láttuk, a sáncok elfoglalásáért nem folyt küzdelem.⁴³ Pedig kétségkívül a csatatéren volt, hiszen Lenkey János vezérőrnagy, a várőrség parancsnoka napközben azt jelentette Görgeinek, hogy Guyon nincs az erdőben, hanem a

³⁷ Büttner 1989. 94. o.

³⁸ Görgey Artúr 1988. II. köt. 40–45. o., s nagyjából ennek alapján: Görgey István 1988. II. köt. 227–235. o.

³⁹ Lásd erre Lumniczer Sándor törzsorvos dátum nélküli jelentését. HL 1848–49. 24/257. Miután a jobbszárnnyon lévő negyedik gyalogzászlóalj számát nem sikerült pontosan megállapítani, jelzem, hogy a 19. honvédzászlóalj négy, a 39. gyalogezred 3. zászlóalja két sebesültet veszített.

⁴⁰ Rényi 1884. 189. o.

⁴¹ Klapka 1851. 371. o.; Klapka 1986. 226. o. A veszteségre lásd Lumniczer Sándor törzsorvos dátum nélküli jelentését. HL 1848–49. 24/257.

⁴² Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re. S. a. r. Katona Tamás. (Bibliotheca Historica.) Budapest, 1982. 80. o.

⁴³ Márkus László: Guyon Richárd. Budapest, 1955. 98. o.

seregnél van, az ütközetben.⁴⁴ Egy visszaemlékezés szerint a balszárny lovasságának megfutamodásakor Guyon rendelte a lengyel dzsidásokat a hídhöz, hogy megakadályozza a futók átjutását a bal partra.⁴⁵ Mindenesetre, jelen tudásunk alapján nem tudjuk megmondani, hol volt a csatában „a magyarnak angol oroszlánnya”.

Klapka csataleírása a jobbszárnyat illetően is jelentősen különbözik Görgeitől – és a tényektől. Szerinte a (Görgei vezette) jobbszárny a Monostoron és az ácsi úton, a (Damjanich vezette) centrum a (Monostorral azonos) Homokhegyen és az előtt, a (Klapka vezette) balszárny a mocsai országút és Ószőny között állott. A magyar erők súlypontja a jobbszárnyra esett, s leggyengébben a balszárny volt megszállva. A lovasság a jobbszárny és a centrum mögött volt egyesítve, a balszárnynon csak négy lovasszázad állt.⁴⁶ Ezek a 8. huszárezredből kerültek ki, de a csata során Nagysándor József vezérőrnagy, a lovasdandár parancsnoka ismét magához vonta őket.⁴⁷

Megjegyzendő, hogy a lovasság – a hadijelentések, köztük Klapké is, tanúsága szerint – nem a második vonalban állt, hanem lényegében ez képezte az összeköttetést a magyar balszárny és a centrum között. Klapka – némileg zavarba ejtő módon – azt állítja, hogy a lovasság alkotta a legszélső balszárnyat, illetve fedezte magát a balszárnyat; ami csak azt jelentheti, hogy a lovasság egy része a balszárny bal, a másik része a jobb oldalán állt fel.⁴⁸

Ugyanakkor továbbra is rejtély, hogy az I. és III. hadtest összesen 31 századnyi lovasságából hol volt a csata során nyolc és fél lovasszázad? Nagysándor vezérlete alatt ugyanis összesen tizenkét század (négy-négy század a 2. és 8., három század a 3. huszárezredből, valamint egy század lengyel dzsidás) volt, Görgei alatt nyolc és fél század (nyolc század az I., és fél század egy meg nem nevezett huszárezredből); holott az I. hadtestben volt még két-két század a 13. és 14. huszárezredből⁴⁹, a III. hadtestben pe-

⁴⁴ Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Series Nova 358. Bd. II. 220. f.

⁴⁵ *Sz[abó] Gy[örgy]* 1875. 178.

⁴⁶ *Klapka* 1986. 226. o. Megjegyzendő, hogy a fordításból „a balszárnyunk” szó hiányzik, így úgy tűnik, mintha a centrum a Homokhegytől Ószőnyig állt volna.

⁴⁷ Nagysándor, Komárom, 1849. április 29. HL 1848–49. 24/470. Ismerteti, de Klapka szövegével kombinálva némileg tévesen kommentálja *Rédvay István*: Az 1848–49. évi szabadságharc. In: *Ajtay Endre – Péczely László – Rédei László* (szerk.): A magyar huszár. A magyar lovaskatona ezer évének története. Budapest, 1936. 149. o.

⁴⁸ Közli: Von der Revolution, 360. o., magyar fordításban: *Böhm – Palotai* 1955. 200. o.

⁴⁹ Ezek közül a 14. (Lehel) huszárezred két századát 1849. április végén a komáromi várőrségnek a Csallóközbe kiküldött, Kosztolányi Móric ezredes vezette különítményéhez osztották be. Felmerül a lehetőség, hogy a két századot már a komáromi csata előtt átvезényelték a VIII. hadtesthez. Ennek azonban ellene szól, hogy Klapka 1849. április 30-ra kiadott diszpozíciójában mind ez a két század, mind a 13. (Hunyadi) huszárezred két százada az I. hadtest lovashadosztályának állományában szerepel. HL 1848–49. 24/607. A 13. huszárezred osztályparancsnoka, Pálffy Károly emlékezéseiben nem említi a komáromi csatát, illetve azt, hogy századaival ott lett volna. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fol. Hung. 1368. *Dudás Ödön*: A magyar hadsereg [tisztkara] 1848–1849-ben. 437–443. ff. Rédei István szerint a Lehel-huszárok és Kászonyi ezredessel az élen a Nádor-huszárok ott voltak a csatában. *Rédei István*: Jászok és kunok az 1848/49-es szabadságharcban. Jászsági Füzetek 18. Jászberény, 1989. 60., 63. o. Ennek kapcsán *Bobik* 1870. 93. o.-ra hivatkozik, ott azonban nincs szó a Lehel-huszárokról, s a Nádor-huszárok helyett is Nándor-huszárokról olvashatunk, ezek pedig nem mások, mint a 3. (Ferdinánd) huszárezred századai.

dig a 2. huszárezred négy, illetve a 3. huszárezred egy századának a csatában játszott szerepéről semmilyen adatunk nincs.⁵⁰

Az erőelosztást illetően Klapka emlékiratának nincs teljesen igaza. A magyar erők súlypontja ugyanis a Damjanich vezette centrumban volt: a III. hadtest teljes gyalogsága itt volt, nagyjából 7700 fő, 32 löveggel. (Lehet, hogy a hiányzó lovasság egy része is itt volt, azonban ennek Damjanich jelentésében nincs nyoma.) Nagy valószínűséggel itt volt két komáromi zászlóalj is, 2230 fővel, valamint az I. hadtest egyes alakulatai biztosították a centrum összekötését a Csillagerőddel és a már megszállt sáncokkal, kb. 1200 főnyi erővel. Azaz, Damjanich nagyjából 11 000 fővel rendelkezett.

Az I. hadtestnek a három-három gyalogzászlóaljból és egy-egy ütegből álló Dipold- és Bobich-dandárja alkotta a balszárnnyat.⁵¹ De itt volt még a Zákó- és Sulcz-dandárok összesen másfél ütege is. Ebből Ószőny elfoglalása után a 6. honvédzászlóaljat a Csillagerödhöz vonták vissza.⁵² A létszám így kb. 5000 fő és 24 löveg lehetett. No, és a balszárnny és a centrum között ott volt még Nagysándor 12 lovasszázada és egy ütege, nagyjából 1400 fővel és 6 löveggel.

Klapka szerint Görgei Ácsnál (!) nehéz helyzetben volt, mert az ellenséges vadászok felette makacsul védelmezték az erdőt. Szerinte itt a 9., 17., 19. és 65. honvédzászlóalj, valamint a 19. és a 60. gyalogezredek 3. zászlóaljai vettek részt a küzdelemben, s végre sikerült kiűzniük az ellenséget az ácsi erdő nagy részéből.⁵³

Ezekből az alakulatokból azonban csupán a 17. honvédzászlóalj jelenléte igazolható, a 19. zászlóalj esetében pedig elképzelhető, hogy ez volt a Görgei emlékiratában többször említett tartalék zászlóalj. A 9. zászlóalj Knezićnél volt és maradt a csata egész tartama alatt.⁵⁴ A 19. és a 60. gyalogezredek 3. zászlóaljai a Wysocki-hadosztályban szolgáltak, s Damjanich jelentése szerint ez a hadosztály is a centrumot erősítette.⁵⁵ A 60. gyalogezred 3. zászlóalja egész nap tartalékban volt, s nem vett részt a küzdelemben.⁵⁶

A 65. honvédzászlóalj egyik katonája igen részletes leírást ad a különböző, többek között a monostori sáncok bevételeiről, sőt, még a szőlőkben folytatott harcokról is; azon-

⁵⁰ A 3. huszárezred egyik tisztjének visszaemlékezése szerint a 2. és a 3. huszárezred összesen öt osztálya, azaz tíz százada alkotta a magyar lovasságot. A 3-dik számú Ferdinánd huszárezred hadi története 1849-ben. Zámory Emil, volt huszármagy jegyzeteiből. In: *Vahot Imre – Gánóczy Flóris* (szerk.): *Honvédek könyve. Történelmi adat-tár az 1848-ki és 1849-iki magyar hadjáratból.* Pest, 1861. I. köt. 7. o.

⁵¹ A két hadtest április 22-i harcrendjét közli: *Hermann* 1999. 297–299. o.

⁵² *Karsa* 1993. 186. o. A 6. honvédzászlóaljból szolgáló Szalkay Gergely emlékiratában található, a zászlóaljnak a csatában játszott szerepére vonatkozó minden konkrétumot mellőző leírás is megerősíti ezt. Szalkay emlékirata, 1998. 48–49. o.

⁵³ *Klapka* 1986. 227. o.

⁵⁴ Von der Revolution, 361.o.

⁵⁵ HL 1848–49. 24/413. Vö.: Együtt a szabadságért 1848–1849. József Wysocki tábornok emlékiratai. A magyarországi lengyel légió részvétele az 1848-as szabadságharc hadjárataiban. Fordította, sajtó alá rendezte stb. *Kovács István.* Az okmánytár iratait összeállította *Kovács István és Hermann Róbert.* Budapest, 1993. 63. o.

⁵⁶ *Coloman Rupprecht von Virtsolog:* Geschichte des k. k. 60. Linien-Infanterie-Regimentes gegenwärtig Gustav Prinz von Wasa. Wien, 1871. 361. o. A 19. gyalogezred 3. zászlóaljának történetéről szóló rövid összefoglaló ugyan ír az ácsi erdőben folytatott harcokról, de ennek a forrása is Klapka szövege. *Lugosy István:* Győr és vidéke 1848–49.-ben. Hadtörténeti adalékok. (Különnyomat a Győri Szemle II. évfolyamából.) Győr, 1931. 32. o. Vö.: *Victor Weissenbacher:* Geschichte des k. u. k. Infanterie-Regimentes Nr. 19. Erzherzog Franz Ferdinand von der Errichtung 1734 bis 1896. Wien, 1896. 551. o.

ban elbeszélése földrajzi szempontból olyannyira zavaros (szerinte Ószöny felé, tehát *keletnek indulva*, de Ószönyt megkerülve, foglalták el a *nyugatra lévő* 3–4–5., 8., 10., 12. sáncot, s jutottak a Monostorhoz), hogy joggal támadhat kételyünk aziránt, a szerző valóban részt vett-e az ütközetben.⁵⁷ Ezt erősíti meg az is, hogy Knezić jelentése szerint a Kökényessi-dandár – amelyhez a 65. honvédzászlóalj is tartozott – a sáncok megtámadása idején tartalékban volt a Csillagsánc mellett, s noha a dandárhoz tartozó 52. gyalogezredi 3. zászlóalj egy részét a sáncok elfoglalása után előrevonta, a 65. honvédzászlóaljjal kapcsolatban nem ír ilyesmiről.⁵⁸ A 65. honvédzászlóaljat utóbb mégis előrevonhatták, mert a csatában négy sebesültet is veszített.⁵⁹

Görgeinek Klapka állításával szemben nem hat, hanem négy gyalogzászlóalja volt, amelyek teljes létszáma valamivel meghaladta a 3500 főt. Ehhez járult még az 1. huszárezred és a két fülűteg állománya, ami nemigen lehetett több ezer főnél; azaz nagyjából 4500 fő és 8 löveg állt a rendelkezésére.

Klapka leírásának van némi célzatossága – talán ezért is „csoportosította át” a csatamezőn az erőket. A szöveg ugyanis azt sugallja, hogy Görgei a III. hadtest négy és az I. hadtest két harcedzett zászlóaljjal nem tudott komolyabb eredményt elérni, holott ő, Klapka, valamint Damjanich kisebb erőkkel is visszaverte, illetve maga előtt űzte az ellenséget. Holott a Damjanich vezette centrum a hátrahagyott biztosító alakulatok nélkül is kétszer olyan erős volt, mint a Görgei vezette jobbszárny, s a Klapka által vezetett bal-szárny is néhány száz fővel erősebb volt a jobbszárnynál. Ugyanakkor Klapka nem ad választ arra a kérdésre, hol volt a csatában a Komáromból kivont négy zászlóalj.

A dolognak azonban van némi historiográfiai tanulsága is. Klapka emlékirata 1851-ben, Görgeié 1852-ben jelent meg, s ezt követően ezek a munkák képezték a magyar szabadságharc katonai történetére vonatkozó munkák egyik legfőbb forrását. Klapkáié kétségkívül „szakszerűbb”, illetve áttekinthetőbb jellegű volt, ellentétben Görgeiével, aki a komáromi csata kapcsán részletesen csupán a jobbszárnyon történetekről számolt be. Johann Strack, aki 1858-ban a Simunich-hadosztály történetét megírta, mindkettőt használta, s az ácsi erdőért folytatott küzdelem ismertetésénél egyértelműen megírta, hogy Klapka adatai tévesek.⁶⁰ A szabadságharc katonai történetét elsőként összefoglaló svájci hadtörténész, Wilhelm Rüstow mind Klapka, mind Görgei munkáját használta, s a jobbszárny harcának leírásánál jó érzékkel az utóbbit vette alapul. (Az Újszöny bevételéért folytatott küzdelem persze az ő szövegébe is bekerült.)⁶¹ Asbóth Lajos honvédezredes emlékiratának a tavaszi hadjáratot összefoglaló részében meglehetősen reménytelenül

⁵⁷ *Lengyel Sándor*: Az 1848/49-iki évben Szolnoktól fel Pozsonyig, onnan le Világosig történt csatákról és egybekről. 1. kiadás: Nagykőrös, 1897. 20–24. o.; 2. kiadás: Erzsébetfalva, 1897. 28–30. o. Lengyel láthatólag olvasta Krivácsy József 1881-ben megjelent röpiratát is, ugyanis a 31–32. oldalon ennek alapján bírálja Görgeinek a csatában játszott szerepét. Vö.: *Krivácsy* 1881. 12–14. o.

⁵⁸ Von der Revolution, 361. o.

⁵⁹ Lásd erre Lumniczer Sándor törzsorvos dátum nélküli jelentését. HL 1848–49. 24/257.

⁶⁰ *Strack* 1858. 116. o.

⁶¹ *Wilhelm Rüstow*: Geschichte des ungarischen Insurrectionskrieges in den Jahren 1848 und 1849. I. Zürich, 1860. 388–392. o. Nem egészen korrekt magyar fordítása: *Wilhelm Rüstow*: Az 1848–1849-diki magyar hadjárat története. I. köt. Fordította *Vértesi Arnold*. Pest, 1866. 358–363. o.

próbálta meg egyesíteni Görgei és Klapka verzióját.⁶² A szabadságharc történetét feldolgozó Horváth Mihály szintén használta Klapka és Görgei munkáit, s láthatólag Rüstowét is olvasta. Ugyanakkor a komáromi csatát teljes egészében Klapka munkája alapján írta meg, noha a magyar haditerv bírálatánál láthatólag Rüstow szövegét vette alapul; azét a szerzőét, aki a jobbszárny harcának leírásában Görgei munkájára támaszkodott.⁶³ Ugyanígy járt el – Strackét kivéve – a fenti munkák mindegyikét ismerő Szeremlei Samu is.⁶⁴

Az 1880-as években újabb összefoglalót készítő Gelich Rikárd munkájának irodalomjegyzékében Klapka, Görgei és Rüstow munkái egyaránt szerepelnek; ugyanakkor a csataleírás a magyar fél mozdulatainak ismertetésénél nála is teljes egészében Klapka szövegén alapul, lényegében annak szó szerinti átvétele.⁶⁵ Ugyanígy tett a munkáját 1897-ben, majd lényegében változatlan szöveggel 1929-ben ismét közreadó Breit József is, jóllehet, az ő irodalomjegyzékében már Görgey István munkája is szerepelt.⁶⁶ De így járt el a téli és tavaszi hadjárat történetét feldolgozó, a Ludovika Katonai Akadémia hallgatói számára írt tansegédlet vonatkozó fejezetének szerzője – ami már csak azért is érdekes, mert a kötet alcíme „a M. kir. Hadtörténelmi Levéltár forrásanyagának” feldolgozását ígéri.⁶⁷ Végül ugyanezt mondhatjuk el a modern összefoglalókról – ki nem véve innen a magam munkáit sem.⁶⁸ Üdítő kivétel a centenáris osztrák összefoglaló vonatkozó fejezete, amely Görgei emlékiratát vette alapul a jobbszárny harcának leírásánál.⁶⁹

Mire mutat mindez? Legfőképpen arra, hogy minő igazságot rejt az a mondané, amely egy időben a Hadtörténelmi Közlemények Szerkesztőségének bejárata felett díszelgett: „A történelem nem ismétli önmagát, csak a történészek ismétlik egymást.” – Hol jól, hol rosszul.

⁶² Asbóth Lajos emlékiratai az 1848-iki és 1849-iki magyarországi hadjáratból. 2. kiadás. Pest, 1862. I. köt. 136–141. o.

⁶³ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. 1. kiadás. II. köt. Genf, 1865. 458–461. o.

⁶⁴ Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848 és 1849. évi forradalom idejéről. I–II. köt. Pest, 1868. 128–129. o. Csupán általánosságban foglalja össze a csata történetét a szemtanú, Assermann Ferenc. Assermann Ferenc: Görgei. Viszhangok a cáfolatokra. Pest, 1868. 37–40. o. Asbóth emlékiratainak vonatkozó részét így kommentálja: „vagy sok sajtóhiba van emlékirataiban, – vagy én nem értem a szerzőt, – vagy pedig a szerző nem bír még csak távolról tájékozással sem a komáromi térről és csatáról.”

⁶⁵ Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Budapest, é. n. I. köt. 6. o.; III. köt. 270–274. o.

⁶⁶ Breit József: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. 2. kiadás. Budapest, 1930. I. köt. V. o.; II. köt. 107–114. o.

⁶⁷ A feldunai hadtest visszavonulásának és az 1849. évi tavaszi hadjáratnak története. Budapest, 1925. 241–243. o. A vonatkozó fejezetet Walla Ferenc alezredes írta.

⁶⁸ Bona Gábor: Szabadságharc 1848–49-ben. In: Magyarország hadtörténete. Főszerk. Liptai Ervin. Szerk. Borus József. Budapest, 1985. I. köt. 516. o.; Kecskés László: Komárom, az erődök városa. Budapest, 1986. 186–189. o.; Bona Gábor: A tavaszi hadjárat (1849. március–május). In: A szabadságharc katonai története. Szerk. Bona Gábor. Budapest, 1998. 219–220. o.; Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001. 292–294. o.; Hermann Róbert: Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái. (Nagy Csata.) Budapest, 2004. 248–250. o.

⁶⁹ Rudolf Kiszling: Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848–1849. Mit Beiträgen von Maximilian Ehnl, G. Hubka und Eduard Steinitz. Bd. II. Wien, 1948. 82–83. o. A vonatkozó fejezetet Eduard Steinitz írta.

*A magyar hadsereg az 1849. április 26-i komáromi csatában (rekonstrukció)*⁷⁰

Balszárnny

Klapka György vezérőrnagy

I. hadtest

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		1. hadosztály	–				
		1. dandár	Dipold Antal alezredes				
6		6. honvédszászlóalj	Dipold Antal alezredes	782			
6		26. honvédszászlóalj	Beöthy György őrnagy	668			
6		52. honvédszászlóalj	Szász Mihály őrnagy	645			
		6. hatfontos lovasüteg	Zerdahelyi Ince százados	160		120	8
18		<i>összesen</i>		2255		120	8
		2. dandár	Bobich János alezredes				
6		28. honvédszászlóalj	Huszóczy Dénes őrnagy	820			
6		44. honvédszászlóalj	Peter Driquet őrnagy	930			
6		47. honvédszászlóalj	Inkey Kázmér őrnagy	840			
		1. hatfontos lovasüteg	Voigt Károly főhadnagy	64		107	8
18		<i>összesen</i>		2654		107	8
36		Hadosztály összesen		4909		227	16
		2. hadosztály tüzérsége					
		Fél tizenkétfontos üteg ⁷¹	Barla Károly főhadnagy	87		60	4
		4. hatfontos gyalogüteg ⁷²	Teofil Lapinski főhadnagy	74		108	8
		<i>Összesen</i>		161		168	12
		Lovasdandár ⁷³	Dessewffy Arisztid ezredes				
36		Összesen		5070		395	28
		A jobbszárnnyra átvé- nyelve egy félüteg	?	–?		–?	–4
		Teljes összeg		5070–?		395–?	24

Lovasság

Nagysándor József vezérőrnagy

I. hadtest

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
	4	8. (Coburg) huszárezred ezre- desi és 1. őrnagyosi osztálya ⁷⁴	Berzsek József alezredes	442	442		

⁷⁰ A rekonstrukció alapjául az I. és III. hadtest csapatai esetében a főszereg 1849. április 22-i hadrendjét használtuk, közli: Hermann 1999. 297–299. o. Megjegyzendő, hogy ebben a harcrendben az I. hadtest Bobich-, Zákó- és Dessewffy-dandárainak létszámkimutatása megegyezik a hadtest 1849. április 9-én Csomádon kelt harcrendjének adataival. HL 1848–49. 20/537. A létszámokból tehát levonandók az április 19-i nagysallói ütközet (ismeretlen, de nem jelentéktelen) veszteségei.

⁷¹ A 3. Sulcz-dandárból.

⁷² A 4. Zákó-dandárból.

⁷³ Az ütközet kezdetén a 8. huszárezred négy százada is itt volt.

III. hadtest

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
	4	2. (Hannover) huszárezred	Pikéty Gusztáv ezredes	400	400		
	3	3. (Ferdinand d'Este) huszárezred	Kászonyi József ezredes	352	352		
	1	Lengyel dzsídások	Władysław Poninski százados	82	82		
		3. hatfontos lovas üteg	Németh Ignác főhadnagy	123		96	6
	8	<i>Összesen</i>		957	834	96	6
	12	Lovasság összesen		1399	1276	96	6

Hadközep (centrum)

Damjanich János vezérőrnagy

I. Hadtest

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember
		2. hadosztály	Kazinczy Lajos alezredes	
		3. dandár	Sulcz Bódog alezredes	
4		19. honvédsászlóalj	Nyeregjártó János őrnagy	226
2		utászok	Sebes Emil százados	206
6		<i>összesen</i>		432
		4. dandár	Zákó István alezredes	
6		34. honvédsászlóalj	Zákó István alezredes	790
6		<i>Összesen</i>		790
12		Hadosztály összesen		1222

III. hadtest

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		1. hadosztály	Knezić Károly ezredes				
		1. dandár	Kiss Pál ezredes				
6		9. honvédsászlóalj	Sándor Kálmán százados	738			
4		34. (Porosz herceg) gyalogezred 1. zászlóalja	Albrich Károly őrnagy	401			
6		34. (Porosz herceg) gyalogezred 3. zászlóalja	Piotr Podoski őrnagy	636			
		5. lovasüteg	Csány Márton főhadnagy	153		117	8
16		<i>összesen</i>		1928		117	8
		2. dandár	Kökényesi Szaniszló alezredes				
6		52. (Ferenc Károly) gyalogezred 3. zászlóalja	Deszputh Sándor százados	795			

⁷⁴ Az Ószöny elleni támadás idején még a balszárnyon volt.

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
6		65. honvédszászlóalj	Lehotzky János százados	837			
1		selmeci vadászok	Festetich Oszkár százados	93			
4		utászok	Pották Lajos százados	376			
		Fél rakéta üteg	Josef Gail hadnagy	36		12	2
17		<i>összesen</i>		2137		12	2
33		Hadosztály összesen		4065		129	10
		2. hadosztály	Józef Wysocki ezredes				
		3. dandár	Czillich Ede alezredes				
6		60. (Wasa) gyalogezred 3. zászlóalja	Turner Gusztáv százados	701			
6		42. honvédszászlóalj	Szabó József százados	649			
6		lengyel légió	Ignacy Czernik százados	510			
		4. hatfontos gyalogüteg	Tomas Philippowsky százados	151		108	8
18		<i>összesen</i>		2011		108	8
		4. dandár	Leiningen-Westerburg Károly alezredes				
6		3. honvédszászlóalj	Földváry Károly alezredes	865			
6		19. (Schwarzenberg) gyalogezred 3. zászlóalja	Wunder Mihály százados	651			
		7. hatfontos gyalogüteg	Markó István százados	118		73	6
12		<i>összesen</i>		1634		73	6
30		Hadosztály összesen		3645		181	14
63	15	Az egész összesen		7710		310	24

VIII. hadtest különítménye⁷⁵

Guyon Richárd vezérőrnagy

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember
6		57. honvédszászlóalj	Greskovits Sándor őrnagy	1208
6		64. honvédszászlóalj	Ruttkay István őrnagy	1022
12		<i>Különítmény összesen</i>		2230

⁷⁵ A komáromi várőrség csapatairól 1849. január 31. és május 19. között nem rendelkezünk olyan kimutattással, amely a létszámokat is feltüntetné. Így a magasabb, 1849. januári létszámokat tüntettük fel, hozzátéve, hogy 1.) ez a létszám a téli harcok folyamán valószínűleg csökkent 2.) maga Guyon vezérőrnagy 1849. április 28-án összesen 10 000 főre, ezen belül 1000 betegre tette a várőrség létszámát. A január 31-i létszámot lásd: MOL R 89. A Komáromi várra vonatkozó iratok. 6. tétel. Tábori orvosi jelentések. Guyon jelentését közli Sajtó kezébe, ott, ahol... Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Szerk. *Farkas Gyöngyi*. Az iratokat válogatta, a német nyelvű iratokat fordította *Böhm Jakab*. A bevezető tanulmányt írta: *Csikány Tamás*. Budapest, 1998. 125–126. o. A várőrség utólagos kimutatása 9000 főre teszi az őrséget. MOL Görgey-lt. b/47. fasc. *Thaly* 1850 34–35. o. 10 650 főt és 32 tábori löveget említ. *Klapka* 1851. I. 361. o. 9000 főre, 2 tábori ütegre (12–16 löveg) és 260 nehézlövegre becsüli a védősereget.

Jobbszárny
Görgei Artúr vezérőrnagy

I. hadtest

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
		3. dandár	Sulcz Bódog alezre- des				
6		17. honvédszászlóalj	Sulcz Bódog alezredes	844			
6		39. gyalogezred 3. zászlóalja	Pálóczy László százados	580			
		Fél 1. tizenkétfontos üteg	?	87		60	4
		<i>Összesen</i>		1511		60	4
		Lovasság					
	8	1. (Császár) huszárezred	Mesterházy István ezredes	840	840		
	½	Ismeretlen huszárezred		?	?		
		Ismeretlen félüteg az I. hadtestből (?)		?		?	3–4
12	8 ½	Összesen		2351+?	840+?	60+?	7–8

VIII. hadtest különítménye
Kun Géza őrnagy

gysz.	Alakulat	Parancsnok	Ember
6	70. honvédszászlóalj	Kun Géza őrnagy	1045 ⁷⁶
6	71. honvédszászlóalj	Zichy Ottó őrnagy	974 ⁷⁷
12	<i>Összesen</i>		2019

Ismeretlen diszlokációjú alakulatok⁷⁸

lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló
	I. hadtest lovassága			
2	13. (Hunyadi) huszárezred	Bobory Kálmán őrnagy	212	212
2	14. (Lehel) huszárezred	Pálffy Károly százados	168	168
4	<i>Összesen</i>		380	380
	III. hadtest lovassága			
4	2. (Hannover) huszárezred	?	400	400
1	3. (Ferdinand d'Este) huszárezred	?	117	117
7	<i>Összesen</i>		517	517
11 ⁷⁹	Teljes összeg		897	897

⁷⁶ A zászlóalj létszámára lásd Kosztolányi Móric alezredes 1849. február 4-i hadtestparancsát. A 64. honvédszászlóalj parancskönyve, 1849. január 1. – 1849. június 14. (Másolata birtokomban.)

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ A csatában bevetett két hadtest állományába tartoztak, de jelenlétük a csatatéren nem igazolható. Ezek közül kerülhetett ki az a fél század huszár is, akik a Görgei vezette jobbszárnyhoz tartoztak.

⁷⁹ Valójában csak tíz és fél lovasszázad, hiszen fél század, ismeretlen ezredhez tartozó huszár a jobbszárnyon volt.

Összesítés

gysz.	lsz.	Alakulat	Parancsnok	Ember	Ló		Löveg
					nyerges	fogatos	
36		Balszárnny	Klapka György vezérőrnagy	5070-?		395-?	24
	12	Lovasság	Nagysándor József vezérőrnagy	1399	1276	96	6
75		Hadközep (Centrum)	Damjanich János vezérőrnagy	11162		310	24
24	8 ½	Jobbszárnny	Görgei Artúr vezérőrnagy	4370+?	840+?	60	8
		Összesen		22001+?	2116	861	62
	10 ½	Ismeretlen diszlokációjú alakulatok		897-?	897-?		
135	31	Teljes összeg		22898	3013	861	62

A komáromi csata magyar sebesültjeinek alakulat szerinti megoszlása⁸⁰

Alakulat	sebesült
17. honvédszászlóalj	8
34. honvédszászlóalj	5
19. honvédszászlóalj	4
44. honvédszászlóalj	2
47. honvédszászlóalj	20
54. honvédszászlóalj	2
57. honvédszászlóalj	1
65. honvédszászlóalj	4
70. honvédszászlóalj	10
71. honvédszászlóalj	4
34. (Porosz herceg) gyalogezred 1. és 2. zászlóalja	7
39. (Dom Miguel) gyalogezred 3. zászlóalja	2
tirolai vadász	1
tüzér	11
szekerész	3
1. (Császár) huszárezred	3
2. (Hannover) huszárezred	19
3. (Ferdinand d'Este) huszárezred	8
8. (Koburg) huszárezred	3
Lengyel dzsidások	3
Összesen	120

⁸⁰ Lumniczer Sándor dátum nélküli jelentése alapján. HL 1848–49. 24/257.

Rövidítések

1848–49.	HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
<i>Bátori Schulcz</i> 1870.	<i>Egervári Ödön</i> : Bátori Schulcz Bódog emlékiratai az 1848/9-ki szabadságharcból. Pest, 1870.
<i>Bobik</i> 1870.	<i>Bobik Gusztáv</i> : A komáromi éji támadás. In: <i>Tóth Kálmán</i> (szerk.): A honvédmenház könyve. Pest, 1870. 91–104. o.
<i>Bőhm – Palotai</i> 1955.	<i>Bőhm Jakab – Palotai István</i> : Iratok a komáromi várról az 1848–49-es szabadságharcban. <i>Hadtörténelmi Közlemények</i> , 1955. 2. sz. 184–202. o.
<i>Büttner</i> 1989.	„Csata mezejéről írom pár soraim”. Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból. S. a. r. <i>Pető Vilmos és Öllös László</i> . Budapest, 1989.
<i>Görgey Artúr</i> 1988. II.	<i>Görgey Artúr</i> : Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. <i>Katona Tamás</i> . (Pro Memoria.) II. köt. Budapest, 1988.
<i>Görgey István</i> 1888. II.	<i>Görgey István</i> : 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. II. köt. Budapest, 1888.
<i>Hermann</i> 1999.	<i>Hermann Róbert</i> : Egy „végzetes” döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig 1849. április 7–29. <i>Századok</i> , 133. (1999.) 2. sz. 253–312. o.
<i>Hermann</i> 2001.	Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. S. a. r. <i>Hermann Róbert</i> . (Millenniumi Magyar Történelem.) Budapest, 2001.
HL	Hadtörténelmi Levéltár
<i>Karsa</i> 1993.	<i>Karsa Ferenc</i> : Szabadságharcos napló. „A körülem és velem 1848. és 1849. évben történt események”. S. a. r. <i>Bona Gábor</i> . Budapest, 1993.
<i>Klapka</i> 1851. I. k.	<i>Georg Klapka</i> : Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. I. köt. Leipzig, 1851.
<i>Klapka</i> 1986.	<i>Klapka György</i> : Emlékeimből. S. a. r. <i>Katona Tamás</i> . (Magyar Századok.) Budapest, 1986.
<i>Krivácsy</i> 1881.	<i>Krivácsy József</i> : Görgey és Klapka vagy az 1848/9-ki önvédelmi harc. Budapest, 1881.
<i>Lapinski</i> 1850.	<i>Theophil Lapinski</i> : Der Feldzug des ungarischen Hauptarmee im Jahre 1849. Hamburg, 1850.
MOL	Magyar Országos Levéltár
<i>Prágay</i> 1850.	<i>Johann Prágay</i> : The Hungarian Revolution. Outlines of the Prominent Circumstances attending the Hungarian Struggle for Freedom together with Brief Biographical Sketches of the Leading Statesmen and Generals who took Part in it. New York–London, 1850.
<i>Strack</i> 1858.	<i>Johann Strack</i> : Beitrag zur Geschichte des Winterfeldzuges in Ungarn von 1848 und 49. Wien, 1858.

- Rényi* 1884. *Rényi Rezső*: A 64-ik honvédszászlóalj. *Hazánk*, szerk.: Abafi Lajos. I. köt. Budapest, 1884.
- Sz[abó] Gy[örgy]* 1875. *Sz[abó] Gy[örgy]*: Egy Honvéd-köztüzér élete 1848/9-ben. Budapest, 1875.
- Szalkay emlékirata Szenttamástól Világosig. Szalkay Gergely emlékirata 1848–1849-ről és a 6. honvédszászlóalj történetéről. Szerk.: *Székelyné Kőrösi Ilona*. (Kecskemétiak a szabadságharcban I.) Kecskemét, 1998.
- Thaly* 1852. *Sigismund Thaly*: The Fortress of Komárom (Comorn) during the War of Independence in Hungary in 1848–1849. Translated by *William Rushton*. With a Plan of the Fortress. London, 1852.
- Von der Revolution Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Bearbeitet von *Róbert Hermann*, *Thomas Klečka*, *Elisabeth Gmoser* und *Ferenc Lenkefi*. Herausgegeben von *Christoph Tepperberg* und *Jolán Szijj*. Wien–Budapest, 2005.

A GYŐRI MAGYAR ÁGYÚGYÁR RT. FELÁLLÍTÁSA 1911–1914

Magyarországon a politikai elit az 1890-es évek közepétől kezdte egyre gyakrabban hangoztatni, hogy a közös haderő, a hadsereg és a haditengerészet ipari megrendeléseiből a magyar ipar nagyobb mértékben részesedjen. 1897-től kezdve a korábban még csak a megrendelések pusztá növelésére vonatkozó igényeket egy lényeges elemmel egészítették ki: már nemcsak nagyobb arányú, hanem a kvóta arányában tett megrendeléseket követeltek. 1903-ban a magyar kormány a közös hadsereg, 1904-ben pedig a haditengerészet ipari megrendeléseinek kvóta szerinti megosztásáról (ekkor 34,4 % a magyar kvóta) kötött megállapodást a közös Hadügyminisztériummal, illetve annak tengerészeti osztályával. A magyar ipar fejletlensége természetesen nem tette lehetővé, hogy minden cikkszoportban érvényesíteni lehessen a kvótát, így e hatás mérséklésére beemelték a megállapodásokba a kompenzáció elvét. A megállapodások, különösen a haditengerészet esetében, nem hozták meg rögtön a kíván eredményt, a magyar ipari szállítások aránya még hosszú évekig alatta maradt a magyar kvótának, de a lényeg, az alapelvek rögzítése megtörtént. Ezek a megállapodások teremtették meg végül annak a feltételeit, hogy az elkövetkező években, nem csekély állami támogatással olyan magyar üzemek létesüljenek, amelyek a közös haderőnek olyan termékeket tudtak szállítani, melyeket a magyar ipar korábban nem volt képes előállítani. Jó példa erre a szinte kizárólag csak a haditengerészet részére szállító fiúmei Danubius hajógyár. Ez hívta létre végül tanulmányunk tárgyát – némi vargabetűk után – a Magyar Ágyúgyár Rt-t is.

Az Osztrák–Magyar Monarchiában Magyarország területén nem folyt löveggyártás. A tüzérségi lőszergyártás az 1890-es években indult meg a Diósgyőri Vas- és Acélgyárban, az Osztrák–Magyar Államvasutak Resicai Vasgyárában, illetve a hüvelygyártás a Weisz Manfréd Művekben, löpörgyártás pedig többek között a pozsonyi Dynamit Nobel gyárban.¹ A magyar ipar lőszeren kívül gyártott lövegalkatrészeket, például ékzárakat a budapesti Fegyver és Gépgyár Rt., lövegtalpakokat az említett resicai és diósgyőri vasművek, lövegmozdonyt pedig mások mellett a Weisz Manfréd.² A lövegek leglényegesebb, illetve legnagyobb felkészültséget igénylő részét, magát a lövegcsövet egyetlen gyár sem volt képes előállítani Magyarországon az 1900-as évek elején. Így a magyar ipar nem tudott részesedni a hadsereg és a haditengerészet egyre nagyobb volumenű lövegmegrendeléseiből. Az lövegszállításokból (és páncéllemez-szállításokból) való kimaradásért cserébe ugyan Magyarország kompenzációt kapott, a kvóta helyett a lövedékek 50 %-át szállíthatta, amit később a hüvelyekre is kiterjesztettek,³ de ez messze nem pótolta a jóval nagyobb értékű megrendelésektől való elesést.

Az ipari megrendelések kérdése mellett fontos, a magyar löveggyár megvalósítása felé ható tényező volt a magyar királyi honvéd tüzérség felállításának a terve. Az európai

¹ Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1918. Budapest, 1955.

² Balla Tibor: A magyar királyi honvéd tüzérség, 1912–1914. II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993. 4. sz. (A továbbiakban: Balla 1993. II.) 59. o.

³ KA (Kriegsarchiv, Wien) MS/PK (Marinesektion/Präsidialkanzlei) 1908. XV-7/5 3147.

államok egyre erőteljesebb fegyverkezése miatt a századelőtől kezdve szükségessé vált a Monarchia haderejének korszerűsítése. 1903-ban döntés született a közös hadsereg tüzérségének fejlesztéséről. Ezzel előtérbe került a magyar honvédség tüzérséggel való ellátásának a kérdése, mely mindig is napirenden lévő kívánság volt. A honvéd tüzérség ügye 1909-ben gyorsult fel, miután az osztrák Landwehrt már ellátták tüzérséggel, s felállítására végül 1913. március 1-jén került sor.⁴ Természetes igényként merült fel a magyar kormány részéről, hogy a létrejövő új honvéd tüzérség löveganyagának megrendelését a magyar ipar, egy újonnan felállítandó löveggyár, ne pedig osztrák gyárak kapják.

Magyarországon már 1900-ban is felmerült a löveggyár létesítésének gondolata, de ekkor ez a terv még nem jutott el a megvalósulásig.⁵ A magyarországi löveggyár felállítása komolyan 1910–1911 fordulóján került napirendre a magyar Pénzügyminisztérium részéről, mely minisztérium alá az állami vasgyárak tartoztak. Az időpont egyáltalán nem véletlen, mivel ekkor került megszavazásra a haditengerészet részére egy 312 millió koronás rendkívüli hitel, illetve már körvonalazódott egy, a hadsereg tüzérségének korszerűsítésére szolgáló 250 millió koronás rendkívüli hitel terve, ami 1912-ben került elfogadásra. A löveggyár létrehozása jelentősen csökkentette volna a magyar ipar lemaradását az osztrák hadiiparhoz képest, komolyan növelve Magyarország hadiipari potenciálját. A gyár megfelelően gyors felállítása, a szükséges politikai háttéralkuk megkötésével a haditengerészet és különösen a hadsereg megrendeléseiből jelentős rész megszerzésével kecsegtetett.

Ha hihetünk egy bizonyos szempontokból szubjektív forrásnak, a löveggyár, vagy ahogy nevezték, az ágyúgyár (Kanonenfabrik) ötlete a második Khuen-Héderváry-kormány pénzügyminiszterének, Lukács Lászlónak a fejéből pattant ki.⁶ Ugyanakkor a Škoda Művek 1910 novemberében már megkeresték a Hieronymi Károly által vezetett Kereskedelemügyi Minisztériumot egy Magyarországon felállítandó ágyúgyár ötletével. Az ajánlat szerint a Škoda saját erőből, állami szubvenció nélkül egy kis kaliberű (10,4 cm-ig) lövegeket előállító gyárat állított volna fel Magyarországon. Az ajánlat végül válasz nélkül maradt, s ennek úgy tűnik, két oka volt. Egyrészt, a magyar kormány résztulajdont, méghozzá lehetőleg többségi tulajdont szeretett volna a Magyarországon felállított löveggyárban, másrészt azt szeretete volna, hogy a magyar gyár képes legyen a legnehezebb lövegeket is előállítani.⁷

Lukács László pénzügyminiszter 1911. március 9-én keltezett levelében tárta a közös hadügyminiszter elé a Diósgyőrben alapítandó magyar löveggyár tervét, ami nem csak kis kaliberű, de valamennyi lövegfajta előállítására alkalmas lenne. A levélben nem esik

⁴ Balla Tibor: A magyar királyi honvéd tüzérség, 1912–1914. I. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993. 3. sz. (A továbbiakban: Balla 1993. I.) 20–25. o.

⁵ KA MS/II. GG (Marinesektion/II. Geschäftsgruppe) 1900. 4D/11 7259.

⁶ HL (Hadtörténelmi Levéltár) VII. (Personalia) 97. 99/A Lázár Pál összefoglalója. Lázár Pál (1856–1917) a Műegyetem Mezőgazdasági Géptan Tanszék vezetője volt. Lázár amennyire megállapítható, Lukács megbízásából 1911–1912-ben a löveggyár ügyében közvetítőként ténykedett. Fennmaradt levelezése alapján ténykedése finoman szólva is ellentmondásos. Összeveszéseiről, peres ügyéről még a későbbiekben lesz szó. A fentiek alapján így kérdéses, hogy a saját maga által fogalmazott összefoglaló a gyár ügyéről mennyire felel meg a valóságnak, illetve milyen mértékben torzít.

⁷ KA MS/PK 1911. XI-4/9 3887; HL VII. 97. 99/A. Vajkay Károly levele Lázár Pálnak, 1912. augusztus 1.

egy szó sem arról, hogy a gyár felállítását a brit Vickers és Maxim cég, amely a kor legnagyobb fegyver exportőre volt, részvételével képzelik el.⁸

A közös Hadügyminisztérium egyáltalán nem reagált Lukács levelére, a haditengerészet azonban igen. A haditengerészet parancsnoka, Rudolf von Montecuccoli tengernagy állítólag kezdetben nagyon fellelkesült a magyar löveggyár, még hozzá a Vickers segítségével létesítendő gyár ötletétől.⁹ A haditengerészet esetében ugyanis, a hadsereggel szemben, a Škodának gyakorlatilag monopóliuma volt a lövegszállításokra, s a gyár árai igen magasak voltak,¹⁰ ezért örült volna egy olyan hazai gyárnak, amely vélhetőleg valamelyest letöri az árakat, és ráadásul a kor mintaadó haditengerészetének, a brit haditengerészetnek egyik legfőbb szállítójának részvételével és technikai segítségével létesül. A haditengerészet mindvégig kitüntetett figyelemmel kísérte végig a gyár felállításának folyamatait, s amint a forrásokból megállapítható, a megrendelések kérdésében mindig a legnagyobb korrektséggel járt el.

A haditengerészet a tengerészeti műszaki bizottság (Marinetechnische Komitee) tüzéségi osztályának vezetőjét, Emil Fath sorhajókapitányt küldte április végén Budapestre, illetve Diósgyőrbe, hogy a Pénzügyminisztérium, illetve a gyár vezetőivel a felállítandó löveggyárról és az esetleges haditengerészeti megrendelésekről tárgyaljon. Fath Budapesten a Pénzügyminisztérium illetékes osztályvezetőjével, a gyár vezérigazgatójával és magával Lukáccsal tárgyalt. Fath Diósgyőrben járva megtudta, hogy a gyár felállításában a Vickers fog részt venni, de egyelőre a pénzügyi kormányzat nem bocsátotta rendelkezésre a berendezéshez szükséges összeget, így csak a speciális szerszámgépekre való előzetes ajánlatkérés történt meg.¹¹

Május 1-jén Budapesten Vajkay Károllyal, az Állami Vasgyárak Központi Igazgatóságának vezetőjével és a Pénzügyminisztérium osztályvezetőjével tárgyalt, amikor váratlanul megjelent Lukács pénzügyminiszter. Fath közölte Lukáccsal, hogy nincs hivatalos felhatalmazása magával a pénzügyminiszterrel tárgyalni, ezért ő csak a haditengerészet nem hivatalos álláspontját képviselheti. A tárgyalás fő témája a gyár felállítása mellett az esetleges haditengerészeti megrendelés volt. A diósgyőri vezetőség az ágyúgyár számára elsősorban a Danubius hajógyárban épülő dreadnought (VII. csatahajó, a későbbi SZENT ISTVÁN) fegyverzetének megrendelését szerette volna megszerezni. Kérdésükre Fath elmondta, hogy ehhez 1913-ban le kell szállítaniuk a próbálövegeket, 1914. első felében pedig az összes löveget. A gyár vezetői azt kérdezték Lukáctól, hogy tudja-e azonnal folyósítani a gyár felállításához szükséges pénzt, mivel csak így tudják ezt a megrendelést megszerezni. Ellenkező esetben le kell állniuk az előmunkálatokkal. Lukács erre azt felelte, hogy a szükséges pénzt csak akkor tudja folyósítani, ha a haditengerészet írásbeli ígéretet tesz a megrendelésekre. A tengerészeti osztály részéről elhangzott szóbeli ígéretre ugyanis nem lehet alapozni. A pénzügyminiszter ezután megkérdezte Fath-ot, hogy milyen rendelésekre számíthatnak a haditengerészet részéről. A nem hivatalos válasz szerint 7 cm L/30, 7 cm L/50 és 15 cm L/50 lövegekre, esetleg, ha a minőséggel elége-

⁸ KA MS/PK 1911. XI-4/9 3378.

⁹ HL VII. 97. 99/A. Lázár Pál levele Adolf von Boognak, 1912. június 1.

¹⁰ A Škoda által gyártott 30,5 cm L/45 ágyú 500 000 koronába került, míg a Krupp egy 30,5 cm L/50 löveget átszámítva alig több, mint 400 000 koronáért adott a német haditengerészetnek.

¹¹ KA MS/PK 1911. XI-4/9 1880.

dettek, akkor 30,5 cm L/45 ágyúkéra is. Mindezt csak abban az esetben, ha a gyár garantálni tudja a határidőre történő szállítást.¹²

A megbeszélés végén Lukács László igyekezett meggyőzni a haditengerészet képviselőjét, hogy a Vickers garanciát jelent a minőségre. Állítása szerint a Vickers-rendszer üdvös hatással lesz a hadseregre és a haditengerészetre, mivel addig a tüzérséget a Krupp-Škoda-rendszer alapján technikailag egyoldalúan fejlesztették. A diósgyőri gyár igazgatói hozzáfűzték ehhez, hogy szándékuk szerint mindenfajta kapcsolatot el akarnak kerülni a Škodával.

A Fath-al folytatott megbeszélés után május 4-én Lukács pénzügyminiszter ismét levélben fordult a közös Hadügyminisztériumhoz, s külön levélben a tengerészeti osztályhoz az ágyúgyár és a várható rendelések ügyében. Az újabb levelek megírására azért került sor, mert a Hadügyminisztérium még mindig nem reagált a március 9-i levélre.¹³ A Hadügyminisztérium továbbra sem válaszolt, a haditengerészet azonban május 18-án igen. A megrendelésekre vonatkozóan azt a választ adták, hogy a VII. sz. csatahajó részére abban az esetben rendelnének meg 12 db 15 cm L 50 és 18 db 7 cm L 50 ágyút, ha a gyár garantálni tudja ezek 1914. április 1-jéig való leszállítását.¹⁴

A gyár ügyében a következő hónapokban előrelépés nem történt, sőt, a Vickers-szel való konkrét tárgyalások sem kezdődtek meg. A közös Hadügyminisztérium csak 1911. szeptember 7-én válaszolt a május 4-i levélre. Az Alexander von Krobotin tábornok által aláírt levélben a Hadügyminisztérium általánosságban üdvözölte a magyar ágyúgyár felállításának tervét, de erőteljesen tiltakozott az ellen, hogy a gyár egy külföldi cég közreműködésével jöjjön létre. Helyette azt javasolta, hogy a Pénzügyminisztérium kezdjen tárgyalásokat a Škodával és a gyárat ezzel a céggel közösen állítsák fel.¹⁵ A közös Hadügyminisztérium szeptember 14-én újabb levelet küldött, amelyben felsorolták azokat a lövegfajtákat, amelyeknek a megrendelésére a gyár rövidebb, illetve megfelelő minőség esetén hosszabb távon számíthat. Ez lényegében a hadsereg és a haditengerészet teljes löveganyagát magában foglalta, a 8 mm géppuskától a 30,5 cm-es csatahajóágyúig és a 42 cm-es mozsárig. E levél ismételten a Škodával való megállapodásra hívja fel a figyelmet.¹⁶

1911 októberében lép be a képbe Lázár Pál udvari tanácsos, műegyetemi tanár, aki nek szerepe némileg zavaros, mert hol Lukács, hol pedig különféle cégek (Vickers, Krupp, Škoda) megbízottjaként jelenik meg, és folytat tárgyalásokat a löveggyár ügyében. Lázár 1911. október 31-én Bécsbe utazott Batthyány Tivadar gróf, ellenzéki képviselő társaságában, s már aznap este tárgyaltak Adolf von Boog ezredessel, a közös Hadügyminisztérium elnöki irodájának vezetőjével és Moritz von Auffenberg közös hadügyminiszterrel a gyárral kapcsolatos politikai bonyodalmakról. Másnap ismét von Booggal folytatattak újabb megbeszélést, majd von Boog felkereste Montecuccolit. Később von Boog elmondta, hogy beszélt Alexander von Brosch-sal, a trónörökös katonai irodájának vezetőjével, aki azt az ígéretet tette, hogy a Belvedere-ben a legmelegebb

¹² KA MS/PK 1911. XI-4/9 1880.

¹³ KA MS/PK 1911. XI-4/9 1967, 3887.

¹⁴ KA MS/PK 1911. XI-4/9 1967.

¹⁵ KA MS/PK 1911. XI-4/9 3887.

¹⁶ Uo.

szószólója lesz a löveggyár ügyének. Lázár bécsi tárgyalásairól november 3-án tett jelentést Lukácsnak, aki megmutatta, sőt másolatban át is adta számára a közös Hadügyminisztérium szeptember 7-én és 14-én kelt két levelét, azzal a megjegyzéssel, hogy láthatóan Krobotin a Škoda kezére akarja juttatni a magyar löveggyárat.¹⁷

1911 decemberétől, de főként 1912 januárjától felgyorsultak az események a gyár ügyében. 1911 decemberében megkezdődtek a tárgyalások a Vickers céggel, Lázár Pál közvetítésével. Miután a Vickers a brit összeférhetetlenségi törvényre hivatkozva nem kívánt közvetlenül Lázárral levelezni, Lázár ugyanis a szolgálataiért részvényeket kapott volna,¹⁸ ezért Pál Mihály Londonban működő magyar mérnököt kérte fel, hogy hivatalos képviselőként tárgyaljon Lázárral. Pál Mihály 1912. január 11-én kelt leveléből kiderül, hogy a Vickers az előzetes szerződés-tervezet elfogadhatónak tekintette (lásd a táblázatot). A Vickers először két hónapos határidőt szabott a megállapodásra, ezt később négy hónapra, végül hat hónapra növelte, 1912. augusztus 20-át adva meg végső határnapnak.¹⁹

1912. február elején a közös Hadügyminisztérium részéről Hasek mérnök százados megtekintette a Vickers gyárat, melyről pozitív jelentést küldött Bécsbe. A technikai jellegű kérdések között a legfontosabb a záré volt. Míg a Vickers csavarzárral gyártotta lövegeit, a Hadügyminisztérium ragaszkodott a Monarchiában használt Krupp-Škoda ékzárhoz. A Vickers a problémát áthidalandó felajánlotta, hogy a magyar gyárban nem csavarzáras, hanem ékzáras lövegeket fog gyártani, amennyiben a közös Hadügyminisztérium, illetve a haditengerészet ehhez ragaszkodik. A Vickers főkonstruktöre ugyanakkor meglehetősen kedvezőtlenül nyilatkozott a Škoda gyártmányokról, elavultnak nevezve azokat.²⁰ A Vickers vezetése Hasek százados pozitív jelentése alapján abban bízott, hogy a közös Hadügyminisztérium fogadja őket, de ebben még február folyamán csalódniuk kellett.²¹

Míg a Vickerssel folytak a tárgyalások, Lázár Pált táviratilag Bécsbe hívták. Február 10-én Lázár találkozott a közös Hadügyminisztériumból von Booggal és a tengerészeti osztályról Alfred von Koudelka sorhajókapitánnyal. Ketten tolmácsolták Ferenc Ferdinándnak a kívánságát, hogy a magyar löveggyár ne a Vickers-szel, hanem a német Krupppal együttműködésben kerüljön felállításra. Lázár február 17-én újra találkozott Koudelkával, aki megismételte a trónörökös kívánságát, és bemutatta a Krupp képviselőjének, Adolf Kleinpeternek. Aznap Lázár találkozott Ferenc Ferdinánd katonai irodájának vezetőjével, Karl von Bardolff ezredessel is. Lázár tárgyalásairól február 19-én referált Lukácsnak. Február 29-én megérkezett a Pénzügyminisztériumba a közös Hadügyminisztérium levele is, melyben hivatalosan a Krupppal való együttműködésre szólítottak fel. Lázár erről még aznap este táviratban tájékoztatta a Vickers vezetését.²²

¹⁷ HL VII. 97. 99/A. Lázár Pál kézíratos feljegyzése, 1911. november. „Lukács megmutatta Krobotin két átiratát, melyből látható, hogy erőszakoskodik a magyar ágyúgyárnak Škoda kezére való játszására.”

¹⁸ HL VII. 97. 99/A. Vickers Pál Mihálynak, 1912. január 10. Lázár Pál a közvetítő szolgálataiért cserében 400 000 K értékű teljesen kifizetett részvényt kapott volna a gyártól az alapítás után.

¹⁹ HL VII. 97. 99/A. Pál Mihály levele Lázár Pálnak, 1912. február 21.

²⁰ HL VII. 97. 99/A. Pál Mihály levele Lázár Pálnak, 1912. február 14. „How criminal it would be if the Austro-Hungarian Navy would still adhere to the antiquated Škoda types.”

²¹ HL VII. 97. 99/A. Pál Mihály levele Lázár Pálnak, 1912. február 20.

²² HL VII. 97. 99/A. Pro memoria, 1912. március 1.

A Hadügyminisztérium, eleve elutasító álláspontja ellenére, foglalkozott a Vickers-féle csavarzár kérdésével, és megvizsgálta a két rendszert. A technikai jellegű vizsgálat arra a megállapításra jutott, hogy a megbízhatóság elsősorban nem a lövegzár rendszerétől, hanem a felhasznált anyag minőségétől függ.²³ A fő kérdés természetesen nem a zárrendszer kérdése volt. A hadügyminiszter Lukácsnak írott, fentebb már említett levelében kifejtette, ha már mindenképpen külföldi cég részvételével akarják az ágyúgyárat felállítani, akkor legalább egy, a Monarchiával szövetséges viszonyban lévő ország megfelelő cégével kössenek üzletet, lehetőleg a Krupppal. A hadügyminiszter kifogásolta a leendő gyár helyét is, és azt a kívánságát fejezte ki, hogy a gyár lehetőleg a Duna mentén, Pozsony környékén legyen, ne pedig Diósgyőrben.²⁴ E levelet megelőzően, 1912 februárjában Ferenc Ferdinánd maga fordult a Krupphoz azzal a kérdéssel, hogy hajlandó lenne-e egy Magyarországon felállítandó löveggyár létesítésében részt venni.²⁵

Ezt követően az essenai Krupppal kezdődtek meg a tárgyalások, a közvetítő ismét Lázár Pál volt.²⁶ A Vickers-szel, illetve a Krupppal kötendő megállapodások tervezeteit az alábbi összehasonlító táblázatban foglaltuk össze.

*A Magyar Ágyúgyár felállításáról kötendő megállapodás főbb feltételei (tervezet)*²⁷

Vickers	Krupp
1. Székhely: Diósgyőr	1. Székhely: Pozsony.
2. Alaptőke: 15 millió K, ebből 8 milliót a kormány, 7 milliót a Vickers jegyez.	2. Alaptőke: 13 millió K, ebből 6 milliót a kormány, 7 milliót a Krupp jegyez.
3. A részvénytőke 30 %-a fizetendő be alapításkor, a fennmaradó 70 % négy év múlva.	3. A részvénytőke 30 %-a fizetendő be alapításkor, a fennmaradó 70 % két év múlva.
4. A Vickers kötelezi magát, hogy a 7 millióból 2 milliót öt évig nem ad el.	4. A Krupp kötelezi magát, hogy a 7 millióból tíz évig semmit nem ad el, további tíz évig 4 milliót nem ad el.
5. A kormány az első négy évre az építéshez szükséges összeget kamatmentes kölcsönként adja.	5. A kormány az első két évre az építéshez szükséges összeget kamatmentes kölcsönként adja.
6. A Vickers az első négy évben a technikai közreműködésért évenként 250 000 K-t kap, ezután a tiszta haszon 15 %-át (minimum évi 150 000 K).	6. A Krupp az első négy évben a technikai közreműködésért évenként 150 000 K-t kap, ezután a tiszta haszon 10 %-át (minimum évi 100 000 K).
7. A 11 tagú igazgatóságba a kormány 6, a Vickers 5 tagot delegál.	7. A 11 tagú igazgatóságba a kormány 5, a Krupp 6 tagot delegál.

A magyar vasipar védelmében ekészült egy, a Krupppal kötendő megállapodásba beépítendő tervezet is. Ez megtiltotta volna a löveggyárnak bármilyen acélmű vagy öntőde felállítását, és azt is kikötötte, hogy csak a Magyarországon megfelelő minőségben elő nem állítható fegyvertármányokat szállíthatja az essenai Krupp. Előírták továbbá, hogy a speciális gépeken kívül minden berendezést Magyarországon kell berendezni. A már

²³ KA MS/PK 1912. XI-4/9 217.

²⁴ KA MS/PK 1912. XI-4/9 831.

²⁵ KA MS/PK 1912. XI-4/9 540.

²⁶ Lázár a Krupptól sikeres gyáralapítás esetén 250 000 K névértékű részvényt kapott volna.

²⁷ HL. VII. 97. 99/A. Lázár Pál összefoglalója Lukács László számára, 1912. március 31.

több, mint egy évtizede folyó magyar tüzérségi lőszergyártás védelmében az új gyárnak tilos lett volna lövedékeket és hüvelyeket gyártania.²⁸

Lukács László miniszterelnökké való kinevezését követően posztját a Pénzügyminisztérium élén 1912. április 22-én elfoglaló Teleszky János folytatta tovább a tárgyalásokat a Kruppal. Végül a Krupp 1912. június 17-én visszalépett, és maga helyett a Škodát ajánlotta.²⁹ Három nappal később Lázár levélben fordult von Boog ezredeshez, és azt javasolta, hogy térjenek vissza a Vickershez. Azzal érvelt, hogy a Vickers több országban (Oroszország, Olaszország, Japán) politikai problémák nélkül alapított gyárat, s hajlandó lenne a haditengerésztől elvárt ékzárral gyártani a lövegeket. Levelében azt állította, hogy a Krupp fordította Ferenc Ferdinándot a Vickers ellen.³⁰

A haditengerészetnek a felállítandó magyar ágyúgyárhoz való, fentebb már említett korrekt viszonyulását jól jellemzi, hogy a Kruppal folyó tárgyalások idején a VII. számú csatahajó részére szállítandó 15 és 7 cm-es ágyúk megrendelését az utolsó pillanatig a felállítandó új gyárnak tartották fenn. A megrendelés megtételének határideje 1912. június 1-je volt, és a tengerészeti osztály május 31-ig várt, hogy a Kruppal megszűlessen a megállapodás. Miután ez nem történt meg, a 2 260 163 koronás megrendelést a Škoda kapta.³¹

1912. július 3-án a Krupp egy újabb ajánlattal állt elő: a kormány egyezzen meg a Škodával, és ha ez megtörtént, akkor a német cég is hajlandó lenne technikai segítséget nyújtani a gyár felállításában. A Krupp arra hivatkozott, hogy nem lenne szerencsés, ha a haditengerészet különböző rendszerű lövegeket alkalmazna, ezért a Škodával való együttműködés elkerülhetetlen. A Krupp–Škoda közös ajánlat közvetítője ismét Lázár Pál lett.³² A Škoda által előterjesztett ajánlatban a gyár helyszínéül Pozsony helyett Győr szerepelt, és a cég három millió koronás építési előleget kért volna a magyar kormánytól. Az ajánlatot mind Vajkay Károly, az Állami Vasgyárak Központi Igazgatóságának vezetője, mind pedig Teleszky teljesen elfogadhatatlannak találta.³³ 1912 nyarán Teleszky és Lázár felkeresték a Lomnicon nyaraló Lukács miniszterelnököt a gyár ügyében. Teleszky ezen a megbeszélésen a Vickershez való visszatérést propagálta, míg az anyagilag érdekelt Lázár a Krupp–Škoda ajánlat mellett érvelt.³⁴ Teleszky ezt követően visszautasította az ajánlatot.³⁵

Teleszky, mint fentebb láttuk, nem adta fel végleg a Vickers-szel közös gyáralapítás reményét, és tett még egy utolsó kísérletet. 1912. november 20-án ismét levélben fordult a közös hadügyminiszterhez a brit céggel közösen felállítandó gyár ügyében. Telesz-

²⁸ HL VII. 97. 99/A. Tervezet a Krupp céggel kötendő egyezménybe.

²⁹ HL VII. 97. 99/A. Krupp igazgatóságának levele Lázár Pálnak, 1912. június 17.

³⁰ HL VII. 97. 99/A. Lázár Pál levele Adolf von Boognak, 1912. június 20.

³¹ HL VII. 97. 99/A. Franz von Holub levele Lázár Pálnak, 1912. április 22., KA MS/II. GG 1912. 47C/6 10206.

³² HL VII. 97. 99/A. Krupp vezetésénél levele Lázár Pálnak, 1912. július 3.

³³ HL VII. 97. 99/A. Vajkay Károly levele Lázár Pálnak, 1912. augusztus 1. Vajkay így nyilatkozott az ajánlatról: „Olyan üzlet lenne, melyet délamerikai és hátsó-indiai államok szoktak kötni német, angol, vagy francia nagyvállalkozókkal, de ezek is csak akkor, mikor hadihajók jelennek meg fővárosuk előtt s ezt bombázzák, vagy legalábbis bombázással fenyegetik. Ilyen szerződéssel a kormány nem brillírozhat, de elfogadhatóvá tette volna, ha a világhírű Krupp céget sikerül részvétele rábírní. A „Škoda” név ilyen senki által nem vitatott varázssal nem bír.”

³⁴ HL VII. 97. 99/A. Lázár Pál összefoglalója.

³⁵ HL VII. 97. 99/A. Teleszky János levele Lázár Pálnak, 1913. május 9.

kynek ekkor már valamivel jobbak voltak a tárgyalási pozíciói, mivel a haditengerészet egy újabb dreadnought-osztály építését tervezte, és ehhez újabb hitelt kellett megszavaztatni a delegációkkal. Levele elején Teleszky egyértelművé tette, hogy a magyar delegáció csak akkor fogja megszavazni a kért hitelt, ha Magyarországon felállítják a löveggyárat.³⁶ Újra megkérdezte a hadügyminisztert, hogy milyen megrendelésekre számíthat a hadsereg és a haditengerészet részéről egy, a Vickers segítségével felállított gyár. A Vickers-szel való esetleges együttműködést azzal indokolta, hogy a Kruppal kudarcba fulladtak a tárgyalások és csak a brit cég segítségével lehetne megfelelő idő alatt felállítani a gyárat. A Škodával való megegyezés gondolatától továbbra is elzárkózott, mint olyantól, amely nagy visszatetszést kelt mind a delegáció, mind pedig a közvélemény körében.³⁷

A levél elküldése után nem sokkal lényeges változás történt a közös Hadügyminisztérium élén: 1912. december 12-én Moritz von Auffenberget az az Alexander von Krobotin váltotta fel, aki már 1911 szeptemberében a Škodával való közös gyáralapítást erőltette. Teleszky a novemberi utolsó próbálkozás után gyorsan belátta, hogy a bécsi ellenszélben lehetetlen a Vickers-szel közös gyáralapítás, és egyedül a Škoda részvételével lehet a gyárat belátható időn belül felállítani. E felismerés után Teleszky közvetítő nélkül, maga kereste meg a Škodát.³⁸ Lázár Pál szerepe az ügyben véget ért.³⁹

A közös hadügyminiszter 1913. január 26-án válaszolt a pénzügyminiszter november 20-i levelére. A levél csak a várható rendelkezéseket taglalja, a gyár felállításában közreműködő cég kérdéséről nem esik szó. A levél hivatkozik egy Krobotin és Teleszky közt létrejött személyes találkozóra, ahol legfontosabb kérdések már megtárgyalásra kerültek, többek között minden valószínűség szerint a Škodával folyó tárgyalások is. A levél első része az 1912-es 250 millió koronás rendkívüli hitel elosztását részletezi. A hitelből 170 milliót szántak a tüzérség korszerűsítésére.⁴⁰ Ebből a 170 millióból 153 millió értékben kívántak a magánipartól megrendeléseket tenni. A lövegcsövek és a lövegtalpak ebből az összegből körülbelül 30–38 millió koronával részesedtek. Ebből a magyar gyár 11–14 millió koronányi megrendelésre számíthatott (36,4 % magyar kvóta). Az erősítési munkák esetén (pl. páncélkupolák) további 4 milliós megrendelést helyezett a levél kilátásba. A haditengerészet részéről, a második dreadnought-osztály esetében 7,3 millió koronára becsülte Krobotin a várható megrendelés értékét.⁴¹

A Škodával a tárgyalások gyorsan zajlottak, s ezekbe bevonták a Kruppot is. A feltételek, mint alant látható, a legfontosabb kérdésekben magyar kormány korábbi elképzeléseinek megfelelően alakultak, így a részvénytöbbség a magyar kormányt illette, illetve a gyár a tervek szerint a legnehezebb lövegek előállítására is képes lett volna. A szerződés a gyár felállításáról 1913. április 21-én jött létre, a Pénzügyminisztérium, a Škoda és

³⁶ KA MS/PK 1913. XI-4/9 582.

³⁷ Uo.

³⁸ HL VII. 97. 99/A. Teleszky János levele Lázár Pálnak, 1913. május 9.

³⁹ Lázár 1913-ban pert indított a Škoda ellen, mely 1915 márciusában peren kívüli megegyezéssel ért véget, a gyár 220 000 koronát fizetett ki neki. A Škodával való pereskedése mellett Lázárnak sikerült összevesznie von Boog és von Bardolff ezredesekkel is.

⁴⁰ Hegyi csapatok tüzérségére 20 milliót, tábori tarackokra 70 milliót, nehéz tarackokra 38 milliót, nehéz mozsarakra és egyéb nehézlövegekre 40 milliót szántak a programból.

⁴¹ KA MS/PK 1913. XI-4/9 582.

a Krupp között. A szerződést a 1913/XXII. tc. mellékleteként be is cikkelyezték. A 13 millió korona alaptőkével létrejött részvénytársaság székhelye Budapest lett, míg a gyár felépítését Győrbe tervezték. A részvényekből 7 millió korona a magyar kormányé lett, 4 millió korona a Škodáé. A maradék 2 millióról úgy egyeztek meg, hogy a gyár felállítása után a segítség ellentételezéseként azt is a Škoda kapja. A szerződést 25 év időtartamra kötötték. A kilenc tagú igazgatóságba a magyar kormány delegálhatta az elnököt és négy további tagot. A társaság neve Magyar Ágyúgyár Rt. lett, első közgyűlését 1913. július 19-én tartotta.⁴²

A gyár számára előírták, hogy a hadsereg és a haditengerészet lövegmegrendeléseinek kvóta szerinti részét minden lövegfajtából, valamint a honvédség teljes lövegszükségletét⁴³ legyen képes szállítani. A magyar kormány vállalta, hogy a honvédség számára csak ebből a gyárból rendel meg lövegeket. Az előírás szerint a gyárnak a közgyűléstől számított két éven belül (1915) meg kellett kezdenie a termelést, további két év múlva (1917) pedig minden kaliberű mozsár és tarack előállítására képes kellett lennie. Újabb három év múlva (1920) kellett a teljes kiépítettséget és kapacitást elérnie, amikor már egy csatahajó teljes fegyverzetét (lővegtornyokkal együtt) elő kellett tudni állítani. A Škoda feladata az állandó műszaki tanácsadás, illetve a szabadalmak átadása volt, ezért cserébe a tiszta jövedelem 10 %-át kapta. A Kruppnak kizárólag a csőgyártásban kellett segítséget adnia, a cég műszaki közreműködésért 1 millió koronát kapott. A munkások legalább 75 %-ának magyarnak kellett lennie, üzembe helyezéskor legalább 25 %-ának. A Škoda feladata volt a magyar mérnökök és művezetők szakképzése is. A gyárnak tilos volt öntödét felállítani a magyar vasipar védelmében, és előírták azt is, hogy a gyár a szükséges anyagokat csak Magyarországon szerezheti be. Egyedül a téglyacél esetében kellett kivételt tenni. Ezt az anyagot ugyanis csak a Krupptól lehetett beszerezni, mivel Magyarországon képtelenek voltak azt előállítani. Előírták továbbá a Škoda számára, hogy a Pilsenből a győri gyárba szállított anyagok árának legalább 10 %-kal alacsonyabbnak kell lennie, mint amennyiért ugyanazokat a cs. és kir. arzenáloknak szállítják.⁴⁴

Az Magyar Ágyúgyár Rt. 1914. január 22-én jelentette a haditengerészetnek, hogy a győri telepen a munkát 1915 júliusától megkezdi, 15 cm kaliberig, és 1915–1916-ban a kvótaszerű szállítást vállalni tudja. A titoktartás miatt arra kérték a tengerészeti osztályt, hogy a válaszlevelet az Ágyúgyár elnökének, Hoffmann Hugónak a bécsi lakására küldjék.⁴⁵ A haditengerészet érdeklődésére az Ágyúgyár felsorolta, hogy milyen lövegfajtákat milyen határidőre lesz képes szállítani: 1915. július 1-jétől ágyúkat 15 cm-ig és mozsarakat 30,5 cm-ig, 1917. július 1-jétől az összes fajta tarackot és mozsarat, 1920. július 1-jétől pedig egy csatahajó komplett fegyverzetét (lővegtoronyral együtt). A gyár ígérete szerint 1920 júliusától képes lesz kétévenként egy-egy csatahajó teljes fegyverzetének előállítására, abban az esetben, ha azt a szállítási határidő előtt négy évvel a haditengerészet megrendeli.⁴⁶

⁴² KA MS/PK 1914. XI-4/9 2157.

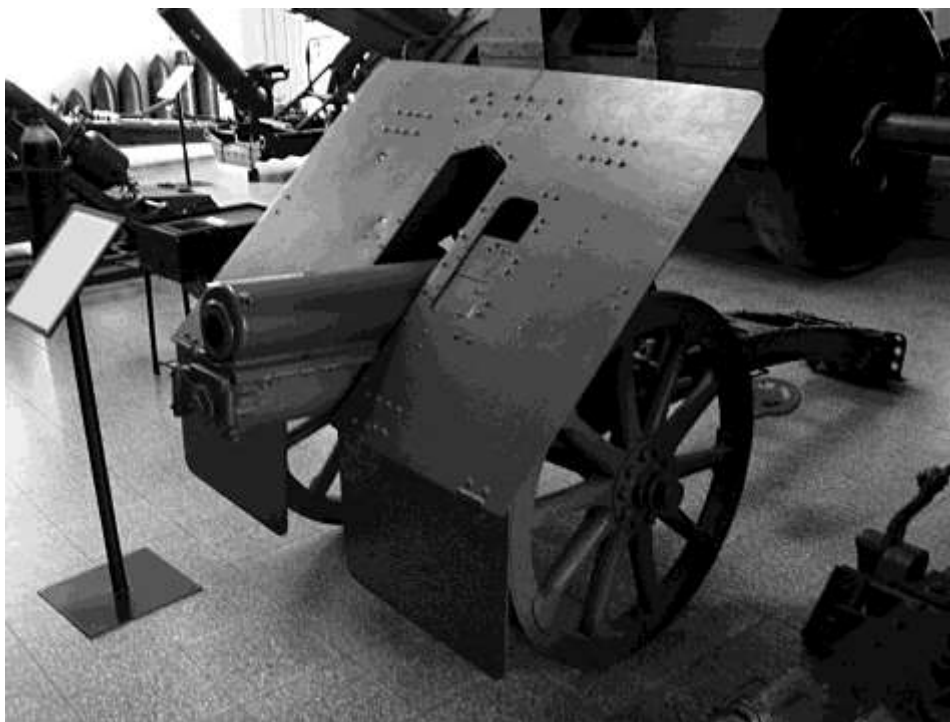
⁴³ Balla 1993. I. 30. o. A honvéd tüzérség 1914. április 1. utáni békehadrendjében 31 darab 6 ágyús és 3 darab 4 ágyús üteg szerepelt. A löveganyag egységesen 5. mintájú 8 cm táborig ágyúból állt. A honvéd tüzérség felállítása után lövegeinek egy részét a közös tüzérségtől kölcsönbe kapta.

⁴⁴ KA MS/PK 1914. XI-4/9 2157.

⁴⁵ KA MS/PK 1914. XI-4/9 456.

⁴⁶ KA MS/PK 1914. XI-4/9 1507.

A Magyar Ágyúgyár Rt. felállítása mind Magyarország, mind pedig Győr szempontjából igen jelentős lépés volt. Győr városa a település keleti határában, a Budapest–Bécs vasútvonal mellett 20 katasztrális hold területet ingyen bocsátott a gyár rendelkezésére, emellett vállalta, hogy a gyártelephez utat, csatornát, gáz- és vízvezetékét épít. A gyár számára szükséges iparvágány kiépítése pedig államköltségen történt. A 22 épületből álló gyáregyüttes, melynek legnagyobb épülete a 120×90 méteres műhely volt, a három évre tervezett építési határidő előtt teljesen kiépült. A gyár munkáslétszáma 1917-ben megközelítette az 5000 főt. Az első világháborút követően 1919-ben a gyárat súlyos károk érték, a román csapatok minden mozdítható berendezést leszereltek és elvittek. A Magyar Ágyúgyár Rt. 1921-ben végleg beszüntette a működését, ezt követően a magyarországi löveggyártás Diósgyőrben folyt. A bécsi Heeresgeschichtliche Museumban ma is látható egy, a Magyar Ágyúgyár Rt. által gyártott 10,5 cm ágyú.

*A győri Magyar Ágyúgyár Rt. által gyártott 7,5 cm-es M 1915 hegyi ágyú
a bécsi Heeresmuseumban*

A „TEMES-KUBINI ÜTKÖZET” ÉS A LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Wladimir Giesl báró, az Osztrák–Magyar Monarchia belgrádi diplomáciai képviselőjének vezetője 1914. július 25-én a két nappal korábban átadott jegyzékre adott szerb választ nem kielégítőnek nyilvánította, majd megszakította a két állam közötti diplomáciai kapcsolatokat. És bár még ugyanezen a napon elrendelték mindkét haderő¹ mozgósítását is, a hadiállapot beálltára ekkor még nem került sor.² A hadüzenet átadásának halogatása elsősorban a hadvezetés érdekeit szolgálta: Franz Conrad von Hötzendorf báró, a Monarchia vezérkari főnöke legszívesebben csak a mozgósítás és a felvonulás teljes befejezése után³ szerette volna, ha erre sor kerül. Leopold Berchtold gróf közös külügyminiszter azonban – bármennyire respektálta is a katonai érdekeket – már két nappal később, július 27-én szükségét érezte annak, hogy Ferenc József elé terjessze jóváhagyás végett a Szerbiának küldendő hadüzenet szövegét. Miután ez megtörtént, a külügyminiszter másnap, július 28-án, távirati úton eljuttatta az időközben Nisbe költözött szerb kormányhoz a hivatalos deklarációt arról, hogy a Monarchia hadiállapotban lévőknek tekinti magát déli szomszédjával.

Az első világháború keletkezéstörténetének osztrák–magyar szelete bővelkedik delikát mozzanatokban; a hadüzenet kérdése közöttük az egyik legkülönösebb. Nemigen ismeretes más példa a világtörténelemben arra, hogy egy külügyminiszter úgy küldjön el egy hadüzenetet, hogy annak saját uralkodója által jóváhagyott szövegét önhatalmúlag megváltoztatja, s e tényt csak két nappal később hozza az uralkodó tudomására. Berchtold gróf pontosan ezt tette: az a szöveg ugyanis, amit Ferenc József 27-én Ischlben aláírt, nem egyezett a másnap elküldött táviratával.

A külügyminiszter az utolsó pillanatban még kihúzta belőle azt a részt, amely szerint szerb katonák megtámadták egy cs. és kir. alakulat katonáit Temes-Kubinnál. Mi készítette Berchtoldot erre a lépésre? Az, hogy az uralkodói jóváhagyást követően (!) kiderült: lehetetlen hitelt érdemlően bizonyítani, hogy az állítólagos szerb támadásra valóban sor került. A „temes-kubini ütközet” (vagy a település magyar neve után „kevevárai lövöldözés”) néven elhíresült esemény így módon a történelmi fantomok tekintélyes sorát gyarapítja. Történetével főleg osztrák hadtörténészek foglalkoztak: a két világháború között

¹ Ausztria-Magyarországon ekkor még csak részleges mozgósításra került sor.

² A Giesl által átadott jegyzék nemzetközi jogi értelemben nem számított ultimátumnak, mivel nem teljesítése esetére csupán a diplomáciai viszony megszakítását helyezte kilátásba. Ennek ellenére még a kortársak számára sem volt magától értetődő ez a nüansznyi különbség: a Monarchia külügyminisztere kénytelen volt saját diplomatái figyelmét is felhívni arra, hogy ne használják vele kapcsolatban az ultimátum kifejezést.

³ Várhatóan augusztus 12.

Rudolf Kiszling,⁴ a kilencvenes években pedig Manfred Rauchensteiner,⁵ mindazonáltal az epizód a magyar olvasók előtt sem teljesen ismeretlen.⁶

Sajátos módon nem csupán a „temes-kubini ütközet” és annak a hadüzenet létrejöttében játszott szerepe tartalmaz furcsa részleteket: az ügy historiográfiája sem nélkülöz néhány nehezen értelmezhető mozzanatot. De haladjunk sorjában. A történetek rekonstrukciójában – már csak időbeli elsőbbsége okán is – támaszkodjunk Rudolf Kiszlingre. Ő a *Berliner Monatshefte*-ben megjelent tanulmányában⁷ a következőket írta:

„27-ére virradó éjjel néhány perccel éjfél után⁸ a vezérkar főnöke jelentést kapott a budapesti IV. hadtestparancsnokságtól, melyben többek között ez állt: »Temes-Kubin: szerb katonák hajóról saját⁹ csapatokra tüzet nyitnak, nagy lövöldözés, halottak és sebesültek száma nem ismert.« Ez a jelentés továbbításra került a külügyminiszterhez, amit ő Conrad július 27-én déli 12 óra 15-kor megadott hozzájárulásával nyilvánosságra hozatal céljából átadott a sajtóhivatalnak. A 27-i bécsi délutáni lapok¹⁰ így be is számoltak a Temes-Kubinnál történt nagy csetepatéről.”

Ekkorra a külügyminiszter már elérkezettnek látta az időt a hadüzenet megszövegezésére. A dokumentum szövegébe pedig nem mulasztotta el belefoglalni a megfelelő utalást a temes-kubini eseményekre: a császári és királyi kormány „annál is inkább” kénytelen a fegyverekre bízni jogai és érdekei érvényesítését, „mivel szerb csapatok Temes-Kubinnál megtámadták a császári és királyi haderő egyik alakulatát.”

Berchtold a következőket fűzte hozzá írásban az uralkodónak készített előterjesztéshez:

„Tekintettel a cs. és kir. követnek, Giesl bárónak Pasic úr által átadott, nagyon ügyesen összeállított szerb kormányzati válaszcímre, mely ugyan tartalmilag teljesen értéktelen, ám formáját tekintve előzékeny, nem tartom kizártnak, hogy a hármasantant hatalmak még egy kísérletet tesznek a konfliktus békés elintézésére, amennyiben a hadüzenet révén nem teremődik tiszta helyzet. A IV. hadtestparancsnokság jelentése szerint szerb csapatok egy dunai gőzösről tegnap Temes-Kubinnál rálöttek a csapatainkra, mire a tűz viszonzását követően nagyobb összecsapás alakult ki. Ennélfogva az ellenségeskedések már ténylegesen megkezdődtek, és annál is inkább kívánatosnak tűnik a

⁴ Rudolf Kiszling: Die Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien. *Berliner Monatshefte*, 1930. 1130–1141. o.

⁵ Manfred Rauchensteiner: Der Tod des Doppeladlers. Graz–Wien–Köln, 1994.² 92–94. o.; Uő: Entfesselung in Wien? Österreich-Ungarns Beitrag zur Entfesselung des Ersten Weltkrieges. In: M. Gehler – R. F. Schmidt – H. H. Brandt – R. Steininger (Hrsg.): Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland im 19. u. 20. Jh. Stuttgart, 1996. 368–371. o.

⁶ Lásd: Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Budapest, 2003. 66–68. o.; továbbá uő: A bolha, az elefánt és a háború. *Élet és tudomány*, 49. (1994.) 32. sz. 1005–1006. o.

⁷ Kiszling: i. m.

⁸ Utólag megállapítható, hogy a pontos időpont hajnali 0 óra 1 perc volt.

⁹ Értsd: osztrák–magyar.

¹⁰ Így a *Neue Freie Presse* és a *Wiener Abendpost*. – Másnapra viszont már a világsajtó is hírt adott az incidensről. A *The New York Times* például feltűnően jól tájékozott az ügyben: „Bécs, július 27. Magyarországi jelentések szerint szerb csapatok egy gőzös fedélzetéről Temes-Kubin közelében tüzet nyitottak osztrák csapatokra. Az osztrákok viszonzták a tüzet, amiből meglehetősen komoly összecsapás keletkezett. Mindez lehetséges, hogy egy tegnapi összetűzés másfajta verziójának tekinthető. Egy tegnapi, Zimonyból származó híresztelés szerint az első összecsapásra osztrákok és szerbek között Semendriánál, Belgrádtól 24 mérföldre délkeletre került sor, ahol néhány, gyalogságot szállító osztrák hajóra a szerb partról tüzeltek, mire a tüzet viszonzták.”

hadseregnek nemzetközi jogi szempontból biztosítani azt a mozgásszabadságot, melyet csupán a hadiállapot beálltával birtokol. [...] Bátorkodom megemlíteni, hogy sem Ő cs. és kir. Fensége Frigyes főherceg, a hadsereg főparancsnoka, sem a vezérkar főnöke a hadüzenet elküldésével szemben ma délelőtt semmiféle ellenvetést nem tett.”¹¹

Kiszling narratíváját követve ez után az történt, hogy az uralkodó jóváhagyta a szövegezést, majd Berchtold Ischlből visszaindult Bécsbe. Ami előtt elküldte volna a hadüzenetet a szerb kormánynak, gyanút fogott, hogy hátha mégsem minden úgy történt, ahogy a számára a vezérkartól átküldött jelentésben állt a temes-kubini incidenssel kapcsolatban. Ezért megerősítést kért: nyilvánvalóan onnan, ahonnan hozzá az információ eljutott, azaz a hadseregtől. Csakhogy mivel az ennek nyomán végrehajtott gyors vizsgálat csupa jelentéktelen határincidensről szólt, s ezek súlyukat tekintve egyáltalán nem feleltek meg a „temes-kubini ütközetnek”, a külügyminiszter gyorsan cselekedett: mint már tudjuk, kihúzta a szövegből az ominózus részt és elküldte a végzetes döntésről szóló táviratot. Az uralkodó tájékoztatására is csak másnap (29-én) tudott időt szakítani. Ferenc József pedig – bár láthatóan nem tetszett neki, ahogy külügyminisztere az adott ügyben eljár – rosszallásának igazán komoly formában nem adott hangot, azaz Berchtold a helyén maradhatott.

Az esettel kapcsolatban számos fontos kérdés felmerül, és néhány közülük sajnos megválaszolhatatlan. A legfontosabb: volt-e „temes-kubini ütközet”, már az eseményekkel egyidejűleg tisztázódott. Nem csupán Berchtold tudta úgy 1914 nyarán, de 16 évvel később Kiszling számára sem módosította időközben semmiféle lényeges információ a megállapítást, hogy Temes-Kubinnál 1914. július 26-án semmiféle komoly incidensre nem került sor, különösen nem olyanra, amelyben a szerb csapatok voltak a támadók. Kortárs visszaemlékezésekben bőségesen találhatók olyan epizódok, amelyek a Dunán haladó vízjárművekre leadott – időnként tisztázatlan eredetű – lövésekről számolnak be. Ez a felfokozott, háborúközeli állapotban teljességgel megszokott. Nem érdemes tehát a nyilvánvalóan téves jelentés alapjául szolgáló eseményt keresni. Más azonban a helyzet magával a jelentéssel, és ez a következő fontos tisztázandó probléma. Vajon mi válthatta ki Berchtold gyanakvását? Pusztán óvatosságból akarta tisztázni, megtörtént-e és ha igen, hogyan az állítólagos „ütközet”? Ez az óvatosság nyilván alaposan elkésett, miután már a sajtónak kiadta és a hadüzenetbe is belefoglalta az ellenőrizendő információt. Gyanút kelthetett benne ellenben az a tény, hogy a jelentés a budapesti hadtestparancsnokságtól származott, ám csak abban az esetben, ha tisztában volt vele (feltehetőleg igen), hogy a szóban forgó település, Temes-Kubin nem a budapesti, hanem a temesvári hadtestkerülethez tartozott. Miért Budapesten keresztül jött tehát a hír és miért nem a szolgálati út betartásával, azaz Temesváron keresztül? Ezt a körülményt utólag azok is igen gyanús-nak tekintették, akik a jelentés téves voltából indultak ki, és nem kerestek szándékosságot az ügy háttérében. Így maga Kiszling:

„A szerb gözös Temes-Kubinnál történt feltartóztatásáról szóló jelentés [...] nyilvánvalóan – közelebbit sokoldalú fáradozások dacára ma sem lehet megállapítani – kerülő

¹¹ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Bd. VIII. Wien–Leipzig, 1930. Nr. 10855.

Chiffriertes Telegramm

TELEPHON-DEPESCHE.

aufgegeben von Gstb. Abtg. des 4. Kps. am 27. Juli 1914 um 12^h 01 m
Adresse: 12^h 01 m.

Chef des Generalstabes

Wien.

eingelangt im Evidenzbureau am 27. Juli 1914 um 12^h 01 m Eingangs-Nr. 12^h 01 m.

Nr. vom

Bei Golubin-Bjelawoda versammeln sich Komitatschis in

TEXT: grossen Mengen. Das 13. Rgt. Istip nach Nigotin instradiert
vis a vis serb. Ufer signalisiert.

Rumänien sendet mehrere Infanterie 1 Kav. Rgt. Pioniere nach
Dobropan. Abendahin Kanonen und Munition.

Verciorova nahe der Gränze Waffendepot noch nicht aufgeklärt.

Eigene Garnison Orsova hat 2 serbische Schiffe gekapert.

* Temeskubin: Serbische Soldaten auf Schiff auf eigene Truppen Feuer
eröffnet, grosses Geplänkel, Anzahl Tote und Verwundete nicht bekannt.
Kronprinz Alexander Valjevo.

Chiffriertes Telegramm kommt in einigen Minuten.

Schlepper fahren Pancsova, Gradište Artillerie. Donaudampfschiff.

Ges. kann unter diesen Umständen nichts nach Pancsova bringen.

Bitte dringende Weisungen.

Ergeht an 7. Kps., Flottenkmdo., EBB., und Chef.

Gstb. Abtg. 4. Kps.

Dechiffriert am 1914 um h m

Originaldepesche verbrannt.

ténelmi Levéltárban előkerült irattöredék¹⁸ tanúsága szerint vagy ez látta el jelentésekkel az elhárítás felettes szerveit is, vagy mellette létezett az elhárításnak is helyi irodája¹⁹ (alkalmasint a határrendészeti őrs látta el ezt a szerepet). A szóban forgó dokumentum címzettje mindenesetre a budapesti hadtestparancsnokság vezérkari osztálya. Nagyon is valószínű, hogy az állítólagos „temes-kubini ütközetéről” szóló híradás is ezen az úton – azaz teljesen szabályos hivatali úton – jutott a IV. hadtestparancsnokság tudomására.

A kérdés modern szakértőjének számító Manfred Rauchensteiner szerint azonban a történeteket egyáltalán nem lehet pusztán a háborús hisztéria és kapkodás rovására írni. Vizsgálódásai során arra a következtetésre jut, hogy az események jóval több szándékos mozzanatot tartalmaznak, mint az elsőre látható. Számára nem csupán Berchtold eljárása tűnik gyanút keltőnek, de – a történetek magyarázatára vállalkozó Kiszlingé is! Kruciális fontosságúnak tekinti a Budapestről Bécsbe küldött táviratot, amelyből – emlékezünk rá – Kiszling az ominózus mondatokat idézte cikkében az állítólagos temes-kubini eseményekről. Nyilván felmerül a kérdés: hol található ez a távirat? Csakhogy Kiszlingtől hiába várunk választ erre az egyszerű és mégis rendkívül fontos kérdésre: a neves hadtörténész és egyben kiváló levéltáros ugyanis elfelejti (?) megadni a levéltári hivatkozást... Pontosabban, amit megad, az használhatatlan: Kriegsarchiv; Feldakten 1914. Olyan ez, mintha valaki levélcímként ennyit írna a borítékra: Budapest, Magyarország. Rauchensteiner azonban nem nyugszik bele ebbe. Kísérletet tesz a rejtélyes távirat megtalálására. Milyen sikerrel? Íme:

„Egy nemrégiben a bécsi Kriegsarchiv levéltárosai által végzett alapos kutatás arra a meglepő megállapításra jutott, hogy ez a távirat nem található. Sem a császár katonai irodájának, sem a vezérkarnak az aktái, sem a Neue Feldakten²⁰ hadműveleti aktái vagy egyéb állagai között nincs efféle távirat. Nincs azonban semmi erre vonatkozó bejegyzés az iktatókönyvekben sem. Semmi!”

Valljuk meg, ez tényleg különös. Vajon mi a magyarázat Kiszling furcsa hanyagságára? Tapasztalt levéltáros aligha követ el ilyen hibát. Mielőtt azonban még a szedőre fog-nánk a dolgot (feltételezve, hogy a szerzőnek nem volt módja a korrektúra kijavítására), szemünkbe ötlük, hogy ez a használhatatlan hivatkozás egy második lábjegyzetben is megtalálható... Azaz aligha lehet szó pusztán figyelmetlenségről. Válasz azonban a feltett kérdésre nincs. Idézzük inkább tovább Rauchensteinert, aki merészen folytatja:

„Nagyon valószínű, hogy egy lépéssel tovább kell mennünk és kétségbe kell vonnunk, hogy ez a távirat valaha is létezett. Ha tényleg létezett, nyilván jó okkal megsemmisítették. Kiszlingnek látnia kellett, de nem ad meg sem akta-, sem ügyiratszámot. Gustav Hubka, a vezérkari mű²¹ egyik munkatársa szerint a jelentést telefonon adták. Legalább egyszer azonban le kellett írni, különben nem lehetne szó szerint idézni. Ha valaha is bármi hasonlót a IV. hadtest körletéből Bécsnek jelentettek, az hamis jelentés

¹⁸ Sajnálatos, hogy a világháború kitörését közvetlenül megelőző időszakra vonatkozó iratanyag a budapesti hadtestre vonatkozólag az idők folyamán elkallódott és csak néha bukkan elő egy-egy részlete. A forrás jelenlegi lelőhelye: Hadtörténelmi Levéltár, IV. Hadtest irattöredékei, rendezetlen iratok, jelzet nélkül.

¹⁹ Nebenstelle für den defensiven Kundschaftsdienst.

²⁰ Az első világháborús tábori akták.

²¹ Generalstabswerk: rövid elnevezése a hét kötetből álló, túlnyomó részben egykori osztrák–magyar vezérkari tisztek által írt első világháborús könyvsorozatnak. Österreich-Ungarns letzter Krieg, Bd. I–VII. Wien, 1930–1938.

N. Stelle I
 K. N. 148 *Neuaufl. vom 29. Juli 1914*
 K. u. k. Land. All. 4 Krs.
 L. Bericht
Verlesungen vom 11./7. 1914
Spina, *Immer wieder die gleichen für*
Sachen ist der Vorgesetzte zu vor.
gekommen, das ist die Offiziere
mit der Offiziersgarnison, und
unter "unbekannten" ist nicht
gute normale Gegenüberstellung
ist.
Verlesungen vom 12./7. 1914.
Mali, *Die Punkte der Seelenkranke*
kommentieren in ihren Tages.
Blättern der "Schlag-mechanik."
gründliche Urteile: nachweisend,
das durch diesen unrichtigen
Wahrnehmung der "Schlag-mechanik"
ist der Offizier fälschlich.

volt. És nem is véletlenül történt! Meglehet, hogy megrendelték, aztán – miután célját betöltötte – megsemmisítették.”

Ily módon a kitűnő osztrák hadtörténész egy komplett összeesküvés-elméletet valószínűsít számunkra. Mi lehetett a komplot célja? Kézenfekvő módon részint Szerbia agresszorrá minősítése, részint a hadüzenet elküldéséhez szükséges uralkodói hozzájárulás biztosítása. Az előbbin az osztrák–magyar diplomácia a konfliktus kezdete óta teljes erővel dolgozott, ezen a téren minden segítség nyilvánvalóan jól jöhetett. Az utóbbi azonban aligha igényelt efféle konspirációt: Ferenc József kezdeti ingadozása ekkorra

már a múlté, határozottan eldöntötte a hadba lépést és emellett szilárdan ki is tartott. Nem volt semmi szükség rá, hogy csellel vegyék rá a hadüzenet elküldésére. Ha így lett volna, Berchtold aligha ússza meg a csínyt ilyen simán.

Az összeesküvés-elméleti megközelítésnek azonban több hibája is van. Legfőképpen talán az, hogy feltűnően dilettáns végrehajtókat feltételez. Ha tényleg szándékos koholmány az állítólagos szerb támadásról szóló hír, akkor kiagyalói nyilván gondoskodhattak volna arról, hogy utóbb se kelthessen semmiféle gyanút. Aligha kerül külön erőfeszítésbe Budapest helyett Temesvárról keltezni a jelentést, sem megfelelő súlyú valódi össze-csapást produkálni, amely ország-világ előtt bizonyíthatja a szerb agresszió tényét.

Ami pedig végül azt a gyanút keltő körülményt illeti, hogy az ominózus távirat nem található, mivel nyilván vagy nem is volt, vagy eltűntették: nos – ma már az sem állja meg a helyét. E sorok írójának közel húsz évvel a Rauchensteiner által említett akkori alapos kutatás után sikerült megtalálnia az elveszettnek vélt dokumentumot,²² melynek létezéséhez immár semmiféle kétség sem férhet többé.²³ Szövegezéséből világos, hogy Kiszling ezt a dokumentumot használta cikke megírásakor, mivel a jelentés ominózus részlete szó szerint megegyezik az általa idézettel. (A távirati űrlap hátoldalán pedig megtalálható az információ arról, hogy a külügyminiszter – a vezérkari főnök jóváhagyásával – továbbította a hírt a sajtónak.) A jelentés teljes szövegének ismeretében ugyanakkor nem világos, vajon miért nem tűnt fel Kiszlingnek, hogy nem csupán a Temes-Kubintról szóló hír helyszíne esett kívül a IV. hadtest kerületén. Ráadásul a dokumentum címzettjei között ott szerepel a vezérkar főnökén kívül a temesvári hadtestparancsnokság is. Ez is azt bizonyítja, hogy Budapest központként funkcionált: összegyűjtötte és továbbította a híreket Bécsbe, illetve az illetékes parancsnokságokhoz.

Mindez természetesen semmit sem változtat a „temes-kubini ütközet” megítélésén, amelyet az első világháborús osztrák–magyar hadsereg egyik legkiválóbb ma élő kortárs német szakértője imígyen fogalmazott meg:

„Mai tudásunk szerint a fantom-ütközet Temes-Kubinnál, még ha külpolitikai téren felhasználható volt is, a döntéshozók szándékainak alakításában semmiféle nagyobb súllyal nem rendelkezett.”²⁴

²² Kriegsarchiv AOK Op.Abt. Evidenzgruppe B., Kt. 645.

²³ Szubjektív megjegyzés: elveszettnek hitt dokumentumok megtalálásáról hírt adni örömteli dolog – az egyik legörömtelibb, amit a levéltárak poros papírcsomói közt kutakodó történész ritka fizetségként a fáradságért egyáltalán megkaphat. Túlárado örömömet most mégis alaposan mérsékli az óvatosság: végtére is az irat ott volt, ahol lennie kellett. Vajon ott volt-e két évtizeddel ezelőtt, amikor az osztrák kutatók oly hiába keresték? Valószínűbb, hogy azóta bukkant rá egy levéltáros kolléga, aki azután a helyére tette, ám felfedezését szerényen nem verte nagydobra.

²⁴ Günther Kronenbitter: „Krieg im Frieden”. Die Führung der k.u.k. Armee und die Grossmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906–1914. München, 2003. 483. o.

ÉROSZ A HADSZÍNTÉREN, AVAGY A NAGY HÁBORÚ OSZTRÁK–MAGYAR TÁBORI ÉS TARTALÉK BORDÉLYAI

A legősbibb mesterséggként ismert prostitúció története szinte egyidős az emberiséggel. Az intézmény népszerűsége az évezredek során töretlen maradt, különösen igaz volt ez a háborús időszakokra, amikor is Mars és Érosz kéz a kézben jártak. A legújabb korban a hadseregek már központilag is törekedtek a testi örömeket nyújtó szolgáltatások – amelyek iránt a katonák és a tisztek részéről mindig is nagy volt az igény – szervezett keretek közé szorítására. A Nagy Háború már kitörése után néhány héttel, korábban soha nem látott méreteket öltött, mindegyik hadviselő fél részéről milliós tömegeket soroztak be és küldtek a hadszínterekre, kiszakítva őket megszokott családi környezetükből. 1915 elejétől a kezdeti mozgóháború a legtöbb fronton állásháborúvá alakult át. Kézenfekvő volt, hogy a több hét vagy hónap után a lövészárkokból rövid időre kiszabaduló, a nők társaságát teljesen nélkülöző katonák ösztönösen feléledő vágyaikra a legközelebbi tábori vagy tartalék bordélyban találjanak gyógyírt.

Az osztrák–magyar hadvezetés német példa nyomán hamar felismerte az ilyen célú létesítmények létrehozásának fontosságát. Elsősorban azért, mert a háború idején rohamosan terjedő különböző nemi betegségek ellen,¹ amelyek már békeidőben a hadseregben előforduló összes betegség 17–31 %-át tették ki,² így könnyebben lehetett védekezni, hiszen a bordélyokban dolgozó hölgyek egészségi állapotát orvosilag szigorúan ellenőrizték, és a katonák is csak az előírások betartása mellett vehették igénybe a lányok szolgáltatásait. A fronton harcolók egészségének és hadrafoghatóságának megőrzése, valamint a járványok elkerülése pedig elemi érdeke volt a hadvezetésnek.

A császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság 1915 nyarán kiadott egy nyolc pontból álló, a tábori és a tartalék bordélyokra vonatkozó szervezeti szabályzatot, amelyet gépelt változatban széles körben terjesztettek a szárazföldi haderő csapatainál. A k. u. k. katonai adminisztráció minden aprólékos részletre kiterjedően járta körül a problémát és a következőket határozta meg. A sorszámmal ellátott tábori és tartalék bordélyok³ a tábori hadsereg integráns részét képezték. Céljuk a tisztek és a legénység szexuális életének megkönnyítése, igényeinek kielégítése valamint a hátszágából bevonult pótalakulatok szexuális felvilágosítása, továbbá a homoszexuális hajlamok és az onanizáció korlátozása volt. Mindegyik gyalog- és lovas-hadosztály-parancsnokságnál egy-egy tábori, az egyes fontosabb hadtáppálmásokon, várakban, erődített helyeken pedig szükség szerint tartalék bordélyokat hoztak létre. A katonai egészségügyi intézmények, amelyek vöröskeresztes nővéreket is alkalmaztak, nem kaptak tábori bordélyt, mivel annak léte a női ápolószemélyzet szolgálati jókedvét jelentősen csökkentette volna, amit feltétlenül el akartak kerülni a szabályzat kiötlői.

¹ Közülük a legismertebb és a legelterjedtebb a kankó (tripper), a vérbaj (szifilisz) és a lágyfékély (sánkér) volt.

² *Biwald, Brigitte Franziska Theresa: Vom Helden zum Krüppel. Das österreichisch-ungarische Militärwesen und dessen Auswirkungen auf die Gesellschaft im Ersten Weltkrieg. Phil. Dissertation. II. Bd. Wien, 2000. 670. o.*

³ A német nyelvben számos kifejezést használtak az intézmények megjelölésére: pl. Freudenhäuser, Feldbordellen, Feldpuffs.

A tábori bordélyok törzssosztályra és egy trénosztályra, továbbá annyi dandárosztályra oszlottak, ahány dandárral a hadtest vagy a hadosztály rendelkezett. Az osztályok a helyi viszonyoknak megfelelően több alosztályt foglalhattak magukba.

A tábori nyilvánosházak legfelsőbb szintű vezetését az osztrák–magyar haderő tábori bordély-ügyeinek főnöke látta el, aki a közös Hadügyminisztérium segédközegeként ténykedett és udvari tanácsosi címet viselt. A Hadsereg- (Hadtáp) főparancsnokságon helyettese a tábori bordélyok főfelügyelője volt, a hadsereg- és hadtáp-parancsnokságokra egy-egy tábori bordély felügyelőt osztottak be. Mindegyik tábori nyilvánosház élén egy igazgató állt, akinek alárendeltségébe csoportvezető, valamint tisztviselők és gyakornokok tartoztak.

Az alcsoportokat rangosztályba nem sorolt havidíjasok (1. és 2. osztályú örömlányok) alkották és törzs kurtizánok irányították. Segédközegeként egy „madám” címet viselő hölgy segítette munkájukat. A tábori bordélyok tisztviselői külön állományt képeztek. Őket hiány fellépése esetén átmenetileg olyan tisztekkel pótolhatták, akik impotenciájukat hivatalosan igazolni tudták. Öltözetüket később állapították meg, addig is fekete gumi szegélyes karszalagot viseltek.

Az intézmény működésére vonatkozóan általános alapelvként fogalmazták meg, hogy egy tiszti örömlány 24 óra leforgása alatt átlagosan hat, egy legénységi pedig 12 alkalommal szolgálhatta ki az igényjogosultakat. A legénységi állományúak minden alkalommal 15, a főtisztek 30, a törzstisztek 60, a tábornokok pedig 120 percig vehették igénybe a lányok szolgáltatásait.⁴ Az aktus során a csukaszürke színű, 14/15 mintájú, „Neosalversan” márkájú, eltéphetetlen tábori óvszert kellett használni, amelyért a madámnak 20,3 fillér volt fizetendő. Mivel az óvszer – amelyre a hátorszában is megnövekedett kereslet mutatkozott – utánpótlása Párizsból a háború miatt szinte lehetetlen lett volna, ezért nagymértékű takarékosagra és a túlságosan heves használat következtében történő gyors elhasználódás veszélyére figyelmeztettek a szabályzat írói.

A tábori nyilvánosházak női személyzetét három csoportba sorolták: tiszti, továbbá 1. és 2. osztályú legénységi örömlány kategóriába. Az utóbbit lövészárkok lotyónak (Schützen-grabermensch) nevezték. Az egyes állománycsoportokból nem lehetett a másikba átkerülni.

Az alkalmas hölgyeket egy hátországbeli prostituált-avató bizottság utalta ki, az állományt belőlük töltötték fel és a későbbi kiegészítés is így történt. Mindegyik hadtest területén egy mozgó bizottság működött. Az avatási bizottság által a három közül valamelyik kategóriába ajánlott lányok az osztrák–magyar tábori bordélyok főnöke útmutatásai alapján a tábori és a tartalék intézményekhez kerültek. A tisztek számára fenntartott és az „elhasználódás” miatt már nem megfelelő teljesítményt nyújtókat az 1. osztályú legénységi kurtizánok csoportjába sorolták át. A 2. osztályú legénységi örömlányokat kizárólag a rendfokozat nélküli katonák számára tartották, és a tervek szerint a háború folyamán lehetőség szerint az 1. osztályú legénységi kolléganőik soraiból egészítették ki. Amikor a lövészárkok lotyó már nem felelt meg a céloknak, a bal farpofáján fordított császári billoggal kellett ellátni, kiselejtíteni és a legközelebbi kínálózó alkalommal alaposan megfertőzve az ellenségnek átadni.⁵

⁴ A rangsor az illető vendég korával is egyenes arányban állt, így méltányos volt, hogy az idősebb tisztek több időt kaptak a pásztoróra eltöltésére.

⁵ A hadvezetés igen korán felismerte a korabeli „biológiai fegyver”-ben rejlő lehetőségeket. Természetesen az ellenség is tisztában volt ezeknek a szerencsétleneknek az előéletével.

A katonai regulákat követő kéjhölgyeknek csukaszerű, a vöröskeresztes ápolónők egyenruhájának szabását követő tábori öltözetet írtak elő. Ehhez egy 8 cm széles, 1,5 cm-es gumiszegéllyel ellátott fekete karszalagot viseltek. Fehérneműként a professzor dr. Jäger rendszerű, meghosszabbított hordási idejű normál fehérneműt határoztak meg, a tisztí örömlányoknak a legfinomabb minőségű fekete felselyem harisnyával, a legénységi szajháknek közepes minőségű vörös pamutharisnyával. A harisnyakötők azzal meg egyező színűek voltak. Szolgálati működés közben a ruházatot teljesen vagy részben le lehetett vetni, azonban figyelni kellett annak megóvására. A tisztí kurtizánok közül azok, akik előképzettségüknel fogva (a bécsi Kereskedelmi Minisztérium szakakadémiájának látogatása) képesek voltak arra, hogy tábornokokra különös befolyást gyakoroljanak, fekete harisnyájukon vörös nadrágpaszományt (lampaszt) viselhettek ismertetőjegyként.⁶

A tábori és tartalék bordélyok többé-kevésbé valószínűleg a fentebb ismertetett szabályzatnak megfelelően működtek, a hölgyek tevékenységének mutatóiról sajnos nem maradt fenn korabeli dokumentum. Azt, hogy mi zajlott a zárt ajtók vagy függönyök mögött, bátran bízhatjuk az olvasó képzeletére. A tábori és tartalék nyilvánosházak használatának díjai nyilvánvalóan hadszínterénként változtak, és alkalmazkodtak a katonák alacsony zsoldjához, illetve a tisztek vékony pénztárcájához.⁷

A tábori bordélyok száma messze elmaradt a valós igényektől. Azokat többnyire a frontokon a harcvonaltól relatíve csekély távolságra állítottak fel, főként elhagyott kastélyokban, a háború által valamennyire megkímélt falusi házakban, vagy újonnan emelt fabarakkokban, üresen álló vasúti vagonokban kaptak helyet. Legtöbbször csak rövid ideig léteztek, személyzetük nemegyszer csupán 2–3 főből állt. Az intézményeket elsősorban az első vonalba induló vagy onnan a tartalékba visszavont csapatok katonái látogatták.

A hosszabb időre berendezett és sok esetben a civil lakosság által már korábban is használt – a fenti szabályzat megfogalmazása szerint tartalék – nyilvánosházak a front mögötti hadtáptérületen voltak. Nem voltak kitéve közvetlen háborús veszélynek és átmeneti állomásnak számítottak minden csapatrész számára, melyeket a frontra rendelték vagy onnan visszatértek. A tisztí és a legénységi, valamint a csak helyenként létező al-tisztí bordélyok mindenhol szigorúan elkülönültek, a legénység számára fenntartottakat mindenütt az előttük kigyózó hosszú sorokról lehetett felismerni.⁸

A pirolámpás házak szervezése folyamatosan zajlott. A császári és királyi XXVI. hadtest parancsnoksága 1917 októberében a bukovinai Radautzban a környéken elterjedt nemi betegségek megelőzésére egy osztrák–magyar és egy német katonai bordélyt szán-

⁶ Hirschfeld, Magnus Dr. – Gaspar, Andreas Dr. herausgegeben von: Sittengeschichte des Weltkrieges. I. Bd. Leipzig–Wien, é. n. 206–207. o.

⁷ Az osztrák–magyar tábori és tartalék nyilvánosházak díjszabására sajnos nem, csupán a császári és királyi Szerbiai Katonai Főkörmányszágban található műintézményekre vonatkozóan állnak rendelkezésre korabeli adatok. Így például a belgrádi tisztí bordélyban 10, a legénységiben 3, a civil pirolámpás házban 3 koronát, összehasonlításképpen a nyugati fronton működő német tisztí tábori bordélyban 6, a legénységiben 3 márkát kellett fizetni a lányok szolgáltatásaiért. Vö.: Roksandić, Julius dr., k.u.k. Stabsarzt: Sanitäre Wacht an der Pforte des Orients und Occidents. Druck der k.u.k. Gouvernement-Druckerei. Belgrad, 1918. 160–161. o.; Kriegsarchiv Wien (a továbbiakban: KA) Manuskripten, Technik im Weltkrieg Nr. 183.; Henel, Hans Otto: Eros im Stacheldraht. Siebzehn Liebes- und Lebensläufe. Hamburg, 1931. 17. o.

⁸ Hirschfeld – Gaspar: i. m. 309–311. o.

dékozott felállítani. Az előbbi a magyar királyi 40. honvéd gyaloghadosztálynak kellett létrehozni. A nyilvánosházba jelentkező hölgyeknek érvényes fényképes igazolvánnyal kellett rendelkezniük, hetente kétszer ingyenes orvosi vizsgálaton kellett részt venniük, igazolványukat a kuncsaftnak felszólítás nélkül be kellett mutatniuk. Akik közülük nem rendelkeztek igazolvánnyal és megfertőzték a katonákat, kiutasították a városból, ellenük testi sértés miatt emeltek vádat a bíróságon.⁹

A császári és királyi Hadsereg-főparancsnokság egészségügyi főnökének 1916 novemberében kelt összefoglalója megállapította, hogy a hadosztályonként létrehozott tábori bordélyokból túl kevés működött, azok mindegyikében csak néhány lány dolgozott, akik emiatt rendkívül túlterheltek voltak. A hölgyek egyetlen éjszaka alatt gyakran harminc, ötven vagy száz kuncsaftot is kiszolgáltak, így érthető volt, ha ilyen körülmények között a szigorú előírások ellenére is közvetítették a fertőzéseket. A nyilvánosházakban a várakozási időben a katonák rendszeresen alkoholizáltak. Az orvos-főnök a férfi látogatók belépés előtti és utáni orvosi vizsgálatát ajánlotta a nemi betegek kiszűrésére. Rezignáltan úgy vélte, a tábori nyilvánosházak nem igazán alkalmasak a fertőzettek számának csökkentésére.¹⁰

A prostitúció köztudottan a nemi betegségek melegágyának számított, ezért az osztrák–magyar csapatok által elfoglalt területeken a katonai hatóságok szigorú higiéniai rendszabályokat vezettek be. A szerb hadtápterületen található bordélyokban példának okáért német, magyar és horvát nyelven tájékoztatták a látogatókat a betartandó előírásokról. Annak értelmében mindegyik örömlány köteles volt a beteg vendéget visszautasítani, részeg és erősen kapatos férfit nem volt szabad a szobájába engedni. A kéjhölgynek a kasszánál megvásárolható kondom használatát kellett megkövetelnie, ha erre a vendég nem volt hajlandó, akkor a hímtagját a kurtizántól kapott bórvaszallinnal kellett fertőtlenítenie a közösülés előtt. Aki tudta magáról, hogy nemi beteg és mégis együtt hált valamelyik lánnyal, bűncselekményt követett el, amelyet börtönnel büntettek. A legjobb védekezés a fertőzés ellen az óvszer használata volt, azonban a kuncsaftnak legértékesebb testrészét ebben az esetben is be kellett kennie bórvaszallinnal. Az aktus után rögtön meg kellett mosni a hímtagot meleg szappanos vízzel. A bordély elhagyása előtt mindegyik látogatónak fel kellett keresnie a fertőtlenítő helyiséget, amelynek a bejáratát egy piros lámpa jelezte. A fertőtlenítés végrehajtása mindenkire nézve kötelező érvényű volt. Utóbbi figyelmen kívül hagyását a katonai hatóságok szigorúan büntették.¹¹ A hadtápterületen a bordélyok személyzetének egészségét katonaoorvosok felügyelték. A hadsereg által ellenőrzött területeken razziákat hajtottak végre, az elharapózott titkos prostitúciót így próbálták legális mederbe terelni.

A hadsereg kötelékébe tartozó prostituáltak száma mindig is messze elmaradt a szükséglettől, a fentebb vázolt nagyfokú igénybevétel és a nemi betegségek fenyegető veszélye miatt csak rövid ideig dolgozhattak kurtizánként. 18 év alattiak, gyenge testalkatúak, terhesek, szüzek és házasságban élők nem jelentkezhetek szolgálatra. Sokan közülük korábban is az ősi mesterséget űzték, valamint egyre növekvő számban olyan nők is áruba bocsátották testüket, akiket a megszállt területeken uralkodó állandó nélkülözés haj-

⁹ KA Neue Feldakten (NFA) XXVI. Korps Nr. 989. Karton 3606.

¹⁰ KA Armee-Oberkommando (a továbbiakban: AOK) Sanitätschef Karton 2312. sz. n.

¹¹ *Hirschfeld – Gaspar*: i. m. 328–329. o.

tott a bordélyokba.¹² A rájuk nehezedő nyomás következtében számosan pszichikailag összeomlottak és az alkoholban kerestek menedéket.

A tábori nyilvánosházak – noha teljes kapacitással működtek – csekély száma és puritán felszereltsége miatt a világháború alatt a titkos prostitúció is virágzott. Sokan az illegálisan működő örömtanyákat látogatták, amelynek eredménye többek között a nemi betegségek szinte járványszerű gyorsasággal történő terjedése lett, amelynek megelőzésére, a katonák felvilágosítására, a már valamilyen fertőzést elkapott bakák kiszűrésére és kezelésére a császári és királyi hadvezetőség kétségbeesett erőfeszítéseket tett.

Mindegyik hadseregnél bevezették a legénység felvilágosító oktatását a nemi betegségek veszélyeiről, amelyet sokszor a csapattisztek kaptak feladatul, számos, szakorvosok által írt és kilenc nyelvre lefordított ingyenes brosrát,¹³ tisztálkodási készletet, ingyenes óvszert¹⁴ osztottak szét a katonák között. A katonáorvosok heti két-három alkalommal megvizsgálták a bakákat, akik között a csak „farokparádénak”¹⁵ csúfolt szemlék nem arattak osztatlan sikert. A hátszágba szabadságra utazó katonának az utazás megkezdése előtt egy egészségügyi vizsgálaton kellett részt vennie, azonban azt sokszor csak felületesen végezték el. Az új fertőzéseket rögtön jelenteni kellett a csapatorvosnak.¹⁶ Ha valaki a hátszágból fertőzötten tért vissza a frontra és nem tudta megmondani a nő nevét, akitől az infekciót kapta, megbüntették.¹⁷

Aki a nemi betegséget – általában a teljesen gyógyítható kankót¹⁸ – a frontszolgálattól való néhány hetes mentesülés reményében szándékosan szerezte, illetőleg betegségét eltitkolta, szigorú büntetésre (több hónapos fogház vagy börtön) számíthatott.¹⁹

A közös Hadügyminisztérium és az alárendelt katonai hatóságok erőteljes és hathatós intézkedései eredményeként a nemi beteg katonák arányát a hadseregben – amely a világháború kitörése előtt 5,6 % volt, majd 1915 folyamán 12,2 %-ra emelkedett – 1916-ra 6,4 százalékra szorították vissza, ez a megoszlás a háború végéig változatlan maradt.²⁰

¹² Hirschfeld – Gaspar: i. m. 330. o.

¹³ A bécsi cs. kir. Udvari és Állami Nyomda (k. k. Hof- und Staatsdruckerei) 1916 májusában 100 000 példányt szállított a „Schutzmittel gegen Geschlechtskrankheiten” címet viselő felvilágosító füzetből a közös Hadügyminisztériumnak. Vö.: KA Kriegsministerium (a továbbiakban: KM) 1916 KD 7-21.

¹⁴ 1915 novemberében a 8. közös gyaloghadosztálynál több száz óvszert osztottak szét a katonák között. Vö.: KA NFA 8. ID 282/1 1915. Karton 488.

¹⁵ Közkeletű német elnevezése a Giesskannenparade vagy Schwanzparade volt.

¹⁶ Hirschfeld – Gaspar: i. m. 226–227., 241–242. o.

¹⁷ Biwald: i. m. 675. o.

¹⁸ A szifiliszben szenvedők hosszú kezelésre, későn felismert vagy súlyos esetben évekig tartó szenvedésre számíthattak. A kankó kórokozóját magukban hordozók rövidebb gyógyulási idővel számolhattak.

¹⁹ Kiss Gábor: Nemi betegségek és a „hadrakelt sereg” az Osztrák–Magyar Monarchiában 1914–1918 között. In: Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve, 2005. Budapest, 2006. 88–92. o.

²⁰ Biwald: i. m. 673. o. A k.u.k. hadiflottánál a legénység 7 százalékos fertőzöttsége a szigorú ellenőrzés következtében 1,3 %-ra csökkent. A matrózok csak a haditengerészet által Kumborban működtetett bordélyházat látogathatták. A megelőzést szolgálta, hogy az 1890-es években épült, partvédelmi feladatokra alkalmazott MONARCH csatahajón a matrózok számára központi szexuális oktatás folyt. Vö.: Kiss Gábor: A cs. és kir. haditengerészet orvosi kara az I. világháború idején. *Orvostörténeti Közlemények*, 2008. 117–122. o.

A MONARCH csatahajó történetéről, továbbá az osztrák-magyar hadiflotta első világháború előtti és alatti fejlődéséről, szerepéről bővebben lásd: Krámlí Mihály: A császári és királyi haditengerészet és Magyarország. Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében. Pécs, 2004.

A Monarchia által megszállt területeken különösen szigorú intézkedéseket vezettek be a nemi betegségek leküzdésére. A császári és királyi Szerbiai Katonai Főkörmányzó-ságban erre például azért is szükség volt, mert a megszállás első évében számos szerb nő hazafias kötelességének érezte az osztrák–magyar haderő katonáinak nemi bajjal történő megfertőzését, ezzel is csökkentve a megszálló hadsereg ütőképességét.

A legénység rendszeres felvilágosításán és orvosi vizsgálatán, valamint óv- és tisztálkodási szerekekkel történő ellátásán kívül polgári és tábori bordélyokat állítottak fel, az örömlányokat kötelezően és rendszeresen ellenőrizték, a titkos prostitúciót Belgrádban a rendőrség, vidéken a tábori csendőrség tartotta ellenőrzése alatt. A beteg kéjhölgyeket kötelezően ingyenes kórházi kezelésnek vetették alá, a bordélyok férfi látogatóit alaposan megvizsgálták. A nemi beteg katonáknak külön kórházakat hoztak létre, pl. Belgrádban 1916-tól a Brčko-tartalékkórházban a tiszteknek 40, a legénységnek 654 ágy állt rendelkezésére. A nemi beteg kurtizánoknak Belgrádban a császári és királyi civil kórházban 250, a vidéki nagyvárosokban 100 férőhelyes kórházi osztályokat állítottak fel, ahol kiváló szakorvosokat alkalmaztak.²¹

A szerb fővárosban 1915. december 5-től működött egy rendőrségi kirendeltség, amely kizárólag erkölcsrendészeti feladatokat látott el, vagyis a nyilvántartott, valamint a titkos prostituáltakkal foglalkozott. Belgrádban egy tiszti, két legénységi és egy civil piroslámpás ház működött. A tisztiiben nyolc, a legénységiben 14, a civilben hat örömlány dolgozott. Természetesen a vidéki szerb városokban is működtek bordélyok. A legálisan prostitúcióból élő belgrádi nők száma mintegy 200, a titkos és csak alakomlszerűen szolgáltatást nyújtó utcalányoké 250 volt, akiknek túlnyomó többsége szerb, illetve magyar nemzetiségű, nagy részük házas vagy özvegy, kisebb részük hajadon volt.²²

A hátszágban is nagy erővel vették fel a harcot a nemi betegségek ellen.²³ A fertőzések 50–80 százalékát a menetlakulatok katonái a hátszági bordélyokban szerezték, így azok a katonai és a polgári hatóságok figyelmének középpontjába kerültek. A nyilvánházakban az erkölcsrendészeti legalább havonta egyszer, egy hivatali orvos bevonásával ellenőrzést kellett tartania. A kéjnének fertőtlenítőszeret és tisztálkodási eszközöket (bórvazelin, hipermangán, szappan, egy saját használatú bidé) kellett beszereznie. Látogatójának a bárcakönyvét önként meg kellett mutatnia, hogy abból a neve és az utolsó orvosi vizsgálatának eredménye azonosítható legyen. A nemi érintkezés előtt öt százalékos bórvazelin, utána pedig meleg víz és szappan volt használandó. A kurtizánoknak havonta egyszer alapos orvosi vizsgálaton kellett részt venniük, amely a test teljes bőrfelületének, a toroknak és a szájjüregnek az átvizsgálásából állt.²⁴

Egy 1915. november 5-én kelt közös hadügyminiszteri rendelettel a Monarchia több városában, többek között Prágában, Brünben, Bécsben nemi beteg nők számára hoztak létre kórházakat. A bécsi kórházakban felállított öt osztály azonban kevésnek bizonyult. A prostituáltak túl korán engedték ki az egészségügyi intézményekből, amikor még fertőzők voltak. A császárvárosi rendőri szerveknek pedig nem volt felhatalmazásuk arra, hogy internálják

²¹ Roksandić: i. m. 70–73. o.

²² Uo. 159–164. o.

²³ A hivatalos statisztika szerint 1916-ban a hátszágban 7,57 % volt a nemi betegségben szenvedők aránya. Vö.: KA AOK Sanitätschef Karton 2312. sz. n.

²⁴ KA KM 1916 14 A. 43-17/2, ill. 14 A. 43-17/4.

őket. A rendőrség által a nyilvános helyeken, így például a pályaudvarokon, hotelekben, kávéházakban, vendéglőkben, kocsmákban, lokálokban végrehajtott rendszeres razziák során előállított, titkos prostitúciót folytató hölgyeket is orvosi vizsgálatnak vetették alá.²⁵

1916 márciusában a nemi betegségben szenvedőket az egyes katonai parancsnokságok területén található nagyobb városok kórházaiban vonták össze.²⁶ A nemi beteg örömlányokat a hátszági kórházakban teljesen elkülönítve kezelték és helyezték el.²⁷ Budapesten a Szent Gellért fertőző kórházban négy barakkot rendeztek be számukra, azon kívül a Szent János kórházban is kezeltek ilyen hölgyeket.²⁸

A fertőzöttek száma egyre növekedett, ezért a császári és királyi Hadügyminisztérium 14. osztálya 1916-ban a miskolci tifuszkórház 1100 ágyas koleraosztályának átengedését javasolta az orosz fronton megbetegedett kénjók kezelésére. A magyar belügyminiszter a felajánlott objektumot nem tartotta megfelelőnek, helyette a Munkácson található járványkórház vagy a betegmegfigyelő-állomás D-pavilonjának berendezését javasolta erre a célra. Ugyanakkor a Krakói Katonai Parancsnokság területén, a galíciai Skotschauban található barakkból prostituáltak gyógyítására alkalmas kórházzá alakították át.²⁹

A neves korabeli orvos-szakírók is csatasorba álltak a nemi betegségek elleni harcban.³⁰ Felhívták a figyelmet, hogy a fronton a felvilágosító füzetek szétesztásával, a napi parancsokban a betegségek veszélyeire történő utalásokkal, a személyes higiénia, valamint az óvszer használat fontosságának kihangsúlyozásával, a legénység rendszeres orvosi ellenőrzésével érhetők el eredmények. Elengedhetetlennek tartották a szabadságra hazautazó katonák számára ellenőrző állomások létesítését a birodalom határain, a hátszágban nemi beteg állomások létrehozását, az ilyen betegségekben szenvedők kezelésére specializálódott kórházakban női osztályok felállítását, valamint a prostituáltak gyakori hatósági ellenőrzésének végrehajtását.³¹

Valószínűleg a hadvezetés megrendelésére készült, elsősorban a vallásos, szigorú erkölcsi nevelést kapott katonákat megszólító, anoním szerzőjű füzetecskék is napvilágot láttak, amelyek a célba vett rétegen kívül nem gyakoroltak túlzottan nagy hatást a több éve zajló háború borzalmaiba amúgy is belefáradt olvasóközönségükre.³²

²⁵ Biwald: i. m. 671. o.

²⁶ KA KM 1916 14. A. 43-17/20-2.

²⁷ KA KM 1916 14. A. 43-17/19-11, ill. 14. A. 43-17/19-12.

²⁸ KA KM 1916 14. A. 43-17/25.

²⁹ KA AOK Sanitätschef 1916 Nr. 16051. Karton 2299.

³⁰ Lásd többek között az alábbi kiadványokat, cikkeket: *Dr. Nékám Lajos* egyetemi tanár, I. osztályú főorvos: A háború és a nemi betegségek. Budapest, 1915.; *Finger, Ernst* dr., Obersanitätsrat, Professor der Dermatologie und Syphilidologie an der Universität Wien: Die Verbreitung der Geschlechtskrankheiten durch den Krieg und deren Bekämpfung. In: Das Österreichische Sanitätswesen. Jahrgang 1915. Nr. 43/46. 1–7.o.; Brandweiner k.u.k. Stabsarzt, Privat-Dozent: Zur Frage der Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten im Kriege. In: Militärsanitätswesen. Beiblatt der Wiener „klinischen Wochenschrift“ Organ der k.k. Gesellschaft der Aerzte in Wien. 1915. Nr. 41. 1–8. o.

³¹ KA KM 1916 14. A. 43-17/19-3.

³² Az egyik szerző például így ír: „Minden bizonnyal százféle alakban ostromolják a kísértések a katonát, hogy nemi vágyának szunnyadozó szikráját a legocsmányabb szenvedély lángjává élesszék. Így elfajult kórházban a katonának nagyon nehéz sebezetlenül kikerülnie a kéjvágygal való küzdelemből, de mégis van győzelem e küzdelemben! (...) Teljesen szakítanunk kell az erkölcstelenség bűnével gondolatban, szóban és cselekedetben. Ez az első, amire azoknak ügyelniük kell, kik nem akarnak önmaguk rabszolgái lenni. Természe-

Ebbe a sorba illeszkedik a Magyar Absztinens Orvosok Egylete által az egyszerű bakák számára készített és alább közölt felhívás is, amely jól szemlélteti, hogyan próbálták őket rábírni (megmosolyogtató naivitással) az önmegtartóztatásra és az alkoholtartalmú italok élvezetéről való lemondásra. Mint a fentebb leírtak is bizonyítják, egyértelműen kevés sikerrel.

„1. Az összes érzéki vágyak, de főként a természetes nemi ösztön feletti önuralom az, ami az embernek méltóságot kölcsönöz és őt az állat fölé helyezi.

2. Az alkohol élvezése (akár bor, sör, pálinka, cognac, rum, vagy gyümölcsmust alakjában) felgerjeszti az érzéki vágyakat, gátolja az embert akaratműködésében és rendszerint meggondolatlan nemi kicsapongásokra viszi.

3. A legtöbb nemi betegséget is így szerzik, a megfontolásnak és a tudatnak alkohol-élvezet folytán beállott kábulatában, – sőt nemcsak a részegen, hanem már a „kapatos” állapotban is.

4. Aki pajzán könnyelműséggel s főként aki alkoholfogyasztás hatása alatt magát a házasságon kívüli nemi érintkezés nagy veszélyeinek kiteszi, az súlyos kötelességszegést követ el önmagával, családjával és egész hazájával szemben.

5. A házaséleten kívüli nemi érintkezés magában rejtje a fertőző nemi betegségek megszerzésének veszélyét. A kéjnök legszigorúbb rendőri és orvosi felügyelete sem elég fegyver ezek egészségének biztosítására. Nincs más igazán bizton ható védőeszköz e veszélyekkel szemben, mint a házaséleten kívüli nemi érintkezés elkerülése.

6. A szeszes italok élvezetétől való megtartóztatás csökkenti a nemi megbetegedés veszélyét.

7. A szeszes italok élvezete a nemi betegség lefolyását és tartamát is kedvezőtlenül befolyásolja.

8. Nemi betegségek szakszerű kezelése csakis hozzáértő orvos által – de sohasem valamely kuruzsló útján, és főleg ne levélileg – történjék. Ha valamely ilyenfajta betegség gyanúja előáll, azonnal orvosi tanács kérendő ki. Minden halogatás súlyosbítja a bajt.

9. Minden egyes ember, akinek bujakórja (szifilisz) vagy kankója (tripper) volt, tartózkodjék a megházasodástól (avagy ha már házas: a nemi érintkezés újrafelvételétől), amíg csak azt neki egy megbízható orvos kifejezetten meg nem engedi.”³³

A központilag szervezett és irányított prostitúció, valamint a tábori és tartalék bordélyok létezése csupán egy kis, ám korántsem elhanyagolható epizódja volt az első világégés történetének. A front közelében üzemeltetett nyilvánosházakat az osztrák–magyar haderőben a háború kezdetétől fogva rohamosan terjedő nemi betegségek elleni harc hívta életre. A császári és királyi katonai hatóságok alapos és mindenre kiterjedő intézkedései következtében a tábori és tartalék bordélyok hálózata viszonylagosan hatásos fegyvernek bizonyult a nemi úton terjedő betegségek megelőzése és visszaszorítása, illetőleg a fertőzött személyek kiszűrése terén. Mindenesetre a hadvezetés, a tisztek és a katonák egyaránt nagy meglepéssel vették tudomásul működésüket.

sen nem szabad a bűn tanyáit és a romlás fészkeit fölkeresnünk, sőt amennyire lehetséges, mindazt kerülnünk, ami a csábítást elősegíti. Így okvetlenül kerüljük az erkölcsstelen társaságot, továbbá erkölcsstelen könyvek olvasását és ocsmány képek megtekintését.” In: Egy nehéz küzdelem a katona életében. Bajtársi szeretetből egy katonabaráttól. KA KM 1916 14 A. 23-18/7.

³³ KA KM 1917 14. A. 43-19/19.

KÁDÁR GYULA FŐHADNAGY NŐSÜLÉSI ENGEDÉLYE

A két világháború közti időszakban a magyar királyi honvédség hivatásos tisztjei számára a házasságkötéshez a honvédelmi miniszter által kiadott engedélyre volt szükség. Ennek hiányában a hivatásos tiszt nem köthetett házasságot. Ez a gyakorlat a dualizmus időszakában a császári és királyi haderőben és a magyar királyi honvédségben egyaránt természetes volt, és hosszú előzményekre tekintett vissza.¹ Az engedély megadásáért a honvédtiszteknek a honvédelmi miniszterhez kellett fordulniuk, míg a császári és királyi haderő és a haditengerészet tisztjei a „közös” hadügyminiszterhez folyamodtak. A házasságkötés engedélyezéséhez a tisztnek, illetve családjának vagy a jövődöbeli feleség családjának megfelelő nagyságú óvadéktőkét kellett biztosítania. Annak nagysága a nőülni szándékozó tiszt rendfokozatával szoros kapcsolatban állt. Az óvadéktőke nélküli házasságot csak az uralkodó, illetve 1920 után az államfő engedélyezhette. (Az 1920-as évektől elfogadottá vált, hogy amennyiben a jövődöbelinek tisztess megélhetést biztosító polgári foglalkozása és állása volt – pl. tanítónő, tanárnő, orvos – akkor az az óvadéktőkét kiválthatta.)

A nőülési engedély kérvényezése előtt az adott csapattest tisztikarának is állást kellett foglalnia a jövőbeni házasságról, nevezetesen abban a kérdésben, hogy az ara alkalmas-e hivatásos állományú tiszt feleségének. Erkölcsei tekintetben nem esik-e kifogás alá, megfelelő társadalmi állású családból származik-e és így tovább.

A most közreadandó korabeli dokumentum² röviden bepillantást enged abba a folyamatba, amely a nőülési engedély kiadásához vezetett.

A kérelmező, Kádár Gyula főhadnagy, a magyar királyi 9. honvéd gyalogezred (Szeged) tisztje, jegyese Antalffy Zsíros Erzsébet úrhölgy volt.³

Amint az a közreadott, illetve hivatkozott dokumentumokból kiderül, a kérelem benyújtása és az engedély megadása között alig több, mint két hónap telt el. Az engedély – ami a kiadástól számítva egy évig volt érvényes – birtokában a házasságkötésre 1923. június 2-án került sor Szegeden.

A dokumentumokat eredeti formában – csak a nem kézzel írtak esetében előforduló gépelési hibákat javítva – tesszük közzé és magyarázó jegyzetekkel látjuk el.

¹ Az óvadéktőke (más néven kaució), illetve a házasságkötés szabályozásának a kérdését is tárgyalja könyvében *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest, 1993. 178–180. o.

² Lelőhelye: Hadtörténelmi Levéltár Honvédelmi Minisztérium 1923. 13. osztály 2242. alapszám. (A továbbiakban hivatkozott iratokat ehhez az alapszámmal csatolták.)

³ Kádár Gyula, nemes nyárad-gálfalvi (*Debrecen, 1898. december 16.; †Budapest, 1982. március 14.) hivatásos katonatiszt. Legmagasabb rendfokozata vezérkari ezredes. Katonai pályafutására vonatkozóan lásd: *Szakály Sándor*: A magyar katonai felső vezetés 1938–1945. Lexikon és Adattár. Budapest, 2003. 160–161. o. Élete történetét A Ludovikától Sopronköhidáig című emlékiratában összegezte. Budapest, 1978. – Antalffy Zsíros Erzsébet Anna (*Mokrin, 1902. szeptember 2.; †Budapest, 1982. április 7.) Az iratok egy részében, mint Zsíros Erzsébet, illetve Zsíros Erzsébet Anna szerepel.

M. kir. 9. honvéd gyalogezred
Nősülési engedélyt kér

Kádár Gyula főhadnagy

A m. kir. honvédelmi miniszter Úrnak.⁴

Szeged, 1922. december hó 18-án.

Budapest

Antalfy Zsíros Mihály⁵ Torontál vármegye nyugalmazott főszámvevőjének leányával Erzsébet-tel házasságra óhajtok lépni, mihez a miniszter Úr engedélyét kérem.

Arám és a magam keresztlevelét, valamint az egyházi esketésre vonatkozó nyilatkozatot⁶ és arám atyjának a házasságba való bejegyzését idezárva,⁷ jelentem, hogy a szabályszerű óvadéktól két arám édesatyja fogja biztosítani.⁸

6 drb. mell

Kádár Gyula
főhadnagy

A kérelemnek az előírt szolgálati utat kellett bejárnia és az előjáróknak kellett azt láttatni. Az első „láttatkozó” a 9. honvéd gyalogezred I. zászlóaljának parancsnoka⁹ volt 1922. december 19-én. Az általa aláírt kérelem december 20-án került a „M. kir. 9. honv. gyalogezred parancsnokság”-ára. A szabadságon lévő ezredparancsnok¹⁰ helyett annak helyettese, Pintér alezredes¹¹ a következő szöveggel látta el az iratot:

⁴ A kérelem beadásának és elbírálásának idején a honvédelmi miniszteri tisztséget Belitska Sándor (*Lajosfalva, 1872. április 1.; †Budapest, 1939. december 7.) szolgálton kívüli viszonybeli altábornagy töltötte be.

⁵ Antalfy Zsíros Mihály (*Oroszlámos, 1857. március 3.; †Szeged, 1929. december 31.).

⁶ A jelzett nyilatkozat a közreadott dokumentum mellékletei között megtalálható. Szövege: „Nyilatkozat. Mi alulírott jegyesek ezennel kinyilatkoztatjuk, hogy magunkat egyházilag is eskettetni hajlandók és képesek vagyunk. Kádár Gyula főhadnagy Antalfy Zsíros Erzsébet. Előttünk: Bielek Pál szds. [olvashatatlan rész] Endre fhdgy m. kir. 9. honv. gy. e. I. zlj. sgt.”

Bielek Pál, nemes (*Bánlak, 1889. július 26.; †?), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata alezredes. Az adott időben a 9. honvéd gyalogezredben századparancsnoki beosztásban szolgált.

⁷ A jelzett nyilatkozat nem található az iratok között, de többször történik rá utalás. Az okmányok többségét a kérelmező visszakapta, amelyről írásban nyilatkoznia kellett. Ez a nyilatkozata megtalálható az iratok között.

⁸ Az Antalfy Zsíros család a megkívánt 200 ezer korona óvadéktól két a szegedi magyar királyi állampénztárnál 1923. február 19-én biztosította. Az óvadék tulajdonosa a nagykorúsított ara volt, az összeg 250 ezer korona névértékű 6 %-os járulékkölcsön kötvény.

Minderről a Honvédelmi Minisztérium a „M. kir. Pénzügyminiszter úrnak” a következő szövegű „értesítést” küldték el: „Van szerencsém Nagyméltóságodat tiszteletteljesen értesíteni, hogy a Kádár Gyula főhadnagy és leendő neje szül: Zsíros Erzsébet házassági óvadékaul nevezett úrhölgy által felajánlott és a szegedi m. kir. állampénztár által f. évi február hó 17-én kiállított átvételi elismervény szerint kötvényezés végett oda beszolgáltatott 250.000 /kettőszázötvenezer/ kor. n. é. 6 %-os m. járadékkölcsön kötvényeket házassági óvadékkul elfogadtam. Van szerencsém Nagyméltóságodat tiszteletteljesen felkérni, hogy a kötvényezés megtörténtéről, annak idején értesíteni méltóztassék.”

⁹ Az olvashatatlan aláírás miatt személyét nem sikerült azonosítani.

¹⁰ Kő József, vitéz (*Vép, 1874. december 20.; †Sopron, 1951. április 23.), hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata címzetes tábornok (címzetes vezérőrnagy). 192? és 1923. március 31. között volt a 9. honvéd gyalogezred parancsnoka. 1935-től a Sopronkörnyéke-i választókerület országgyűlési képviselője,

¹¹ Valószínűleg Pintér Ferenc (*Szeged, 1883. október 10.; †?) alezredes az aláíró. Hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata tábornok (vezérőrnagy). Az adott időben a 9. honvéd gyalogezredben szolgált, alezredesi rendfokozatban.

„Láttam!

Kádár Gyula hivatásos gyalogsági főhadnagy a 9. honvéd gyalog ezrednél tiszti helyen, mint a 3. század szakasziparancsnoka teljesít szolgálatot. Az 1920. évi 31. számú R. K. (sz. ü.)-ben közzétett rangsorolásban a 799. lapoldalon, mint 1916. évfolyambeli 265. rangszám alatt szerepel. Becsületügyi vizsgálat, vagy bírói eljárás alatt nem áll. Igazolt az 1920. évi 9. számú R. K. (sz. ü.)-szerint.

Egyben jelentem, hogy a megkérdezett tisztikar oda nyilatkozott, hogy a tervbe vett házasság az „A-57.” Nősülési szabályzat 3.§.b. és c. pontjaiban¹² előírt feltételeknek mindenben megfelel s más ok nem forog fenn, ami a nősülést a katonai szolgálat fontos tekinteteiből meg nem engedhetőnek tüntetné fel. Folyamodó pénz viszonyai rendezettek és a szándékolt házasság kötése által a nősülendő anyagi helyzetének javulása remélhető és a jövőendő házaspár anyagi megélhetésének veszélyeztetésétől tartani nem kell.

Kérelmét pártolom.

6 darab melléklet.

Ezred parancsnok szabadságon:

Pintér alezd.

Ezred parancsnok h.”

A következő „láttamozó” eljáró a „M. kir. vegyes dandár Gyalogsági parancsnok”-a volt,¹³ aki helyett a „Láttam!” szöveget – mivel beteg volt – egy őrnagy,¹⁴ a 10. honvéd gyalogezred II. zászlóaljának parancsnoka írta alá. A „Vettem!” bélyegző tanúsága szerint 1922. december 24-én.

1922. december 29-én a „M. kir. szegedi 5. vegyes dandárparancsnokság” érkezett az iratot és arra a vegyesdandár parancsnoka, vitéz Artner Kálmán tábornok¹⁵ aláírásával a következő szöveg került: „Láttam! A kérelmet pártolom.”

A kérelmező anyaga 1923. január 10-én érkezett meg a Honvédelmi Minisztériumba, ahol a 13. osztály 2442 szám alatt iktatta, feltüntetve a hat darab mellékletet.

A Honvédelmi Minisztérium 1923. január 25-én megadta a „Nősülési engedély”-t Kádár Gyula számára, melynek a szövege a következő: „Kádár Gyula főhadnagynak megengedem, hogy Zsirus Erzsébet Anna úrhölgygel a szabályszerű óvadéktőke biztosítása mellett házasságra léphessen, ha a házasság ellen törvényes akadály nem forog fenn.”

Az állami házasságkötés, illetőleg esketés csakis e nősülési engedélynek és a honvédelmi miniszter által az óvadéktőke szabályszerűen megtörtént biztosításáról kiállítandó igazolvány felmutatása után történhetik meg. Az engedély hatályát veszítette, ha „a keltétől számított egy éven belül a házasság meg nem kötöttetett.”

¹² Az „A-57” Nősülési szabályzat hivatkozott pontjai így szólnak: „b, az ara szeplőtlen hírnevű, a nősülendő állásának megfelelő társadalmi műveltségű és származású, c, tisztelnél és tisztviselőknél a házasság a honvédségben (csendőrségben) az állás szerű házasság követelményeiről uralkodó nézeteknek mindenben megfelelő.” Nősülési szabályzat a magy. kir. honvédség és csendőrség számára. Budapest, 1913. 6. o.

¹³ Személyét nem sikerült azonosítani.

¹⁴ Olvashatatlan aláírása miatt az aláíró nem sikerült azonosítani.

¹⁵ Artner Kálmán, vitéz fertőszentmiklósi (*Sopron, 1871. szeptember 27.; †Budapest, 1928. december 4.) hivatásos katonatiszt, legmagasabb rendfokozata altábornagy. 1922. december 1. és 1923. június 15. között volt a szegedi 5. vegyesdandár parancsnoka, tábornoki rendfokozatban.

Az engedély kiadásával egyidejűleg a 9. honvéd gyalogezred parancsnokságát is értesítették annak megadásáról, és jelezték, hogy Kádár Gyula főhadnagynak milyen okmányokat kell beküldenie a *Nősülési igazolvány* kiadásához.

Kádár Gyula 1923. február 19-én terjesztette fel a házasságkötési engedélyhez szükséges okmányokat, nevezetesen:

- „a, eredeti nősülési engedélyt,
- b, ajánlati okmányt két példányban,
- c, járadékokmányt eredetiben és másolatban (:Átvételi elismervényt:)
- d, felajánló keresztlevelét és annak hitelesített fordítását
- e, arám rendelkezési képességét igazoló okmányt”.

Az okmányok beérkezte után állította ki a Honvédelmi Minisztérium a szükséges *Nősülési igazolványt*,¹⁶ melynek birtokában már semmi sem állhatott a házasságot kötni szándékozók útjába.

Az iratok – a visszaszármaztatottak kivételével – a Honvédelmi Minisztériumban maradtak és „Ki nem selejthető” minősítést kaptak – így maradtak meg az utókornak.

RÖVIDÍTÉSEK

alezd.	alezredes
drb.	darab
fhdgy.	főhadnagy
gy. e.	gyalogezred
h.	helyett/helyettes
Honv.	honvéd
kir.	királyi
kor.	korona
M.	magyar
magy.	magyar
n. é.	névértékű
R. K.	Rendeleti Közlöny
sgt.	segédtiszt
szds.	százados
szü.	Személyes ügyek
zlj.	zászlóalj

¹⁶ A Honvédelmi Minisztériumban iktatott kérelem és a csatolt mellékletek alapján a Honvédelmi Minisztérium a következő szövegű Igazolványt adta ki Kádár Gyula főhadnagy részére: „Igazolvány Kádár Gyula főhadnagy és Zsíros Erzsébet Anna úrhölgy között kötendő házasságra nézve az innen 1923. évi január hó 25-én 2442-13-1923 szám alatt megadott nősülési engedélyben kikötött házassági óvadéktól szabályszerű biztosítása kimutatva lévén, ezennel igazolom, hogy a házasságkötésnek e tekintetben akadály útjában nem áll.”

TARTALOM

* * *	Csákváry Ferenc köszöntése	743
FODOR PÁL	Hürem és Máhidevrán, avagy két ágyas harca a szultán szívéért és trónjáért	745
PÁLFFY GÉZA	Az eddig ismert legkorábbi magyar nyelvű hadbíró-sági ítéletlevél. Wékey Ferenc ítéletlevele Lazarus von Schwendi főkapitány ungvári táborában, 1566. március 26-án	758
BAGI ZOLTÁN	1596. évi tervezet a Dnyeperen felállítandó flottáról	770
SUDÁR BALÁZS	Tirjáki Haszan basa utolsó évei (1601–1613)	779
SERES ISTVÁN	Újabb források az 1657. évi lengyelországi hadjárat veszteséglistájához	799
HAUSNER GÁBOR	Zrínyi Miklós Tábori kis tracta című művének műfa-ja és keletkezési időpontja	818
DOMOKOS GYÖRGY	Adatok Lipótvár erődítményének építéstörténetéhez	839
NÉGYESI LAJOS	Az 1710. évi romhányi csata a terepkutatók tükrében	862
MÉSZÁROS KÁLMÁN	Még egyszer a kuruc hadvezérek temetkezéséről. Források Csáky László brigadéros, Bagossy Pál ge-nerális-főstrázsamester, idősebb Barkóczy Ferenc tá-bornagy és Berthóty István vicegenerális halálához és végtisztességéhez	876
TÓTH FERENC	Magyar vonatkozású dokumentumok a d'Argenson család levéltárában I.	886
KINCSES KATALIN MÁRIA	Hadik András könyvtára I.	909
SÁGVÁRI GYÖRGY	Bécsből Budára. A magyar korona és a nyilvános-ság, 1790	944
URBÁN ALADÁR	Fegyvervásárlás, fegyvercsempészség 1848-ban	957
SÜLI ATTILA	Lőkupakos fegyverek az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hadseregében	967
HERMANN RÓBERT	A magyar hadsereg az 1849. április 26-i komáromi csatában	985
KRÁMLI MIHÁLY	A győri Magyar Ágyúgyár Rt. Felállítása	1005
POLLMANN FERENC	A „temes-kubini ütközet” és a levéltári források	1015
BALLA TIBOR	Érosz a hadszíntéren, avagy a Nagy Háború osztrák–magyar tábori és tartalék bordélyai	1023
SZAKÁLY SÁNDOR	Kádár Gyula főhadnagy nősülési engedélye	1031

CONTENTS

* * *	Laudatio for Ferenc Csákváry	743
PÁL FODOR	Hürrem and Mahidevran – Two Concubines Fighting for the Sultan’s Heart and Throne	745
GÉZA PÁLFFY	The Earliest Known Hungarian-language Courtmartial Verdict Letter. Ferenc Wékey’s Verdict Letter at Captain-General Lazarus von Schwendi’s camp at Ungvár, 26 March 1566	758
ZOLTÁN BAGI	The 1596 Draft on a Future Fleet on Dnieper	770
BALÁZS SUDÁR	The Last Years of Tiryaki Hasan Pasha (1601–1613)	779
ISTVÁN SERES	New Sources to the Casualty List of the 1657 Poland Campaign	799
GÁBOR HAUSNER	Genre and Date of Writing of Miklós Zrínyi’s Short Treatise on Camp Organization	818
GYÖRGY DOMOKOS	Data to the Construction of the Fortification at Leopoldov	839
LAJOS NÉGYESI	The 1710 Battle at Romhány, as Seen Through Fieldwork	862
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Once Again on the Burial of Kuruc Generals. Sources on the Death and Funeral of Brigadier László Csáky, General-Sergeant Pál Bagossy, Field Marshal Sen. Ferenc Barkóczy, and Vice-General István Berthóthy	876
FERENC TÓTH	Documents of Hungarian Interest at the d’Argenson Family’s Archives I.	886
KATALIN MÁRIA KINCSES	András Hadik’s Library I.	909
GYÖRGY SÁGVÁRI	From Vienna to Buda. The Hungarian Crown and Publicity, 1790	944
ALADÁR URBÁN	Purchasing and Smuggling Arms in 1848	957
ATTILA SÜLI	Percussion Cap Guns in the Army During the 1848–1849 Revolution and War of Independence	967
RÓBERT HERMANN	The Hungarian Army in the Battle at Komárom in 26 April 1849	985
MIHÁLY KRÁMLI	The Foundation of the Hungarian Cannon Factory at Győr	1005
FERENC POLLMANN	The ‘Temes-Kubin Battle’ and the Archival Documents	1015
TIBOR BALLA	Eros in the Battlefield – Austrian-Hungarian Field and Reserve Brothels in the Great War	1023
SÁNDOR SZAKÁLY	Lieutenant Gyula Kádár’s Marriage Licence	1031

TABLE DES MATIERES

* * *	Hommage à Ferenc Csákváry	743
PAL FODOR	Hurrem et Mahidevran ou la lutte de deux concubines pour le cœur et le trône du Sultan	745
GEZA PALFFY	La plus ancienne pièce de jugement en hongrois jusqu'alors connue délivrée par un tribunal militaire. Pièce de jugement de Ferenc Wékey établie le 26 mars 1566 dans le camp d'Ungvár du commandant Lazarus von Schwendi	758
ZOLTAN BAGI	Projet de 1596 sur la flotte à lever sur le Dniepr	770
BALAZS SUDAR	Les dernières années du pacha Tirjaki Hasan (1601–1613)	779
ISTVAN SERES	Des sources supplémentaires pour la liste de pertes de la campagne de 1657 de Pologne	799
GABOR HAUSNER	Genre et date de naissance de l'ouvrage « Petit traité de campagne » de Miklós Zrínyi	818
GYÖRGY DOMOKOS	Informations sur l'histoire de la construction du fort de Lipótvár	839
LAJOS NEGYESI	La bataille de Romhány de 1710 à la lumière des recherches sur le terrain	862
KALMAN MESZAROS	Encore une fois sur l'inhumation des chefs d'armée kuruc. Sources relatives aux décès et aux derniers honneurs rendus au brigadier László Csáky, au maréchal des logis-chef Pál Bagossy, au feld-maréchal Ferenc Barkóczy senior et au général de division István Berthóthy	876
FERENC TOTH	Documents relatifs à des Hongrois dans les archives de la famille d'Argenson I.	886
KATALIN MARIA KINCSES	La bibliothèque d'András Hadik I.	909
GYÖRGY SAGVARI	De Vienne à Buda. La couronne hongroise et la publicité, 1790	944
ALADAR URBAN	Achat et trafic d'armes en 1848	957
ATTILA SÜLI	Armes à capsule détonante dans l'armée de la révolution et de la guerre d'indépendance de 1848–1849	967
ROBERT HERMANN	L'armée hongroise dans la bataille de Komárom du 26 avril 1849	985
MIHALY KRAMLI	Mise en place de la Fabrique hongroise de Canons SA de la ville de Győr	1005
FERENC POLLMANN	La « bataille de Temes-Kubin » et les sources d'archives	1015
TIBOR BALLA	Éros sur le théâtre d'opérations militaires ou les maisons closes austro-hongroises de campagne et de la réserve dans la Grande Guerre	1023
SANDOR SZAKALY	Permis de mariage du sous-lieutenant Gyula Kádár ...	1031

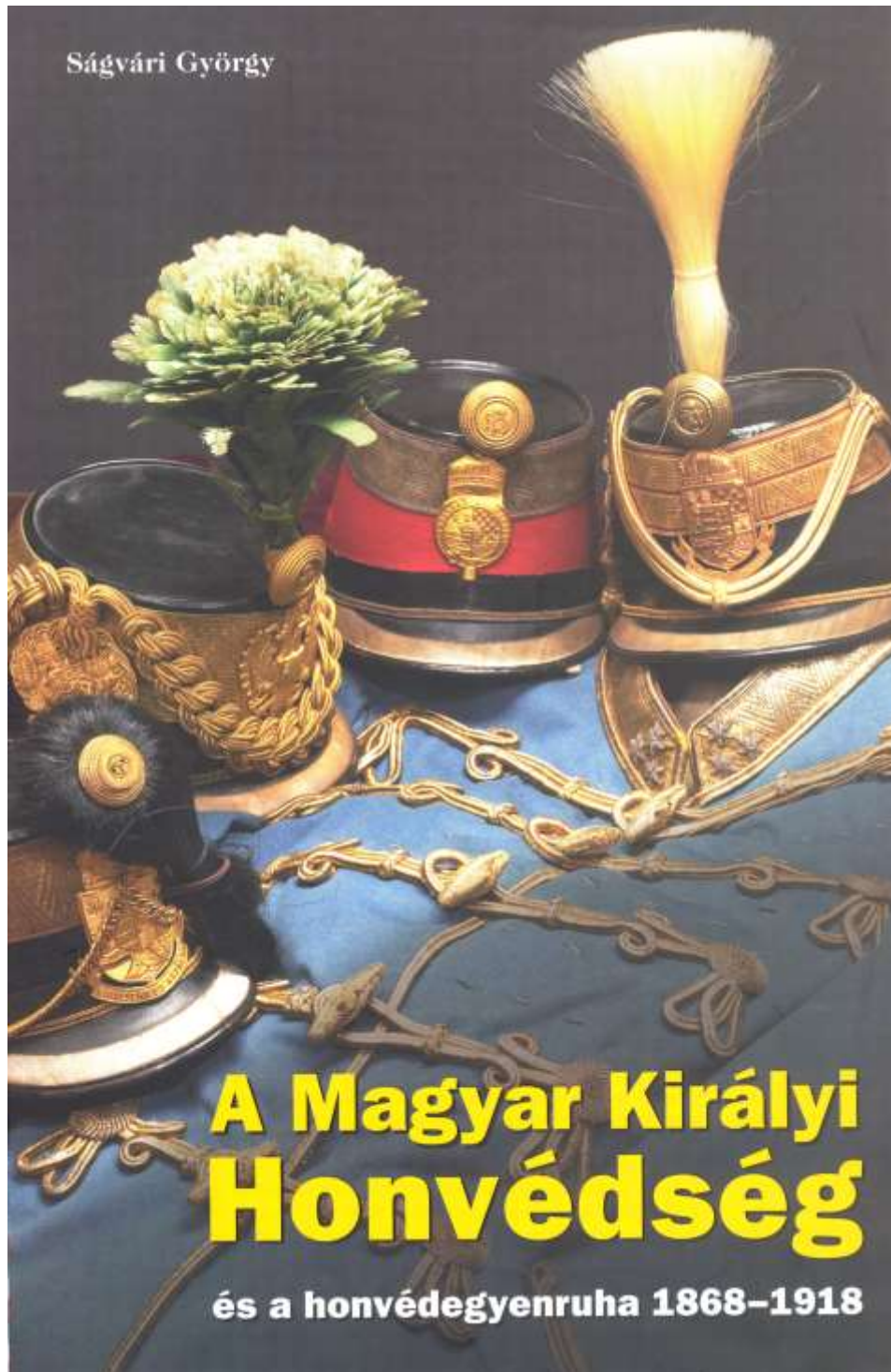
INHALT

* * *	Grußworte an Ferenc Csákváry	743
PÁL FODOR	Hürrem und Mahidevran, oder der Kampf zweier Konkubinen um das Herz und den Thron des Sultans	745
GÉZA PÁLFFY	Der früheste bisher bekannte ungarischsprachige Kriegsgerichts-Urteilsbrief. Der Urteilsbrief von Ferenc Wékey im Lager des Generalkapitäns Lazarus von Schwendi in Ungvár (Ungwar) vom 26. März 1566	758
ZOLTÁN BAGI	Entwurf aus dem Jahre 1596 über die auf der Dnepr aufzustellende Flotte	770
BALÁZS SUDÁR	Die letzten Jahre von Pascha Tirjaki Hasan (1601–1613)	779
ISTVÁN SERES	Neue Quellen zur Verlustliste des polnischen Feldzugs im Jahre 1657	799
GÁBOR HAUSNER	Gattung und Entstehungszeit des Werkes „Tábori kis tracta“ (Kleines Lagertraktat) von Miklós Zrínyi	818
GYÖRGY DOMOKOS	Angaben zur Baugeschichte der Festung von Lipótvár (Leopoldstadt)	839
LAJOS NÉGYESI	Die Schlacht bei Romhány im Jahre 1710 im Spiegel der Bodenforschungen	862
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Noch einmal über die Bestattung der Kuruzen-Feldherren. Quellen über den Tod und die letzte Ehre von Brigadier László Csáky, General-Obristwachtmeister Pál Bagossy, Feldmarschall Ferenc Barkóczy sen. und Vizegeneral István Berthóthy	876
FERENC TÓTH	Dokumente mit ungarischem Bezug im Archiv der Familie d'Argenson I.	886
KATALIN MÁRIA KINCSES	Die Bibliothek von András Hadik I.	909
GYÖRGY SÁGVÁRI	Aus Wien nach Buda (Ofen). Die ungarische Krone und die Öffentlichkeit, 1790	944
ALADÁR URBÁN	Waffenerwerb und Waffenschmuggel im Jahre 1848	957
ATTILA SÜLI	Waffen mit Zündhütchen in der Armee des Freiheitskampfes und der Revolution von 1848–1849	967
RÓBERT HERMANN	Die ungarische Armee in der Schlacht bei Komárom (Komorn) am 26. April 1849	985
MIHÁLY KRÁMLI	Die Aufstellung der Magyar Ágyúgyár Rt. (Ungarische Kanonenfabrik Aktiengesellschaft) in Győr	1005
FERENC POLLMANN	Das Gefecht bei Temes Kubin und die Archivquellen	1015
TIBOR BALLA	Eros auf dem Kriegsschauplatz, oder die österreichisch-ungarischen Feld- und Reservebordelle des Großen Krieges	1023
SÁNDOR SZAKÁLY	Die Heiratsbewilligung von Oberleutnant Gyula Kádár	1031

СОДЕРЖАНИЕ

* * *	Чествование Чаквари Ференца	743
ПАЛ ФОДОР	Хуррем и Махидевран, или борьба двуз наложниц за сердце и трон султана	745
ГЕЗА ПАЛФФИ	Самый ранний известный до сих пор приговор военного суда на венгерском языке. Судебный приговор Векеи Ференцу в унгарском лагере верховного главнокомандующего Лазаруса фон Швенди, 26 марта 1566 года	758
ЗОЛТАН БАГИ	Проект от 1596 года по созданию флота на Днепре	770
БАЛАЖ ШУДАР	Последние годы Тиряки Хасан Баши (1601–1613)	779
ИТВАН ШЕРЕШ	Новые источники к списку потерь военного похода Польши 1657 года	799
ГАБОР ХАУСНЕР	Жанр и дата создания трактата Миклоша Зрини „Полевой малый трактат”	818
ДЬЕРДЬ ДОМОКОШ	Данные по истории строительства крепости Липотвар	839
ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ	Ромханьская битва 1710 года в зеркале исследований на местности	862
КАЛЬМАН МЕСАРОШ	Еще раз об обычаях захоронения полководцев куруцев. Источники, связанные со смертью и отданием последней чести-похоронами бригадного генерала Чаки Ласло, генерала-главного стражмайстера Багошши Пала, маршала Баркоци Ференца старшего и вице-генерала Бертоти Иштвана	876
ФЕРЕНЦ ТОТ	Касающиеся венгров документы в семейном архиве д ^н Арженсон I.	886
КАТАЛИН МАРИЯ КИНЧЕШ	Библиотека Андраша Хадик I.	909
ДЬЕРДЬ ШАГВАРИ	Из Вены в Буду. Венгерская корона и гласность 1790	944
АЛАДАР УРБАН	Закупка оружия и контрабанда оружия в 1848 году	957
АТТИЛА ШУЛИ	Винтовки с копачками в армии революции и борьбы за свободу 1848–1849	967
РОБЕРТ ХЕРМАНН	Венгерская армия в комаромской битве от 26 апреля 1849 года	985
МИХАЙ КРАМЛИ	Создание Акционерного Общества Венгерский Орудийный Завод в городе Дьёр	1005
ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАН	„Темеш-Кубинское сражение” и архивные источники	1015
ТИБОР БАЛЛА	Эрос на поле боя, точнее австро-венгерские полевые и запасные публичные	1023
ШАНДОР САКАЙ	Разрешение на женитьбу старшего лейтенанта Кадара Дюлы	1031

Ságvári György

A Magyar Királyi Honvédség

és a honvédegyenruha 1868–1918